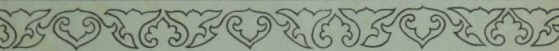

КАЗАН УТЛАРЫ

8.1985

КАЗАН УТЛАРЫ

АЙЛЫК ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ ИЖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ

ТАТАРСТАН
ЯЗУЧЫЛАР СОЮЗЫ
ОРГАНЫ

1922 ЕЛНЫҢ
МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

8

1985

КПССНЫҢ
ТАТАРСТАН
ӨЛКӘ
КОМИТЕТЫНЫҢ
ГАЗЕТА
ҺӘМ
ЖУРНАЛЛАР
НӘШРИЯТЫ

КАЗАН

Бу санда

МУЛЛАНУР ВАХИТОВНЫҢ ТУУЫНА 100 ЕЛ

Р. БЕЛЯЕВ. Революционер-ленинчы	3
Ә. ГАФФАР. Сызылып таңнар атканда. <i>Романтик драма</i>	14
Р. ХӘЙРЕТДИНОВ. Дәүләт эшлеклесе	35
В. КУДЕЛЬКИН. Бер сорауга бер җавап	39
И. НИЗАМОВ. Иделдән бер хатирә	40
К. ЛАЙПАНОВ. Мулланур Вахитовның дуств һәм көрәштәше	48
Л. КРАЕВА. Кыйммәтле ядкарьләр	51
Ул безнең арада	53

Ф. ЯРУЛЛИН. Сирәгәя бара. <i>Шигырьләр</i>	57
Н. ДӘУЛИ. Язмышка юл. <i>Повесть</i>	62
Р. ӘХМӘТҖАНОВ. Томаннарда адашкан кош. <i>Шигырьләр</i>	122
Г. ДӘУЛӘТКАЗИН. Югалту. <i>Хикәя</i>	128
Н. ИЗМАЙЛОВА. Яшьлек шаярулары. <i>Хикәя</i>	131
Ә. РӘШИТОВ. Атлап килә атлар. <i>Шигырьләр</i>	135
Ә. СИНУГЫЛ. Сәфәр җилләре. <i>Шигырьләр</i>	138
Р. МОСТАФИН. Несин белән очрашулар	141
А. НЕСИН. Эт койрыгы. Ватан вазифасы. <i>Хикәяләр</i>	148

ТУКАЙНЫҢ 100 ЕЛЛЫГЫНА

Т. ХАҖИӘХМӘТОВ. Уральскида Тукай урыннары	157
---	-----

И. НИГЪМӘТУЛЛИН. Юлларыбыз үргә таба 158

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙТ

Уңай герой — төп юнәлеш 164

Баш редактор

РЕНАТ ХАРИС

Редколлегия

МАРСЕЛЬ ГАЛИЕВ

ӘХӘТ ГАФФАР

МИРКАСЫМ ГОСМАНОВ

АЯЗ ГЫЯЛӘЖЕВ

МАРСЕЛЬ ЗАРИПОВ

МӘДИНӘ МАЛИКОВА

САЛИХ МАННАПОВ
(жаваплы секретарь)

ТУФАН МИННУЛЛИН

ФЛУН МҮСИН

РИНАТ МӨХӘММӘДИЕВ

(баш редактор урынбасары)

РӘФЫЯК НӘФИКОВ

НУРИХАН ФӨТТАХ

СИБГАТ ХӘКИМ

РИЗВАН ХӘМИД

НИЛ ЮЗИЕВ

АЗАТ ӘХМӘДУЛЛИН

КУЛЬТУРАБЫЗ ТАРИХЫНА

И. ҒИЛАЛОВ. Беренче ташны салганда 176

Т. ТАМИНДАРОВА. Үткән еллар кайтавазы 178

В. ГОРШКОВ. Үлемсез «Шүрәле» 180

М. ГОСМАНОВ. Игелекле хезмәт 183

Кызыклы хәлләр 187

Чувашиядә Татарстан АССР әдәбияты һәм
сәнгате көннәре 188

Тышлыктагы сурәтләр 192

В НАШЕМ НОМЕРЕ

Материалы к 100-летию славного сына татарского народа, героя Великой Октябрьской революции и Гражданской войны Муллагура Вахитова. Статья секретаря Татарского обкома КПСС Р. К. БЕЛЯЕВА «Революционер-ленинец». Романтическая драма А. ГАФФАРА «На заре». Статьи Р. ХАЙРУТДИНОВА, И. НИЗАМОВА, К. ЛАЙПАНОВА, Л. КРАЕВОЙ и др.

Автобиографическая повесть Н. ДАУЛИ «Дорога к судьбе». Рассказы Г. ДАВЛЕТКАЗИНА и Н. ИЗМАЙЛОВОЙ.

Стихи Ф. ЯРУЛЛИНА, Р. АХМЕТЗЯНОВА, А. РАШИТОВА, А. СИ-
НУТЫЛ.

Эссе Р. МҮСТАФИНА «Встречи с Несиним». Рассказы турецкого
писателя А. НЕСИНА.

К «100-летию Тукая»: рисунок Т. ХАЗИНАХМЕТОВА из серии «Тукай-
ские места в Уральске».

В рубрике «Татарстан — родной мой край» статья первого секретаря
Сабинского РК КПСС И. НИГМАТУЛЛИНА.

В разделе «Литературная критика» материалы дискуссии на тему «По-
ложительный герой в современной татарской литературе».

К истории культуры. 60 лет первой татарской опере «Сания»: статьи
И. ИЛАЛОВА, Т. ТАМИНДАРОВОЙ. Статьи В. ГОРШКОВА «Бес-
смертный «Шурае», М. УСМАНОВА «Благодатный труд».

Дневник культуры. На наших обложках.

Безнең адрес: 420066,
Казань, ул. Декабристов, 2

Телефоннар: баш редак-
тор — 53-07-60, баш редактор
урынбасары — 53-07-09, жавап-
лы секретарь — 53-07-09, проза,
поэзия, очерклар бүлектәре —
53-07-61, тәнкыйть, сәнгать, хат-
лар бүлектәре — 53-07-63.

Техник редактор Р. Сөләйманова. Корректорлар Т. Сибгатуллина, Г. Салихжанова.

Производственного бирелде: 13.10.1985 ел. Басарга кул куелды 24.07.1985 ел. ИФ 60233. Эффект ысулы белән басылды.
Казань. Форматы 70 × 108¹/₁₆ мм. Учети-һәл. табак 142. Басма табак 12416.81

Тираж 64049. Заказ ф. 233. Бланс 90 тиеш.

КПССның Татарстан өлкә комитеты нәшрияты типографиясе,
Казань, Декабристлар урамы, 2.

С: «Казан утлары», 1985 ел.

Р. К. Б е л я е в,

КПССның Татарстан өлкә комитеты секретаре

РЕВОЛЮЦИОНЕР-ЛЕНИНЧЫ

Коммунистлар партиясе нык үскән социализм жәмгыятен камилләштерү курсын эзлекле төстә үткәрә. Әлеге ленинчил курс, партия стратегиясе һәм политикасының давамчанлыгы КПССның чираттагы XXVII съездын чакыру турындагы зур политик әһәмияткә ия булган мәсьәләне тикшергән Үзәк Комитетның апрель (1985 ел) Пленумында тагын бер мәртәбә расланды. Партиябезнең чираттагы съезды, һичшиксез, ил үсешендә аерым бер этапны билгеләүче маякка әверелер. Тикшерүгә куела торган мәсьәләләрнең гаять дәрәжәдә мөһимлеге, хәзерге чорның үзенчәлекләре, жәмгыять алдында торган проблемаларның яңалыгы һәм масштаблылыгы булачак съездның әһәмиятен тагын да арттыра. Алда зур эшләр, жәмгыятьбезне һәрьяклап үстерүгә юнәлтелгән бик күп эшләр тора.

Социаль-экономик өлгергәнлек баскычларынан күтәрелүдә чорлар алмашыну, вакыйгалар чиратлашуы гына түгел, ә буыннар тәҗрибәсенең аерылгысыз бәйләнеше гәүдәләнә. Мондый бәйләнештән башка уңышка ирешеп булмый. Менә шуңа да бүгенге шартларда партия хезмәт ияләрен Ватаныбыз тарихының героик үрнәкләрендә тәрбияләүгә зур әһәмият бирә. Тарихи вакыйгалар белән нечкәләп кызыксыну, бөек үзгәрешләрнең асылын тирәнтен аңлау совет кешеләренә партиянең нык үскән социализмны камилләштерүгә бәйле чын иҗади күрсәтмәләрен һәм нәтижәләрен яхшырак аңлап үзләштерергә ярдәм итә.

Агымдагы ел тарихи вакыйгаларга бай булуы белән үзенчәлекле. Ул — КПССның XXVII съездына актив хәзерлек улы, стахановчылык хәрәкәтенең 50 еллыгын, Беренче рус революциясенең 80 еллыгын каршылаган ел, совет халкы, бөтен прогрессив кешелек Бөек Жиңгүнең 40 еллыгын тантаналы рәвештә билгеләп үткән ел. Халкыбызның коммунизмга бара торган юлындагы символларны хәтерләткән әлеге вакыйгаларны берберсеннән һич тә аерып булмый.

Октябрь Ватаны тарихындагы героик сәхифәләр яна кеше тәрбияләүдә, югары идея-әхлак, патриотизм сыйфатларын, сыйнфый үзгәреш формалаштыруда гаять зур роль уйный. Яшьләргә, В. И. Ленин басым ясап әйткәнчә, жәберләү һәм изүгә революцион традицияләр белән коралланып каршы чыккан карт көрәшчеләр тәҗрибәсе кирәк. «...Менә шушы көрәш үрнәкләре, — диде бөек юлбашчыбыз, — көрәшчеләрнең яна буыннарын тәрбияләү эшендә безгә маяк булып хезмәт итәргә тиеш»¹. Партиябезнең бөтен идеологик-тәрбия эше Ильичның әнә шундый васыятьләренә нигезләнә. Һәм партия гаять авыр һәм шул ук вакытта мактаулы тарихи миссия — Бөек Октябрь социалистик революциясенең жиңгүенә ирешү, Советлар республикасын эчке һәм тышкы дошманнардан саклап калу,

¹ Ленин В. И. Әсәрләр. 4 нче басмадан тәрҗемә, 15 т., 49 б.

яңа жәмгыятькә нигез салу, Бөек Ватан сугышында жиңу яулау, сугыштан соңгы елларда халык хужалыгын торгызу кебек миссияне иннәрендә кү-тәргән өлкән буын коммунистларның чиксез зур тәҗрибәсенә даими рә-вештә таяна. Бу жәһәттән КПСС Үзәк Комитетында ветераннар белән очрашулар партиядә революцион, сугышчан һәм хезмәт тәҗрибәсен, партия тормышындагы ленинчыл традицияләренә баету турында кайгыр-туын ышандырырлык итеп раслаучы мәһим ижтимагый-политик вакыйгага әверелделәр. Бөек Жиңунең 40 еллыгы алдыннан сугыш ветераннары белән шундый очрашуда ясаган чыгышында КПСС Үзәк Комитеты Ге-неральный секретаре М. С. Горбачев ветераннарның бәһаләп бетергесез тәҗрибәсен, аларның данлы традицияләрен совет кешеләренә яңа буын-нарына тапшыру зарурлыгын аеруча басым ясап әйтте.

Безнең республика да революцион, сугышчан һәм хезмәт традиция-ләренә бик бай. Татарстан хезмәт ияләре шуның белән халкы рәвештә горуланалар: беренче марксистик түгәрәкләрнең берсе нәкъ менә биредә оештырыла, Казан университетында дөнья пролетариатының бөек юл-башчысы Владимир Ильич Ленин укый һәм революцион көрәш юлына баса. Һәм без аның Казан студентларының 1887 елгы революцион сход-касын оештыручы һәм актив катнашучы икәнән яхшы беләбез. Әлеге сход-каның кайтавазы бөтен Россиягә тарала. Бу патша самодержавиесенә ачыктан-ачык каршы чыгу, бердәнбер дәрәс юл — хезмәт халкы бәхетә өчен революцион көрәш юлын сайлап алуны күрсәткән вакыйга була. Уни-верситетның тарихи актлар залында әлеге әһәмиятле вакыйга уңаеннан ел саен үткәрелә торган Ленин сходкалары партия оешмаларының хезмәт ияләрен, яшьләрен В. И. Ленинның героик тормышы үрнәгендә, ленинчыл традицияләр нигезендә тәрбияләү буенча алып бара торган күпкырлы эшчәнлегенә аерылгысыз өлешенә әверелде. Хәзерге көндә республикада Казан студентларының В. И. Ленин катнашындагы революцион сход-касының 100 еллыгын — Коммунистлар партиясе, совет халкы тарафыннан 1987 елның декабрендә илебез тормышындагы зур ижтимагый-политик вакыйга буларак билгеләп үтеләчәк юбилейны лаеклы каршылау өчен киң хәзерлек эшләре жәелдерелде.

Партия оешмалары хезмәт ияләрен революционер-ленинчыларның тормышы һәм көрәше үрнәгендә тәрбияләү буенча нәтиҗәле эш алып баралар. Менә шундый плеядада Мулланур Вахитов күренекле урын тотта.

Революционер-ленинчы... Халкыбызның данлы улы, Октябрь рево-люциясе һәм Гражданныр сугышы каһарманы Мулланур Вахитов шә-хесенә асылы шушы ике сүздә бөтен тулылыгы белән ачыла. Революцио-нер... «Мулланур һәрнәрсәдән элек революционер иде, — дип язды татар әдәбияты классигы Г. Ибраһимов «Шәрыкның бөек революционеры Мул-ланур иптәш Вахитов» исемле хезмәтендә (1919 ел). — Иске тормышны бөтен куәте илә жимереп, шул юлда ялкынлап бара торган, жимерү белән генә тукталмыйча, аның урынына яңа якты тормыш төзүгә омтыла тор-ган, шул юлда мәгълүм идеал иясе булган революционер иде». Ленинчы... Ялкынлы революционер М. Вахитов халкы рәвештә Ленин көрәштәше булып санала. Совет властеның башлангыч авыр чорында ул, башка күп кенә күренекле революционерлар кебек үк, бөек юлбашчы белән бергә эшләү бәхетенә иреште. Совет хөкүмәте аппаратында турыдан-туры Владимир Ильич житәкчелегендә эшләгәндә ул Ленин үрнәгендәге дәүләт эшлеклесе дәрәжәсенә күтәрелде, һәм ана Милләтләр эшләре Халык Ко-миссариатының иң зур бүлекләреннән берсенә — Үзәк мөселман комисса-риатына, РСФСР Хәрби һәм Дингез эшләре Халык Комиссариаты кар-шындагы Үзәк мөселман хәрби коллегиясенә житәкчелек итү вазифасы ышанып тапшырыла. Милләтләр эшләре Халык Комиссариатының Баш коллегиясе члены итеп тә сайлана. Ә 1918 елның 23 июлендә М. Вахитов азык-төлек буенча гадәттән тыш комиссар итеп билгеләнә. В. И. Ленин тарафыннан бирелгән таныклыкта революцион катгыйлык белән түбәндә-

геләр әйтелә: «Халык Комиссарлары Советы бу таныклык белән Милләтләр эшләре Халык Комиссариаты коллегиясе члены, бу таныклыкны күрсәтүче Мулланур Вахитовка Казан губернасы районнарында ашлык һәм башка азык йөкләре хәзерләү һәм озату өлкәсендә кирәкле барлык чараларны күрергә вәкаләт бирелә.

Бер үк вакытта Вахитовка идарәнең барлык өлкәләрендә, нинди генә ведомствога карата булса да, азык заданиеләрен хәл итү унае белән Үзәк властының — Азык, Юл эшләре, Хәрби эшләр һәм Эчке эшләр Комиссариатларының директиваларына туры китереп, күрсәтмәләр ясау һәм боерыклар бирү хокукы бирелә.

Барлык ведомстволарның да кешеләре һәм учреждениеләре Вахитовка үзләреннән булышлык күрсәтергә һәм аның күрсәтмәләрен һичсүзсез үтәргә тиешләр.

Аерым кешеләр яки учреждениеләр тарафыннан каршылык күрсәтелгән яки буйсынмаган очракларда, гаеплеләр кулга алынырга һәм революцион судка бирелергә тиешләр».

Шунысын искәртеп үтик: партия, хөкүмәт һәм Ленинның үзе тарафыннан белдерелә торган мондый олы ышаныч санаулы кешеләргә генә йөкләнгән. Әлеге ышанычны ул тулысынча акады. Революционер-ленинчы М. Вахитов пролетариатның сыйнфый дошманнарына, буржуаз милләтчеләргә каршы соңгы тамчы канынача көрәште һәм эшчеләр сыйныфы, бөтен хезмәт ияләре эшенә, коммунизм эшенә жаны-тәне белән бирелгәнлеген гомерен дә кызганмыйча раслады. РСФСР Милләтләр эшләре Халык Комиссариаты үзәк органы — «Жизнь национальностей» газетасында басым ясап әйтелгәнчә, М. Вахитов үзендә көч-күәт революционлыгын, характер тәвәккәллеген, акыл үткенлеген һәм сирәк очрый торган оештыру сәләтен берләштергән. Турыдан-туры өч рус революциясе сынавын үтү аны менә нинди көрәшчә итеп чыныктырган.

* * *

Мулланур Муллажан улы Вахитов 1885 елның 10 (яңа стиль буенча 22) августында Казанда туган. Әтисе чәй белән сату итүче эре сәүдәгәр Губкинда коммивояжер булып хезмәт иткән. 1899 елда Мулланур, кабул итү имтиханнарын уңышлы тапшырып, Казан реальный училищесына укырга керә һәм аның төп курсы 1906 елда тәмамлый. Ә тагын бер елдан шушы ук уку йортының өстәмә жиденче классын төгәлди.

Яшендәй яшьнәп гомер кичергән М. Вахитовның яшьлеге Беренче рус революциясе — империализм дәверендәге беренче халык революциясе, КПСС Үзәк Комитетының «Россиядә 1905—1907 еллардагы революциянең 80 еллыгы турында»гы карарында әйтелгәнчә, эшчеләр һәм крестьяннарынның киң массаларын, халыкның башка катлауларын политик тормышка уяткан, яңа тарихи чорның — тирән социаль тетрәнүләр һәм революцион бәрелешләр чорының башлангычы булган революция елларына туры килде. Яшь Мулланурның дөньяга карашы нәкъ менә шушы тарихи вакыйгалар йогынтысында житлекте. Белемгә омтылучанлыгы, гадәттән тыш сәләтлелеге, эчке дисциплинасы һәм максатка омтылучанлыгы белән аерылып торган яшүсмер инде шушы елларда ук царизмның социаль һәм милли изүенә каршы, халык массаларының якты киләчәгә өчен көрәшү зарурлыгына тирәнтен төшенә, һәм ул үзенә политик эшчәнлеген реальный училищедә укыганда ук башлап жибәрә. Казанда 1905 елгы революцион вакыйгаларда турыдан-туры катнаша, гектографта листовка һәм прокламацияләр бастыра. Марксистик әдәбиятны ныклап өйрәнүче М. Вахитов, күрәскә татар большевигы Х. Ямашев белән берлектә, төрле милләт укучыларын, шул исәптән башкорт һәм казахларны берләштергән әдәби түгәрәк оештыра. Әлеге түгәрәккә йөрүчеләр революцион әдәбиятны, рус телен өйрәнәләр, бөек рус культурасының ше-

деврлары — М. Вахитовның шәхси китапханәсендәгә гүзәл әсәрләр белән танышалар, һәм алар Муллаһурның тирән белемгә ия булуына сокланып карыйлар. Инде шул вакытта ук ул философия өйрәнү белән житди рәвештә шөгыйльлә: Вольтер, Руссо, Монтескье, Дидро әсәрләрен укый, һинд һәм гарәп философларының хезмәтләре турында мәгълүматлар жый, табигать фәннәре, сыңлы сәнгать, театр тарихы белән кызыксына, рус һәм дөнья классик әдәбиятларын өйрәнә, «Игорь полкы турында сүз», Н. В. Гоголь ижаты хақында реферат һәм иншалар яза, үзенәң иптәшләренә И. С. Тургенев романнарының әһәмиятен Базаров һәм Рудин образларына таянып аңлата. Үзенәң дуслары һәм өлкән иптәше Х. Ямашев белән берлектә, Казанда беренче татар театры тамашаларын күрсәтүдә (1906 ел) яқыннан катнаша.

Революцион Петербург чоры (1907—1916) М. Вахитов өчен зур көрәш мәктәбенә әверелә. Политехника институтының экономика бүлегендә, ә аннары психоневрология институтының юридик бүлегендә уку чагыштырмача кыска вакытта житлегүгә ирешкән революционер тормышындагы мөһим этапны билгели. Патша властыларының тануынча, әлегә уку йортларында белем алучы студентлар үзгә бер «гыйсьянчылык»лары ягыннан аерылып торган. Институтларда большевикларның Петербург комитеты утырышлары еш үткәрелә, большевистик басмалар киң таратыла.

Шунысын да әйтеп үтик: М. Вахитов биредә самодержавие жалладлары тарафыннан ике тапкыр үлем жәзасына хөкем ителгән М. В. Фрунзе кебек күренекле революционерлар, атап әйткәндә, А. Я. Аросев, Я. Б. Гамарник, Л. М. Рейснер һ. б. лар белән бер үк вакытта укый. Көрәштәш дуслары белән бергә революцион оешмалар эшчәнлегендә һәм бөек рус язучысы Л. Н. Толстойның вафат булуы уңаеннан оештырылган сходкаларда актив катнаша. Булачак революционер биографиясендә зур әһәмияткә ия булган факт (!): 1910 елда Петербургтан Казанга аның политик ышанычлылыгы турында сорау белән мөрәжәгать итәләр. Үзеннән-үзе аңлашылганча, Муллаһур политехника институтыннан чыгарыла. Сәбәбе дә уйлап табыла: «уку планын үтәмәгәнә өчен...» һәм 1916 елда ул «укуган өчен түләмәгәнә күрә» психоневрология институтыннан да жиберелә. Икеләнмичә әйтергә мөмкин, әлегә чыгарулар жандармерия-полиция органнары «күрсәтмәләре» буенча эшләнгән.

Россия империясе башкаласында яшәгән вакытта М. Вахитов алдынгы матбугат органы — Петербургта 1912 елның 12 октябрендә Дагстанның танылган жәмәгәт эшлеклесе, лак язучысы С. И. Габиев (1918 елдан большевиклар партиясе члены) редакторлыгында чыга башлаган «Мусульманская газета» эшчәнлегендә актив катнаша. Үзенәң публицистик каләмәң дә ул нәкъ менә шушы газетада сыный башлый. «Караңгылык цитәдельләре жимерелгәч, — дип язды М. Вахитов бер мәкаләсендә («Мусульманская газета», 1914; 8—9 сан), — азат ителгән жир өстенә мәхәббәт, белем, хаклык һәм матурлык рухын өрүчә кояш чыгачак».

«Театр очкыннары. Яңа кояшның беренче нурлары»... Шушы ук газетада дөнья күргән икенче бер мәкаләсәң (1914, 12—13 сан) М. Вахитов әнә шулай исемли. «Сәйяр» труппасының Казандагы Шәрык клубында «Яшенле яңгыр» пьесасын (А. Н. Островский) сәхнәләштерүә аны үзенәң уй-фикерләре белән уртаклашырга этәрә. Театрга каршы чыгучы «фанатиклар бандасы»на карата катгый сүзәң белдереп, автор халык алдында танылырга өлгергән татар артистлары осталыгын югары бәяли: «Кариев, Болгарская, Байкина — жипеп килгән яңа тормышның беренче, сәламләү нурлары, киләчәк буыннар куансын өчен армый-талмый эшләүчә сукачылары һәм чачүчеләре». Бөек рус шагыйре Н. А. Некрасовның әлегә мәкаләдә китерелгән бик тә мәгънәле сүзләре М. Вахитовның үзенәң да туры килеп тора: «Кем, чорының бөек максатларына хезмәт итеп, үзенәң тормышын бөтенләе белән туганы — кеше өчен көрәшкә бирсә, тик шуныңгына эше үзеннән соң да үлми».

Шикләnmичә әйтергә мөмкин: М. Вахитовның Петербуртта үткәргән еллары ижтимагый-политик карашларын формалаштыруда, гомум мәдәни офыкларын киңәйтүдә, прогрессив рус культурасының бөек хәзинәсен аңлауда бәһаләп бетергесез йогынты ясадылар.

Февраль буржуаз-демократик революциясе алдыннан М. Вахитов, иреккә ялланып, Казан аралашу юллары округында Кама төбен казучы эзләнү партиясе технигы булып эшли. Катлаулы еллар Россия яңа төррәнүләр көтә. Самодержавие өстенә яңа давыл якыналаша. Үзенең гомерен революция эшенә багышлаган М. Вахитов тормышында да моңарчы күрелмәгән киеренкелектәге яңа этап башлана. Февраль революциясе вакыйгалары аны тагын да ныграк чыныктыра. 1917 елның апрелендә, татар буржуазиясенә төп оешмасы — Казан мөселман комитетына каршы буларак, М. Вахитов инициативасы белән, Мөселман социалистлар комитеты (МСК) оештырыла. Әлеге массовый милли революцион-демократик оешма эшендә большевиклар да катнаша. Мөселман социалистлар комитеты төзелү милли буржуазия планнарын какшата. Казан большевиклар комитеты органы — «Рабочий» газетасында (1917, 3 сан) МСКның оешуына уңай бәя бирелә: «Казанда күптән түгел Мөселман социалистлар комитеты барлыкка килде, социалистик көчләрне саклабрак файдалану теләге белән, барлык яшәп килгән социалистик группалар аның янына берләште. Комитет үз алдына хезмәт ияләре массасын оештыру, татар пролетариаты һәм хезмәт иясе крестьяннар арасында социализм идеяләрен тарату бурычларын куя».

1917 елның 15 июнендә, Муллаһур Вахитов редакторлыгында, Мөселман социалистлар комитеты органы булган «Кызыл байрак» газетасының беренче саны чыга. Шушы тәүге сандагы редакция мөкаләдә үк М. Вахитов кыю рәвештә большевик лозунг ташлый: «Бөтен власть Советларга!» Турыдан-туры аның житәкчелегендә А. Коллонтайның «Сугыш кемгә кирәк?» исемле брошюрасы, РСДРП(б) Программасы һәм Уставы, шулай ук башка мөһим документлар татарчага тәржемә ителеп бастырыла. Бик яхшы оратор буларак танылган М. Вахитов пропаганда эшчәнлеген киң жәелдереп жибәрә, күп кенә митингларда һәм жыелышларда чыгыш ясый. «Куркуны белмәс трибун, сарказм осталыгын бик яхшы үзләштергән хәлдә, — дип искә ала күренекле большевик, хәрби начальник Якуб Чанышев, — ул үзенең дошманнарын ышандырырлык итеп һәм эзлеклелек белән тар-мар итә иде, эшчеләр һәм солдатлар-татарлар аны бердәм хуплап кычкыралар, ә буржуазия ялчыларының котырынып ачулары чыга».

Мөселман социалистлар комитеты эшчәнлегә Казан заводлары һәм фабрикаларындагы татар эшчеләре арасында аеруча киң колач жәя. Әйтик, 1917 елның 4 апрелендә МСК утырышында Крестовниковлар һәм Алафузовлар предприятиеләре эшчеләре өчен митинглар үткәрү мәсьәләсе тикшерелә, жирле гарнизоннардагы татар солдатлары белән дә ныклы элемтә урнаштырыла, крестьяннар арасында да агитация эшләре жәелдерелә. Буржуаз милләтчеләрнең бөтен идеологиясенә, һәр төрле казынуларына катгый төстә каршы чыккан революцион-демократлар халыкларның тигезлегә һәм тупланганлыгы идеяләрен армый-талмый пропагандаладылар, М. Вахитов үзе искәрткәнчә, киләчәк буыннар алдындагы жаваплылыкны бөтен тулылыгы белән аңлаган хәлдә, алар интернациональ пролетариат сафларына кушылдылар.

Татар хезмәт ияләре арасында МСКның абруе күзгә күренеп арта. Казанның Ягодный бистәсе эшчеләре жыелышы (1917 ел, 25 май) буржуаз мөселман комитеты (КМК) белән араны тулысынча өзү турында карар кабул итә. Татар крестьяннарының Казан губерна съезды (1917 елның 3 июнендә ачыла) Мөселман социалистлар комитетының авыл хезмәтчәннәренә йогынтысын бөтен тулылыгы белән ачып күрсәтә, КМК вәкилләре көн тәртибендәге күп кенә мәсьәләләр буенча җиңелүгә дучар ителә.

Мөселман социалистлар комитеты һәм, аерым алганда, Муллаһур Вахитов 1917 елның июль вакыйгаларынан соң да, ягъни ике властьлылык бетең, власть контрреволюцион буржуазия кулына күчкәч тә революцион көрәш байрагына тугрылыклы калдылар. Генерал Корниловның контрреволюцион фетнәсенә М. Вахитов катгый рәвештә каршы чыга. «Контрреволюционерларны тыңламагыз, — дип яза ул үзенә бер мәкаләсендә («Кызыл байрак», 1917, 12 сан), — көрәштә һәлак булган иптәшләрегезне онытмагыз, алар канына манчылган Кызыл Байракны югары тотыгыз». Мәкерле авантюра уңышсызлыкка очрагандан соң Советларны большевиклаштыру эше башлана. 1917 елның 31 августында РСДРП (б) Үзәк Комитетының киңәйтелгән утырышында «Власть турында» резолюция кабул ителә.

Билгеле булганча, власть мәсьәләсе — революциянең иң төп мәсьәләсе. Һәм әлеге мәсьәләдә Мөселман социалистлар комитеты белән татар буржуазиясе оешмалары бетенләй капма-каршы позициядә тордылар. 1917 елның 17 сентябрендә Петроградта Демократик киңәшмәдә Бөтенроссия хәрби совет (Хәрби шура) председателе урынбасары Усман Токмбетов властың оештыруда коалицион принципны, ягъни власта буржуазиянең катнашуын яклап чыга. Шушы киңәшмә уңаеннан «Кызыл байрак» газетасында (1917, 12 сан) Петроград, Мәскәү һәм Казан Советлары кабул иткән большевистик резолюция турында тафсилле мәкалә басыла. Анда мондый юллар бар: «...Советлар кабул иткән карарны җентекләп өйрәнгәннән соң, без аның Россия халыклары өчен, татарларның һәм башка милләтләрнең киләчәге өчен аеруча әһәмиятле икәнлеген таныпбыз һәм бу карарның... кичекмәстән тормышка ашырылуын телибез».

Эшчеләр, крестьяннар һәм солдатлар арасында М. Вахитовның зур абруй казануын шушы факт та раслый: Учредительное собраниегә аның кандидатурасы Казанда, Пермьдә һәм фронтта күрсәтелә. Шунисы гыйбрәтле, татар кадетлары лидеры С. Максуди кандидатлар исемлегенә бөтенләй кертелми. Әлеге мисаллар халык массаларының революция барышында төрле партияләр политикасының асылын һаман саен ачыграк һәм тирәнрәк аңлаулары турында сөйли.

Ялкынлы революционер М. Вахитов житәкчелегендәге Мөселман социалистлар комитеты эшчәнлегенә үзәк фәнни әдәбиятта да югары бәя бирелде. Мәсәлән, Ленин премиясе лауреаты академик И. И. Минц МСКның тарихи әһәмияте турында болай дип язды: «Мөселман социалистлар комитеты эшчеләр клубы һәм театр, иҗтимагый фәннәр курслары оештыра. Комитет каршында мондый комиссияләр төзелә: эшчеләр мәсьәләсе комиссиясе, аграр комиссия, милләт мәсьәләләрен тикшерә торган комиссия, хатын-кыз мәсьәләсен карый торган комиссия һ. б. Татар хезмәт ияләренең әлеге массовый революцион-демократик оешмасы, аграр программасы күпмедер дәрәжәдә тоныграк булуына карамастан, татар хезмәт ияләре массасын революционлаштыруда гаять зур роль уйнады¹».

Бөек Октябрь социалистик революциясе жиңуен М. Вахитов кайнар хушлау белән каршылады. Казандагы сугышчан Октябрь вакыйгаларында ул турыдан-туры катнашты, беренче шәһәр һәм губерна хәрби-революцион комитеты составына сайланды. Эшчеләр сыйныфы көченә ул жаны-тәне белән ышанды, аның житәкчелек ролен тирәнтен аңлады, Октябрь көннәрендә аның кыюлыгына ихлас сокланды һәм «ғалиҗәнәб эшче» турында шагыйранә осталык белән канатлы сүзләр язды: «Эшче! Нинди гади, матур сүз ул — эшче! Меңнәрчә мөмкиндекләр чыганагы, кешелекнең киләчәктә яңадан туу символы. Син бит ул, намуслы, гадел эшче, хезмәтчел чүкеченнең ударлары белән бөек революциянең «бунтарь очкынары»н тудырасың, кешелек җәмгыяте өчен сүнмәс дәрәжәдә ажаганнарына юл ачасың!

¹ Минц И. И. История Великого Октября. М., 1968, т. 2, 528 б.

Изге, мактаулы исем ул, Эшче!»¹

Казанда Совет власте игълан ителгәч, М. Вахитов массаларны яшь эшче-крестьян хөкүмәтен кайнар якларга чакыра һәм рус контрреволюциясе белән бергә Совет властена каршы торган буржуаз милләтчеләрне аяусыз фашизмга итә. Губерна крестьяннарның III съездында (Казан, 1917 ел, декабрь) ясаган ялкынлы речендә ул болай ди: «Халык Бөек Октябрь көннәрендә үзенең дошманнарын бәрәп төшерде һәм властыка Эшче, Солдат һәм Крестьян Депутатлары Советын чакырды... Жирне хезмәтчел халыкка биргән һәм түзәлмәслек сугышны бетерүгә керешкән хөкүмәтне барчасының шатланып каршы алуына мин ышанам».

РСДРП(б)ның Казан комитеты һәм Казан Советы М. Вахитовка олы хөрмәт белән карадылар, аның бетмәс-төкәнмәс көч-күәтен, гаять зур оештыру сәләтен югары баяләделәр. 1918 елның 2 январенда Казан гарнизонындагы мөселман частьларының М. Вахитовны Петроградка, Учредительное собраниегә озатуга багышланган тантанасы булды. Әлеге жьенда Казан большевиклары житәкчеләреннән берсе Я. С. Шейнкман шәһәр партия комитетының милли-дәүләт төзелеш проблемаларына мөнәсәбәтен жентекләп аңлатты. Митинг вокзалда да дөвәм иттерелә. Алкышларга күмелгән чыгышын М. Вахитов мондый сүзләр белән тәмамлай: «Без крестьян, эшче һәм солдат интересларын яклау өчен барабыз. Ышаныгыз, без сезне якларбыз. Үз тарафыгыздан сез дә безгә булышыгыз, безнең өчен таяныч булыгыз. Без-үз бурычыбызны тормышыбызны да кызганмыйча үтәрбез. Тантаналы вәгъдә итәбез».

Һәм Муллаһур Вахитов әлеге вәгъдәгә соңгы йөрәк тибешенчә тугрылыклы булып калды, яңа тормыш, хезмәт ияләре массаларының бәхет-өчен үз-үзен аямайча фидакарлырчә көрәште. 1918 елның январенан һалак булганчыга кадәр ул революцион постта — үзәк совет органнарында эшләде һәм В. И. Ленинның шәхси йогынтысында күренекле дәүләт эшлеклесе дәрәжәсенә күтәрелде.

1918 елның 17 январе. В. И. Ленин «Мөселман эшләре Комиссариатын төзү турындагы Декрет»ка кул куя. Мөселман эшләре комиссары итеп Муллаһур Вахитов, урынбасарлары итеп Галимжан Ибраһимов һәм Шәриф Манатов билгеләнә. Декретка кул куйган көнне В. И. Ленин «Астория» кунакханәсе комиссарына Мөселман эшләре комиссары М. Вахитовка канцелярия өчен биш бүлмә һәм клуб өчен зал бирү турында язма боерык жиберә.

Революционер-ленинчы М. Вахитов житәкчелегендәге Үзәк мөселман комиссариаты үзенең эшен күп төрле юнәлештә алып барган. Хөкүмәт отчетларының берсендә күрсәтелгәнчә, әлеге комиссариат «баштагы вакытта шундый бердәнбер диарлек орган булган, үзәк халык комиссариатларының бөтенесе диарлек Көнчыгыш халыклары арасында үзенең политикасын аның аша гына үткәрә алганнар».

Мөселман комиссариаты, Наркомнацның башка милли комиссариатлары кебек үк, хезмәт ияләренең интернациональ тупланганлыгын ныгыту, буржуаз милләтчелекнең контрреволюцион идеологиясен фашизмга итү буенча зур эш башкарды. Жыелыш һәм митингларда, матбугатта һәм өндәмәләрдә Совет властеның асылы, буржуаз пропаганданың ялган булуы аңлатыла, илдәге барлык милләт хезмәт ияләре арасындагы дуслыкны, бигрәк тә рус эшчеләр сыйныфы һәм крестьяннар белән дуслыкны ныгыту зарурлыгы басым ясап әйтелә. 1918 елның 18 январенан комиссариат татар телендәге беренче совет матбугаты органы — «Чулпан» газетасын чыгара башлай. Редакция коллегия эшен Муллаһур Вахитов белән Галимжан Ибраһимов житәкли. «Правда»да басылган «Яңа социалистик газета» исемле мақаләдә (1918, 17 сан) әлеге вакыйга турында болай языла: «Петроград шәһәрәндә татар телендә социалистик интернациональ «Чулпан» газетасы

¹ «Знамя революции», 1917, 24 сан.

чыга башлады. Газета Эчке Россиянең Мөселман эшләре Халык Комиссариаты членнары тарафыннан чыгарыла...» Шушы ук мәкалә газета эшендә «танылган татар әдипе Ибраһимов»ның катнашуын хәбәр итә. Мөселман комиссариаты шулай ук татар телендә брошюралар, листовкалар, «Кызыл Армия» газетасын чыгара, мәгариф, сәламәтлек саклау һәм татар хезмәт ияләре арасында кадрлар әзерләү мәсьәләләре белән шөгыльләнә. Мәнә шундый күпкырлы эшчәнлек хезмәт ияләрендә ижат дәрте һәм инициатива булдыруда, Совет властена бирелгән актив работникларны ишәйтүдә әһәмиятле роль уйнады.

Үзәк мөселман комиссариаты, башка шундый оешмалар кебек үк, большевиклар партиясә Үзәк Комитетының, В. И. Ленинның шәхси көндәлек күзәтчелегендә эшләде. Халык Комиссарлары Советы Председателе В. И. Ульянов-Ленин янында М. Вахитов еш булды, үзе житәкчелек иткән эш турында сөйләп торды, юлбашчыдан тиешле күрсәтмә һәм директивалар алды. Мөселман эшләре Халык Комиссариатына партия юлбашчысы һәм совет халкы даими кайгыртучанлык күрсәтте. Шунысы әһәмиятле: 1918 елда «Правда» һәм «Известия» газеталарында хезмәт ияләренә мөрәжәгать итеп чыгарылган күп кенә хөкүмәт документларына В. И. Ленин һәм М. М. Вахитов имзалары куелган.

Үзәк мөселман комиссариаты һәм аның житәкчесе активлыгы нәтижәсендә әлеге учреждениенең бүлекләре кыска гына вакытта илнең 70 ка якын шәһәрләрдә һәм торак пунктында төзелде. Инде 1918 елның февралендә үк Мөселман эшләре Халык Комиссариаты Казан Советы составында төзәлде, һәм анда С. Сәетгалиев, К. Якубов, Х. Урманов, В. Шәфигуллин, Г. Тажетдинова һ. б. коммунистлар нәтижәле эш алып баралар. Әлеге комиссариат «Эш» дип исемләнгән татарча газета чыгара башлый. Үзәк мөселман комиссариаты һәм урыннардагы бүлекләр Совет властен ныгыту өчен армый-талмый көрәшәләр, Көнчыгыш халыклары телендә агитация эшен киң жәелдерәләр, контрреволюцион милләтчеләргә кискен отпор бирәләр.

1918 елның жәендә Совет республикасының хәле кискен төстә авырлаша. Шушы кыен көннәрдә М. Вахитов хезмәт ияләрен революцион армиягә тартуга гаять зур игътибар бирә. Мөселман эшләре Халык Комиссариатында хәрби бүлек төзәлде. Ә 1918 елның 31 маенда Хәрби эшләр Халык Комиссариаты Үзәк мөселман хәрби коллегиясен оештыра, һәм аның председателе итеп М. Вахитов билгеләнә.

«Барлык мөселман хезмәт ияләренә»... 1918 елның 15 июнендә «Правда»да, ә 16 июньдә «Известия»дә, В. И. Ленин һәм М. М. Вахитов имзалары белән, анә шундый мөрәжәгать басыла. Революция казанышларын саклаучылар сафын ишәйтүдә зур роль уйнаган әлеге чакыруда мондый сүзләр янгыры: «Кадрлар иптәшләр, ...әгәр дә сезнең күнелләрегезнең өмете миллионнарча жәберләнгән һәм изелгән халыкларның изге өметләре белән бергә бара икән, мөселман социалистик армиясенең кызыл байраклары астына ашыгыгыз. Жиңүче революцион мөселман сугышчылары эшче һәм ярлы крестьяннар властен саклау өчен Россиянең барлык почмакларынан утлы өермә булып килсеннәр».

Үзәк мөселман хәрби коллегиясенең М. Вахитов житәкчелегендә башкарылган киң колачлы оештыру һәм аңлату эшләре күркәм нәтижеләргә китерә: 1918 елның беренче яртысында ук инде Мәскәү, Казан, Саратов, Пермь һ. б. шәһәрләрдә мөселман полклары һәм батальоннары оештырыла. Мөселман подразделениеләре, Кызыл Армиянең состав өлеше буларак, интервентлар һәм акгвардиячеләрне жиңүдә сизелерлек өлеш керттеләр. Кызыл Армиянең Югары хәрби инспекциясә 1918 елның 2 ноябрендә билгеләп үткәнчә, «мөселман полклары дисциплина һәм ныклык буенча үрнәк булып торалар».

Идел буендагы сугыш хәрәкәтләре кискенләшкәч һәм Казанны интервентлар яулап алу куркынычы тугач, М. Вахитов Үзәк мөселман хәрби коллегиясә членнарының үзләренә кичекмәстән фронтка китәргә тәкъдим

итә. Үзәк мәселман комиссариатының Баш коллегиясе утырышында (1918 ел, 19 июль) ясаган докладында ул революциянең куркыныч астында калуын әйтә һәм, хәрби бүлекне Казанга күчереп, «сугышның алгы постларында булырга кирәк», дип нәтижә ясый.

Сугышның алгы постларында булырга! Революционер-ленинчы Мулла-нур Вахитовның көрәш девизы әнә шулай тышка бәрәп чыга һәм Ватан-ны саклап калырга чакыручы ялкынлы өндәмәгә әзерлә. Халыкара эш-челәр хәрәкәтенә күренекле эшлеклесе, төрек коммунисты, Үзәк мәселман комиссариатында М. Вахитов кулы астында эшләгән Мостафа Сөбхи һәм башка иптәшләр әлеге чакыруны хушлап чыгалар. Мәсьәлә уңай хәл ителә. 1918 елның 2 августында М. Вахитов житәкчелегендәге Үзәк мәселман хәрби коллегиясе юлга чыга һәм 4 августта Казанга килеп житә.

Казанны акгвардиячеләрдән саклауда М. Вахитов аеруча активлык күрсәтә. 4 һәм 5 августта ул, партиянең губерна комитеты вәкилләре белән берлектә, дошман уты астында коммунистларны һәм шәһәр эшче-ләрен көрәшкә туплый. Әмма көчләр тигез булмый — Казан дошман кулына күчә. Шулай ук Мулла-нур Вахитов та аklar кулына эләгә һәм 1918 ел-ның 19 август иртәсендә, 33 яше туларына өч көн калганда, контрреволюцио-нерлар тарафыннан атып үтерелә. Коточкыч газаплар кичергән Мулла-нурның соңгы сүзләре яңгырый: «Жиңү безнең якта булып калыр. Ком-мунизмны үтерә алмассыз!»

Аны без һичбер онытмыйбыз,
Олугыйбыз вә зурыйбыз,
Халыкның корбаны булды

Каһарман Мулла-нур, дибез.
Аның исеме күңелләрдә
Язылган — мәңгә онытылмас...

Татар һәм башкорт әдәбиятлары классигы Мәжит Гафури ялкынлы патриот-интернационалист Мулла-нур Вахитовның килчәк буыннар йөрә-гендә яшәячәген 1919 елда ук тирәнтен ышанган хәлдә язып калдырган. Автономияле Татарстан Совет Социалистик Республикасы игълан ителгән көнне, 1920 елның 25 июнендә ТАССР Ревкомы председателе Сәхип-гәрәй Сәетгалиев үзенә чыгышында: «Иптәш М. Вахитов 1905 һәм 1917 елгы революцион хәрәкәтләрдә актив катнашты, бу юлда армый-талмый эшләде һәм 1918 елда акчехлар контрреволюциясе вакытында хезмәт ияләре интересы өчен корбан булды. Татар эшчеләре һәм алар белән бергә Көнчыгышның барлык хезмәт ияләре Мулла-нур Вахитов турындагы истәлекне изге итеп мәңгә сакларлар»,— диде.

Революция каһарманын данлауның символы булып М. Вахитовның тууына 100 ел тулган көннәрдә өч орденлы Совет Татарстаны башкаласы үзәгендә мәһабәт һәйкәл күтәрелчәк. Легендар герой туган йорттагы (Свердлов урамы, 70) музей бүлмәсендә дә, аның исеме йөртүче коллек-тивлар — Мәслим, Зеленодольск, Апас районнарындагы колхозларда, Буа урта мәктәбендә, Казан химия комбинатында һәйкәл һәм бюстлар ачкан чакта да бүгенге бәхетле тормышның нигезен салышкан революционер-ленинчыга халыклар исемненнән кабат-кабат кайнар рәхмәт хисләре бел-дерелде. Хәзерге вакытта Татарстан шәһәрләрендә, район үзәкләрендә һәм авылларда күп кенә мәйданнар, проспектлар, урамнар, егермәгә якын предприятие, колхоз, совхоз, китапханә, мәктәпләр, шулай ук Казан рай-оннарының берсе хаклы рәвештә М. Вахитов исеме йөртәләр.

«Аның исеме күңелләрдә язылган...» Аның исеме сүз сәнгате образ-лары аша халык күңеленә һаман саен тирәнрәк уела. Революционер үлем-сезлеген Г. Ибраһимов, М. Гафури, К. Тинчурин, К. Нәжми, Ш. Маннур кебек әдипләребезнең әсәрләре буыннарда-буыннарда тапшыра. Татар дәүләт академия театрында да «Мулла-нур Вахитов» (Н. Исәнбәт пье-сасы) яшәвен дәвам иттерә. Яшәрәк буын вәкиле Ә. Гаффарның «Сызылып таңнар атканда» героик драмасы да (Минзәлә театрында куел-ды), чуваш язучысы М. Юхманың Мәскәүдәге политик әдәбият нәшриятын-да «Ялкынлы революционерлар» сериясендә чыккан «Кунгош — птица бессмертия» повесте да Мулла-нур Вахитов исеме мәңгеләштерүгә хезмәт

итәләр. Шигырьләр, поэмалар, жырлар, симфонияләр... Барысы да аны мәңгелеккә илтәләр.

Тарих фәннәре докторы профессор Р. И. Нәфиковның «Мулланур Вахитов» исемле китабы, фәнни һәм тәрбияви яктан зур әһәмияткә ия буларак, киң катлау укучыларда тирән кызыксыну уятты. Шушы унайдан теләк тә белдерәсе килә: галимнар, язучылар, композиторлар, художниклар, сәхнә осталары киләчәктә революция каһарманнары, шул исәптән М. Вахитов турында тагын да күбрәк һәм яхшырак әсәрләр ижат итсеннәр иде. Мондый сәнгать үрнәкләре бигрәк тә яшь буын өчен кыйммәт.

«Мине атачаклар. Башланган көрәшнә төгәлләгез. Без орлыгын чәчтек, аның үсентеләре тыелгысыз чыгачак...»¹ «Плэтән» төрмәсендә утыручы иптәшләренә М. Вахитов энә шундый оптимистик рухлы сүzlәр әйтеп калдыра. Халык батырлары үлми. Ул башлаган көрәш дәвам итә. Халык комиссары алгы сафта атлый.

1919 елның апрелендә, Үзәк мәселман комиссариаты хәрби коллегиясе карары белән, М. Вахитов исемендәге I нче татар совет полкы төзелә. Вахитовлылар гражданныр сугышы фронтларында үз-үзләрен аямыйча көрәштеләр. Революция бишеге Петроград өстендә «халыкара реакциянең кара болытлары» куерганда «Известия» газетасында (1918, 26 февраль) М. Вахитов имзасы белән басылган мөрәжәгәтәтгә сүzlәр Ленинград блокадасы вакытында күнел канатларын жилкендерерлек яңа тәэсир көче белән яңгырады. Бөек Жиңүнәң 40 еллыгын байрәм иткән чакта без шуны да горурану хисе белән искә төшердек: халкыбызның татар сугышчыларына язган атаклы хатында (барысы 1.511.137 имза) беренче татар революционер-интернационалисты Х. Ямашев янәшәсендә М. Вахитов исеме дә аталган.

...1943 ел. «Мулланур Вахитов» пароходы Татарстаннан героик Ленинградка азык-төлек, бүләкләр, китаплар һәм төзү кирәк-яраклары алып килә... Сугыш тарихы сәхифәләре безгә энә шул хакта да сөйлә.

Бөек Ватан сугышы фронтларында М. Вахитов исемен йөртүче колхоз хезмәтчәннәре чын фидакарлык үрнәкләре күрсәтте. Аксубай районының М. Вахитов исемендәге колхозыннан, мәсәлән, сугышка 435 кеше китте, шуларның 200е Ватаныбыз азатлыгы хакына батырларча һәлак булды. Авылда калган «шинельсез солдатлар» — хатын-кызлар, картлар, балалар да сынатмады. Тылдагы хезмәт батырлыклары өчен 105 колхозчы медальләр белән бүләкләнде. Буа шәһәренәң М. Вахитов исемен йөртүче урта мәктәбе укытучылары Г. Ильясов, Х. Гыйльмуллин, Г. Мифтахов, шушында белем алган Г. Гарифуллин, Ф. Идрисов һәм башка бик күпләр, бүгенге бәхетле тормыш хакына гомерләрен биреп, революционер-ленинчы сүzlәренәң хаклыгын тагын бер мәртәбә расладылар: «Жиңү безнең якта булып калыр. Коммунизмны үтерә алмассыз».

1941 елда В. Миронов житәкчелегендәге слесарьлар бригадасы, ашыгыч задание алганнан соң өйләренә кайтмыча, 2,5 тәүлек эшләде, ә электр белән эретеп ябыштыручы М. Вәлиева 30 градус салкында 12 шәр сәгать бие көч түктә... Сугыш елларында химия комбинаты эшчеләре М. Вахитов кебек көрәшчеләр каны тамган байракны энә шулай югары тоттылар. Вахитовлыларга 1944—1945 елларда гына да Оборона Дәүләт комитетының күчмә Кызыл байрагы 6 тапкыр тапшырылды, ә 333 кеше «Бөек Ватан сугышы елларында күрсәткән хезмәт батырлыгы өчен» медале белән бүләкләнде. Хезмәт Кызыл Байрагы орденлы химия комбинаты үзенәң данлы традицияләрен унышлы давам иттерә. Үз тармагында иң зурлардан саналучы әлегә предприятие КПСС Үзәк Комитеты, СССР Министрлар Советы, ВЦСПС һәм ВЛКСМ Үзәк Комитетының күчмә Кызыл байрагына инде берничә мәртәбә лаек булды. Комбинатның алдынгы аппаратчысы Г. Сәлимжановка Социалистик Хезмәт Герое исеме бирелде. Тарихи үткәннәргә яхшы хәтерләүче әлегә предприятиедә С. М. Киров, Я. М. Свердлов,

¹ Нәфиков Р. И. Мулланур Вахитов, Татарстан китап нәшрияты, 1961, 148 б.

Н. А. Семашко, С. Н. Гассар, Х. М. Ямашев, М. М. Вахитов кебек күрөңкө революционер-ленинчиларның пропаганда эше алып барганлыгы, шулай ук 1918 елда интервентлар тарафыннан атып үтерелгән легендар Баку комиссарларының берсе И. Я. Габиевның элек биредә токарь булып эшләгәнлеге һәркемдә горурлык һәм җаваплылык хисләре уята.

Татарстанның ялкынлы революционер исемен йөртүче хезмәт коллективлары М. Вахитовның тууына 100 ел тулу көнен дәүләт планнарын һәм күтәрәнгә социалистик йөкләмәләрен уңышлы үтәп каршылылар. Әлеге бәйрәмгә, әйтик, Казанның Вахитов исемендәге райониннан «Татнефтепроводстрой» тресты да зур бүләк әзерләде: Уренгой — Помары — Ужгород трансконтиненталь газүткәргечнең 216 чакрым озынлыктагы өлеше «бишле» билгесенә тапшырылды. Гомумән, республикабыз хезмәт ияләре М. Вахитов юбилее КПССтың XXVI съезды һәм аннан соңгы Үзәк Комитет Пленумнары карарларын, унберенче бишьеллык заданиеләрен үтәүдә күркәм казанышларга ирешеп бәйрәм итәләр. Индустриаль яктан күп тармаклы булуы белән танылган Татарстан илебезнең уртак казанышлар хәзинәсенә елдан-ел зуррак өлеш кертә. Күпмилләтле Ватаныбызның уллары һәм кызлары төзөгән КамАЗ союзкуләм халык хужалыгы комплексы үсешен сизелерлек дәрәжәдә көчәйтте. Алабуга янында төзелә торган универсаль-сызма трактор заводлары комплексы да, һичшиксез, СССРның Азык-төлек программасын тормышка ашыруга хезмәт итәр, төгалрәк әйткәндә, авыл хужалыгын индустриаль нигезгә күчүрүне тизләтәр.

Бүгенге көндә хезмәт коллективлары, мораль-психологик яктан сәламәт хәлдә, патриотик һәм интернациональ рух белән дәртләнеп эшлиләр. Республика бишьеллыкның дүрт елы план заданиеләрен һәм социалистик йөкләмәләрен барлык төп техник-экономик күрсәткечләр буенча да уңышлы үтәде. Өстәмә рәвештә 416 миллион сумлык продукция реализацияләнде. Терлекчеләребез 1981—1984 елларда сөт житештерүне 9 процентка, итне — 4, йомырка әзерләүне 36 процентка арттырдылар. Яшелчә сатуның дүрт еллык планы арттырып үтәлдә. Республика игенчеләре 1982—1983 елларда дәүләткә 1 миллион 500 меңәр тонна ашлык саттылар һәм былтыр билгеләнгән норманы үтәделәр. Бөтенсоюз социалистик ярышында ирешкән югары нәтижәләр өчен, 1984 елгы экономик һәм социаль үсеш буенча дәүләт планын үтәгәнә өчен республикабызга КПСС Үзәк Комитеты, СССР Министрлар Советы, ВЦСПС һәм ВЛКСМ Үзәк Комитетының күчмә Кызыл байрагы тапшырылды.

Татарстан коммунистлары, хезмәт ияләре, илдәге бөтен партиядәшләре һәм бөтен совет халкы кебек үк, КПСС Үзәк Комитетының апрель (1985 ел) Пленумы карарларын кайнар рәвештә бердәм хуплыйлар, аларны халык хужалыгын, совет җәмгыяте тормышын һәрьяклап үстерүдә яңа сыйфат үзгәреше өчен көрәштә сугышчан программа буларак кабул итәләр. Хәзер республикабыз хезмәт коллективларында партия Үзәк Комитеты Пленумы карарларын үтәү өчен, дисциплина һәм оешканлыкны ныгыту, фәнни-техник прогрессты тизләтү, унберенче бишьеллыкның соңгы елы план заданиеләрен һәм социалистик йөкләмәләрен уңышлы үтәү өчен киеренкә көрәш бара. Бишьеллык казанышлары, әнә шулай, хезмәт батырлыгы белән яулана.

Данлы революционер-ленинчилар плеядасында күрөңкө урын тоткан Мулланур Вахитовның юбилеена фидакарлык белән ирешелгән казанышлардан да кадерлерәк бүләк юктыр. Бәхет йортыбызның нигезен салышкан, революция сагында уяу торган легендар көрәшчеләргә 100 еллыгы уңаеннан үткәрелгән тантаналар кешеләрнең хезмәт, ижтимагый-политик активлыгын тагын да арттырырга, аларны КПССның чираттагы XXVII съездын лаеклы каршыларга туплар өчен яңа этәргеч бирер. Коммунизм төзү өчен көрәшүчеләр сафында революционер-ленинчи Мулланур Вахитов та атлый, үзләре чәчкән орлыкларның көчле үсентеләрен күрөп сөенә-сөенә, киләчәккә баруын давам иттерә.

Әхәт Гаффар

СЫЗЫЛЫП ТАҢНАР АТКАНДА

РОМАНТИК ДРАМА

Комиссар Мулланур Вахитовның 100 еллык юбилеена багышлыйм.

Катнашалар:

Владимир Ильич Ленин.
Надежда Константиновна Крупская.
Мулланур Вахитов — комиссар (Беренче).
Байназар Бәхтизаров — сәүдәгәр (Икенче).
Кызыл Армия театры артисты (Өченче).
Хантимеров — акгвардияче поручик (Дүртенче).
Генерал — ак гаскәрләрнең баш командующие.
Полковник — ак гаскәрләрнең контрразведка башлыгы.
Өммегөлсем Казакова — Мулланур Вахитовның анасы.
Муллажан Вахитов — Мулланур Вахитовның атасы.
Мәхфүзә — Мулланур Вахитовның кәлеше.
Милләтче.
Күн курткалы.
Генерал адъютанты.
Акгвардиячеләр, ак чехословак корпусы солдатлары.

Вакийга Мәскәү һәм Казан Кремльләрендә бара.
1918 елның июль, август, сентябрь айларынан кайбер көннәр.

Беренче бүлек

1

Мәскәү Кремле. Үзенең эш бүлмәсендә Владимир Ильич Ленин Мулланур Вахитов белән сөйләшә.

Ленин (*карта каршында*). Июль... Июль! Пешерә! Дошман — Сембердә... Алда — Казан... Әле генә, унтугыз көн элек, сул эсерларның хыянәтчел мятежи вакытында чак торып калдык, ә хәзер без тагын очып төшәрлек куркыныч алдында. Чехословаклар Казанга үрмәли. Хәл гадәттән тыш авыр... Авыр, иптәш Вахитов! Социалистик Ватан язмышы хәзер Казанга бәйлә. Революциянең яшәвен яки үлемен бүген Көнчыгыш фронт һәм Казан хәл итә. Яшәвен яки үлемен. Мин сезне шушының өчен чакырдым.

Вахитов. Казанда татар халкының да яшәве яки үлеме хәл ителә. Бу революция аның гасырлар буена җыелып килгән өметен һәм ышанычы.

Ленин. Ак чехословаклар, эсер һәм акгвардиячеләрнең тончыгасына мин ышанам, иптәш Вахитов. Тирәнтен ышанам! Менә бу мандат (*өстәлдән кәгазь ала, Вахитовка суза*) минем шул ышанычым билгесе. Сез — биредәге вәкаләтләрәгездән тыш — гадәттән тыш комиссар да.

Вахитов (*ала*). Рәхмәт. Казан үзенең ре-

волюцион миссиясенә тугры калыр, Владимир Ильич. Оборона нык торыр.

Ленин (*кырыс һәм катгый*). Революциягә оборонаның хакәте юк! Эшче һәм крестьяннарны соңгы кешегә кадәр коралландырырга... Тагын — ипи, ипи, ипи! Эгәр да чигенергә туры килсә (*Вахитовның күзенә туры карап*), — вакытлыча чигенергә! — Республиканың алтын запасы безнең кулда калырга тиеш. Революция сезгә ак перчатка сузмый, ә бу мандат белән бергә шундый ферман бирә... Ә хәзер, әйдәгез, юлга чыгар алдынан чәй эчәргә. Чәй, чәй, чәй! Рәхәтләнеп Казанны иска алырбыз. Иделне чертовски сагындым... Казан үзен онытмауны ярата. Менә, йөрәкнең кыл уртасында тагын ул...

Вахитов. Владимир Ильич! Сездә күп мәртәбәләр булдым инде...

Ленин. Юк, юк, юк! Безне Надюша беләй көлешегез көтә. Ялыктырмыйк.

Коридор буенча Ленинның Мәскәү Кремлендәге квартирасына узалар.

Ленин. Керегез, якташ, керегез!

Вахитов. Хәерле көн, Надежда Константиновна!

Мәхфүзә. Исәнмесез, Владимир Ильич!

Крупская. Исәнмесез, Мулланур иптәш. Әйдәгез, түрдән узыгыз. Тик менә чәе генә — кишер чәе.

Ленин. Архикысыр чәй! Ләкин (*көлеп*) хәзер кунакларны моның белән гажәлләндереп булмый! Шулаймы, иптәш Вахитов?

Мәхфүзә. Безнең өчен сезнең кунакчыллыгыгыздан да зуррак сый юк.

Вахитов (*көлеп*). Ә без үз паегыбызны алып килдек! (*Портфеленнән ипи кыерчыгы ала*). Менә нинди төмле ипи кыерчыгы!

Крупская (*елмаеп*). Бу ни хәл инде, Володя?! Кунакка үз сың белән йөрү эшмени инде ул?

Ленин. Надюша! Татарларның, гомумән, безнең Казан кешеләренең кунакка ит бөлеше... әйе, әйе, ит бөлеше алып килә торган бер гадәтә бар инде. Дөрөс әйтәмме, иптәш Вахитов?

Крупская. Әйдәгез, утырышык, чәй суына. Сүз уңаеннан сорыйсым килә, Мәхфүзә: кишер чәе чын чөйгә караганда тизрәк суына икән, игътибар иткәнегез бармы?

Ленин. Кайчан юлга чыгасыз, иптәш Вахитов? Иртәгәме?

Вахитов. Бүген. (*Сәгатенә карап ала*). Хәзер үк диарлек.

Ленин. Сезне вокзалга шоферыбыз Мө-

хәммәтвәли Сәйфуллович илтәп куяр. Мин әйтермен.

Крупская. Казанда был жәй бик әссәдиләр. Хәер, бездә дә гадәттән тыш авыр жәй... Казанны минем дә бик күрәсем килә!

Ленин. Искиткеч шәһәр!.. Аннан күпме революционерлар чыкты! (*Вахитовка*.) Нидән дип уйлыйсыз?

Вахитов. Казан һавасында иреккә сусауның гасырлар буена жыйланган көчле концентрациясеннән ул. Пугачевка кадәр дә әллә кайчан ук башланган.

Ленин. Федосеев, Вера Фигнер, Бауман, Яков Михайлович Свердлов, Кировлар шәһәре... Ә Горький, Горький! Казанда күмәч, клиндерләр пешергән Алексей Максимович!.. Аннан соң сезнең дуслыгыз, революция тәнтанасын күрми вакытсыз үлгән беренче татар большевиги Ямашев... Ә теге зур шагыйрь... Тукаев!..

Крупская. Күпме революция бөркетә һәм барчасы — Казаннан. Иделдә акчарлакларга караганда бөркетләр күбрәк, күрәсәң.

Ленин. Казан университетындагы студентлар сходкасы... Казан — минем дә яшәгем. Кокушкинога беренче сөргенгә сөрелү... Төнлә ат көткәндәге учаклар һәм төтен исе сеңгән тары боткасы... (*Уйчанланып китә*.) Малайлар белән бергәләп, без матур бер татарча жыр жырлый торган идек. Нинди иде әле ул?.. Онытылган инде... Юк, исемдә! (*Көйли*). «Сары, сары, сап-сары, сары чәчәк саплары...»

Мәхфүзә. (*жанланып, жырны дәвам итә*).

Сагынырсың, саргаерсың,
Килсә сугыш чаклары.

Ленин. (*шат*). Нәкъ шулай, нәкъ шушлай!.. Аны минем балачак дуслым Баһави... әйе, Баһави жырлый торган иде. (*Моңсу*). Баһави... Кайда икән ул хәзер? Нинди? Кыю иде! Ияр күрмәгән теләсә нинди атка атлана! Үзе янына мине дә атландыра торган иде!

Вахитов. (*тора*). Казан соңгы тамчы канга кадәр сакланыр. Казандагы эшчеләр сыйныфына ышанып таянырга мөмкин булганын сез белми кем белсәң, Владимир Ильич?! (*Крупскаяга*.) Безгә китәргә вакыт, Надежда Константиновна!

Крупская. Ә чәй? Безнең әле чәй эчәсез бар!

Ленин. (*Вахитовның иңеннән кочып*). Чәйне бүтән чакта эчәрбез, Наденька. Вакыт кәтми. Ә менә Казан эшчеләре комиссар Вахитовны көтә.

Крупская. Казаннан әйләнеп кайткач, һичшиксез, чәй эчәргә керегез!

Мәхфүзә (тора). Рәхмәт яусын, Надежда Константиновна!

Ленин (Вахитовны ишеккә таба озата барып). Әжәт сездә кала, сездә! (Мәхфүзәгә.) Сездә дә!

Мәхфүзә (төшенеп житмичә). Миндә?... Ни әйтергә дә белмим, Владимир Ильич...

Ленин (шаян). Туегызга дөшмәссез ми-кәни?

Мәхфүзә (оялчан). Туй... Хәзер революция, Владимир Ильич...

Ленин. Революция? (Елмая.) Менә, менә — революция мәхәббәтнең нәкъ үзе инде ул! Революция — мәхәббәтнең иң югары билгесе ул. Бер генә кешене сөю түгел, ә бөтен кешелекне ярату, яратудан мөхрүм булган һәмма кешеләрне ярату!.. Беләсезме нәрсә? Без сезнең туегызны һичшиксез Казанда үткәрербез! Ә таң алдыннан Державин бакчасы аша Идел ярына чыгарбыз. Әйе, әйе, нәкъ менә кайчандыр «Татарлар һәм этләр йөрү тыела» дигән язүлар кадакланган Державин бакчасы аша!.. Ә Иделнең аръягында өлгергән арышлар алтынлана!.. (Кырыс.) Иң беренче эш итеп, иптәш Вахитов, Мәскәүгә ашылык озатырга кирәк. Башта бер генә эшелон булса да. Мәскәү эшчеләре үзләренә Казандагы туганнарына бурычлы

калмас... Иң беренче эш итеп — икмәк, он, иптәш Вахитов! Вахитлыча чигенергә туры килсә — аеруча-аеруча! — азык-төлек складларын юк итегез. Бу мәсьәләдә шәхсэн миңа гына җавап бирәсез... (Яңадан елмаеп исенә төшерә.) Ә Казанда гажәеп төмле ак күмәч пешерәләр иде. Оленька белән йөрергә чыккан саен, ул: «Володя, Володя! Сатып ал әле миңа сап...» (Хәтерләргә тырышып.) Сап...

Мәхфүзә. Саплы калачмы?

Ленин. Әйе, әйе! Саплы калач! Шундый... тоткалы. Әйтерсең лә барышнылар сумочкасы. Без аны Алексей Максимович белән Каприда да искә ала идек... Горький да саплы калачлар пешергән.

Вахитов. Бәлки аларның берәрсен миңа ашаганмындыр әле.

Ленин (күңелле көлеп). Уйлап кына кара, Наденька: бөек пролетар язучы, барыннан да элек, бөек икмәк пешерүче булган! (Кабат бик җитди төстә) Иптәш Вахитов! Казан — Советлар Казаны булырга тиеш һәм булыр да. Ахырынача һәм бөтенләйгә!.. Онытмагыз, иң элек — икмәк, Мәскәү эшчеләренә икмәк! Уңыш телим, бар күңелем белән — уңыш телим! Казанның революцион эшчеләренә бездән сәлам тапшырыгыз. Һәм, әлбәттә, әтиегезгә, әниегезгә дә.

2

Казан Кремлендәгә төрмә камерасы. Алда — Мулламур Вахитов. Күе зәңгәр костюмнан, эшләпәдән. Ул төрмәдә булса да, уйлары белән башка урында. Йөрәнә.

Читтә Ленин пәйда була. Вахитов аны хыялында, уенда күрә, аның сынап караган күзләренә бага.

Вахитов. Сезгә әйтсә сүзем бар, Владимир Ильич.

Ленин эндәшми.

Революция көрәшчеләре арасынан минем исемне сызып ташлагыз!

Ленин. Кырыс карар. Һәм ул мине сәерсендерә. Үтә сәерсендерә, Мулламур Муллазьянович.

Вахитов хыялындагы Ленинга акырап килә.

Вахитов. Миңа сезнең белән күзгә-күз очрашып сөйләшүе җиңелрәк булыр иде... Ләкин хыялымда гына сөйләшүдән гайре мөмкинлегем юк... Белмим, кайчан да булса туры килер микән? Юктыр. Әйе, юк. Бу — шиксез.

Ленин (гайәт кызыксынып). Ни сөйләсез, батенька? Революция дошманнары кулына элөктем дә инде язгы кар шикелле җебеп төшсәм дә ярый дисезме? Бәхеткә, революция язмышы сезнең яки минем Һалак булуыбызга гына бәйлә түгел. Яисә шул ук дәрәжәдә һәр коммунистның ничек үлә белүенә дә бәйлә. Югыйсә, фаҗига революцияне һәр көтелмәгән очракта яки почмакта, һәр бандит пулясында сагалап торыр иде.

Вахитов кинәт үзәлди кычкырып көлеп җибәрә. Ленинны яктырткан ут сүнә, ул югалып тора.

Вахитов. Эх, Вахитов, Вахитов!.. Үзеңне үзәң Владимир Ильич булып юатасың! Матрослар әйтмешли, баста синең хәлләр...

Ленин яңадан пәйда була.

Ленин (*кепкасын йомарлап тоткан, уң кулын алга сузып*). Юк, юк! Сезне юатам дип хаталанмагыз!

Вахитов (*көлемсерәп, читкә карап, үзалдына*). Казан — дошман кулында, дошман революциянең бугазына ябышкан... (*Ашыгып, изү тәймәсен ычкындыра*). Ә син акланасың! (*Пышылдап*). Оят!...

Ленин. Нәрсәгә? Иң авыр мизгелдә иң ышанычлы иптәшен белән кинәзмәсәң — менә монысы төгәен ояттыр! Без сезнең белән мең ел таныш кебек бит... Мең ел бергә!

Вахитов. Алты ай. Нибарысы тулыр-тулмас алты ай...

Ленин. Ул алты ай мең елга тормаслыкмы әллә? Шул алты айда Шәрәкның хезмәт ияләре массасы мең еллык политик тормаһ сабагы алмадымыни? Хәзер көнбатыш цивилизациянең язмышы колоссаль дәрәжәдә Шәрәккә һәм мәселмән дөньясына бәйле. Бу гаять мөһим теоретик положение тормаһка ашыруда шул алты ай эчендә без бергәләп мең ел буена беркем кыл да кыймылдатмаганны эшләмәдекмени?

Вахитов. Алты ай... Сезнең һәм минем имза астында күпме декрет язылган, ничә ташкыр гаиләгездә кунакта булдым... Ә үзем чакыра алмый калдым. Бирегә, Идел буена, Кокушкиноның жәйге болыннарына... Менә сөйләшер дә идек ичмаса ә, Владимир Ильич? Ике-өч атна Иделдә кармакка балык каптырып ятсак дим! Иделнең Швейцария дигән утравында... Сәер түгелмени: һәркайсыбыз үз эшен сезнең белән килеште, сезгә үз борчуларын, мәшәкәтләрен сөйләде... Ә сезне иң киме бер атна ял иттерү хакында онытканбыз...

Ленин (*шук*). Шулаймыни?! Иңч белмәгән идем, валаһи!

Көләшәләр.

Ә чынын әйткәндә, революциянең язмышы өчен архикуркыныч вакытлар безнең бер-беребезгә соң дәрәжәдә турылыклы икәнә-безне раслады. Бер-берең турында шуннан да олырак кайгырту бармы?!

Вахитов (*үзалдына, житди*). «Иделдә кармак каптырып ятсак»... Хәзер, әнә, акгвардиячеләр белән чехословаклар Кабан күлендә чабак каптыра!.. Татарстанның башкаласын оккупацияләгән кан дошманнарымының төрмәсендә ятам.

Ленин (*кинәт ярсу*). Чәпчәмә, батенька! Акылсыз паникерлыктан хурлыклы хыя-

наткә бер генә адым... Иә жиңгенчә көрәшсәң, йә жиңүчә булып үлсәң кирәк.

Вахитов әрле-бирле йөрәнә.

Вахитов (*үзалдына*). Әй, Вахитов, Вахитов! Аклана беләсәң дә соң! (*Әкрен*). Әйтерсең лә мин Мәскәүдә һәм, көндәгечә дип әйтерлек, туры элемтәдән Ленинга шытыратам!.. Туры элемтә... Өзелде! Ара ерак. Ләкин идеяләр уртаклыгы, рухи якынлык менә монда! (*Йөрәген тотып*). Йөрәктә... Минем хәлне ишеткәч, шул уртаклыкның ихласлыгына шикләнмәссезме, Владимир Ильич? Моңың минем язмышым өчен әһәмияте юк инде. Ә татар һәм башкорт халкының, шулай ук казах, азәрбайҗан, кыргыз, гомумән, Төркстан, тагын башка мәселмән халыкларының гасырлар буена барган ирек өчен көрәше һәм киләчәк язмышы өчен бу — яшәү яки үлем дәрәжәсендәгә мәсьәлә. Кайчак бер абыну бар эшнең чөлпәрәмә килүенә сәбәп булып кебек тоела. Без бергәләшеп татар һәм башкорт республикалары төзелү турында положение эшләдек. Ул — бөтен Шәрәк дөньясын үзенә караткан беренче маяк!

Ленин. Ул — милли мәсьәләдә без ирешкән гүзәл нәтиҗә. (*Уйчан*). Россия халыклары бөтен дөньяга чын туганлык үрнәге күрсәтә.

Вахитов. Ләкин Казан дошман кулында бит, Владимир Ильич... ышанычгызыны аклай алмадым.

Ленин. Әйе, бүген күп нәрсә дошман кулында. Әле дошманнан аялап аласы жиңләрәбезнең иң зурлары — алда. Ләкин инде аялаганнарының иң хәлиткече — Россия халыклары пролетариатының ярсу йөрәгендә, йөрәкләренең һәр тибешендә.

Тигрн тынлыкка, әкреләп көчәя барып, йөрәк типкәне ишетелә башлый. Ленин кырыс рәвештә тагын бер кат Вахитовка сынап карап тора да чыгарга юнәлә, айнары залга карап ала. Уйдагы бәхәс белән рухланган Вахитов та камерага бөрәп керәчәк дошманнарын жиңүчә булып каршыларга әзерләнә.

Вахитов (*Ленин киткән якка борылып*). Мин сезне мең ел беләм кебек, Владимир Ильич. Моңа сезнең белән бергә эшләгән алты ай вакыт житте. Күпме хыял тормаһка ашты шушы алты айда!.. Алда — яңа айлар, бүтән буыннарның киләчәктәгә бәхетле гасырлары. Бездән аларга тақыр юл түгел, — фәкәт беренче авыр жиңүләр һәм күтөчкыч зур югалтулар кала. Бездән аларга әле жиңеләп бетмәгән дошманнарыбызның да яңадан-яңа буыннары кала... Жиңдәрләр, жиңдәргә тиешләр! Чөнки бездән аларга хак юл һәм какшамаһ ышаныч кала...

Казан Кремле. Ак гаскэрлэр командующие кабинеты. Өстэл янында Генерал утыра.

Полковник керә.

Полковник. Рөхсәт итегез, галижәнап!

Генерал. Мин сезне көтәм, полковник.

Полковник (*алгарак килеп баса*). Боерыгызның үтөлүе хакында белдерүемә шатмын: комиссар Вахитовны кулга алдык.

Генерал. Яхшы хәбәрегез өчен мактыйм, полковник. Моның хөрмәтенә шампанское белән дә сыйланып алу гөнаһ булмас иде, кадерлем!

Полковник. Мин дә кире какмас идем, Ардальон Касьянович, әмма бу Казанга шампанское каян килсен?

Генерал. Бозлысы бер дә зыян итмәс иде, Теннис. Көне нинди диген, полковник. Бу Казанның августы быел бигрәк кайнар...

Полковник. Безнең большевикларны пешерүбездән ул! (*Көлә*) Алар өчен исә кабер туыклары килеп җитте.

Генерал. Сабыр, полковник, сабыр. Ашыкмагыз. Бөек политик Цезарьның үз дошманнын кылыч белән генә түгел, алтын һәм сүз белән дә җиңгәннен онытмагыз. Ул җиңелгән дошманнына рахимле дә була белгән. Гөнаһны гөнаһ белән юуның җиңүдә бердәнбер юл булып чыкмавы да ихтимал.

Полковник. Большевикларга карата рахимле булу — аллаһы төгәлә каршында гөнаһ, галижәнап! Бүген бар гөнаһларны аларга карата шөфкатьсезлек белән генә юйп була.

Генерал. Гөнаһ... Алар алласызлар, үзләрен гөнаһлы санамайлар. Алласы юкның гөнаһысы да юк. Сөз хаклы, кылыч һәм кан — аларның башы иелсә шушыңа гына иелә... Ә бәлки алтынга да иелер өле, кадерлем, алтынга да. Ашыкмыйк. Безнең кулыбызда егермедән артык кызыл комиссар. Родионов — аларның хәрби округ штабы начальнигы. Руанет — государь император галижәнапларенә биргән атын таптап, большевикларга сатылган полковник... элеккеге полковник Руанет, мин аны үз кулым белән атарга әзер. Азык-төлек комиссары Назаров — бер кадак азык-төлекләрә юк, ачлыктан шешенеп яталар, ә азык-төлек комиссарлары бар! Большевиклар парходы коменданты де Сегюр да, күрәсең, француз аристократларынандыр... Сембер финансы комиссары Моторин, Казанга эрсәфәзрның алтын запасын санарга килгәндер инде, мескен... Тагын хәрби әсирләр комиссары Беренс, бусының жид икәнәңә шикләнмәскә була... Һәм шуларга естәп — Ленинның шәхси комиссары Вахитов.

Полковник (*шаярып*). Бәлки берәр урам чатында студент гадәтенчә Ленин үзе дә йоридер өле? Ул студент чагында — утыз ел элек үк шушы Казан Кремле төрмәсен-

дә черергә тиеш иде ләбаса! Жандармерия идарәсенең ахмаклары (*ирония белән*) аны Казаннан кырык чакрымга сөргенгә сөрәләр — Кокушкинога, бабасының именесендә ял итә-итә рәхәтләнеп марксизмны өйрәнеп ятарга! Рәхим итегез, хәзер инде аңа Казан Кремлендә генә кысан, ул Мәскәү Кремленә кереп оялаган һәм монда үзенең шәхси комиссарларын жибереп ята... Кылыч һәм кан — ул алласызлар белән шушы телдә генә сөйләшсәргә кирәк.

Генерал. Алар алласыз булсалар да, рухның мәңгелегенә охшаш бер үлемсезлеккә табыналар бит. Әйitik, үзләренең алласыз эшләренә. Шуның өчен үлемгә баралар!

Полковник (*хурланып*). Ә без?! Офицерлар строенда саф-саф булып, ак байраклар астында психик атаклар белән барышнылар кочагына барабызмы әллә?! Үлемгә каршы түгелмени?

Генерал. Бөркү... Эссе. Жан кайный... Боже мой! Нибарысы жиде йөз чакрымда — Мәскәү! Алтын гөмбәзле Мәскәү! Ике адым бит, ике адым, бер атлыысы, ике сикерәсе... Скрипка кылыдай тартылып сузылган жиде йөз чакрым ара. Кайда шартлап өзәләчәк — менә шул ноктаны табасы иде. Тик кайда ул?! Бәлки аллаһы төгәлә кодрәте белән без азат иткән Казандадыр? Бәлки ул без уза алмаган Идел купендәдер? Бәлки ул нокта кораллы фетнә әзерләп ята торган Казан подпольесыдыр? Ә комиссар Вахитов — шуның йөрәге булса?

Полковник. Йөрәге иде, галижәнап. Фетнә йөрәге иде. «Иде» диюе рәхәт.

Генерал. Сөз, күрәм, үткән заман фикльләрен яратасыз бугай, полковник.

Полковник. Ә безнең заманнар үтөргә иртә өле. Без үз заманнарыбызны кире кайтарыбыз. Безнең анда кайту юлыбыз большевиклар каны белән чип-чиста итеп юылган булыр...

Генерал. Сезнең таеп егылганыгыз бармы, полковник?

Полковник (*аңлап житмичә*). Аңламыйм...

Генерал. Иң хәтерә — кеше канында таеп егылу.

Полковник. Әгәр дә безнең юлыбызга ач бүреләр көтүе аркылы төшсә, без нишләргә тиеш булып чыгабыз соң, галижәнап? Килгән юлыбыздан кире борылып китмәбез ләбаса инде!

Генерал. Сөз яхшы солдат, контрразведчик, мәгәр ерактан күрә белүче политик түгел, полковник. Мин Цезарьның үз дошманнының каннарын коюдан гайрә алтын һәм сүз белән дә җиңгәннен сезнең исегезгә юкка гына төшермәдән ләбаса.

Полковник (аңларга тырышып, иңбашын жырып). Бүреләр көтүе һәм — сүз?!.

Генерал. Нигә көтү белән сөйләшәргә? Аларның вожаклары бар. Һәм аның белән килешер өчен сарык түшкәсен бөтен көтү белән бүлүгә караганда бер үзәнә файдалырак буласын аңлатырга кирәк.

Полковник. Ә алар сөяккә генә риза булмыйча, гафу итегез, сезнең белән минем жан-ны алуны артыграк күрсәләр?

Генерал (тантана белән). Мәнә ул вакытта сез аларны кисегез, тураклагыз, атыгыз инде! Биткә кунган озынборынны сыткан кебек жиңел төстә, салкын акыл белән. Ә Казанда вожак — Вахитов, һәм минем аңа бер төкәдим ясап карыйсым килә. Без аңа жанын саклау бәрәбәрәнә татар халкын бирик... вакытлыча гына, әлбәттә. Бәлки ул аны Ленин һәм большевиклар көтүе белән бүлүшүгә караганда үзенеке генә итүне артыграк санар. (Үз-үзеннән тулы канәгатьләнүен белдергән төстә креслога жәлеп утыра.) Әйе-әйе, полковник, мин хәзер шушы минутта аның белән сөйләшәп алыр идем.

Полковник (ниндидер яшерен уй белән). Бәлки күчән хәерләрәк булыр, Ардаһон

Касьянович? Бөркү... сулыш алуы читең...

Генерал (ирония белән). Казан университетының элеккеге студенты Ленин ни хәлдәрдә яшәп ята икән — сорашыйм. Әйе, китерергә кушыгыз. (Маңгаен, муненин сөртә.)

Полковник. Беләсезме, галижәнап... Кечкенә генә... ачыклап житкәрәсә бер нәрсә бар иде әле. Эш шунда ки, безнең кулдагы Вахитовлар — өчөү...

Генерал (сәерсенеп һәм югалып калып). Өчөү?!

Полковник. Минем кешеләрем комиссар Вахитов булуы ихтимал өч кешене кулга алды, галижәнап.

Генерал. Миңа бер, әмма чыны кирәк. Ул миңа татар халкын без төртеп күрсәткән якка алып барыр өчен кирәк. Ул чагында кызылларның Казан-Урал-Самара фронтын ачудан гайре чаралары калмаячак. «Революциянең язмышы шушы картада тора. Барысы да шушыңа бөйлә». (Полковникка өстәл аша үрелеп текәлә.) Бу — минем сүзләрем түгел, полковник, бу — Ленин сүзләре. Димәк, барысы да безгә бөйлә, безгә!.. Вахитовны миңа, Вахитовны! Берсен генә! Мин аның берсеннән генә дә гарык!

4

Казан Кремле төрмәсендәге камера.

Полковник. Аның каршында кызылармеец киemenдәге озын, таза гәүдәле кеше басып тора. Ул — Өченче.

Полковник (урындыкка күрсәтә). Утырыгыз.

Өченче. Мин кичәдән бирле утырам инде.

Полковник (урындыкка ишарәли). Күрмим.

Өченче. Мин кичәдән бирле сезнең зуррак урындыгыгызда утырам — төрмәгездә. Хәер, зур пычракка егылгач, кечкенәсе жирәндерми. (Утыра.)

Полковник. Гомуми камера кысанрактыр, әлбәттә. Бер кешелек төрмә камерасы гына түгел, шәхси кабер дә дөнья бәясе торырлык хәзинә — нишлисез, сугыш... Мин сезне аңдыйм, аңдыйм: Мәскәү Кремлендәге кабинетыгыздан соң — сасы исләр, кандала һәм шуның ише башка нәрсәләр...

Өченче (бүлдәреп). Сүз уңаеннан, полковник әфәнде: сезнең кандалаларыгыз...

Полковник. Безнең? Ни өчен безнең? Без Казаны алганчы, бу төрмәләр сезнеке иде ич. Шулай булгач, кандалалары да сезнеке.

Өченче. Алар сезнекеләрнең канын эчкән, димәк, сезнеке. Кем әйтмешли, жан һәм кан дусларыгыз... Мәнә шул, полковник әфәнде, сезнең кандалаларыгыз үз-үзләрен бик сәер тоталар.

Полковник. Китсәнә! Соң?

Өченче. Безне тешләмиләр.

Полковник. Тешләмиләр?! (Юри кызык-

сынган булып.) Сәер, бик сәер! Балки барлык илләрнең пролетарийлары белән берләшәргә карар кылганырдыр? (Көлә.)

Өченче. Ә миңа безгә кадер утырган буржуйларның майлы, симез тәйбәрән юксыналар кебек тоела. Бездән аларга нәрсә: каннарыбызны шампанскоелар белән эңгәрләтмәгәнбиз, кара һәм кызыл уылдык, устрицалар ашамыйбыз... Сөз үз кандалаларыгызны иркәләп бетергәнсез, полковник әфәнде.

Полковник. Ә мәнә мәет кортлары алай төмле тамаклар булып бетмәгәннәрдер әле. Алар Ленин комиссары Вахитовны бик төмләп авыз итәрләр дигән нык ышанычым бар.

Өченче. Алар сезне тансыклы төшкән булсалар?

Полковник. Әңгәмәбез бик эшлекле шартларда үтте, мин канәгатьмен. Төмле телегезгә караганда, сез, шиксез, комиссар Вахитов булсагыз кирәк.

Өченче. Комиссар Вахитов?.. Ахыр килеп, мин сезнең ише контрразведка газраиле булып үлгәнче, кабер кортлары янына комиссар Муллаһур Вахитов йөзәндә баруны артыграк күрер идем. Мин комиссар Вахитов булуга риза, полковник.

Полковник. Хәер, сез чын Вахитовмы соң? Ялганласагыз? Дәлилегез бармы соң?

Өченче. Үләр өчен дә комиссар мандаты кирәкмәни?

Полковник. Комедия ясап, артистланмагыз, зинһар, сез театрда түгел!

Өченче. Ө революция — бөтен гавам сөх-нәсе инде ул. Күпме фажиға һәм мөхәббәт! Бөтен Россия — утлы театр сәхнәсе!

Полковник (*ишкене ачып жибәрә*). Алып китегез!

Өченче. Ышанмыйсызмыңи? Алайса, мин бу рольгә эер. Тамашаның ахыры фа-жигалә буласын белсәм дә.

Полковник (*кычкырып*). Алып китегез!

Өченче алып чыгып кителәр. Бераздан

Икенче — сүздөгәр Байназар Бәхтиза-ровны алып керәләр. Ул яхшы киеңгән, са-каллы, эре сөякле кеше.

Сез кем?

Икенче. Өчтерханнан, сүздөгәр Бәхтиза-ров. Минә Өчтерханда һәрбер эт таный.

Полковник. Мин — Астрахань эт түгел.

Икенче. Этләр Өчтерханда гынамыни?... (*Ялгыш әйткәнән аңлап, югалып кала.*) Сүз-дөгәр мин, Байназар Бәхтизаров. Казанга кызыл мал белән килдем.

Полковник. Кызыл мал беләнме, әллә кызыл пропаганда беләнме? (*Кинәт*) Казан-да большевикларның баш күтөрү вакытын кайчанга билгеләдегез? Көнә! Сөгәте!

Икенче. Каян белим мин аны! Мин — сүздөгәрмен.

Полковник. Ниңә сез атагыз — Мул-лажан Вахитов өендә качып ята идегез?

Икенче. Ул минем атам түгел, атамның компаньоны! Чәй сүздөгәрнең чәй сүздө-гәре белән очрашуы хилаф эшмени?

Полковник. Ө Муллажан Вахитов сезне үз улы дип белеп керткән ич, ул моны сорау алганда әйтте.

Икенче. Мин аңа төнлә белән килеп кер-дем, кемгә ишек ачканын каян белсәм... Аннары соң без, сүздөгәрләр, йөзгә карап түгел, бер-беребезнең кесәсенә карап сөйлә-шәргә күнеккәнбез.

Полковник. Сезнең чәчегез нәкъ Вахи-товныкы шикелле жирәнсу...

Икенче. Моңа мин үзем дә аптыраганмын инде, полковник әфәнде! Минем атам да жи-рән түгел, анам да. Миңа гына каян килгән-дер инде ул, ани белән бер алла үзләре генә белә торганнырдыр... Киселәсе башта чәч кайгысы түгел дия торганнар иде, ә минем башым киселәсенә чәч сөбәпче булырга ох-шый... Ялгышмасам, Ваш комиссар Лени-ның чәче дә жирән дигән сүз йөри түгелме соң әле? Әле дә ярый мине Ленин дип шикләнмисез!

Полковник арып фуражкасын сала, маң-гаендагы тирен сөртә.

(*Шатлыклы гажәпсенү белән*.) Чү! Полков-ник әфәнде! Карагыз әле, кара!..

Полковник, сәерсенеп, як-ягына карана. Сезнең үз чәчегез дә... ни, жирән икән лә-баса!

Полковник (*ярып*). Күземнән олак! (*Ишеккә кул изи.*) Алып китегез!

Икенче алып кителәр.

Полковник арлы-бирле йөрәнгән арада сак-чылар Беренче алып керәләр.

(*Аңа игътибар белән карап торганнан соң*.) Утырыгыз, комиссар, рәхим итегез.

Беренче утыра. Тынык.

Итак, бүген мең тугыз йөз унсигезенче ел-ның тугызынчы августы.

Тынык дәвам итә.

Ниңә игътибар итмисез? Бүген мең тугыз йөз унсигезенче елның тугызынчы августы.

Беренче. Уңжиденче елның ноябреннан башлап, вакытны без саный башладык.

Полковник. Без сезне комиссар Вахитов дип уйлап, алгышканбыз кебек. Әгәр дә сез чыннан да Ленин житәкләгән Совнаркомда-гы Үзәк мәселман комиссариаты комиссары, шул ук вакытта ул комиссариатның халык-ара пропаганда бүлгә мөдире, Милләтләр эше буенча Халык комиссариатының Баш коллегиясе члены, азык-төлек буенча гадәт-тән тыш комиссар Муллаңур Вахитов бул-сагыз, иртгә, ягъни унынчы августта үзе-гезнең туган көнегә икәнән исегезгә төшерер идегез. Димәк, сез — алган комиссар! Үзе-гезнең комиссар икәнегезне кире какмыйча, безне алган юлга этәрергә тырышуыгызның сәбәбе чын комиссарның эзен яшерер өчен түгелме?

Беренче. Без туган көннәребезне яңа стиль белән үткәрәбез инде.

Полковник. Егерме өченче августта ди-мәкче буласызмы? Сезгә ул көнне (*исәпләп*) утыз өч яшь тула (*елмаеп*)... әгәр дә сез чын Вахитов булсагыз. Жәннәт яше. Ярый, туган канегезгә бүләк рәвешендә (*зур канәгатьләнү белән*) мин сезне хур кызлары кочагына озатырмын. Тик мин иске стильгә тугры. Иске стильгә!

Беренче. Иске стильгә, иске дөньяга... Сез кояш, ай календареннан, вакыт агымын-нан соңга калдыгыз. Сезне дәвалап булыр-лык түгел.

Полковник (*аннан көлөп*). Менә, менә... Ә без сезне төрмә лазаретында дәвалап яткырабыз. Бу сезгә нәрсә турында булса да сөйләшмимиз! Ниңә икәнән беләсезме? (*Ачы ирония белән*.) Без сезнең тән яраларыгызны гына түгел, большевиклар саташуынан да дәвалап булуына ышанабыз әле. (*Кайдадыр бер кешенең газап белән кычкырганы ишетелә. Тимур ишек дөбөрдәгәнә һәм таш идән-дә солдат итекләре тавышы яңгырап кала.*)

Беренче (*тыңлап*). Ишетәсезме? Сез Рос-сияне бары тик жөзәләү һәм үлем белән генә дәваларга маташасыз. Сезнең бу дәва-гызны Пугачевтан башлап декабристларга, Каракозотан алып Пресня эшчеләренә кадәрге минем бик күп рухи туганарым татыды инде. Сез бу эшгезне аларны тира-ния белән көрәшүдән ваз кичтерүдән баш-лап карагыз.

Полковник. Юк, без яңадан башлап тор-мабыз инде, ә иске стильгәгә тугрылык сак-лау рухында дәвам итәрбез. Үлем сезне әлегә теләктәшләрәгез янәшәсенә яткырыр. Алар-га безнең ниятләребезне житкерерсез.

Беренче. Мин алар янәшәсендә ятарга ризамын. Сезнең белән генә янәшә булмасын.

Полковник ишеккә кул изи. Беренчене алып чыгып китәләр.

Полковник. Эссе... Дошманнар күп, әмма монда берсе урынына очау. Балки дүртәү, бишәү үктер дә? (*Кинәт револьверын чыгара да ике куллап залга төби.*) Монда тагын кайсыгыз комиссар Мулланур Вахитов?!

Тавыш: Мин!

Полковник, көтмәгәлектән, тавыш иясен эзләп як-ягына карана. Поручик керә.

Поручик. Мин, полковник өфәнде. (*Үкчәләрән бер-беренә бәреп, үрә катып кала.*) Мин аларның дүртенчесе була алам.

Полковник (*беркадәр тынычлана төшеп, ләкин үзен шаяртканга хурлануын яшерергә тырышып.*) Шаяртмагыз! Контрразведкада сездән башка да егермеләп комиссар үз язмышын көтеп ята. Генералга аларның берсе генә хәжәт — Мулланур Вахитов.

Поручик. Һәм ул затлы ташны алган ташлар арасынан табарга кирәк.

Полковник. Ягъни...

Поручик. Минем вакытлыча аларның дүртенчесе буласым килә.

Полковник. Ялган ташлар арта барган саен (*башына суккалап*), чын башларның кими баруы ихтимал.

Поручик. Безнең барыбызны да бер камешка ябарга кушыгыз. Аларның ни сөйләшкәнен тыңдыйсым килә. Бер читлеккә дүрт арыслан сыймас.

Полковник (*аңа жентекләп карап торгач*). Сезгә күпме вакыт кирәк?

Поручик (*ашыгып*). Ике сәгать җитә. Полковник (*уйланып*). Ярый. Киенегез. Поручик. Мин киенгәнмен.

Полковник (*аны баштанаяк күздән кичерә*). Хәер, аның болай йөрүе дә ихтимал... (*Салкын, битараф.*) Сез дә мәселәман бит, күрәсәң, сезнең комиссар белән үз исәп-хисабыгыз бардыр. Сезнеңчә килеп чыкса, ул — сезнеке. Тик ашыкмагыз. Сез бик кайнар кеше: кирәгеннән алда үч алып ташламагыз, кисәтеп әйтәм. Ул безгә сау-сәламәт һәм таза акылда кирәк.

Поручик. Ә мин беләм. Сез, полковник өфәнде, яралы дошманнарыгызны башта дәвалыйсыз, аннары жәзалыйсыз. Үч нәрсә ул? Үч — ачык сугыш, намуслы көрәш. Ә сезнең подвалларыгызда серле сугыш бара. Серле сугыш намуслы көрәштән күпкә канлырак.

Полковник. Намус карта уенында кирәк, поручик. Безгә сезнең аңа бармак төртеп күрсәтүегез җитә. Уңышлар теләм.

5

Сәүдәгәр Муллаҗан Вахитов йорты. Кынгырау чылтырый. Муллаҗан күренә.

Муллаҗан. Тагын кайсысы икән? (*Көзгегә карап, муенындагы «күбләгән» төзәтә, чәчен сыйпып, сакал-миегын сыпырып ала.*)

Югалып тора. Өммегөлсем керә, аның артынан Муллаҗан күренә.

Куркыттың. Тагын солдатлар дип торам.

Өммегөлсем (*кинәт борылып*). Тагын?

Муллаҗан. Кичә кич минем оемә бер офицер белән бер көтү чех легионерлары бәреп керде...

Өммегөлсем (*ашыгып*). Әйт, алар Муллахурны синең өеңнән алып чыгып киттеләрме?

Муллаҗан. Аллага шөкер, юк. Муллахур шуннан алдагы төнне генә минем өемнән киemen алмашып, ашап-эчеп, үз аягы белән чыгып китте. Миндә бүтән бер чит кеше бар иде, шуны алдылар. Ахрысы, Муллахур дип шикләнәп. Кем икәннән дә белми калдым. Өчтерхандагы бер ширкәттәшөемнән улы дияргә генә өлгерде.

Өммегөлсем. Улыбызны кулга алганнар!

Муллаҗан. Веләм. Казанны кабып йоткан бүреләр Муллахурны гына төкереп ташламаслар.

Өммегөлсем. Коткар! Теләсәң ничек, тик коткар гына. Минем бердөнберөемне... юанымны, өметемне.

Муллаҗан эндәшми тора.

Ник дөшмисең?

Муллаҗан. Эндәшеп нишләтим? Вакытында эндәшмәдем түгел, хак юлга өндәп, күпме үгетләдем, колагына да элмәде ичмәса, урыс сөте эчкән нәрсә! Йөрмә дидем, акылыңа кил, ташла дидем, сәясәт белән булышу хәерлегә илти дидем. Күпме вәгазь укыдым, — буталуыннан туктамады... Хәзер генә нишләтим? Кайтып төшүеңә икенче көнөндә үк эзләп табып, аягына гына егылмадым. Башың исән чакта Казаннан ычкыл дидем. Тыңламаган... (*Кайнарланып.*) Ашады башын, ашады!.. (*Яшь аралаш.*) Харап булды бала!

Өммегөлсем. Муллаҗан... (*Аннан күзен алмыйча, чигенеп урындыкка утыра.*) Инде шулай ук өметсезмени? Чарасы бер дә юк түгелдер! Шушы мал-мөлкәтең була торып (*бүлмәне күздән кичереп*), күрәләтә кул кушырып калырсың микәнни?

Муллаҗан (*ризасыз*). Сии, Өммегөлсем, кеше мөлкәтөн күпсенмә инде. (*Йөткеренгәлзәп.*) Әле дөньялык кичәсе бар, иртөгә кыямәт көне димәгән, малның үз урыны.

Өммегөлсем. Күзәңне ач! Кыямәт үз төшлөрөнә кысылып калган корбаннарын чистарта, ә аларның берсе — синең белән минем улыбыз.

Муллажан (баш бармагы белән иңбашы аркылы *төрәзгә төртөн*). Болар кыямәтме? Бер эт килә, икенчесе китә. Икесе дә бер-беренә койрыгына ябышкан. Эт этне ашый, ә сәүдәгәр баш кашый: кайсысы көчлөрәк? Кайсы көчлө булса, шуңа сөяк ташлый.

Өммегөлсем. Мулланурны шундый сөяк итсенмеңи?

Муллажан аңа бик үпкәләп карап куя.

Гафу ит... Фани дөньяда күз алмам бер генә — Мулланурым. Аны югалтсам, күңелменң нуры сүнчәгенә иманым камил. Сиңа уңиде яшьлек сачәк булып чыктым, аерылышкан, Мулланурым — күз нурымны ялгызым тәрбия кылдым. Тормышы ни гомер кылда тирбәләп торды, үлә дигән чакларыңда тыным белән жан сулышларымны өрәп терелттем. Син киткәч тә аның хакына канатым сынмады, соңгы көчемне йодрыгыма кысып түздем. Инде Мулланурым шундый олы Рәсәй мәмләкәте күләмендә күренекле асыл ир булып житешкәнән күрәп, бәхтемнән чигенә життем, сөөнечемнән күгенә аштым. Нихәл итим, язмышымда язган, күрәсәң, инде менә бу хәсрәтне дә кичерергә язган икән. Нишлим, ни хәл итим — сиңа килдем, Мулланурым — күз нурым хакы өчен шушундый... түбәнлектә төштәм. Ата була торып, мин чарасыздан бичараның хәленә керми калырға ул хәтлө дә миһербансыз адәм актыгы түгелсендер әле дип уйлап килдем. (Тынлыктан соң.) Мин сиңең каршыңда беренче вә соң мәртәбә килгән фәкыйрь бер анамын. Минем синнән беркайчан да бер нәрсә дә гөзәрләгәнәм булмады, булмас, — тик коткар. Теләсәң ничек, тик коткар гына!

Муллажан (утыра.) Өммегөлсем... Күпме гомер кичереп, миңа килгәнәң булмады. Таң калдырдың. Рәхмәт. Вә кичер мине. Каһәрәңә түгел, кем белә — бәлки каргавыңа да лаек бәндәмендер... Мин көчсез. Анда сиңең күз яшеңә төкереп тә бирмиләр, эт теле калыңлыгы акчаңны бар дип тә белмиләр. Бөтен Рәсәй алтыны белән бугазлары тыгылган, комиссарлар каны белән күзләре томанланган.

Өммегөлсем. Муллажан!..

Муллажан. Әйе. Алла үзеңне рәхмәтән

нән ташламасын диген. Хатын китереп тапшырдылар. Ул төмүттан ничек юллык алгандыр. (Куен кесәсеннән кагазь кисәгә чыгара.) Кара төн уртасында китереп бирделәр... Укыйммы?

Өммегөлсем эндәшми.

(Укый.) «Газапларым чиксез, ничек икәнән әйтергә сүз таба алмыйм. Авырып, төрмә палатасында ятам. Күрешеп калырға ашык... Улың Мулланур.»

Өммегөлсем (хатны алып карый). Төрмә палатасында?! Үлем дошманнары да палатада тотарлык булгач, беләсәңме кем икән ул безнең Мулланурыбыз?!

Муллажан. Әмма анда бер элөккән адәм баласыныкисән-имини котылуы бер мөгҗиза булырдыр... Хатны тапшырган кеше качуын оештырып булмасын дигән ым бирде дисәм... ялгыш аңламадым микән? Андый сүз не сиңа да әйтмәсләр иде. Бусы аның сиңа-миңа карамый, үз эшләре. Безнең эш кечкенә: ата-ана өлешенә тиешә шул өметә белән хәсрәтә генә тиң инде аның. Хәсрәтә килмичә, өметә киселми. Аллага тапшырдык. Анда элөккәннәр кире чыкмый.

Өммегөлсем. Ашыгык соң. Безгә аны күрергә кирәк. (Кырыс.) Ухш. Бердәнбер баламны гомере өзелмәс борын аллага тапшырасым юк! (Чыгарга юнәлә.)

Муллажан (төшенкә). Сабыр ит, тыңла. Адәм баласының кодрәте кечкенә ләбаса. Дөнья куласа шул, куласа... Әле кичә генә пәйгамбәргә тиң асыл бер ир заты иде! (Ишеккә таба бара, ләкин күз карашы комод өстендәге зиннәтлө сәгәткә төшәп, тукталып кала, кулъяулыгын чыгарып, сәгәттәге тузанны сөртә. Кулын жәеп, өйдәге жиһазларны күзеннән кичергәч.) Хәлемнән килми.

Өммегөлсем. Сиңең белән аерылышканыбыздан бирле кирәгәң булмады. Ә хәзер кирәк, Муллажан. Доресрәгә, безнең бер-березгә хажәтебез юк. Без аңа кирәк. Мин бит аны дөньяга биргән ана...

Тынык.

Син минем сөалемне үзенңең фани дөньяда кеше булып калуың хакына үтөргә бурычлы. Ахыр килеп, мин синнән үтенмим, ә таләп итәм, Муллажан!

6

Төрмә. Полковник берүзе. Беренчене, Икенчене, Өченчене кертәләр.

Полковник. Рәхим итегез, комиссар әфенделәр. Түрдән узыгыз. (Портсигарын чыгара.) Сыйланыгыз.

Өченче, ашың янына килеп, папирос ала.

Полковник аңа төкәп карап тора.

Өченче. Гаҗәпләймәгез: мин... үземнең тартмаганымны яхшы беләм.

Полковник. Алайса, ник алдыгыз?

Өченче. Кыстыйсыз ич. Аннары мин хәзер ялгыз түгел, ялгышмасам (калганнары күздән кичереп), хәзер миңа беркадәр күңелләрәк булыр. Өчәү булган жирдә папиросның кирәгә чыкмый калмас.

Полковник портсигарын Беренчегә суза.

Беренче. Рәхмәт, мин дә тартмыйм.

Икенче (ашыгып). Мин дә!

Полковник (папирос кабыза, тирән итеп суыргач). Эфәнделәр! Мин сезне үтә бер хәбәр житкерер өчен жыйдым...

Өченче (бүлдерә). Әллә Ревизор килергә жыенамы, Городничий эфәнде?

Полковник. Сезнең яныгыгызга хәзер теләсә нинди революциядә популяр булган Ревизор, ягъни газраил килер. Килер дә тиешле исәп-хисабын ясап китәр... Эфәнделәр! Без сезне Вахитов икәнлегегез ихтимал булган ситуацияләрдә тотып алдык һәм өчегезнең берсе тагаен ул икәннең шикләнмибез. Шунисы бар: сезнең һәм безнең бәхетсезлеккә каршы, ходайның кодрәте белән димме соң — сез бер-берегегезгә охшагансыз да. Игътибар итегез: шактый забавно, эфәнделәр, шулаймы?

Барысы да бер-берсенә карашып ала.

Икенче (чигенә, стенага сыена). Юк! Мин түгел, түгел!

Полковник. Ниһаять, мин сезнең барыгызны да бергә жыеп, бер-берегез белән таныштыруны мәслихәт санадым, Вахитов эфәнделәр!

Икенче. Түгел! Мин Эчтерханның чәй сәүдәгәре Байназар Бахтизаров!

Полковник. Сезнең һәркайсыгызны, Вахитов дип, атып үтереп була. Өчегезне дә расходка чыгарсак, без тынычланыр идек. Өчегезнең берсе барыбер ул бит! (Йөрәк килә.) Әмма өчәү булганда, аның дүртенчесе булуы ихтималмы?.. Гарантия тулы булырга тиеш. Казанда подпольны торгызыр һәм восстание оештырыр өчен ул Вахитов калган

шәттә дә, алар минем кулымнан ычкына алмаслар. Безгә аның тагаен Казанда калганлыгы мәгълүм. (Тынлыктан соң.) Һәм менә без аның дүртенчесен кертәбез.

Полковник кул изи, сакчылар камерага Поручикны алып керәләр.

Революция — карта уены: кем-кемне ота. Уен кагыйдәсен белдерергә рөхсәт итегез. Дүрттегезнең берсе — безнең агентыбыз. (Дүртенчегә күрсәтә.) Аны менә бу дип ялгыша күрмәгез: мин колоданы бик пөхтәләп бутадым. Моңа кадр без сезне сорау алуларда күзгә-күз очраштырмадык, сез бер-берегезне белмисез. Шулай булгач, ихтиярыгыз — теләсә кемнән шикләнә аласыз. Үзенең комиссар Вахитов икәнлеген бары тик комиссар Вахитов кына белә. Калган өчегез — аның өчен провокатор. Тик шунисы бар: калган өчегез хәтта чын комиссар Вахитовны да провокатор дип уйлый... Өзән ни көткәнне белгәнә күрә, Вахитов калган өчегезне коткарыр өчен генә үзән фаш итмәстер... Гадәттән тыш кызык ситуация, әйеме, комиссар эфәнделәр? Чын Вахитов танылгач, калганнарыгызның исәминин калуы ихтимал. Танылмый икән, бигайбә — ул гаепле. Билгеле инде, безнең агентыбыз бу исәпкә керми.

Беренче. Ситуация кызык булса да, шаблонлы. Яңа түгел.

Полковник. Уңыш телим, эфәнделәр! (Сакчылар белән чыгып китә.) Камераны билкәп куялар. Тынлык урнаша.

Пәр дә.

И к е н ч е б ү л е к

Төрмә камерасы

Өченче. Саумысыз, иптәшләр! (Һәммәсен дә күздән кичереп чыга, ботинкасын сала, ыштырларын сәкегә элә.)

Беренче. Төзәтергә мәжбүрмен: монда өч иптәш, бер провокатор...

Икенче. Хаталанасыз, хөрмәтлем. Биредә ике иптәш, бер шымчы һәм — мин. Сәүдәгәрләр мал сатса да, вөждән сатмый. Минем бар эшем, уйларымның бар асылы сәүдә генә. Җир йөзен су басса да, туфан чыкса да, барча патша вә хөкүмәтләр һәм-мәсә дә, этләр кебек, бер-берсенә бугазын чәйнәргә ябышса да, сәүдә көрвәнары үзләренә изге сәфәрләреннән туктамастыр. Ошбу дөнья сәүдә белән тора! Җир йөзендә нибарысы ике адәм баласы гына калган шәттә дә, ачтан үлмәс өчен алар сәүдәгәргә мохтаж булмыштыр. Менә бүген дә Хөзәр Ильяс канаты астына туры килдем бугай. Иншалла котылдым дип, түшәмгә сикерергә иртәрәк булса да, фани дөньяда ризыгым бетмәгәнә охшап тора әле.

Беренче. Мондый ышанычны каян алдыгыз, Байназар эфәнде?

Икенче. Үземнең иптәш комиссар Вахитов эфәнде түгелгем үземә фаш булгач! (Көлә.) Эгәр ул мәсәлән (һәммәсенә төртен), син, син вә син икәнсең, сез калган икебезне үлемнән йолып калырга мәсьүлсез. Шуңа өмет баглыймын, Иншалла, үз аркасында безне корбан итмәстер. Комиссарлар явыз эш кылса, бәндәләренә Ленинга теләсә нинди ышанычы харам. Хак сойлимме?

Дүртенче (көтмәгәндә). Ә мин провокатор булып чыксам?

Икенче. Ай-һай, шпик үзән шпик дип атар микән? Эгәр инде катгый төстә дөгъва кыласыз икән...

Дүртенче. Ихтиярыгыз. Ирексезли алмыйм: теләсә ничек уйлагыз. (Сәкегә ята.)

Өченче. Безнең кайсыбыз провокатор икәнлегә дөнья кендеге бәясенә торырдай нәрсә түгел. Кайсыбыз Вахитов — менә хикмәт нидә. Беләсегез килсә, мин — Вахитовның үзе булам инде.

Дүртенче (аңа). Моңа сез үзгез ышана-
сызмы соң?

Икенче (дүртенчегә). Ә менә сезнең, офи-
цер әфнде, Вахитов булмавыгызга минем
иманым камил.

Дүртенче (битараф). Сез, сәүдәгәрләр,
кешегә киemenә карап бая бирәсез булса
кирәк.

Икенче. Сезнең йөреш-гамәлегездә офи-
церлык бер чакрымнан кычкырып тора ла-
баса!

Дүртенче (килештермичә, ләкин өстен-
лек белән елмаеп). Ишетеп белүемчә, комис-
сар Вахитовның хәрбиләрчә аяк атлавын
Мәскәү Кремле сакчылары ике борылыштан
таныган диләр. (Беренчегә.) Дөрөс сүз ми-
кон, белмисезме?

Беренче. Ул чагында Вахитовны сез
дияргә кала икән.

Икенче (сәкегә урнаша). Менә, намус-
лы коммерсант сәясәткә тел очын ғына тык-
ты исә, көймәсә комга терәлә дә кала! Шу-
ның аркасында шыр ялангач банкротлык-
ка төштем дә. Ә югыйсә, әфнде-иптөшләр,
бар акчаны эшкә тыгып, Әчтерханнан бу
юлы «Ва-банк!» дип чыгып киткән адәм
мин. Фәрештәнең «амин» дигән чагына туры
килмәгәнмендер, күрәсәң, хода рәхмәте. Ал-
лаһы тәгалә мәдәтә белән Казанга килеп
ирештем дигәндә генә, бер баржа кытай чә-
ем Идел төбенә гаип булды.

Өченче. Идел аклар белән мыжгып тор-
ганда, кызыллардан да курыкмыйча, ничек
юлга чыгарга жорьят иттегез соң?... Сәү-
дәгәрләр төшем исен сизсәләр, жәһәннәмгә
дә юл тота диләр шул.

Икенче (жанланып). Бөтен хикмәт тә
шунда шул. Бу мәхшәрдә берәүнең башына
сәүдә кайгысы төшкән дип кем уена кил-
сәй? Кызылларның да, акларның да үз
эшләре муеннан. Әчтерханда бер югарыдагы
әфндедән законлы көгәзә юнәттем. Билгеле
ки, рәхмәтенинән тормадым. Саваплы эш рәх-
мәт белән генә очланмый ул. Аклар арасын-
нан шул көгәзә форманы белән уздым, кы-
зыллар арасынан баржа борынына кызыл
өләм күтөрөп. Тегеләреннән дә, боларын-
дан да котылдым, насыйбыма ирештем
дигәндә генә!.. Кем каһәре төшкәндер! —
чехлар! (Тамагын кырып ала.) Чех әфән-
деләр... Кызыл өләм астында Ослан тавы
итәгенә иссәм... (аялыч тавыш белән) кызыл
чүпрөгемә төртөп, бер генә гөпелдәттеләр.
Гаҗәеп маһирлар да икән соң үзләре!.. «Ва-
банк!» чөпәделәр. Аның баржасы да жит-
меш яшьлек карчыклар (тамагын кырып
куя)... ише коргаксып, бөрөшөп беткән
бер нәрсә генә иде шул. Шуннан кытай
чәем дә Идел төбенә гаип булды, барлы-
юкты акчадан да җилләр исте, паппорт
белән теге көгәзә дә юк. Көч-хәл белән
атамның компаньоны хөрмәтле Мул-

лажан Гәрәевич өенә барып егылсам...

Беренче (бүлдәрә). Муллажан Гәрәевич
дидегәзмә?

Икенче. Нәкъ үзе! Кайнар чәй — кытай
чәе, мин бүтән чәйне сатып та йөрмим, эч-
мим дә, әфндедәр — өйе, кайнар чәй ясап
алдыма ғына чыгарткан иде, солдатлар ки-
леп керде. Керделәр дә мине култыккап
та алдылар. Муллажан Гәрәевичне ахмак
дип сүктеләр. Имеш, улын яшерергә башка
жир таппаганмы?! (Дулкынланып йөрөп
килә.) Адәм мәсхәрәсе: мин каян килеп
аның улы булмыйм ди? Минем атам бөтен
кытай чәен Идел буена ташый, беренче гиль-
дия купец, даны барча Рәсәйгә ирешкән, ә
Муллажан Гәрәевич... аның үлчәве саерак,
үлчәве! Сәүдәгәрлеген ташка үлчим!..

Беренче (дулкынланып). Аны да кулга
алдылармы әллә?

Дүртенче (Беренчегә). Ниндидер вак сәү-
дәгәрләрдә сезнең ни эшегез бар?... Аның
улы комиссар Вахитов булсагыз, бер хәер...

Тынлык.

Икенче. Шөкер, аңа тимәделәр. Бильяр-
дын шарлары-ниләре белән бергә алып чы-
гып киттеләр. Машинага жиде солдат көчкә
күтөрөп салды. Машиналарына мин сый-
мадым, рисвай итеп, сак астында мөхтәрәм
Казан уртасыннан жаяу алып киттеләр.

Дүртенче (Беренчегә). Ул бильярдың
бер шары житми иде...

Бер мэлгә карашып торалар.

Малай чакта иптөшемә үч итеп, мин өйлә-
реннән бер бильярд шарын алып чыгып
киткән идем. Максатыма ирешә алмадым —
аңа жәзә бирмәделәр. Киресенчә, өйдә үземә
эләкте. Янәсә, мин ул шарны (Беренчегә ту-
ры карап, сынап һәм сынаганын белгерт-
гә тырышып) учительская школадан
сораусыз алганмын.

Беренче. Сии яхшы беләсәң, учительская
школада бильярд юк иде.

Дүртенче (тора, төзгәнә). Алар бильярд
уйнарга сез укыган реаль училищегә йөри-
ләр иде, шулай бит? (Тыелып.) Ниһаять,
мин сезне таныдым. Хәер, килеп керүгә
үк таныдым, Вахитов.

Беренче эндәшмичә тора.

Ә теге шарны мин Жуковский мунчасы кар-
шындагы Татар күпереннән Болакка томыр-
ган идем.

Өченче (сәкедән сикереп тора.) Сии —
провокактор!

Дүртенче. Мин. Һәм мин ул провокактор-
ның сез булмавына бик шатмын.

Беренче (аңа). Мин дә сине шундук та-
ныдым, Шаһбаз Хантимеров.

Икенче (Өченчегә). Ә мин провокакторны
эчәмнән генә сии дип фраз кылган идем.
Гөһаһлы була язганмын икән.

Өченче (үпкәләп). Охшаганмын мыни?..

Икенче. Бик артистланасың димме соң?..

Өченче. Арттырып ташлый торган гадәтем бар шул, осталык житенкерәми, күрәсең. Кайбер чакны теш үтмәс рольләргә үреләм дә...

Дүртенче (*Беренчегә*). Менә очраштыкта, Муллаһур Вахитов.

Беренче (*кулын кушырып, тәрәзә каршысына барып баса*). Уеныңны ахырынача житкермәвеңнең сәбәбе нидә? Син үзеңне юри фаш иттең.

Дүртенче. Муллаһур әфәнде, миңа әйтер бер сүзегез дә юкмыни?

Беренче. Минем синдәйләр белән уртак сүзем юк, поручик.

Дүртенче. Ә бит кайчандыр бар иде. Төн-нәр буена бәхәсләшә идек.

Беренче. Нәкъ менә (*басым белән*) бәхәсләшә идек шул. Тик барыбер уртак фикергә килмәдек.

Дүртенче. Әйе, кайчандыр безнең юлларыбыз аерылган иде.

Беренче. Кайчандыр түгел. Мең тугыз йөз дә бишенче елда. Син безнең яшерен түгәрәкләребездә сөйләнгән һәр сүзезебезне абзана кайтып сөйли торган булгансың. Ә ул исә — жандармериягә житкереп барган. Менә шул беленгәч аерылды безнең юлларыбыз.

Дүртенче. Без бит бер имчәк балалары! Мин абыйга ышанган идем!

Беренче. Ул ышаныч хәзер сине ак контрразведка шымчысы иткән. Максатың зурайган: хәзер инде син Казан жандармериясе ышанычын гына казанмыйча, революциянең бугазына үрелгән бөтен гавам жандармериясенә аллангансың. Зур карьера, котлыйм, поручик!

Дүртенче. Шуның өчен миңа хәзер синең ышанычыңны кире кайтарып алу кирәк.

Беренче. Шуның өчен бирегә кердеңме?

Дүртенче. Мин моңа үткән бөтен гомерем буена омыттым. Синең белән тагын бер очрашыр өчен мин мең хурлыкны жиңдем, мең үлемне кичтем. Синең белән тагын бер тапкыр очрашмый торып, минем үлсәң дә хакым юк иде. Ниһаять, без очраштык.

Беренче. Вақланасың калмаган, Хантимеров. (*Тынлыктан соң*.) Синең кемлегенңе белгән хәлдә дә, мин сине бу кадәр түбән төшәрсәң дип күз алдыма китерә алмас идем. Ярый, провокатор. Гаҗәпләнерлек берни юк. Әмма синең мине тагын бер тапкыр сатмый торып, хәтта үлсәң дә алмавың — бусы исләрне китерерлек нәрсә. Башкалары саткан кеше иң элек үз-үзенә хыянәт итә. Минем жанымны сату белән ләззәтләнәр өчен сиңа бу төрмә камерасына кереп тору кирәк булды микән?.. Минем өчен син бер үлгән идең инде. Тагын бер тапкыр үлүңне күрергә шул кадәр дә сусаган идең-мени соң? Син мине ишек тишегеннән танып та сата ала идең лабаса. Син ник монда — менә монысы гаҗәп кенә түгел, ә таң калыр-

лык! Син ник монда дип сорыйм мин, поручик!

Дүртенче. Мин синең яныңа килдем.

Беренче. Юк итәр өченме?

Дүртенче. Коткарыр өчен.

Беренче (*гаҗәпләнеп*). Синме?!

Дүртенче. Мин.

Беренче. Син минем дошманым лабаса!

Мин синең кулыңнан азатлык кына түгел, ә гомер алыр дип уйладыңмыңи? Минем үзеңне күрәлмәвыңны белә торыпмы?

Дүртенче (*тыныч*). Ләкин хәзер синең мине күрәлмәвыңнан да өстенрәк нәрсәләр бар. Хәтта синең каршыңдагы гаебемнән дә өстенрәк. Мин монда шуның өчен.

Беренче (*уйлан*). Сине кем жиберде?

Дүртенче. Уртак дусларыбыз. Исең китмәсен. Мә. (*Кәгазә суза*.) Мин синең алдыңда акланьрга теләп килмәдем. Бәлки мин сиңа кирәк түгелмен һәм кирәк тә булмам. Әмма бөтен эш шунда, — син безгә кирәк. (*Кәгазен бирә*.) Монда — син оештырып, коралландырып калдырган эшчеләр батальонының һәм безнең яңа дусларыбызның восстание күтәрү вакыты. Ә бирегә миннән башка беркем керә алмады — менә ни өчен мин биредә.

Беренче кәгазгә алып карый, укый, уйланьп тора.

Өченче. Поручик! Син — провокатор! Иптәш Вахитов! Ышанмагыз аңа!

Беренче (*уйчан*). Пароль дәрәс. Аны бер генә кеше белә һәм, шартлы билгесенә караганда, ул иректә. Шулай булгач, аны тапшырган кеше дә ышанычлы.

Дүртенче. Ике сәгатьтән мин төрмә сакчылары чакырырга һәм поручик Хантимеров полковник белән сөйләшсәң тели дип әйтсәң тиеш. Ул бу хәбәрне көтә: мин, чын Вахитовны тану белән, аңа рапорт бирсәң тиеш. Төрмә сакчылары полковник анына барганчы һәм мине алырга килгәнчә, без өс киёмнәребезне алмашырбыз. Минем урынга бу камерада минем кешеләр, син төрмә капкасыныннан чыгарып жиберерләр. Анда жигүлсә ат белән ышанычлы кеше көтсәң торыр. Ике сәгатьтән сине подполье штабына илтсәң куярлар.

Беренче. Моңа килешүе авыр...

Дүртенче (*бүлдерә*). Бу да — иректәге иптәшләр боерыгы, ул хакта бәхәсләшмим.

Беренче (*дәшми торгач*). Ә син үзең?!

Дүртенче. Бусы да уйланылган. Мин әзер... (*Уйчан*.) Мин моңа күптән, минем аркада абыйның сезне жандармериягә сатканын белгән вакыттан ук әзер. Хәер, бу хакта да сүз озайту урынсыз. Тагын ике сәгатьтән барысы да жайланыр. Көтик, сабыр төбә — сары алтын.

Беренче. Мин бер дустан артуга һәм аның син булуына шатмын. Шаһбаз... (*Аңа кәгазгә бирә*.)

Дүртенче кагазине ала, яндыра.

Өченче (алар каршысына килеп баса, кайнарланып). Минем аялавымча, анда, иректө, баш күтәрү сәгатендә комиссар Вахитов казна түгел (Дүртенчегә) сөз дә бик кирәк, иптәш... Э мин кем... мин Беренче татар-башкорт батальонының гади бер гаскәримен, артист. Контрразведка мине комиссар Вахитов дип тотып алгач, куандым гына. Мәйтәм, ул да Казанда калган алайса. Тикмәгә генә эләмиләрдер дим. Мин аның белән бутаганнар икән, әйдәле, мәйтәм, мин дә бутыйм әле дөньяларын, минем аркада чын Вахитов иректө йөрсен дим. Менә ул, мәйтәм, күктән иңгән роль, миңа дигән фажигале монолог!

Беренче. Нинди роль?

Өченче. Комиссар Вахитов роле. Үтәнем сорыйм, иптәш Вахитов! Үз гомеремдәге иң зур ролеми ахырынача уйнап бетерергә ирек бирегез.

Дүртенче. Ни сөйләсиз сөз? Контрразведканы алдый алармын дип уйлыйсызмы?

Өченче (аңа). Сөз полковника Вахитов дип мине күрсәтегез. Аның ышанмый хәле юк. Үземең кем икәнлегемне чәчемнең жирәнсу булуы белән генә исбатламам, комиссарны шундый итеп уйнармын — күзләре маңгайларына менәр! Ышанмый булдыра алмаслар!

Беренче. Революцияне уйнамыйлар, иптәш. Аны башлыйлар, давам итәләр вә төгәллиләр. Һәркем үз өлешен. Рәхмәт. Ләкин ишеттегез бит: боеркыны тикшермиләр, ә үтиләр.

Икенче (онытылып). Мин нишлим, мин?! Минем кем коткарыр? Бер мыскал гаепсөз килеш шәһит китәргәме?! Минне үз эшсегезгә кыстырмагыз! Мин чәй сатучы гына, чәй! Кытай чәе, иң шәп сорттан! (Ярсуланып, Беренчегә.) Мин сиңең өчен үлсәң теләмим! Теләмим!

Дүртенче. Сөзие восстание күтәрелгәнче атарга өлгермәсләр. Алар хыянәтче поручик белән булшышкан арада, сөзие (Беренчегә ишарәләп) ул коткарыр. (Өченчегә.) Сөзие дә...

Икенче. Э өлгермәсә? Өлгерлеккә килгәндә, сөздөгөрләргә житкән кешеләр юк әле. (Читкә китеп, стенага сыена.)

Бер ара тын торалар.

Өченче. Э мин Ленинын күрдәм, жәмәгәт!.. Ул безнең батальонга ике мәртәбә килде. Мин аны соңгы мәртәбә июнь уртасында күрдәм, монда, Көнчыгыш фронтка китәр алдынан. Зур театр, алтын бизәкләрдә, люстраларда, штык очларында кояш чагыла... Дәртле вә кайнар ургып, сәхнәгә ул килеп чыккач, безнең аны алкышладыбыздан түшәмдәгә мәһабәт бәллүр люстра чылап торды, менә-менә пыялалары колышыр диярсен. Ничәмә мең кеше тып-тын калдык, чебен очса да ишетелерлек. Әйтте

дә бирде инде!.. (Ленинга охшатып, кулын алга сузып.) «Хәзер революциянең язмышы бер картада тора: Казан-Урал-Самара фронтында чехословаклары тиз арада жиңу. Барысы да шуңа бәйле, мәселман туганнар! Бөтен рухи һәм физик көчсегезне бер йодрыкка туплагыз да Мәселман Социалистик Армиясенең кызыл байраклары астында — соңгы көрәшкә!» Килчәк артистлардан көнләшәм мин, егетләр! Кайчандыр, кемдер Ленинын бөтен дөнья уртасында жәлеп яткан иң зур сәхнәгә менеп уйнар! Күздән яшьләр китәрә торган итеп, йөрәкларине да-выллы дигез дулкыннары шикелле кагардай итеп. Мин мәшһүр якташым Василий Иванович Качалов та, остазым режиссер Габдулла Кариев та түгелмен, аны ничек уйнарга белер идемме икән, юкмы... Әмма мин аны үзем күрдәм, үз күзләрем, үз йөрәгем белән күрдәм.

Беренче. Э мин аны үзем белгәнчә гади, кешелекле итеп уйнауларын теләр идем...

Икенче. Асла гадигә тартым түгел ул! Әнә нишләтте: бөтен Рәсәйне кыл урталай бүлдә дә куйды. Патша хәзрәтләрен бәрәп төшерде, миллион байның мал-мөлкәтен, жир-суларын туздырып ыргытты. Хәзер бөтен Рәсәй бугазга-бугаз килеп сугышып ята!.. Минем ише намуслы сөздөгөрләргә дә баз казымагае әле ул...

Өченче (ягымлы елмаеп). Солдат учагында төгәрәтеп пешерелгән бәрәңгене ашаган кеше — гади, әмма бөек кеше ул! Ул без биргән бәрәңгене шундый төмле итеп ашаган иде!..

Икенче (шаккатып). Кәлдә төгәрәткән бәрәңге ашадумы? Кит әле! Ленинымы?!

Өченче. Бер бәрәңгене куляулыгына төреп, куен кессәңә салып куйды. Жылы килеш торсын, янамәсе. Анысы Надежда Константиновнага диде.

Икенче. Ленин булып Ленинга солдат бәрәңгесен корылай гына ашаттыгызмыни?! Чөй белән сыйларга башыгызга килмәгәндер инде.

Өченче. Кайнар чәе дә табылды. Дөрес, кишер чәе, солдат паегыннан.

Икенче (сәкедән сикереп ук тора). Кишер чәе?! Байназар Бәхтизаров шуңа ышанды ди, бар!.. Бер өчмүхә чын чәй таба алмадыгызмы?... Бу зинданнан исән-сау котылсам, аңа бер... егерме кадак чәй-шикәр жи-бәрәм әле. (Уйлап торгач.) Ун кадак жи-бәрәм, шуинан да ким түгел, нәзер итеп әйтәм.

Көлешү.

Беренче. Казанга китәсе көнне ул мине кунакка дәште.

Дүртенче (ышанмыйча). Кунакка?!

Беренче (кинәт борылып, елмаеп). Ул миңа Казанга чыгып китәсе көнне: «Муллаур Муллазянович, якташ, сөзие Наденканың кишер чәен эчәргә дөшәм», — диде. Аның иптәшләрене бар-күге белән сыйлап

жибәрә торган матур бер гадәте бар. Кем әйтмешли, ачык чырае, такта чәе үзә белән. Ул, шулай, чәй эчкәндә дә эш турында сөйләшәргә ярата.

Икенче. Аннан шәп коммерсант чыгасы икән — вакытын чәй эчкәндә дә янга калдыргач.

Беренче. Мәгәр мин бу юлы аның янына чынан да мәжлесең дип чыгып киттем. Бөтен дөнья пролетариаты юлбашчысы белән биш ай да егерме дүрт көн янәшә эшләп, ыргы сәгатьлек төшкә ашын аның үзе өчен ялга әйләндерәсем килде. Андый чакта нәрсә зарур?

Икенче. Мин үзем алыш-биреш сөйләшүләренә буфеттан бер «чирек» кыстырып чыгып китәм.

Беренче. Андый чакта яхшы әңгәмәдәш булу зарур. Ә минем кәләшем Мәхфүзә — гүзәл бер әңгәмәдәш!

Өченче (*исе китен*). Иптәш комиссар! Сөз әйләтмәгәнмени әле?

Беренче (*кәдә*). Мин булып уйнарга жыенып та, шундый мөһим нәрсәне белмисеңме?

Дүртенче. Йә, йә, шуннан?

Беренче (*уйчан*). Кәләшем Мәхфүзә белән Кремльгә барып, алар квартирына килеп кердек...

Ишек ачылып китә. Полковник белән адъютант кәрә.

Полковник. Дүрт комиссар Вахитовның дусларча әңгәмәсен бұлдерүем өчен түбәнчелек белән гафу үтенәм... Танышып чыктыгызмы? Картаны ачар чак житте.

Поручик алга чыга.

Кайсысы? Белдегезме?

Дүртенче. Түземегез житмәдемени, полковник әфәнде? Шунысы ачык: дүртебезнең берсе — ничшиксез ул. Шушы житәме?

Беренче, Икенче, Өченче бер-берсенә карашып ала.

Полковник. Дүртнең берсе? Инде өчегезнең генә түгел, ә дүртегезнең берсемени? Катлаулы мәсәлә. Әмма без аны чышу алдында торабыз. (*Мыскыллы.*) Әлегә әйтмим — сюрприз. Минем артымнан рәхим итегез, Мулламур Вахитов әфәндедәр! Сезнең янга көтмәгәндә кунаклар килеп төште.

7

Генерал бүлмәсе һәм бүлмә алды. Өстәл янында Генералның адъютанты утыра. Каршы якта — Өммегөлсем Казакова белән Муллажан Вахитов. Милләтче кәрә, ялт-йолт каранып ала.

Милләтче (*эшләпәсен салып, маңгаен сөртә*). Хәерле көн, капитан әфәнде. Уф, эссе! Август башы яңгырлы иде, хәзер табан астында жир көя.

Муллажан. Сезнең табан астыгыз большевиклар чорында да көйгән иде, болар килгәч тә утлы күмергә баскансыз дисәм...

Милләтче (*Муллажанны танып*). Ба! Муллажан әфәнде! Әссәләмәләйкем!

Муллажан. Вәгайекем әссәлам!.. Бу араларда бер дә кибеткә сугылмас булдыгыз.

Милләтче. Вакыт тар, вакыт. Табан астыгына түгел, чәч янардый чак.

Муллажан. Ә сез башыгызны табан аслары тирәсендә йөртмәгез — чәчегез янмас.

Милләтче (*тамагын кырып алгач*). Гафу итегез: сөздән соң галижәнапләре янына керергә ниятле башка кеше бармы?

Муллажан (*Өммегөлсемгә ишарәли*). Бездән соң?.. Тагын менә ошбу... хөрмәтле ханым...

Милләтче. Мин сезне биредә очратуыма шатмын, Муллажан әфәнде. Безнең өммәттән булган һәр хак мөселман кешесе вә ватанчының урыны хәзер шушында, дин вә милләт сакчылары ышгыгында.

Муллажан (*сак*). Минем сәясәткә йомышым төшкәнә юк, мин нибарысы фәкыйрь

сәүдәгәр генәмен. Миңа калса, дөньясының дүрт агына ник ут капмый шунда...

Милләтче. Эссе, хәтта Болак суы сакты. Кабан күләндә бөтен чехославак корпусы (*Муллажан колагына*) фәхишәләр белән су коена...

Муллажан. Суын сасытмасалар ярый.

Тынык.

Милләтче (*тора, бүлмә буенча йөрәп килә*). Эссе... (*Адъютантка*). Галижәнапләре озак торыр микән?

Адъютант (*күтәрелеп карамыйча гына*). Галижәнап тамак ялгый. Көтегез.

Милләтче. Аңдыйм, аңдыйм... Иркенләп, жәеләп йөри алмыйлар. Бу арада эшләрә муеннан. Төрмәләргә каһәр төшкән комиссарлар белән тутырдылар, иректәгеләрен эзлиләр...

Өммегөлсем (*аңа игътибар итмичә, борчылып*). Ярабхи! Соңармасак кына ярар иде!

Сәгать суга. Милләтче, кесә сәгатен чыгарып, стена сәгатә күрсәткән вакытка төзәтә.

Милләтче (*Өммегөлсемгә*). Кызыксынуым өчен гафу итегез, сезнең йомышыгыз нинди?

Өммегөлсем эндәшми.

Муллажан (*аның өчен*). Улы бәлагә та-

рыды. Ханым аның хал-ахвален жиңеләйтү нияте белән килгән.

Милләтче (*Өмгөгөлсемгә*). Борчылмагыз, генерал әфәнде бик итагатыла зат диләр. Улыгыз тәүфыйклы мәэмин-мөселман булса, ярдәменнән калдырмастыр.

Өмгөгөлсем. Соңга калмасак кына ярар иде дә, сүзөбезне аяк асларына салып таптамасалар гына ярар иде.

Милләтче. Иң әүвәл — тынычланыгыз. Гозерегезне кабаланмыйча, тәфсилләп кенә баян итегез, тыңларлар. Шуңа күрә, мәйтәм, сез тынычлана торганда, мине галижәнап янына чиратсыз уздырып жиберә алмассыз микән? Мин бик тиз, өстәленә бер кәгазь салам да вәссәлам.

Муллажан. Сезне нинди мәшәкәт йорт?

Милләтче. Безнең шул жәмәгәт әшә инде. Халык ихтияжы, милләт хақы дип йөреш. Менә (*портфеленнән кәгазь алып күрсәтә*), милләт вә дингә хыянәт кылып, бөтен мәэмин-мөселман өмәттен башы-аягы белән деңсез большевикларга саткан бәддога төшкере бер бәндәгә жәза таләп итмәкче булабыз.

Өмгөгөлсем. Жәза? Нинди жәза? Сезнең кәгазьләрегездән тыш та күпме кан коела — ниңлисез? Күпме каһәр аудырасыз...

Милләтче. Кем хақында сүз барганын белсәгез, болай сөйләшмәс идегез, ханым. Ул котырған этне кызганырлыкмы соң! Ул жазаның иң хәтеренә генә лаек. Әлбәттә, үлем жөзасына. Ходай тәгалә хөкеменә дучар булудан әүвәл, ақты дөнья хөкеменә татысын әле. Генерал әфәнде, шәт, безнең милләт исемненән күтәргән сүзөбезгә дә илтифат итәргә кирәклеген аңлар!

Өмгөгөлсем. Сезнең бәддогагыга дучар булган бичара адәм баласы кем инде ул?

Милләтче. Комиссар Муллауур Вахитов. Бу исем сәгә танышмы соң, юкмы дигәндөй...

Өмгөгөлсем «ah!» дип куя, кулы белән йөзен каптый.

Муллажан (*ашыгып*). Кем әфәнде, кем әфәнде!..

Милләтче. Ул мәлгуңнең исемең ишеткәнгез бармыни?

Өмгөгөлсем. Исемен?.. Бәхеткә каршы, исемең генә ишетмичә, үзен дә күргәнем бар.

Милләтче. «Бәхеткә каршы»?! Күрү бер хәер ул. Ә сез тагын бер хатынны күз алдына китереп карагыз — комиссарны дөньяга китергән ананы. Сез бәхеткә каршы дисез, ә хәер ул ни дия икән?

Өмгөгөлсем. Ул хәер генә «бәхеткә каршы» диде.

Милләтче. Сезме?!

Өмгөгөлсем (*тыныч һәм горур*). Мин. Аның анасы!

Милләтче (*уңайсызланып* *брак, Муллажанга*). Моңы сез дә белгән идегезме? Белә торып, кисәтергә авырыксындыгызмы?..

Муллажан (*Милләтчегә каршы бара*). Син, әфәндем, хайвани затларга гына хас шакшы нәжес иясе икәнсең ләбәса! Син үз дошманларыңның жаннарына гына сусамыйча аларның кайнары белән сүздә итәсең икән!.. (*Укенечле*.) Эх, белгән булсам...

Адъютант (*аларның арасына кереп*). Әфәнделәр! Әфәнделәр!

Милләтче чигенә-чигенә, ишектән кереп килүче Полковника барып төртә.

Полковник. Нәрсә булды, капитан?

Адъютант. Аңламый калдым, гаеплемен, полковник әфәнде. Аудиенция соралдылар. Бусы (*Муллажанга ымлай*) — сүздәгәр. (*Милләтчегә ышарәли*.) Бусы — Учредительный комитет члены...

Полковник Муллажанга һәм Милләтчегә карар тора.

Полковник. Ни бүлешсез, әфәнделәр? Милләтче. Гаеплемен, гафу итегез. Кечкенә генә аңлашылмаучылык чыкты, тик милләт ихтияжлары һәм киләчәгә хақына...

Полковник (*бүлдәреп*). Утырышыгыз, әфәнделәр! (*Милләтчегә*.) Ни йомыш?

Милләтче Өмгөгөлсемгә гаять уңайсызланып, ә Муллажаннан читкә елышып, Полковникка кәгазен сузарга мәжбүр була.

Өмгөгөлсем (*тора, Полковникка*). Укымагыз, офицер әфәнде! Зинһар, укымагыз ул куркыныч кәгазьне! Үтенәм сездән! Укымагыз.

Полковник (*аңа карап*). Минем хатын-кызлар теләгенә карышканым юк... Житмәсә, сезнең үтенүгез таләп итүгә охшаган, ханым. (*Елмаеп*.) Мондый таләпкә буйсымый хәл юк. (*Милләтчегә кәгазен кире суза*.) Генералга үзегез тапшырырсыз.

Өмгөгөлсем нишләргә белмичә йөрәнә башлый.

(*Аңа*.) Тынычланыгыз, ханым. Утырыгыз, борчылмагыз.

Адъютант (*шалдындагы кәгазьгә күз төшереп алач Полковникка*). Бу — Өмгөгөлсем Казакова, Ә бу әфәнде (*Муллажанга карап ала*) — Муллажан Вахитов.

Полковник (*исе кител*). Боже мой! Ирлехатынлы Вахитовлар! Шәхсән үзләре!..

Муллажан (*ашыгып*). Без ирлехатынлы түгел, күптән аерылыштык. Без аерылышканда, Муллауур бала гына иде әле...

Полковник (*елмаеп, Адъютантка*). Ничек инде бу, капитан: безгә шундый... хөрмәтле кунаklar килгән, ә сез шушыңа кадәр доложити итмичә түзеп утырасыз! Галижәнапкә дә белдермәдегезме? (*Генерал кабинеты ишеген ачып*.) Честь имею, ваше превосходительство! Күптән көткән кунаklarны кабул итә алмассыз микән, Ардалыон Касьянович?

Генерал күренә, бусагада туктап кала.

Генерал. Кунаklar дидегезме?.. Хөрлә көн, әфәнделәр!

Полковник (*тәэсир ясарга тырышып*). Таныштырырга рөхсәт итегез. (*Аларны*

гәжәдим итә.) Өммегөлсөм Казакова...

Генерал (төшенеп житмичә, баш кагып). Бик хуп...

Полковник. Муллажан Вахитов.

Генерал (сәрсенеп). Бик шатмын...

Полковник. Аның ата-анасы. (Тәм табып.) Әйе, әйе, комиссар Мулламур Вахитовның ата-анасы!

Генерал. Комиссар Вахитовның?! (Га-жәпкә калуын яшерергә тырышып.) Ә мин бу визитны көтмәдем түгел. Миңа нинди йомышыгыз төште, әфәнделәр?

Өммегөлсөм (аңа таба атлап куя). Генерал әфәнде!.. Үтенәм сөздән!.. Ул минем бердәнбер балам. Үзегез дә бала атасыдыр.

Генерал (горурлык һәм сагыш белән). Мин рус-япон һәм герман сугышларында ике улымны югалттым...

Өммегөлсөм (сискәнеп һәм тетрәнеп). Ана хисен сез аңламый кем аңласын?

Генерал (бүлдәрә, салкын). Ә өченчәсен... бәлки сезнең улыгыздыр, ханым... (Моңсу.) Мин сезнең кичерешләрегезне аңдыйм. (Йөзен аның карашынан яшереп.) Әмма ул кичерешләргә мин иң элек Ватан бөтенлегә, аның иминлегә мөнфәгәтьләренән карап кына бая бирәм.

Өммегөлсөм. Олы кайгыгыз сезне кеше хәсрәтенә саңгырау иттердемәни? Мин сезнең үзегезне дә, өч улыгызны да кызганам, вәләкин бу кан коюны мин дә, минем улым Мулламур да башлап жибәрмәде.

Полковник (Генералга мәгънәле төстә карап алганнан соң). Сез галиҗәнап анына улыгыз белән күрешү сорап килдегезме?

Генерал. Увы, бу катгый тыела. (Өммегөлсөмгә.) Минем сезнең хәлегезгә керергә хакым юк, ханым. Мин ана гозеренә саңгырау түгел, әмма мин солдат. Сугыш бара, гражданныр сугышы, мин кызгана алмыйм...

Полковник. Әмма кайвакытны закон таләпләре кысасына сыеп бетмәстәй хәлләр килеп чыгуын искә алып... Казакова ханым, галиҗәнапның карарын коридорда көтә алмассызмы? Шулай ук сез дә, Вахитов әфәнде.

Өммегөлсөм. Өч улыгызның истәлегә белән гозерләп сорыйм, генерал әфәнде!.. (Коридорга чыга.)

Муллажан да аңа иярә.

Полковник. Сез рөхсәт итсәгез. Ардалыон Касьянович, мин аларның очрашуларына каршы килмәс идем.

Генерал. Улы беләнме?!

Полковник (мәгънә белән). Без Вахитов дип шикләнгән өч кешенә һәммәсә белән дә.

Генерал. Аны минем каршыга китерү сезгә тапшырылган. Кем әйтмешли, карта сезнең үз кулыгызда.

Полковник чыгып китә.

Милләтче керә.

Милләтче. Рөхсәт итегез, галиҗәнап генерал әфәнде! Сезнең Учредительный коми-

тетка комиссар Мулламур Вахитовка мөнәсәбәтебезне сорап жибәргән депешагызга каршы барча әгъзаларның уртақ фикерен белдергән жавабыбызны житкерергә жөрят итәм. (Кәзә суза.)

Генерал. Так-с... (Ала, укый.) Үлем жәзасы таләп итәргә?! (Аңа күтәрелеп карый.) Таләп?! Таләпне винтовка һәм туплар белән аяулылар, әфәндем, каләм белән кәгазь сырлап түгел!

Милләтче. Без моны милләт исеменнән таләп итәргә бадык.

Генерал. Сезнең бу карарыгыз аны атарга хөкөм итүгә барабар. Болай итеп сез милләтегезне үзегездән йөз чөөрергә мәжбүр итәсез. Сезне үз халкыгыз күрәлмый башлавыннан курыкмыйсызмыни?

Милләтче. Күрәлмәсалар күрәлмәсалар, мәгер буйсынсыннар гына!

Генерал. Кызганычка каршы, минем Вахитовка (дәшми торганнан соң) «яшәргә» дигән карар чыгарасым килә.

Милләтче аптырап кала.

Аның анасы хәленә керергә теләүдән түгел, аягышмагыз. Вахитов безгә кирәк.

Милләтче. Ул череп каткан большевик ләбаса?!

Генерал (йөзен чытып). Ә сезнең комитетыгыздагы коллегаларыгыз Туктаров, доктор Терегулов, Исхаков әфәнделәр, Таначева ханым һәм аның компаньоннары революциягә кадр жандармериянең теңкәсенә тиген революционерлар исемлегендә йөрмәдемәни? Рәхим итегез: аларның хәзерге эшчәнлегә безнең идеяләребез белән бик теләктәш. Ә сез үзегез соң, үзегез?!

Полковник сак астында Беренчене, Икенчене, Өченчене, Дүртенчене алып керә.

(Милләтчегә, теләмичә.) Үтенеч кәгазьләрегез калып торсын. Үзегез дә китми тора аласыз. (Полковникка.) Башлагыз, полковник!

Полковник (коридор ишеген ачып). Казакова ханым! Вахитов әфәнде!

Өммегөлсөм белән Муллажан керә.

Улыгыз белән әңгәмәгезнең биредә узуына каршы килмәссездер, шәт? Катгый тыелган булуга карамастан, без шундый мөмкинлек бирә алдык. (Кергәннәргә.) Ата-аналарыгызны танийсызмы, Вахитов әфәнделәр?

Икенче (Муллажан белән Өммегөлсөмгә). Әйтегез әле боларга, минем сезнең улыгыз комиссар Мулламур Вахитов әфәнде түгеллегемне әйтегез әле! Мин сезнең улыгыз булуга бер дә каршы түгелмен, мәгер аллаһе тәгалә бирмәгәнне каян алмак кирәк?

Өммегөлсөм (ни башланганын төшенмичә). Синең минем улым түгеллегенә биредә бер генә кешенәң дә шик-шөбһәсә юктыр, олан...

Икенче. Рәхмәт яусын, анакай! Ниң онытмам! Төңребез кодрәте белән моннан исән-имин ычкына алсам, сезгә Әчтерхан-

нан гомерем беткәнче кытай чәе жибәрәп торырмын! (Чигенә, Муллажанга.) Шундый бөләга дучармын, Муллажан агай!..

Милләтче. Әфәнделәр!.. Генерал әфәнде!

Полковник (аны тупас тукатып). Сабыр итегез! (Өммегөлсем белән Муллажанга.) Галиҗәнап улыгыз белән сөйләшәргә рөхсәт итә.

Генерал. Полковник, бәлки экссесларсыз гына да мөмкиндер?

Полковник. Тартынмагыз, тартынмагыз, Муллажан Гәрәевич, бездән уңайсызланмагыз!

Муллажан (үзеннән ни көтелгәнне аңлап.) Мин картлачны гафу итегез, башлык әфәнделәр... Минем аны бик күптәннән күргәнем юк... Кинәт кенә тануы авырыксындыра калды.

Өммегөлсем (ачу белән). Синең аталык хисең шул кадәр дә суынгандыр дип һич уйламаган идем!

Муллажан (кисәтергә теләп). Өммегөлсем, монда хисләрдән өстенрәк нәрсәләр бар!

Өченче (алга чыгып). Исәнме, әни. Нихәл, әти?..

Өммегөлсем (кыяр-кыймас кына). Бер көе, улым...

Полковник. Ниһаять...

Адъютант Беренче белән Икенчене ишәккә әйди.

Милләтче. Ялгышсыз, полковник әфәнде! Сезне эздән яздырырга тырышалар, әфәнделәр!

Полковник (аңа). Ана кеше кемне үз улы дип атаганын бик яхшы беләдер.

Өммегөлсем. Мин бу кешене улым димәдәм ләбаса әле!

Дүртенче бер адым алга атлап куя.

Полковник (кисәтереп, аңа). Кая! Үз урыныгызда торыгыз, поручик!

Муллажан (Өммегөлсемгә). Ул биредә юк, Өммегөлсем. Китик без моннан.

Полковник (йомшак тавыш белән). Биредә улыгыз юкмыни, ханым?

Өммегөлсем. Минем улым, Муллаанурым... (Муллажанга.) Әйе... (Полковникка.) Әйе, ул монда юк.

Полковник (ярсу). Бар! Ул биредә! Каршыгызда. Каршыгызда! (Пышылдап диләлек.) Танымыйча булдыра алмассыз. Таныттырыбыз! (Аңа төбәп карый.) Сөз улыгыз Муллаанурны гына танырсыз... Хикмәт безнең бер генә комиссарны да комиссар дип танымавыбызда инде, ханым!

Беренче. Әйе, мин бар! (Полковникка каршы атлый.) Каршыгызда. Сөз безне танырсыз әле, полковник. Танымый булдыра алмассыз. (Генералга.) Сөз мине генә түгел, ә бәлки күлләрне комиссар итеп таныдыгыз бит инде. Россиядәге барлык эшче-крестьян сыйныфы үзен сөзгә большевик комиссарлар итеп танытты. (Полковникка.) Минә тану бе-

лән генә юану сөзгә берни бирмәс инде.

Өммегөлсем (аның каршысына килеп). Улым, Муллаанурым минем!

Муллажан (Беренчегә). Монда килеп, әниң дә, мин дә ялгыштык бугай ла, олан!

Беренче. Бер күрешү — үзе бер гомер... (Өммегөлсемне качаклый.) Исәнме, әни!

Өммегөлсем (аңа сыенып). Улым минем, исәнме!

Тынылык. Икенче җиде белән күзен сөртә.

Милләтче (аңа). Уткән эшкә салават. Терсәк якын да бит...

Өммегөлсем. Я, хәлең ничек, улым? Сөйлә...

Полковник (сакчыларга). Барысын да алып китәргә!

Генерал. Вахитов калсын. (Өммегөлсемгә.) Сезне башка тоткарламыйм, ханым. Улыгыз белән күзгә-күз сөйләшәсез бар.

Әгәр ул аек акыллы булса, сөз тагын очрашырсыз. Сөз миннән, ә улыгыз минем улдарымнан бәхетләрәк... Полковник, безне Вахитов белән калдырыгыз.

Полковник (ишәккә ишарәләп). Миссиягез төмам, ханым. Сөзнең дә, Вахитов әфәнделәрі! (Хантимеровка.) Ә сөз киенегез, поручик. Бурычыгызын яхшы үтәдегез димәс идем. Хәер, киләчәк күрсәтер тагын.

Өммегөлсем. Без күрешербез бит әле, әйеме, улым?.. Генерал әфәнде, шулай түгелмени?! (Соңгы өмет бары тик улында икәнне аңлап.) Сау бул, улым! Сау бул...

Беренче. Әйе, әни. (Тыелып кала алмыйча.) Хуш!

Муллажан (авыр сулап һәм аңлап). Хуш, улым! (Коча.)

Беренче. Килүегезгә рәхмәт. Хушыгыз!

Өммегөлсем (Өченчене кочып үбә). Рәхмәт, улым. (Дүртенчегә.) Сиңа да, улым. (Икенченең каршысынан узышлый.) Сиңа үпкәм юк минем, олан...

Икенче. Рәхмәт, анакай!.. Бигайбә... Чың кытай чәе жибәрәп торырмын. Гомерем буена, аллаһе теләсә. Бушлай!

Өммегөлсем белән Муллажан чыгып китәләр.

Полковник (сакчыларга). Боларны алып китегез! (Икенчегә төртеп күрсәтеп, Адъютантка.) Моңысын мобилизацияләргә. Комедант взводна коптерщик итеп куегыз! (Өченче хакында). Бусының безгә хәжәте юк. Артист, ә? (Башын чайкап куя.)

Өченче. Ялгышсыз, бик нык ялгышсыз! Мин әле шундый итеп уйнармын, полковник, сөз кул чапмый булдыра алмассыз. Без бөтен дөньяны үзбезне алкышларга мәжбүр итәрбез әле. Бөтен дөньяны, ишетә-сезме!..

Сакчылар Икенчене, Өченчене һәм Дүртенчене алып китәләр.

Генерал кыңгырау чыңлатып ала. Адъютант кәрә.

Генерал. Чэй кертегезче, капитан.

Адъютант чыгып китә.

Утырыгыз, Вахитов әфәнде. Сүзөбезнең озын һәм озақ булуы ихтимал.

Вахитов. Миңа Совет хөкүмәте тарафынан сезнең белән сөйләшүләр алып барырга вәкаләт бирелмәгән.

Генерал. Утырыгыз, Вахитов әфәнде. Күперенке сүзләрсез генә сөйләшик әле. Сезнең полномочиеләрегезнең нинди югарылыкта икәнән мин яхшы беләм. Югыйсә сезнең белән контрразведка шөгыльләнгән дә бик җиткән булып иде.

Адъютант чэй кертә. Вахитов утыра.

Адъютант чыгып китә.

(Аның каршысына утыра.) Әйдәгез, сүзөбезне тигез шартларда алып барыйк әле.

Вахитов (аңа кырын карап). Тигез шартларда?..

Генерал (чэй ала). Бөркү... кич җитсә дә, бөркү... Чәгез суына, Мулланур Муллазянович. Контрразведка чэй белән иркәләмәгәндер, мөгаен.

Вахитов үз чынаягынан чэй эчеп куя.

Мин бернинди партиядә дә тормыйм. Мин сугубо хәрби кеше, мәгәр стратегик фикерләүдән дә бөтенләй мәхрүм үк түгел. Хәрби һәм политик ситуациянең үз файдабызга борылганын, шәт, кире какмассыздыр. Шулай булмаган хәлдә сезгә Казанда... шәхси партиягезне яңадан оештырырга тәкдир итәргә базмас идек.

Вахитов. Шәхси партия? Минем беркайчан да шәхси партия булганы юк.

Генерал. Сүз сезнең элеккеге Мөселман социалистик партиясен яңадан оештыру хакында бара.

Вахитов. Ул минеке түгел, ә большевиклар партиясен иде.

Генерал. Мин сезгә ул партиягезне яңадан төзүгә һәм шуны җитәкләргә тәкдир итәм. Әлбәттә, большевикларсыз һәм шуның ише башка төркемнәрсез партия.

Вахитов (көлөп җибәрә). Большевиклар булмаган коммунистик партияме?

Генерал. Юк, безгә теләктәш милли татар партиясен.

Вахитов. Бу мәгълүм бер законга туры килми.

Генерал. Нинди законга?

Вахитов. Нич югында бөтендөнья тартылышы законына.

Генерал (йөзән чыта). Мулланур Муллазянович, планеталарны үз ирендә калдырыгыз әле, синһар. Сезнең белән мин Ньютоннар түгел ләбаса. Хәзер Россиянең һәм, билгеле, аның вак халыкларының язмышы хәл ителә. Вак халыкларның бер олы илаһи милләт тирәли оешырга омытылышы нәкъ менә шул — безгә хезмәт итә торган бөтендөнья тартылышы законы инде ул.

Вахитов. Бүтән закон бар, генерал: бө-

тендөнья пролетариатының коммунизмга тартылыш законы. Җирдә кешеләрнең киләчәк язмышын хәзер, асылда, шушы закон хәл итә дә инде. Ул — хәзерге заманның төп законы.

Генерал (тыныктыан соң). Большевик әфәнделәрнең шуңа гына ышанычы калды шул инде. Аларның сәгатә санаулы: тагын бер көчәйсәк, Мәскәү — безнеке. Шуннан соң анархияме, монархияме — безнең шәхси эшебез. Минем үземә монархия кадрларак Ә большевикларны юкка чыгаруда анархияне иң кулай ысул дип саныйм. Алай да мин бу изгә эшнә үзәкләштерер идек. Анархистлар әйткәнчә, һәр большевик башы өчен мең сум акча вәгъдә итсәк...

Вахитов. Акчагыз җитәрме соң?

Генерал. Сөз Россиянең алтын запасы үзегездә калган кебек сөйләшсез. Кырык өч мең пот алтын, утыз мең пот көмеш, платина — боларның һәммәсә хәзер безнең кулда. Аны сез коткарырга тиеш идегез бит, шулаймы? Ләкин өлгәрмәдегез. Шигем бар, моның өчен Мәскәү сезне кичерер микән?.. Әйе, һәр большевик өчен мең сум акча. Сөз Россиядә ни башланасын күз алдыгызга китерә аласызмы?!

Вахитов. Беләсезме, без, коммунистлар, килчәккә бары тик реаль төсләрдә генә күз алдына китерәбез.

Генерал. Тарих шаһит: кеше гомере — җирдәге иң арзан нәрсә. Менә шул очсыз нәрсәгә кыйммәт бәя куйсаң... Юлий Цезарь үтерелгәч, Рим консулы Марк Антоний өч йөз рим сенаторын үлемгә хөкәм иткән. Тегеләр, билгеле, кайсы кая таралышып-качып беткәннәр. Һәм шунда ул һәр сенатор башы өчен егерме биш мең динарий, безнеңчә алтын белән... сизгә мең сум акча билгеләгән. Ул бит әле сенатор башы!.. Шуннан соң Римда ни башланганын күз алдына китерү өчен большевик булу кирәк түгел. Балалар аталарын аулуй башлый, хатыннарны йоклап яткан сенатор ирләренең башларын кисеп алырга тотына, коллар үз хужаларын суя... Гомумән, өч йөз сенаторның берсе генә дә үз язмышынан котылып кала алмый — үтерелеп бетерелә. Ә Цицерон, сезнең кебек оста оратор булган Цицерон, башына бәя иллә мең динарий вәгъдә ителә. Икенче көнне аның башын Марк Антонийның төнге өстәленә куялар... Ә тарих гажәп кабатлану үзлегенә ия ул. Бая милләтегез җитәкчеләреннән булган бер вәкилнең башыгызны ничек ярсып сатарга эзәр торуына үзегез үк шаһит булдыгыз. Шундый кешенең үз халкыгыз белән идарә итүенә юл куясызмы? Менә шушы ситуациядә татар халкы язмышында нинди роль уйнау ихтималыгызны уйлап карагыз, Мулланур Муллазянович.

Вахитов. Кеше башын сатып була торгандыр. Әмма бер кешедән — бу очракта

миннән — үз жанын саклап калырга уйлап, бөтен бер халыкны алдыгызга китереп салдыртыр өчен... элеккеге Россия империясенең генә түгел, дөньядагы бөтен алтын запасы да житмәячәк.

Генерал. Аллага шөкер, изге Россиянең дүрттән өч өлеше безнең якта икәннә ышаныр өчен картага бер караш ташлау да жетә. Мөхтәрәм союзникларыбыз турында әйтәт тә тормыйм — алар — ундүрт держава! Большевизм исә — кайчандыр самодержавиенең кан дошманы булган Плеханов әфәнде әйткәнчә — үлем конвулсиясендә. Ә эсерлар? Әле кайчан гына сезнең беренче теләктәшегез булган сул эсерлар?! Бер ай элек Совет властена каршы күтәргән восстанияләре? Сез ялгыз, большевик әфәнделәр, хәзер бәйрәм яңадан безнең урамда.

Вахитов. Ялгышсыз — Россиядәгә азат халыкның союзнигы бар: бөтен илләрнең пролетарийлары, хәзер аның азатлыгы тантанасы жите.

Генерал. Сез ак һәм кара тәнлеләрне, христиан һәм мөселманнарны, Шарык һәм Көнбатышны бер чылбырга такмак буласызмы? Бу саташу, Вахитов! Бергез уза башласа, икенчегез эт булып, аның чабуына ябышчак.

Вахитов. Әйе, төрле халыклар бер-берсенең чабуына корыч чылбыр буынары шикелле бергеп ябыша. Сез өзәрлек түгел инде! Безнең революциябез бөтен дөньяга шуны күрсәтте. Мин үз халкыма шушыны әйтәр өчен жиберелгән.

Генерал. Кем исемнән сөйләсез? Нинди гарантиягез бар?

Вахитов. Милләтләрнең Россия Социалистик Федерациясә һәм Татарстан Социалистик Республикасы исемнән. Имза урынында Халык Комиссарлары Советы Председателе Владимир Ильич Ульянов-Ленин, Милләтләр эше буенча Халык Комиссары Иосиф Виссарионович Джугашвили-Сталин,

Үзәк мөселман комиссариаты комиссары Муллаиур Муллазиянович Вахитов куллары.

Генерал. Bravo, комиссар! Сез искиткеч фантазер! Дошманыгыз контрразведкасы кулында килеш — нинди сүзләр! Ләкин сез начар күрәзәче: татар республикасы төзелү турындагы декретта безнең икебезнең имзабыз тору ихтималын күрмисез. Безнең платформаны кабул итүгә ризалашсагыз, сезнең имзагыз беренче торыр иде. Татарларга республика бирү положениесеңең кайчан килеп чыгуы беркемгә дә сер түгел ләбаса: Казанда ун мең гаскәриле Болак арты республикасы фетнәсә күтәрелгәч, Положение аларны сарык көтүе кебек коралсызландыру өчен кирәк булды... Кыскасы, менә шул. Мин сезгә үземнең туры һәм гадел төхдимемне житкердем.

Вахитов. Генерал, сезгә Чацкийның Репетиловка әйткән сүзләре белән җавап бирәм: «Слушай, ври да знай же меру!» (Тора.) Юкка маташмагыз, генерал: сез миннән бер ни дә ала алмассыз. Чәегез өчен рәхмәт. Яхшы, төмле, хуш исле чәй. Бу — минем соңгы сүзем.

Генерал (тора). Кызганыч, Вахитов әфәнде. Сезгә мондый чәй эчү башка насыл булмас инде... Сезне декретлар гына түгел, тагын шигырләр дә язгансыз диделәр. Сезгә хәзер үз үлемегезгә эпитафия генә чыгарасы калды.

Вахитов (берәз эндәшмичә торгач). Мин үлемемне соңгы шигырем итәргә тырыштым. (Ишеккә таба юнәл, борылып.) Ә мин сезнең мөмкин кадр озаграк яшәвегезне теләр идем.

Генерал (һич көтмәгән иде). Собственно, ниһә?

Вахитов. Сүзләремнең чынга ашуын күрер өчен. (Чыгып китә.)

Генерал (уйланып, арыган төстә креслога утыра). Үлем артыграк...

8

Төрмә. Яңгыр шавы. Ак стена буенда Вахитов белән Өченче басып тора. Полковник,

Поручик һәм Адъютант керә.

Поручик (полковникка). Солдатлар жими, полковник әфәнде. Комендант взводы Суконый базарына облавага киткән иде, тоткарландылар...

Полковник. Табарга! Хөкем карары хәзер үк жиренә житкелергә тиеш!

Поручик. Бүген караылда минем взвод тора. Кайбер якын постлардан үз солдатларымны алып килсәм...

Адъютант (кискен). Юк, мин үзем! Генерал бу эшнә миңа боерды.

Поручик (Полковникка). Мин тизрәк йөрер идем.

Полковник. Кабалаймагыз, поручик. Ашыккан ашка пешкән диләрме әле? (Адъютантка.) Анда яңа алынган солдатлар булырга тиеш...

Адъютант чыгып китә. Поручик бик нык дулкынланып басып кала.

Полковник (Вахитов каршына туктап). Көнә начар туры килде... Ирәдән бирле пысакка яңгыр...

Вахитов. Димәк, вакыты бик уңай. Сезнең өчен. Көннең яхшырагын көтәр идегез дә бит — ашыгасыз, полковник. Кызыл Армия якынлаша...

Полковник. Генералның боерыгы булмаса, мин бер дә ашыкмас идем. Сезне Пугачев кебек, тимер читлеккә утыртып, Мәскәүгә алып барасы иде.

Вахитов. Пугачев Мәскәүгә жиңүче булып барган.

Полковник. Тимер читлектәге жиңүчеме? Ишетәсезме, поручик? (Көлә.) «Жиңү-

че!» (*Вахитова.*) Бәлки сез дә үзегезне жипүче дип фараз кылалардыр?

Вахитов. Нәкъ шулай. Жиңгелгән булсам, сез мине үтермәс идегез.

Полковник. Без сезне үтермиз, ә хәрби-кыр судының хөкөм карары белән Россиягә каршы кылган жинаяләрәгез очен жазалыйбыз!

Вахитов. Россиягә каршы? Әйтәм жирле ул хәрби-кыр судына ак чехлар гына хужа!..

Адъютант әйләп килә. Аңа винтовка тоткан дүрт солдат ияргән, берсе — сүздәгәр Бәхтизаров.

Адъютант. Шушылардан кала бүтән кеше юк.

Полковник. Взводны тезегез!

Адъютант. В-вод! Стройся!

Полковник (*Поручикка*). Хәзер сезнең чират, поручик! Боерыгыз! (*Кобурасына кулын куя.*)

Поручик (*югалып кала*). Мин?!

Полковник. Сез миннән Вахитовны үзегезгә бирүемне сорадыгыз түгелме соң? Алыгыз, кечкенә генә бүләгем, ул сезнеке. Боерыгыз!

Поручик (*тын торгач*). Гафу итегез, Вахитов, коткара алмадым. Рәхсәт итсәгез, мин сезнең янәшәгезгә басар идем. (*Революерын ташлап, аның янәшәсенә барып баса.*)

Полковник. Шулай дип уйлаган идем аны... Артык кабаландыгыз, поручик. Аның анына камерага кертеп бикләнергә теләк белдергән мәлегездән башлап... кабаландыгыз. Нихәл итсәң, иртәме-соңмы без нәкъ

менә шулай кара-каршы басып торырга тиеш булыр идек. (*Адъютантка.*) Капитан, сезгә кала, боерыгыз.

Адъютант. Взвод! Смирно! Взвод, целься!

Солдатлар винтовкаларын күтәрәләр.

Икенче генә тик тора.

Икенче. Хосусан мин ата белмим, гали-жәнап, кем... полковник әфәнде! Ата белмим, аңлайсызмы?!

Полковник. Кулыңа винтовка тоттыңмы, без төртеп күрсәткән якка атмый булдыра алмыйсың инде!

Икенче. Юк! Булмый! Аларга атарга кулым күтәрелми. Мин кичә генә аларның берсе идем ич!..

Полковник. Бүген дә шуларның берсе буласың килмидер бит? Сайла! Я атасың, я алар белән бергә үлсәң.

Икенче (*винтовкасын ташлай, шинелен сала, алар янәшәсенә барып баса, Вахитовка*). Кызганыч, синең әнкәң кытай чәе жи-бәрермен дигән нәзеремне үтәми калам... Өченче (*Вахитовка*). Син Ленинның үзләренә чәйгә дәшкәнән сөйләп бетермәдең...

Полковник (*кычкырып*). Боерыгыз, капитан! (*Пистолетын чыгарып, үзе дә рәткә баса, ыгы-зыгы килгән адъютантка.*) Ба-ба!.. Взвод, целься! (*Пистолетын тоби.*)

Вахитов. Әйе, әйе, Ленин!.. (*Койли.*) «Сары, сары, сап-сары, сары чәчәк саплары...»

Вахитов бер адым алга атлап куя. Ату тавышы яңгырый. Бар доньяны башта жете кызылык, аннары караңгылык баса.

9

Мәскәү Кремле.

Мәхфүзә Голович, дулкынлануынан һәм борчулуынан нишләргә белмичә һәм каядыр барырга, кемнеләр күрергә кыймылча, Казаннан хәбәр көтә. Телеграф бүлмәсеннән аппаратлар тавышы ишетеләп тора. Аннан озын телеграмма тасмасы тоткан күн курткалы чыга.

Мәхфүзә (*аның каршысына басып*). Әйтегез әле, зинһар... сез белмисезме? Әйтә алмассыз микән... Казан ни хәлдә? (*Аның юлына аркылы төшөп диярлек.*) Казан хакында яңа хәбәрләр юкмы?

Күн курткалы аңа күтәреләп карый һәм елмаеп жибәрә, жавап бирмичә, коридор буенча китеп бара. Мәхфүзә берәз Күн курткалыга ияреп бара, ләкин артта кала. Менә ул алтын сентябрь кояшы сирпеләп торган төрәзә каршысына килеп баса. Тынылык. Коридор буенча ашыгып якынлашучы аяк тавышлары ишетелә. Телеграмма тасмасын укый-укый, Ленин килеп керә. Аның артынан Күн курткалы килә.

Ленин. Юк, юк, мин үзем. Үзем! Фәкать үзем!

Күн курткалы (*Ленинны узып*). Сезнең яраларыгыз белән болай дулкынлану бик зыянлы, Владимир Ильич!

Ленин (*көр күңел белән*). Ә мин дулкынланмыйм! Бер тамчы да дулкынланмыйм. Мин шатланам! Әйе, әйе, шатланам! Ә шатлыкның әле беркемгә дә зыян иткәне юк. Киресенчә!

Мәхфүзә аның каршысына чыга.

Мәхфүзә (*кыюсыз төстә*). Владимир Ильич!.. Хәлегез ничек?

Ленин аңа күтәреләп карый. Берәз танымыйча тора.

Сез мине танымыйсызмы?.. Мин... мин... комиссар Вахитовның секретаре һәм...һәм...

Ленин (*танып*). Әлбәтте, иптәш Голович! Зинһар, гафу итегез, шундук танымадым —

хәбәрләр шундыйрак... Хәлем ничекме? Күптәниен булмаганча яхшы. Хәтта бик яхшы! Казаннан хәбәрләр килде, иптәш Голович! Безнең Казаныбыздан! Жиңу! Тагын бер авыр, әмма хәлиткеч жиңу. Казан — безнеке, бөтенләйгә безнеке!

Мәхфүзә (шат). Жиңу?!

Ленин. Нинди генә жиңу әле! Ахмак пуляларның берсе минем күкрәгемдә түгел, ә шуңда — Казанда кебек иде. (Тасманы Мәхфүзәгә укый.) Менә үзегез тыңдагыз. «Чехословак һәм ак гвардия бандалары Казанда баштанаяк тар-мар ителде һәм Казан яңадан Совет власте кулында. Комиссар...»

Мәхфүзә (шатланып бүлдерә). Комиссар Вахитовмы?..

Ленин. Юк... Межлаук. (Чак кына тетрәнгән тавыш белән.) Реввоенсовет члены Межлаук.

Мәхфүзә. Вахитов түгелмени?.. Ләкин бит... иң беренче булып ул хәбәр итәр иде, Димәк...

Ленин (аны зур саклык белән култыгынан алып). Нинди «димәк», нинди «димәк»?! Менә хәзер Казан белән элемтәгә керәбез дә... Мин ышанам, мин сезне дә катгый ышандыра алам! Хәер, югалтуларсыз жиңу булмаганын да без бик яхшы беләбез бит, иптәш Голович!.. Һәм нинди генә югалтулар әле!.. Кайвакытны дуслардан да оялмыйча, дошманнардан да хурланмыйча елардай

югалтулар... Әмма мин ышанам...

Күн курткалы. Владимир Ильич! Казан элемтәдә...

Ленин. Әйе, әйе!... (Мәхфүзәгә.) Югалтуларыбызны күз яше белән юарга ашыкмагыз, иптәш Голович, вакытны ашыктырмагыз. Әйдәгез, иң элек жиңуләребезгә шатланыйк әле, алар безгә бик кыйммәткә төшә. Мин барысын да белешермен. Ышаныгыз, барысы да яхшы булыр.

Аппаратныйга кереп китә, ишекне ябарга әллә оныта, әллә кирәк санамый, аппарат тавышы пулемет атуын хәтерләтеп ишетелә, әмма Ленинның ыңгынычылы, нык тавышы аны басып китә.

«Казан, Реввоенсоветка. Кызыл Армиянең исциткеч жиңуен сокланып тәбриклим. Нокта. Ул эшчеләр һәм революцион крестьянның буржуазияне ахырынача тар-мар итүенә, эксплуататорларның барлык каршылык күрсәтүен сындыруга һәм бөтендөнья социализмының жиңуенә хезмәт итсен. Нокта. Яшәсен бөтендөнья эшчеләр революциясе! Өндәү. Ленин».

Мәхфүзә үзенә генә юнәлтелгән актылык ноктасында Ленинны йотылып тыңлый һәм еламаска тырышып басып тора.

Мәхфүзә. Син — кояш чыгышларында, ә мин — башларында... Мин синең көчле гәүдәңнең бер уч туфракка әйләнүенә ничек ышаныйм? Юк. Юк!.. Син исән!.

Пәрдә.

Риф Хәйретдинов,
тарих фәннәре докторы, профессор

ДӘУЛӘТ ЭШЛЕКЛЕСЕ

Мулланур Вахитовны В. И. Ленин янына чакырлар. Бу 1918 елның 7 январенда була. Революция юлбашчысы аңардан татар һәм башкортларның милли хәрәкәте турында сораша, Учредительный собраниедәге мәселә депутатларының позициясе белән кызыксына, аларның Совет власте яклыларының Мәселман үзәк учреждениесен оештыру һәм Советлар Россиясендәге мәселман халыкларына кагыла торган декрет проектлары әзерләү буенча инициатива күрсәтүләрен тели.

Шул ук елның 17 январенда В. И. Ленин «Мәселман эшләре комиссариаты төзү турында декрет»ка кул да куйды. Аның комиссары итеп Казан губернасынан Мулланур Вахитов, комиссар урынбасарлары итеп Уфа губернасынан элекке Учредительный собрание члены Галимжан Ибраһимов һәм Оренбург губернасынан Шәриф Манатов билгеләнде. Мулланур Вахитов күрсәтмәсе буенча Үзәк мәселман комиссариатына мәселман халыкларының урыннардагы революцион оешмалары тәкъдимдә һәм, иң беренче чиратта, Идел буенда һәм Уралда Мулланур Вахитовның үзе, шулай ук башка большевиклар тарафыннан оештырылган мәселман социалистлар комитетлары турында информация туплана. Чөнки урыннарда яңа бүлекләр оештырганда аларның ярдәме бик тә кирәк була.

Үзәк мәселман комиссариатының урыннардагы бүлекләре 1918 елның 27 январенда И. В. Сталин һәм Мулланур Вахитов кул куйган карар буенча төзелә башлый. Ул карарда мондый юллар бар: «Комиссариатның бүлекләрен төзүне урыннардагы сул революцион мәселман оешмаларына йөкләргә. Ә Советларның башкарма органнары исә Мәселман комиссариаты бүлекләрен тиз оештыруда һәртөрле ярдәм күрсәтергә бурычлылар»¹.

Ләкин урыннарда эш җиңел генә бармый. Аерым җитәкчеләр милли бүлекләрнең аһәмиятен аңлап җиткермиләр һәм аны төзүне суза киләләр. Кайбер сул элементларның да каршылыгы була. Боларның барысын да җиңү өчен В. И. Ленин үзенең катнашуын кирәк дип таба һәм ул 1918 елның 17 июненда махсус карарга кул куя. Аңа юлбашчы белән бергә Мулланур Вахитов та кул куя.

Урыннардагы Советларга җибәрелгән бу карар комиссариат бүлекләрен төзүне тизләтә. Идел буенда һәм Уралда, Себердә һәм Казахстанда, Урта Азиядә һәм Кавказда оешкан бүлекләр партия һәм совет органнарына нык ярдәм итә башлыйлар. Ә бүлекләр белән Үзәк мәселман комиссариаты һәм аның председателе Мулланур Вахитов һәм урыннардагы партия, совет органнары җитәкчелек итә.

Урыннардагы бүлекләргә ышанычлы революционерлар белән тәэмин итү бурычы килеп баса. Аларны бары тик фронттагы һәм тылдагы милли революцион оешмалардан гына, ягъси завод-фабрикалардан гына табарга мөмкин иде. Мәселән, 1917 елның ноябрь аенда ук мәселман солдатлары конференциясендә төзелгән Төньяк фронты сугышчыларының Башкарма Комитеты бар иде. Большевиклар тарафыннан җитәкләнгән бу комитет үзенең революцион эчтәлегә белән аерылып торган «Сугыш сафы» исемле газета да чыгарып килде. Мулланур Вахитов бу комитет белән тиз арада элемтә урнаштырырга кирәк дип саный һәм аларның күрсәтмәсе буенча әлеге комитет урнашкан Псков шәһәренә Галимжан Ибраһимов махсус рәвештә бара. Шуннан соң мәселман сугышчыларының бу комитеты тулы составы белән Петроградка күчеп килә, Үзәк мәселман комиссариаты аппаратында эшли башлый.

1918 елның 7 мартында «Правда» газетасында басылып чыккан һәм Мулланур Вахитов тарафыннан кул куюлган декрет буенча, 1907 елдан РСДРП члены, Хөсәен

¹Подлїтїна Советской власти по национальному вопросу за три года 1917—XI—1920. М., 1920, 79—80 бб.

Ямашевның көрәштәше Мәхмүт Дулат-Али да Үзәк мәселман комиссариаты члены итеп билгеләнә. Комиссариатка шулай ук аның иптәшләре һәди Килдебәков, Йосыф Ибраһимов, Минһаж Конов һәм башкалар да раслана. Соңрак Үзәк мәселман комиссариатындагы житәкче эшкә танылган большевик Хәсият Гайнуллин, һәди Маликов һәм Төркия Коммунистлар партиясенә нигез салучы, атаклы революционер Мостафа Сөбхи дә кертелә. Ә урыннардагы партия һәм совет органнары белән киңәшеп түбәндәге большевиклар жирле комитетларны житәкләргә билгеләнә: Казанда — Сәхипгәрәй Сәетгаллиев, Уфада — Баһау Нуриманов, Пермьдә — Хәсәен Мәүлүтов, Сембердә — Сибгат Гафуров, Самарада — Халик Садри, ә аннан соң Хәсәен Бәхтияев, Саратовта — Борһан Йөзкәев, Әстерханда — Касыйм Туйбаһтин.

Үзәк мәселман комиссариатының хезмәт, мәгариф, финанс, хәрби, матбугат, жир, халыкара пропаганда буенча бүлекләренә житәкчеләр итеп тә күренекле революционерлар куела. Хәрби һәм халыкара пропаганда бүлекләренә аеруча мөһим өлкә булуын күздә тотып, бу бүлекләргә Комиссариат председателе үзе, ягъни Мулланур Вахитов билгеләнә.

Комиссариатка үтә авыр шартларда эшләргә туры килә. Буржуаз милләтчеләр большевикларның милли политикасын бозып аңлатырга тырышалар, большевиклар мәселман динен бетерергә тели дигән коткы тараталар. Алар дин йогынтысында яшәгән күп меңләгән гади халык массаларын шулай итеп большевикларга һәм Совет властена каршы куярга теләләр.

Менә шундый шартларда Үзәк мәселман комиссариаты гаять акыллы һәм тирән уйланылган эш алып барырга тиеш иде. Февраль буржуаз-демократик революциясенән соңгы чорда татар буржуаз милләтчеләре белән кискен көрәштә шактый зур тәҗрибә туплаган Мулланур Вахитов, әлбәттә, халык дошманнарының мәкерле ниятләренә тиз төшенде. Буржуаз милләтчеләр бигрәк тә изге урыннар тирәсендә ризасызлык тудырырга өметләнә иде. Шунны истә тотып, гади халык массаларының холкын, психологиясен нечкә аңлаучы Мулланур Вахитов бу көннәрдә В. И. Ленин белән еш киңәшә. Беренче очрашуга берничә атна үтүгә үк М. Вахитов, Г. Ибраһимов һәм Ш. Манатов яңадан В. И. Ленин янына юнәлделәр. Алар Казандагы Сөембикә манарасын һәм Оренбургтагы Кәрвансарайны халыкка тапшыру турында декретның проектын алып киләләр. В. И. Ленин бу проектларны хуплый һәм аларны Үзәк мәселман комиссариаты исяменнән бастырып чыгарырга киңәш итә.

Совет властеның бу адымы халык массаларының ышанычын тагын да ныгыта, милләтчеләрнең ачуын китерә. Казанда Сөембикә манарасын хезмәтчел халыкка тапшыру тантанасы хакында 1918 елның 14 март санында «Правда» газетасы да язып чыга. «Русча да, татарча да чыгышлар булды. Чыгыш ясаучылар рус һәм татар пролетариатының бердәмлеге хакында сөйләделәр», — диелә анда.

Әмма милләтчеләр һәм Советка каршы элементлар тиз генә бирелергә уйламыйлар, әлбәттә. Совет властеның һәр жиңүен, һәр декретын алар бик нык ачу белән каршылыйлар. Һәркайда үзләренә жай эзлиләр. Совет хөкүмәте диннең дәүләттән аерылуы турында декрет игълан иткән тә алар бу очрактан файдаланырга тырышып карыйлар. Алар коткысына бирелеп, гади халык массаларының берникадәр өлеше балаларын дин сабагы укуытылмаган мәктәпләргә бирми, граждандык актлары хакында яңача язучылар да кыенлык белән керә. Совет властеның яңа законын тормышка ашырганда бөтен якны искә алып, жайлап эш итү соралгандыгы торган сәен ачыграк күрәнә бара. Һәм Мулланур Вахитов бу мәсьәлә буенча В. И. Ленинга махсус доклад белән мөрәжәғәт итә. Нәтижәдә, Милләтләр эшләре Халык Комиссариаты аерым карар чыгарып, урыннарда граждандык актлары язучы милли комиссариат вәкилләре катнашында башкарылырга тиеш дигән күрсәтмә бирә.

Югарыда атап үтелгән карарлар буржуаз милләтчеләрнең һәм реакцион динчеләрнең халык массаларында булган тәэсирен нык кына киметтеләр. Халык дошманнары үз игътибарларын бүтәнрәк мәсьәләләргә юнәлтә, яңадан да хезмәт ияләре белән Совет власте арасында каршылык китереп чыгарырга теләделәр. Бу елларда алар күп көч куйган әнә шундый мәсьәләләргә иң зурсы «милли автономия» проблемасы иде.

Февраль буржуаз-демократик революциясеннән соңгы чорда буржуаз милләтче оешмалар житәкчелегендә узган мәселман съездлары «милли автономия» байрагы астына бөтен кешене тупларга һәм, шулай итеп, революциянең сыйынфый максатларын юкка чыгарырга теләделәр. 1917 елның ноябрендә Уфа шәһәрində жыйналган Милләт мәҗлесе, мәсәлән, Идел буенда һәм Уралда буржуаз мәселман автономиясе төзү турында карар кабул итә. 1918 елның башында Казанда төзелгән Болак арты республикасы әнә шунны тормышка ашыру юлында авантюристик адымнарның берсе иде.

Бу елларда буржуаз милләтчеләргә каршы көрәшне уңышлы алып бару өчен большевиклар партиясенең милли программасына туры китереп һәм совет нигезендә автономия төзү кирәклеген көн тәртибенә килен басты. Һәм менә 1918 елның мартында Үзәк мәселман комиссариаты тарафыннан әзерләнган Татар-Башкорт Совет республикасы проекты турындагы декрет дөнья күрә. Аның игълан ителүе белән буржуаз милләтчеләрнең бөтен казы-

нулары юкка чыгарыла. ВЦИКның 1918 ел 10 апрелендә булган утырышында бу хакта Я. М. Свердлов та әйтеп уза.

Милләтчеләрнең югарыда әйтеп үтелгән «шөпшә оялары» тудырылгач, урындагы совет һәм партия органнары халык массалары арасында зур аңлату һәм оештыру эше башлап жиберәләр — Совет нигезендә милли дәүләт төзүгә әзерлеккә керешәләр. Ә Муллаһур Вахитов тарафыннан житәкләнгән Үзәк мәселман комиссариаты булачак автономия проектын тикшерүче киңәшмәләрнең инициаторы һәм оештыручысы була. Аңа бу эшкә Совет хөкүмәте йекли. Мәсьәләнең яңалыгы, урыннардагы кайбер кадрларның теоретик яктан хәзерлексезлегә һәм тәҗрибә җитмәү шактый гына каршылыклар һәм бәхәсләр дә тудыра. Шулай ук, арада милли дәүләтчелекне, гомумән, бәһаләп бетермәүчеләр дә була.

Мәсьәләне Үзәк Комитетта тикшергән вакытта В. И. Ленин һәм башкалар партиянең принципиаль политикасын раслыйлар, милли үзгәчлекләргә искә алмаса тырышуны кискен гаеплиләр. Ә 1918 елның май азагында булган Татар-Башкорт совет Республикасы оештыру съездын жыю буенча киңәшмәдә Муллаһур Вахитов бу вакыйганың халыкара һәм ятимән күрсәтәп чыга. Халыкларның милли үзбилгеләнү хокукы Совет властен ныгытыр һәм социалистик революциягә үстөрү мөмкинлегә тудырыр дип билгели ул.

Ләкин мәсьәләне тагын да тирәнрәк өйрәнү һәм гражданның сугышыннан соң килеп туган конкрет ситуация бу төбәктә яшәүче халыкларның аерым автономияләрен төзү дәрәҗәсә булачакын күрсәтте. Үзәк мәселман комиссариатына да яңа шартларда оештыру-пропаганда эше алып барырга, контрреволюцион көчләрнең һәм реакцион динчеләрнең казынуларын фаш итәргә кирәк иде.

Муллаһур Вахитов бу эшкә татар халкының күренекле әдипләрен, публицистларын һәм, гомумән, культура эшлеклеләрен тартты. Комиссариат буенча аның урынбасары, революциягә кадар үк танылган каләм остасы булган Галимҗан Ибраһимовның зур ролен аеруча билгеләп үтәргә кирәк. Аның җитәкчелегендә чыккан «Чулпан» газетасы Үзәк мәселман комиссариаты органы була, халык арасында алдыңгы идеяләр пропагандалый, шуңа ярдәм иткән материаллар бастыра. Казанда чыккан «Эш», Сембердә чыккан «Таң», Әстерханда чыккан «Тартыш» һәм «Көч», Уфада чыккан «Көрәш» газеталарының да бу эштәгә роле зур була. Гражданның сугышчы чорында басылган «Кызыл Армия» газетасы да популярлык казана. Ә икенче яктан, Үзәк мәселман комиссариаты һәм аның җирле бүлекләре органы булган әлеге матбугат органнары яшәү язучылар, шагыйрьләр һәм башка иҗат көчләре өчен киң юл ача. Аларның иҗатларын халык мәңфәгатьләре белән бәйләргә булыша. Шулай ук халыкның культура тормышын җайга салу проблемалары да бу газеталар битендә киң чагылыш таба.

Халыкка аң-белем бирү, аның аңлылыгын үстөрү Үзәк мәселман комиссариатының аерым игътибарында була. Комиссариатның магариф бүлгәе бу мәсьәләләргә кагылган аерым положение әзерли һәм, анда әйтелгәнчә, көн тәртибенә мәктәпләрен яңа нигездә үзгәртеп кору, аларның материал хәлен яхшырту, белем һәм тәрбия бирү үзгәргә әверелдерү күздә тотыла. Шул максаттан чыгып, урыннардагы Советлар каршында халык магариф бүлекләрен төзү бурычы куела. Мәселман халыкларына яңа мәктәп алдында торган максатны аңлату кирәклегә күрсәтелә. Халык комиссариатында расланган документта Үзәк мәселман комиссариаты каршында 13 апрельдә халык магарифе буенча Коллегия төзелгәнлегә һәм магариф комиссарлары итеп И. Казаков белән Ш. Манатов билгеләнгәнлегә хәбәр ителә.

Үзәк мәселман комиссариаты шулай ук мәселманнарны мәктәптән тыш һәм мәктәпкә хәтле укуы турында да мағълүматлар таләп итә, мәктәпләрнең материал хәле, укучылар турында информация җиберергә куша. Шулай итеп, укучылар совет властена мөмкин кадәр тизрәк арада һәм ныграк булыша башласыннар өчен комиссариат зур көч куя. Бу өлкәдә башка адымнар да ясала.

1918 елның 25 апрелендә Муллаһур Вахитов Милләтләр эшләре Халык Комиссариатына тагын мөрәҗғәгать итә. Башта ул Бөек Октябрь социалистик революциясенә мәселман халыклары өчен әһәмиятле билгеләп үтә, аңнары социалистик нигездә яңа тип мәктәп булдыру — иң беренче бурычларның берсе икәннән раслый. Алга таба М. Вахитов болай дип яза: «Революцион эшче-крәстьяннар органы булган Үзәк мәселман комиссариаты 10 майда ашыгыч рәвештә Эчке Россиядә мәселман укучыларның съездын чакыруны үзенә тарихи бурычы дип саный. Бу съездда укучылар Россия Федерациясендә Совет республикалары мәселманнарның мәктәп эшен киләчәктә ничек оештыру хакында план төзи алырлар иде».

М. Вахитов шулай ук Милләтләр эшләре Халык Комиссариатыннан бу мәсьәләне карауны һәм моның өчен тиешле ярдәм күрсәтүне үтенә.

Икенче яктан, М. Вахитов җитәкләгән Үзәк мәселман комиссариаты революциягә кадар үк оешкан мәселман укучыларның демократик оешмалары белән бәйләнеш урнаштырырга да тырыша. Шундыйларның берсе мәселман укучыларның Үзәк бюросы була. Аның I съезды 1917 елның апрелендә уза. Әмма җитәкчелектә уң элементлар күбәя һәм ул башка буржуаз-милләтчел оешмалардан әллә ни аерылмый. Берәз соңрак үт-

¹ Октябрь революциясенә Үзәк Дәүләт архивы. Р — 1320 ф., 1 тас., 586 эш, 3 ф.

кан II съезд да аларга яңалык китерми. Ә инде 1918 елның маенда булырга тиешле III съездга оешма сафларында бердәмлек бәтә.

Менә шул чорда М. Вахитов житәкчелегендәге Үзәк мәселман комиссариаты әлегә оешманың сул лидерлары белән элемтәгә керә. 1918 елның 2 маенда берләштерелгән утырыш үткәрелә һәм укытучыларның съездын бергә үткәрергә дигән карар кабул ителә.

Озак та үтми, М. Вахитов, урыннардагы Совет органнарына махсус боерык жибәрелгән укытуучылар съездына вәкилләр сайлау тәртибен аңлата. Ул шулай ук хәзерге моментта әлегә съездның нинди зур политик аһамияткә ия икәнлегенә басым ясый һәм жирле Советларга бу зур ярдәм итәргә куша.

Мәселман укытучыларның бу съезды 1918 елның 23—31 маенда узды. Анда Үзәк мәселман комиссариаты вәкилләре Галимжан Ибраһимов, Исхак Казаков, Шәһит Әхмәдиев һәм башкалар актив катнаша. Нәтижәдә, съезд большевиктик рухтагы бик мөһим карарлар кабул итә. Съезд шулай ук халык мәгарифе буенча фәнни коллегиягә билгели. Әлегә коллегиянең беренче утырышында М. Вахитов үзе катнаша.

М. Вахитов житәкчелегендәге Үзәк мәселман комиссариатының энә шундый тырышлыгы нәтижәсендә, чагыштырмача тиз вакыт эчендә мәселман мәктәпләрен буржуаз милләтчеләр һәм реакцион динчеләр кулыннан тартып алу, халык мәгарифе өлкәсендә Совет власте декретларын тормышка ашыру мөмкин булды. Аннан соң күпләгән яңа мәктәпләр, уку йортлары ачылды.

Үзәк мәселман комиссариатының иң мөһим бүлекләреннән берсе, әлбәттә, хәрби бүлек иде. Аны М. Вахитов үзе житәкләде. һәм бу эшкә сыналган большевикларны тартты. Йосыф Ибраһимов, Нәбиулла Вахитов, һади Маликов, Якуб Чанышев, Минһаж Конов, Әхмәтжан Алмаев — нәкъ энә шундый хәрбиләр иде.

Хәрби бүлек алдында торган иң мөһим бурыч — февраль революциясеннән соң илдә төзелгән күп санлы милли формированиеләрдән ышанычлы революцион көчләргә Совет власте ягына чыгару була. М. Вахитов һәм аның көрәштәшләре буржуаз-милләтче элементларны солдатлар һәм командирлардан читләштерү буенча оста һәм күпьяклы эш башкардылар. Ләкин шулай да бүлекнең төп бурычы — Кызыл Армиягә мәселман эшче-крәстьяннарынан торган частьләрен булдыру иде. Бу елларда М. Вахитов һәм Үзәк мәселман комиссариаты башкарган эш турында «Правда» һәм «ВЦИК хәбәрләре» даими рәвештә мәгълүмат биреп барганнар. Алардан күрәнгәнчә, бу чорда бигрәк тә митинглар зур роль уйный. Мондый митингларда эшчеләр һәм крәстьяннар башка милләттән булган туганнары белән бергә Совет властен кулга корал тотып якларга сүз бирәләр.

Идел буен һәм Уралны акчехлар басып алгач әлегә өзгәдәләргә катгы сынау чоры килә. Бу төбәктәге барлык мәселман комиссариатларына мәрәжәгәтендә М. Вахитов контрол-революциягә каршы көрәшнең төп бурычларын аңлата. Мәселман пролетариаты башка туганнар белән бергә азатлык өчен көрәшнең алгы сафында булырга тиеш, ди.

Татар һәм башка милләт хезмәт ияләрен Октябрь революциясә казанышларын саклау өчен көрәшкә туплауда В. И. Ленин һәм М. Вахитов тарафыннан күл хуелган «Барлык мәселман хезмәт ияләренә» дигән өндәмә мөһим роль уйный. Бу чорда кызыл әрмеецлар һәм, гомумән, халык арасында агитация эше тагын да көчәя, социалистик Ватанны саклау өчен кораллы отрядлар, батальоннар, бригадалар төзәлә. Үзәк мәселман комиссариатының хәрби бүлөгә үзе да хөле иске алып үзгәреш кичерә. Ул Хәрби һәм Дингез эшләре Халык Комиссариатының Үзәк мәселман хәрби коллегиясенә әйләнә. Аны Мулламур Вахитов үзе житәкли.

М. Вахитовның бу чор эшчәнлегенә бик ачык чагылган интернационализм хас. Ул үзенең һәр адымы һәм сүзе белән уртақ социалистик Ватанны, анда яшәүче халыклар дуслыгын ныгытырга омтыла, буржуаз милләтчеләргә каршы аяусыз көрәш алып бара. Кәрләш халыкларга һәм социалистик тормыш төзүдә, милли үзгәчлекне иске алган советча идарә системасын булдыруда да ул эчкерсез ярдәм итә. М. Вахитов башкорт халкының революцион көчләренә туганнарча булыша, Ш. Манатов, Б. Шәфиев, Ш. Ходайбирдин кебек интөшләргә Үзәк мәселман комиссариатына уртақ эшкә тарта. М. Вахитов шулай ук Казахстан, Төркстан, Әзербайжан, Төньяк Кавказ һәм Кырымның үзгәчгә бүлекләрен оештыруга да ярдәм итте. Чуваш һәм мари туганнар да аның булышлыгы хакында сөйләләр.

М. Вахитов инициативасы буенча Төркстанга Үзәк мәселман комиссариаты хезмәткәрләре Й. Ибраһимов һәм А. Кливлеев житәкчелегендә хөкүмәтнең махсус комиссиясә жибәрелә. Аның максаты Төркстан автономиясә һәм жирле комиссариатлар оештыру була.

Үзәк мәселман комиссариатының М. Вахитов тарафыннан житәкләнгән халыкара пропаганда бүлөгә да бу елларда гаять зур эш алып бара. Көнчыгыш халыкларынан булган хәрби әсирләр арасындагы агитациягә аеруна аһамият бирелә. Шул максат белән алар телендә өндәмәләр, прокламацияләр басу эше жайга салына. Үзәк мәселман комиссариаты ярдәмә белән 1918 елның июлендә Мәскәүдә төрек социалистларының конференциясә үткәрелә. Анда М. Вахитов ялкынлы речә белән чыга.

Төрек социалистларының бу форумы Төркия коммунистлар партиясен төзүдә мөһим бер баскыч булып тора. М. Вахитов шулай ук төрек социалистларының житәкчесә, Төркия коммунистлар партиясенә нигез салучы Мостафа Сөбхи турында да кайгырта. Халыкара тотуы хакында да кайбер мәгълүматлар бар.

Әйе, Үзәк мәселман комиссариатының бу еллардагы эшчәнлегә гаять күпкырлы була. Комиссариат башында торган М. Вахитова үтә катлаулы бурычлар хәл итәргә, аруталу белмичә эшләргә туры килә. Әмма РКП(б) Үзәк Комитетының Халык комиссарлары Советының һәм В. И. Ленинның даими игътибары, эшлекле ярдәмә комиссариатка уңышлы эшләргә ярдәм итә. Партия-совет матбугаты исә Үзәк мәселман комиссариатының киң кырлы эшчәнлеген рәгуляр рәвештә яктыртып тора. Мәсәлән, «Правда» газетасы үзенең 1918 ел 17 август санында басылган «Мәселман халык комиссариаты» исемле мәкаләсәндә комиссариатның эшен һәрьяклап анализлай. Киләчәккә киңәшләр бирә. «Комиссариат хәзер мәселман һәм рус пролетариаты бәхетә өчен, илдәге бар халыклар бәхетә өчен булган эшчәнлеген тагын да киңрәк һәм тирәнрәк җәелдерә»,— дип яза газета. Шулай итеп, РКП(б) Үзәк Комитеты органы булган газета комиссариат эшен югары бәяли. Бу бәя, әлбәттә, Үзәк мәселман комиссариаты председателе Муллаһнур Вахитов эшчәнлегенә дә югары бәя бирү иде. 1920 елның 7 ноябрәндә чыккан санында «Известия ВЦИК» газетасы да Милләтләр эшләре Халык Комиссариатына багышланган мәкалә урнаштыра. Ул мәкаләдә Үзәк мәселман комиссариаты эше аеруча уңай яктан телгә алына.

...Муллаһнур Вахитов 1918 елда батырларча һәлак булды. Чит ил интервентлары һәм эчк^е контрреволюция җиңелүен, илебездә төзелгән социализмның мул җимешләрен үл үзә күрә алмады. Шулай ук ил халыкларының экономикада, культура өлкәсендә ирешкән гаять зур уңышларын күрү дә насыйп булмады бу ялкынлы революционерга. Ләкин ул партия һәм халык эшенең җиңәчәгенә нык ышана иде. Турылыклы ленинчы, чын интернационалистның революцион иманы какшамастай иде. Ул Совет власте һәм коммунизм эшенә бөтен йөрәге белән бирелгән иде.

Әнә шуңа күрә, М. Вахитов үзенә үлемсезлек яулады. Ул бүген дә безнең белән бер сафта алга атлый!

Сорау:

— Муллаһнур Вахитовның тууына 100 ел тулу уңаеннан Сез яңа картина төгәлләдегез. Әлегә героик образ Сезне кай яклары белән җәлеп итте?

Виктор Куделькин, РСФСРның атказанган, ТАССРның халык художнигы:

— Татар халкының атаклы улы, Владимир Ильич Ленинның якын көрәштәше, күренекле революционер һәм дәүләт эшлеклесе Муллаһнур Вахитов — революция тудырган легендар каһарманның берсе.

Зур шәхесләр һәрвакыт халык күңелендә яши. Димәк, аларның биографияләре дә халыкның үткәннән, тарихыннан аерылгысыз. Мондый олы шәхеснең образы сынылы сәнгать әсәрләрендә дә киң чагылыш тапты. Мәгълүм булганча, башкалабызның үзәге — Куйбышев майданында геройга мәһабәт һәйкәл калакты. Атаклы революционерларның героик образын республикабыз рәссамнары да үз иҗатларында шактый уңышлы чагылдыра килделәр. Шәхсән үзем дә Муллаһнур Вахитов турында яңа әсәр төмәмләдим. Бу картинада ул Көнчыгыш фронтка китәр алдынан сурәтләнә. 1918 иче елның җәе. Бу чорда Көнчыгыш фронт хәлиткеч әһәмияткә ия була. В. И. Ленин үл көнүрдә революция язмышының Казан-Урал-Самара фронтында кичешларны җиңүгә бәйлә булуы турында яза. Мин Муллаһнурның шушы кискен вакыйгада сурәтләнү, аның рухын, ихтыяр көченең ныклығын, революция эшенә ихлас инанганлыгын тагын да ачыграк итеп күрсәтергә омыттым.

Һәр иҗат кешесе үзен дулкынландырган, уйландырырга мәҗбүр иткән темага мөрәҗәгать итәргә тиеш дип уйлыйм. Минем шундый темаларымның берсе — тарихи үткәнбездә, шул чорның атаклы шәхесләре. «Муллаһнур Вахитов Казан вокзалында Көнчыгыш фронтка китәр алдынан» исемле яңа картинада мин, әлегә темага тугрылыклы калып, революционер-ленинчы образын ачуга яңа бер өлеш кертәргә тырыштым.

**БЕРСОРАУТА-
? —
БЕРЖАВАП**

ИДЕЛДӘН БЕР ХАТИРӘ

*1918 елның 1 октябреннән бирле Кама белән Иделдә «Мулла-
нур Вахитов» исемле пароход йөзә. Өч революциядә актив кат-
нашкан күренекле революционер, Владимир Ильич Ленинның
якын хезмәттәше, халык комиссары, хәрби оештыручы, ялкын-
лы публицист Мулланур Вахитовның тормышы һәм эшчәнлеге
Идел, Кама белән тыгыз бәйләнгән.*

Ул Казанда туган. Бала чагында ук әти-әнисе белән Идел, Кама буйлап сәяхәтлә-
рә йөргән. Казан-Тәтеш, Казан-Пермь арасында йөзүче пароходларга еш утырган.
1899 елда Вахитовлар гаиләсе Көгердән Казанга бөтенләйгә күчеп килә. Мулла-
нурга инде ундүрт яшь. Ул реальный училищегә керергә тәгаенләгән.

Казанга алар пароход белән кузгалалар. Мулланурның әнисе Өммегөлсем апа-
ның энесе, ул чагында яшь укучы, җадитче-демократ, ә соңыннан күренекле рево-
люционер, большевик, җәмәгать эшлеклесе Исхак Казаков аларны күчерешергә бар-
ган була. Юлда ул Мулланурны Кама, Идел белән яхшылап таныштыра. Мулланурның
дөнья белән чынлап торып кызыксына башлаган чагы. «Дүрт көн буе пароходта бергә
бардык,— дип укыйбыз Исхак Казаков истәлектөрәннән,— Кама һәм Идел естендәгә бар
нәрсә аны кызыксындырды. Пароходтагы түбән класслар да аның игътибарыннан читтә
калмады».

Реальный училищедә укуган елларда Мулланур Идел ярларында төгәрәп үскән малая-
лар белән танышып, алар Усиягә һәм якын-тирә авыл, пристань, затоннарда йөрилар.
Әлбәттә, күңел ачар өчен генә түгел. Революция юлына баскан яшь Вахитовның 1905—
1907 елларда яшерен очрашуларга, җыелышларга Красная Горка, Югары Осланга йөрүе
мәгълүм. Шул елларда Нәби Вахитов белән алар Усия грузчиклары белән якыннан ара-
лашалар, аларны түгәрәккә җәлеп итәләр, прокламацияләр тараталар, урам демонстрация-
ләренә алып чыгалар. Петербургка китеп, институтта укуган елларда да Мулланур Ка-
заннан, Иделдән аерылмый. Җәйге айларда ул Пермь, Чистай, Тәтеш кебек елга буе
шәһәрләрендә еш була. Исхак Казаков истәлектөрәндә мондый юллар бар: «...1910 елның
җәй башында аңардан телеграмма алдык: «Козьма Минин» пароходын каршылагыз. Ип-
тәшләр белән Жигулига барышым. Мулланур». Пароход килеп җиткәндә без пристаньда
идек инде. Фуражкасын болгап, Мулланур каршыга килеп чыкты. Кулында кечерәк кенә
чемодан. Күрештек. Минем хатын аңа көрзин белән ризыклар алган иде. Мулланур көр-
зинне кабул итеп, чемоданын безгә тапшырды. Шыпырт кына: «Анда барысы да бар»,—
диде. Пароход бик тиз китеп барды. Өйгә кайткач, ишекне бикләп, чемоданны ачкан
идек, анда байтак брошюралар, чиста кагазь һәм гектограф өчен кирәкле әйберләр
иде...»

Менә Сембер, Саратов, Казан жандарм идарәләре начальникларының 1909 елның
июленда Казан юл эшләре округы начальнигына «бик яшерен» тамгасы белән җибәргән
хатлары. Эчтәлегә барысыныкы да бер диярлек: Нижний Новгород белән Астрахань
арасында йөри торган пароходларда ниндидер яшь балалайкачылар күренә башлады.
Бөтен халык алдында уйныйлар, хөкүмәткә каршы җырлар җырлыйлар, хәтта кешеләр-
не тәсирләндерерлек нотыклар сөйләүләре дә мәгълүм булды.

Жандармнар пароход капитанына полицейский хокуклары бируне таләп итәләр.
Бу ике документ бер-берсен ачыкыйлар, тулыландыралар шикелле. Ул елларда
Петербург студентлары, Столыпин реакциясенең шәфкатьсез кулы буып торуга да кара-
мастан, революцион хәрәкәтне дәвам иттерәләр. Укучы яшьләргә Бөтенроссия берләш-
мәсен булдыру максаты куела. Мулланур һәм аның иптәшләре шул берләшмәнең аерыл-
гысыз өлеше булырга тиешле мәселән студентлары һәм укучылары оешмасын туплауга
көрешәләр. Аның чөлтәрәнә Петербург, Казан, Мәскәү, Киев уку йортларыннан тыш,
Идел буе шәһәрләрен дә тартырга карар ителә. Шәһәрдән шәһәргә күчеп йөрү ихтия-
җы килеп чыккач, Вахитов һәм аның иптәшләре Иделдән дә оста файдаланалар. Елга
шартлары аларга өле «балалайкачылар», өле «сәяхәтчеләр» рәвешенә керергә мөмкин-
лек бирә.

Тиң, кызганычка каршы, бу төр яшьләр, шул исәптән Вахитов та даими күзәтү ас-
тына алына. Вахитлычагына Казанга кайткан чагында да аның политик ышанычлылыгы

турында белешмә сораталар. Вахитовка институт белән, Петроград белән сабуллашудан бүтән чара калмый. Тормышның менә шундый кыен минутында ул Идел-анага кайтып сыена, елгачы-волгарь булып эшли башлый.

Бу хакта электән дә бер документ мәғлүм иде: язучы Вазих Исхаковның һәм профессор Рәфыйк Нафиковның китапларында Вахитовның психоневрология институтында туттырылган «Личное дело»сында табылган белешмә телгә алына. Ул М. Вахитов исеменә 1916 елның 29 февралендә язылган. Анда Муллаһур Вахитовның 1915 елның апреленән бирле Казан юл эшләре округының Кама елгасы төбен чистарту буенча эзләнү партиясә технигы булып эшләве әйтелә.

Бу белешмә озак еллар бие М. Вахитов тормышының революция алды еллары чорына (1915—1917 елларга) кагылган бердәнбер диарлек документ булып торды. Шуңа күрә дә 1979 елда Горький өлкәсә Дәүләт архивының Казан юл эшләре округы документлары сакланган фондыннан Муллаһур Вахитовның «Личное дело»сын, шулай ук аның шушы оешмадагы эшчәнлегенә кагылган кайбер башка документларны табып алгач, ничек шатланганымны күз алдына китерү әллә ни кыен түгелдер.

«Личное дело» 1915 елның 2 апреленнән башланып, 1917 елның 2 августы белән төгәлләндә. Ул 14 биттән тора. М. Вахитовны эзләнү партиясенә техник итеп алырга округ житәкчеләренә рапорт белән шул партиянең мәдире инженер Константин Александрович Архипов тәкъдим итә. Ул көннәрдә яңа кешенә, аеруча Вахитов кебек «шиклә» кешенә хөкүмәт оешмасына эшкә тәкъдим итү зур тәвәккәллек, кыюлык сорый. Дөрес, Архипов яшлы революционер булмый. Гәрчә реальный училищедә, Тихомирнов, Жаков, Аросев, Чепурных, Рахманкулов кебек яшь революционерлар белән укып, аралашып йөрсә дә, араларынан Вахитов белән аеруча дус булса да, политик көрәштә активлык күрсәтми, укып бетереп, тизрәк белгеч булырга гына омтыла. Шулай да дуслык-ипташлек хакына революционерларга кулыннан килгәнчә ярдәм итәргә тырыша. Муллаһур белән алар Петербуртта да (Архипов юл эшләре инженерлары институтын тәмамлай), аннан соң да араны суытмыйлар.

Архиповның әлеге рапортына «1915 елның 15 апреленнән эшкә алырга» дип резолюция салына һәм округ начальнигының 1915 елның 7 апрелендә язылган 26 нчы указы белән Муллаһур Вахитов техник итеп эшкә алына.

Ул вакытта әле Идел дә, Кама да табигый хәлдә диарлек. Шулай да, пароходлар йөрергә уңай булсын өчен, елганың төбен, ярларын тәзәтергә, чистартырга күптән керешкәннәр. Елганы тирәнәйтәр өчен күрелгән кайбер чаралар турында әле 1636 елда ук язылган документлар бар. Ниһаять, XX гасыр башында бирегә дә техника прогрессы бәрәп керә — ярларны техник корылмалар белән турайту, жир казып торган снарядлар белән тирәнәйтү башлана. Кама һәм аларның кушылдыкларында шул эшләр белән шөгылләнүче Казан юл эшләре округы оештырыла. 1915 елда Казан юл эшләре округының Иделдә һәм аның кушылдыкларында эшләүче земснарядларының саны 40 ка житкән була инде. Шуларга хезмәт күрсәтүче пароходларның саны 100 ләп, 60 тан артык брандвахта һәм башка флот та бар.

Муллаһур Вахитовның нәкъ менә шушы оешмага эшкә урнашуы очраклы түгел. Укуны дәвам итү юллары ябык, эшчеләр белән аралашу мөмкинлеге киселгән. Аңа исә элекке байләнешләренә дә тотарга, яңаларын да булдырырга, аеруча эшчеләр белән аралашырга кирәк. Ә бу йөзмә партиянең эш урыны киң колачлы: бөтен Кама диарлек һәм Иделнең Казан тирәләре. Техника эш белән Казанда да озаклап тукталырга туры килә, кирәге чыга икән, урынны тиз генә алыштырырга, законлы рәвештә «югалып торырга» да була. Вакыт-вакыт Нижний Новгород, Пермь кебек калаларга барып чыксаң да, бу — тәртип бозуга керми.

Партияләр, навигация тәмамлангач, земшиналары, флот, брандвахталары белән, Парат, Васильево-Бистә кебек эшчеләр шактый ишле туплана торган эзтоннарда кышлый. Шунда эшчеләр белән тагын да якынрак аралашырга мөмкин. Ул елларда Казан завод-фабрикалары каты күзәтү, эзәрлекләү астында булганлыктан, большевиклар күбрәк үзәктән читтәге эшчеләр белән аралашу тактикасын тоталар.

Вахитов Иделдә эшли башлагач, елгачылар тормышын тирәннән өйрәнергә керешә. Ул заманда Идел елгачылары эшчеләр сыйныфының шактый зур отрядын тәшкил итә. 1913 елда флотта 50 меңнән күбрәк кеше, пристаньнарда 60 меңнән күбрәк йөк төяүче эшли. Алар арасында татарлар да күп була.

Хезмәт ияләренәң эш шартлары чиксез авыр. Капиталист хуҗаларның комсызлыгы биредә дә чамасыз. Чөнки бассейнда эре һәм вак хуҗалар исәпсез-сансыз, алар арасында ертыкчыларча конкуренция бара, хуҗалыкта башбаштаклык, плансызлык хөкөм сөрә. Ә мондый хәл иң башта хезмәт иясенә суга. Иң изелгән, иң кара, иң نادан халык — елгачылар. 1913 елда сорау алган 255 капитанның 61 е бөтенләй белемсез булып чыга. 157 се нибары ике класс тәмамлаган. Матрос, водолив, йөк төяүче кебек гади һөнәр ияләренә ни сан?! Округ эшчеләренәң һәм хезмәткәрләренәң түзә алмаслык хәлән хәтта

рәсми отчетлар да яшереп кала алмый. Мәнә техник участок начальнигының 1913 елга төзегән отчетынан өзеңләп: «...тормыш-көнүреш кирәк-ярагының кыйммәтләнүе, а азык-төлекнең аеруча кыйммәтләнүе исә алганда, флот командаларының (эшчеләр, синалчылар, водоливлар, матрослар) хезмәт хакы бик аз булуы һичшиксез аңлашылып. Мәсәлән, парсыз флотның эшчеләре нибары 18 сум ала. Бу хакка алар жәй буге яшәргә дә, навигация тәмамлангач, бурычларын түләргә дә, кышкы сезонда яңа эшкә урнашканчы көн итәргә дә тиешләр; ...төнә буге эшлиләр, бәйрәмнәрдә дә ял итү юк; ...икешәр вахта рәттән эшләү еш була, гомумән, эш вакыты тәүлегенә 12 сәгаттән артып китә...»

Архивта сакланган ведомостьларга караганда, 1915—1916 елгы навигация чорында Вахитовның хезмәт хакы техниклар арасында иң азы — 60 сум. Акчалата яисә өйберләтә бүләкләнүчеләр исемлегендә дә аның фамилиясе юк, чөнки ул патшага, хөкүмәткә тугры хезмәт итүчеләрдән саналмый.

Аның каравы, яш революционер үз тормышының төп максатына ихластан бирелә, бөтен буш вакытын эшчеләр белән аралашуга, аларның үй-төләкләрен белүгә, иң мөһиме, аларга политик белем әлифбасын өйрәтүгә багышлый.

Илленче елларда мин округның элекке эшчесе Сафатулла абый Сафиуллин белән танышкан идем. Ул чагында без әле 15—16 яшьлек малайлар. Елга техникумы укучылары. Сафатулла абый шактый олы кеше инде. Карван каравыллы. Аңарчы Парат затонында яшәгәннәр. 1915—1917 елларда ул хатыны, балалары белән эзләнү партиясендә эшләгән: үзе көймәдән су тирәнлеген үлчәүче матрос була, хатыны техниклар һәм десантчыларга аш пешергән, олы улы Галиулла земснарядта чыгарчы, ике үсмер баласы — кара эштә. Торулары техниклар белән бер брандвахтада булган.

Сафатулла абыйның Мулланур Вахитов турында сөйләгәннәре хәтергә аеруча уелып калган.

Еллар үтөп, беренче мәртәбә Вахитовның техник булып эшләве турында инде телгә алынган белешмәгә юлыккач, Сафатулла абый сүзләре бәйнә-бәйнә яңарып китте.

Өлеге документ мине М. Вахитов биографиясенең моңарчы ачылмаган юлы буйлап сөяхәткә чыгарга этәрсә, Сафатулла абый сөйләгәннәр эзләнүләргә дөресләп, яңа ачышларга дәртләндереп торучы компас булды. Башта «Личное дело»сы, аннары яңадан-яңа башка документлар табылды. Алар Сафатулла абый сүзләрен раслый иде. Мәсәлән, ул үзләре яшәгән брандвахтада чыккан янгын турында сөйләгән иде. Чыннан да, 42 иче брандвахта 1917 елның августында янгын икән һәм, кызганычка каршы, анда техник Вахитовка кагылган кайбер документлар да әрәм булган.

Сафатулла Сафиуллин хәтерендә Мулланур бик хәрәкәтчән, кешегә игътибарлы, аралашучан, бик укымышлы, белгәнән уртаклашучан, аеруча яшьләр белән якыннан, ихластан сөйләшүчән, үзсүзләрек, кискенрәк, әйтсә, өзә торганрак булып саклана иде.

Петроградта, Казанда яшьләр, студентлар ничек-ничек яши, аларны нәрсә борчыды, халыкка аң-белем бирергә алар ничек-ничек тырыша, хөкүмәт аларны ни өчен эзәрлекли — Вахитов шул хакта сөйләгән, татарча театр турында бик мавыгып аңлаткан, үзе дә төрле шигырь, мәзәкләр сөйләп, яшьләрнең күңелен ачкан, аларның үзләрен дә сөйләтергә, уйнатырга тырышкан.

Сафатулла абый, барыннан да элек, аңа балаларына русча хәрәф танырга өйрәткән өчен рәхмәтле иде. Мулланур брандвахтага жиңел укыла торган китаплар да, газеталар да алып килгән, юк вакытын бар итеп, шуларны бергә-бергә укырга тарткан. Кайбер китап, газеталарны ул, кулыннан ычкындырмыйча гына, укып күрсәтә торган булган.

Шулай белешә, күнәгә төшкәч, Мулланур кайбер эшчеләр белән, шул жөмлөдән Сафатулла абый белән, Галиулла белән якыннанрак аралаша башлый. Көз житеп, флот Парат затонына кергәч, кичләрен бергә-бергә гәпләшөп утырырга да жай чыккалы. Кыенлыклардан зарланышып, сугышны каргыялар. Әмма Мулланур монда да мәсьәләнең төбөнәрәк карый. Сугыш ул илдә тәртипләр тамырдан үзгәрми торып бетмәс, димәк ик, сугышны китереп чыгарган, аны давам иттергән тәртипләргә, аларның хужаларына каршы торырга кирәк. Барлык эшчеләр дә бер булып. Татар эшчесе дә политикадан читтә калмаса, рус көрдәшләре белән бергә атларга тиеш. Ә бер сафка басар өчен мәгълүматлы булырга, дөнья хәлләрен күзәтеп барырга, башкалар белән аралашып яшәргә кирәк.

Вахитов Сафатулланың, Галиулланың кемлеген белгәч бик сак кына алар аркылы башка эшчеләр белән бәйләнешкә керә башлый. Татар эшчеләре үз араларында шундый белемле, рус инженерлары белән бер дәрәжәдә йөри торган абруйлы егет булуга горурланалар, сүзләренә дикъкәт белән колак салалар. Мулланур исә аларны жайлап кына сәясси сүзмәкләргә алып кереп китә.

Ул көннөрдө меньшевик, эсер кебек төрлө партия, төрлө милләтче оешма вәкилләре дә эшчеләр тирәсендә сырпаланып, аларны үз якларына аударырга маташалар. Әмма аларның берсе дә 1905 елгы вакыйгаларны искә алмый, болардан алар төмүгтан курыккан кебек куркалар. Вахитов исә, киресенчә, ул истәлекләргә таяна.

Ул чагында Идел революция хәрәкәтенең иң кайнаган төбәкләреннән була. 1905 елда Идел бассейнындагы стачкалар ифрат киң колач ала. Сигез айда 37 стачка булганы мәгълүм. Язын һәм жәен иң зур пристаньлардан саналган Казан һәм Тәтеш пристаньнары эшчеләре баш күтәрә. Дөрөс, бу чорда да әле елгачылар, элеккеге кебек үк, асылда экономик таләпләр куялар, әмма ел азагына инде политик таләпләр ишетелә башлый.

1906 елда көрәш тагын да көчәя. Казан губернасы елгаларында ул аеруча көчлө була. 30 июльдә Казан пристане йөк ташучылары баш күтәрә. Алар һәм экономик, һәм политик таләпләр күтәрәп чыгалар. Полиция баш күтәрүчеләрнең житәкчесен кулга алуга ирешә, әмма йөк ташучылар аны көч белән азат итәләр. Баш күтәрүчеләрдән 60 тан артык кешене кулга алалар. Чистайдагы татар йөкчеләренең баш күтәрүе дә урындагы түрәләргә, эшчуарларны куркуга сала, алар атлы казаклар чакыртырга мәжбүр була.

Татарстан Үзәк Дәүләт архивында Казан юл эшләрә округының «Стрежень» һәм «Макарьев» пароходларында булган хәлләр турында документлар саклана. «Стрежень» пароходы командасы администрациянең каты кысуына протест йөзеннән башта самодержавие ялчысы булган машинистны, тагаракка салып, трап буйлап ярга төшереп жибәрә, аннары, «Китабез, башбаштаклыкка түзеп торудан төмам туйдык», дигән язучы калдырып, судноны ташлап чыгып китә. «Макарьев» пароходында, исә юл эшләрә өчен билгеләнгән шартлаткыч була. Бер төркөм яшьләр, шуны кулга төшереп, дүрт әржә пироксиллинны сормочыларга озаталар.

Яшь Вахитов боларның барысын да күңеленә якын алып калган һәм, вакыты житкәч, ул аларны искә төшереп, агитация коралы итеп файдалана белгән.

Кызганычка каршы, без әле Вахитовның бу еллардагы эшчәнлеген төмам өйрәнәп житкөрмәгәнбез. Мәсәлән, Казан реальный училище документлары 1907 елга чаклы жентекләп өйрәнелгән, шуннан соң — юк. Ник дигәндә, 1907 елда Вахитов аннан киткән. Бактың исә, училищениң 1909 елгы документлары арасында мөһим бер ачыш яткан булган икән. Муллаһур белән бергә укыган, аның белән аралашкан В. А. Тихомиров, А. Я. Аросев, М. П. Жаков, Н. В. Чепурных, С. Рахманкулов, С. Таһиров, В. М. Скрябин кебек алдыңгы карашлы, революционер яшьләр шул елны барысы берьюлы диарлек училищедан «юк булалар». Училищегә тап төшөрмәс өчен, аларга политик жинаять такмыйлар, «семья хәле аркасында» кебек сылтаулар табалар.

Бу яшьләрнең үзара элемтәдә торучы яхшы аңлашыла, ә Вахитовка да бәйләнгән булулары аның С. Таһиров белән Петербургтан хат алышуы, укыган иптәшләренең әдресларын сорашуы белән тагын бер мәртәбә раслана.

Әлбәттә, Столыпин реакциясе Идел өстендә дә үзенең кара канатын жәйгән, ирек өчен көрәш дулкыннарын басарга маташкан. 1910 елда инде кабат кузгалу, яңа революцион күтәрелеш башлана. Бу юлы ул 1914 елның августында купқан империалистик сугыш аркасында янә берәз сүреләп тора, әмма ул китергән михнәтләр, патша армиясенең фронтта чигенүләре 1915 елда ук бөтен илдә, шулай ук елгачылар арасында да, ризасызлык хәрәкәтләренә этәрә.

Бу — Муллаһур Вахитовның чын елгачы булып, беренче навигациясенә көрешеп киткән чагы. Патша хөкүмәте дә, хосусый милекче хужалар да навигациянең һәр көнчә үз кесәләрен калынайту өчен файдаланып калырга тырышалар. Жаңың чыкканчы эшләр, елгачы! Эш өчен уңайлырак шартлар булдыру турында кайгыртучы гына юк. Киресенчә, шартлар начарлана бара. 1915 елны иң күтәл «Камская-5», «Бельская-1» земснарядларын фронт ягындагы елгаларга күчәрергә карар ителгәч, иң тәжрибәле инженер-техниклар, эшчеләр шунда китә. Монда калган пароход, машиналар әштер-әштер ремонтланган, атлаган саен ватылалар. Азык-төлек, кирәк-ярак кыйбатлана бара, хезмәт хақы исә бер тиенгә дә арттырылмый, бирелгәнә жан асрарга да житми. Һәм бу хәл елгачылар арасында гомуми ризасызлыкны, протестны көчәйткәннән көчәйтә.

Вахитов шушындый ситуациядә елгачы эшчеләрнең ижтимагый активлыгын күтәрү, аларны империалистик сугышка, шул сугышка башы-аягы белән кереп баткан самодержавиегә каршы юнәтү өчен аңлату чараларына көрешә. Революцион пропаганда мәктәбен Столыпин йодрыгы астында үткән Вахитов, табигый ки, оста конспиратор була, бик сак эш итә. Аның бу чордагы политик эшчәнлегә турында документ-фәлан сакланмаган диарлек.

Кайтып-кайтып Сафатулла абыйны, аның сөйләгәннәрен, аның гәңләсенең язмышын

уйлыым. Ул үзе дә, балалары да «якты дөньяга күзләрен ачканы өчен» Мулламурга гомер бие рәхмәт әйтеп, аны хөрмәт белән, сагынып яшәгәннәр Сафиуллиннар, ике дә уйлап тормастан, Совет власте өчен көрәшүчеләр сафына басалар. Революция язмышы хәл ителгән дәһшәтле 1918 елда Сафатулла абый үзенең улы Галиулла белән округ пароходы «Дельфин»ны һәм башка пароходларны коралландыру инициаторы булалар, Идел күперен саклап сугышалар, Казанны азат итүдә катнашалар.

Бу хакта тагын бер китаптан өзек китерү артык булмас дип уйлыым. 1919 елда ук әле Галимжан Ибраһимов редакциясендә чыккан «Шәрькының бөөк революционеры Мулламур Вахитов» китабына кереш сүздә мондый юллар бар: «... Казанга аңадан кайткач, бигрәк тә юллар идарәсе хезмәтә белән эшчеләр, крестьяннар арасына кергәч, ул үзенең сәяси астыртын хезмәтен көчәйтә; бер яктан, агитация белән мәшгуль була, икенче яктан, революция юлында халыкны оештыру чарасына керешә».

Табигый ки, мондый эшчәнлеккә әллә ни зур өметләр баглап булмый. Ник дигәндә, 1915 елда бөтен ил буйлап, аеруча зур завод-фабрикаларда башланган революцион хәрәкәт елгачылар арасында, империалистик сугыш китергән сәбәпләр аркасында тулаем алганда да бик көчәеп китә алмый. Икенчедән, эшчеләр сыйныфының бу төрәнә В. И. Ленин биргән бәяләмәне дә онытмаска кирәк: алар аң үсәсе ягынан фабрика-завод, шахта-тау, тимер юл, төзелеш эшчеләреннән калышалар, әмма кара эшчеләрдән, капиталистик мануфактура, сәүдә предприятияләре эшчеләреннән, һөнәрчеләрдән һәм авыл хужалыгы эшчеләреннән алдарак баралар.

Өстәвенә, бу чорда революционерларның саны да бик кимегән иде. Димәк, калганнарына икеләтә сак булып, икеләтә артык көч түгеп эшләргә туры килә. Аларга В. И. Ленинның күрсәтмәсе нык ярдәм итә: бөтен эшне революцион көрәш рухы белән тулыландырырга кирәк, 1905 елны без якин килгән һәм ул вакытта хәл итә алмаган бурычларны хәрәкәтнең һәрбер адымында һәм һәрбер борылышында бөтен тулылыгы белән аңлатырга кирәк.

Большевиклар житәкчесенә хезмәтләре белән даими танышып килгән Мулламурга Ленинның «Нәрсә өчен көрәшергә?» дигән мәкаләсе дә яхшы мәгълүм булган дип уйларга нигез бар, чөнки ул укыган елларда «Социал-Демократ» газетасы Петербург студентлары арасында популяр булып, аның 1910 ел, 23 март саны да кулдан-кулга йөрөп укылган.

Шуларны уйлап, Мулламур Вахитовның бу чордагы эшчәнлегеннән нинди дә булса нәтижә өмет итүнең бөтенләй үк жирлексез түгеллеген чамаларга мөмкин. Ә бит чыннан да, бар ул нәтижә, бар! 1915 елның маена, язгы Камага әйләнеп кайтый. Эшчеләрен елгага чыгарып, аларга каты бурычлар куеп, округ житәкчеләре һәм полиция, боларны дөньядан, политикадан, илдә күтәрелә башлаган хәрәкәтләрдән аердык, дип хыялланалар. Тик алар нык ялгышалар! Бер уянган халыкны кабат йоклатырсың, бар! Бигрәк тә үз янында ук укымышлы революционерлары да булган халыкны йоклатып калдыра аласыңмы?! Сафатулла абый сүзләре белән әйткәндә, аларның күзләре хәзер дөньяны шәп таный.

Шулай итеп, елгачылар арасында да патша политикасына, сугыш китергән газаларга, ачлык-ялангачлыкка ризасызлык күзгә күренеп көчәя бара һәм алар шул ризасызлыкны аерым-аерым гына түгел, бәлки күмәкләшеп белдерүдән дә курыкмый башыйлар. Беренче булып земмашина эшчеләре күтәрелеп чыга. Таләпләре әлеге экономикадан ерак китмәгән: хезмәт хақы өстәгез, чөнки тормыш ихтыяжлары бермәбер күтәрелде. «Камская-1», «Камская-2» земмашиналары командалары эшкә чыгудан да баш тарталар. Аларны башка машиналар белән алыштырып, өркетмәкче булалар, ләкин бирегә китерелгән бүтән командалар да аларга җиңә.

Менә берничә документ. «Машиналардан, пароходлардан командалар күпләп китә. Матрослар хезмәт хақын 30 сумга житкерүне таләп итәләр. «Камская-1» командасын ничек тә тотып торырга тырышам. Машинаның эштән туктау куркынычы бар. Гольянда көнлекчә кара эшчеләр жыю турында игълан элдек. Чуалыш көчәя бара». Бу телеграмманы Казандагы округ житәкчеләренә Каманы тирәнәйтү эшләре житәкчесе 26майда суга. Икенче көнне земмашиналарга хезмәт күрсәтүче судно командирларынан да телеграмма килеп төшә: «Командалар хезмәт итүдән баш тарталар. Кече матрослар 30 сум сорый. Башкалар да арттыруны шул нисбәттә таләп итә. Элекке хезмәт хақына яңа кеше алу мөмкин түгел».

Округ житәкчеләге хезмәт хақын тиенләп кенә арттырып котылмакчы була. Кая үл! Елгачыларның көрәше акрынлап политик сыйфатлар ала бара.

Июнь башында янә телеграмма: «Хезмәт хақына өстәмә һич тә канәгатьләндерелек түгел. «Камская-2», «Волжская-24» снарядларынан эшчеләр китү көчәя генә. Яңа алынганнар да берничә көн үтүгә эш ташыйлар. Бүген «Камская-4» тән егерме кеше китте. Эш тәмам акрынайды. Якин көннәрдә бөтенләй тукталу куркынычы бар. Үтә экстерн чаралар кирәк».

Эзләнү партиясенә эшче һәм техниклары да самодержавиенә изү политикасына, империалистик сугышка каршы ризасызлык белдерүчеләренә яклап чыгалар. Вахитовларның кайнар һәм гадел сүзләре аларның да күчеленә үтеп кәргән, алар да эш ташлаучы-

ларга кушылалар. Әлбәттә, башта аларны да кысып карыйлар. Менә округ житәкчеләренәң партия мөдиренә җибәргән күрсәтмәсе: «...хәзерге вакытта тәҗрибәле эшчеләренә эшкә тарту мөмкин булмаганлыктан, брандвахталарда тәҗрибәсез эшчеләренәң санын алты кешегә чаклы арттырырга» рәхсәт ителә. Бу кагазьдән дә патша хөкүмәтенәң рәхсәс, комсыз тешләре аермачык ыржаеп тора: кеше санын арттырырга рәхсәт ителсә дә, хезмәт хаклары бер тиенгә дә күтәрелми. Әмма партия эшчеләре дә, земснаряд командаларынан үрнәк алып, көрәшкә дәвам иттереләр.

Жәй урталарына елгачыларның хезмәт хакы, хөкүмәт күләмендә берәз арттырылса да, Иделгә тынычлык килми, чуалышлар тынмый.

1916 елгы навигацияне да Мулланур Вахитов Камада, елгачылар арасында үткәрә. Аның революцион эшчәнлегә тагын да кичрәк колач ала, үтемләрәк була бара. Юлчы эшчеләренәң көрәшә дә активлаша төшә.

Вахитов исә Идел, Кама елгачылары белән аралашудан гына канәгатьләнми. Ул эшчеләр, татарлар булган башка төбәкләренә дә истән чыгармый. Башка революционерлар белән, аеруча большевиклар һәм студентлар үзәкләре белән элемтәне ныгытырга тырыша. Бу вакытта Казанда аның элекке таныш көрәштәшләре В. А. Тихомиров, А. Я. Аросев, Г. Ш. Олькеницкий, Г. Д. Сәйфетдинов кабат үзләренәң революцион эшчәнлеген җанландырып җибәргән була. Мулланур алар белән бәйләнешкә ачарта.

Яңа исемнәрдән Фәйзрахман Хәкимовны күрсәтик. Аларның дуслыгы бу елларда тагын да ныгып. Мулланурның аңа тартылуы аңлашыла: Фәйзрахман аңардан үн яшкә өлкән, Урал эшчеләре, Хөсәен Ямашев белән аралашкан, тәҗрибәле революционер. Аннары ул Мулланур кебек үк, татарлар арасында әлегә бик сирәк очрый торган укымышлы техник. Ул елларда Фәйзрахман эшчеләр күп тупланган төшләрдә — Мәскәү — Казан тимер юлында: башта Идел күперә төзөлешендә, аннары шундагы төрле корылмаларны салуда, соңгы вакытта дарызаводы эшчеләренә бараклар төзүдә катнаша, алар арасында яшерен аңлатулар, большевикларга төрлечә ярдәм итү, политик әдәбият тарату эшләре алып бара. Бу ике көрәштәшнәң шушы авыр елларда җаңрып киткән дуслыгы Февраль революциясеннән соң, аннары Октябрь революциясенә әзерлек вакытында аеруча ныгый. Ләкин Октябрь революциясә көннәрендә Фәйзрахман Хәкимовны Совет власте дошманнары тереләй җиргә күмәләр. Вахитов аның өчен дә көрәшкә дәвам иттерә. «Халык эшә өчен көрәштә һәлак булган безнең кадерле көрәшчеләребез,— дип яза ул «Крестьянская газета»га,— каберләреннән булса да, безне башлаган эшкә дәвам иттерергә һәм халык көрәшәп алганнарны кире бирмәскә дөшәләр!»

Кызганычка каршы, Мулланур Вахитовның исемнәре өләрәк телгә алынган большевиклар белән дә, Хәкимов белән дә, шул чорның культура-әдәбият эһәлләре Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Кариев, Дулат Али, С. Рахманкулов, И. Кулиев, С. Таһиров, врач Р. А. Лурья кебек зур шәхесләр белән дуслык бәйләнешләре турында без әле аз беләбез.

Вахитов елгачыларның җәмәгәт оешмалары белән элемтәгә кереп, шулар ярдәмендә эшчеләренә туплау, аларга революцион аң-белем бирү юлларын эзли. Ләкин су эшчеләренәң берләштерелгән линейсоюз оешмасы элекке политик сугышчанлыгын югалтып, килешүчәнлек юлына баса, хөкүмәт җырын җырлаучыга әверелә. Вахитов, моны аңлап алгач, линейсоюзны таркату юнәлешен куатли, эшчеләрен шуңа өнди башлый.

Бу хакта 1928 елның 4 февралендә ветеран елгачылар үткәргән истәлек кичәсә язмаларынан тулырак мәгълүмат алырга мөмкин. Техник В. В. Никитский болай ди: «Бездә, техниклар корпорациясендә, иптәш Вахитов хезмәт итә иде. Иптәшләрчә бер әңгәмә вакытында ул техникларга мөстәкыйль группага берләшәргә кирәклеген әйтте. Кайберәүләр моңа каршы килделәр, шулай да моннан соң техниклар арасында аерылып чыгарга дигән теләк сизелә башлады.

1917 елның 18 октябрендә Казан тирәсендә эшләгән барлык техникларның гомуми җыелышы булды, анда Союзның вакытлы идарәсе оештырылды. Моннан тыш мөрәҗәгәт кабул ителде... Бу техникларны берләшүгә өндәгән беренче мөрәҗәгәт иде».

Техниклар союзы оешканда инде Мулланур Вахитов округта турыдан-туры эшләми. Бу хакта алда телгә алынган кичәдә Константин Архипов менә ниләр сөйләгән: «Вахитовка килгәндә, ул бездә 1915 елдан хезмәт итте. Казан эзләнү партиясендә 1 нче һәм 2 нче разрядлы техник булып. Революциядән соң ул безнең оешмада бик активлык күрсәтмәдә, башка оешмалар белән бәйләнештә булган, күрәсәң. Шулай да аның катнашлыгында төрле мәсьәләләргә кагылган очраклы сөйләшүләр булганын хәтерлим. Камага китәргә вакыт җиткәч, сайлауларда ул зур урынга сайланды, һәм Камага китү аңа кулай түгел иде...»

Мулланур Вахитов тормышының мондый борылышында үзенәң дә өлеше барлыгын Архипов, тыйнаклык күрсәтеп, искә алмаган. Февраль революциясә булып, патша төшерелүнең икенче көнөндә үк диарлек, Мулланур Богородск техник участогына күчәүләрән үтәнеп, округ житәкчеләренәң гариза яза. Сәбәбе аңлаешлы: бу участок Казан тирәсә плесларына гына хезмәт күрсәтә, киторасы да Казанда. Навигация менә-менә башланырга

торганда, бер техникны икегә бүлгәргә кирәк булган көннәрдә, округ чиновниклары Вахитовны — гап-гади бер техникны — Камага жибермичә, Казанда калдырырга, әлбәт-тә, килешмәсләр иде. Дусты Архипов ярдәм итә. Вахитовны күчерү турында техник участок начальнигы рапортында: «...Вахитовны күчерергә Архиповның телдән ризалыгы алынды», — дигән сүзләр бар.

Замандашлары Архиповны үз эшенә бирелгән, аны осталарча яхшы белгән инженер-белгеч дип кенә түгел, ә алдынгы карашлы, революцион рухлы активист буларак та хәтерлән калганнар. Граждандар сугышының иң авыр көннәрендә Идел белән Камага безнең хәрби флот өчен юл арчырга кирәк булгач, шул җаваплы эшнә Совет власте аңа йөкли, Нижний Новгород белән Пермь арасында су юлын торгызу эшләре җитәкчесе итеп билгеләнә. Архипта шул уңайдан аңа Совет власте тарафыннан зур хокуклар бирелгәнлеге турында сөйләүче мандат күчәрмәсе саклана.

Тыныч көннәр башлангач, Архипов яшә Совет флотына белемле кадрлар әзерләүгә дә күп көч сала, җәмәгать оешмалары эшен җанландырып жиберүдә актив катнаша.

Ә Мулланурга 1917 елның навигациясен су өстендә каршыларга туры килми, ул, Казанда калып, башы-аягы белән революция эшенә чума. Апрель аенда аның җитәкчелегендә, Казан большевикларының хуплавы һәм ярдәме белән, мәселман социалистлар комитеты оеша, һәм бу комитет халык массаларын Ленин юлыннан алып китү өчен буржуаз милләтчеләрнең Мәселман комитеты белән аяусыз яклашырга керешә. Июнь аенда Мулланур Вахитов «Кызыл байрак» газетасын чыгара башлый. Ул да прогрессив көчләрнең көрәш коралына әверелә.

Шулай итеп, Мулланур Вахитовның елгачы, техник буларак эшчәнлегә төгәлләнә. Ләкин ул Идел белән, елгачылар белән бәйләнеше гомеренең соңгы көннәренәчә өзмә — аларның революцион активлыгын үстерергә, аларны политик көрәшкә якынайтырга тырыша, алар арасына агитатор, пропагандистлар жиберә, әдәбият озата, вакыты бик аз булуга карамастан, үзе алар алдында чыгышлар ясарга өлгәрә, эшләре, ихтияжлары белән ызыксынып, кулдан килгәнчә ярдәм итә.

Тагын бер факт. 1917 елның октябрда Казанга Англиянең «Манчестер Гардиан» газетасы хәбәрчесе М. Ф. Прайс килә. Ул Мулланур Вахитов белән дә таныша. «Кызыл байрак» газетасы редакциясенә керә. Соңыннан ул истәлекләр китабына болай дип язган: «Бу газета мәселман эшчеләренең социал-демократлар группасы тарафыннан чыгарыла иде. Ул Идел буе татарлары арасындагы милләтчеләргә ачыктан-ачык каршы тора иде. «Кызыл байрак» редакциясендә аңлы сыйныфый һәм сугышчан рух хөкөм сөрә иде... «Кызыл байрак» Идел транспортчы татарларыннан ярдәм ала иде. Рус крестьяннары һәм транспорт эшчеләре-волгарьлар белән данми аралашып яшәгәнә, алар раса аерымлыкларына битараф иде. Алар транспорт эшчеләре профсоюзы сафларында руслар белән берләшеп, эшче һәм солдат депутатларының Казан Советына депутатлар жиберделәр».

Вахитовның Иделне, елгачыларны яхшы белүе аңа диңгезчеләр белән дә тиз аралашырга мөмкинлек биргән. Петербуртта укыганда ук әле ул Константин Архипов белән бергәләп, диңгезче студентлар белән, Казан землярствосындагы диңгезче якташлары белән аралаша. Казанга кайтып, революцион вакыйгаларга җитәкчелек итә башлагач та ул диңгезчеләргә ышанычлы көч итеп карый. Аның «Рюрик» крейсера матросы, балтикчы большевик Гомәр Хәеров белән, Кара диңгезче большевик Бәдри Жиһаншин белән танышлыгы яхшы мәгълүм.

Инде башкалага китеп, халык комиссары, хәрби җитәкче булгач та ул милләтчеләрнең «Болак арты республикасы» укмашып, Совет властега янын башлагач, Вахитов Казан эшчеләренә ярдәмгә нәкъ менә матросларның хәрби отрядын жиберүне юллый. Матрослар аның ышанычын аклайлар.

Идел өстенә, ил өстенә контрреволюция ябырылып, Совет власте язмышы кыл өстендә калгач та ул зур өмет белән матросларга карый. В. И. Ленин белән бергәләп Вахитов та кул куйган «Барлык хезмәт иясә мәселманнарға» мөрәҗғәтә: «...Хезмәт халкының дошманын, белеп торыгыз, сөзгә аяу булмагач! — дигән ялкынлы сүзләр бар. — Белеп торыгыз: эшче-крестьян Кызыл Армиясә үскәннән-үсә, ныгыганның-ныгый һәм җиңелмәс көчкә әверелә! Онытмагыз, революциянең үлемсез каһарманы — моряклар әле исән, батырлыкка да, үлемгә дә барырга әзер революцион эшчеләрнең күкрәгендә әле социалистик нәүәс сүнмәгән!»

Мулланур Вахитов елгачы техник булудан туктаганның соң якты дөньяда нибары тагын бер ел яши. Әмма нинди ел була бит ул! Галимҗан Ибраһимов сүзләре белән әйткәндә, «...болытланып, күк күкрәп торган вакытта ялтырап үткән яшен кебек булып сурәтләнп калган» ел була. Аның Иделдә башланган «Революцион Хезмәт Кенәгәсен» булдырып, шуны тутырырга кирәк булса, тарихчыларыбыз анда менә шушы сәхифәләргә теркәп куярлар иде:

— М. Вахитов, большевиклар белән бергәләп, Кызыл Гвардия отрядлары төзи...

— Мөселман социалистлар комитеты членнары керенщинага каршы хәлиткеч көрәш алып бардылар. Октябрь алды көннәрендә, ниһаять, туплар гөрселдәгәндә дә алар «Бөтен власть Советларга!» байрагы астында баррикадаларда каһарманнарча сугыштылар...

— Кораллы восстание көнөндә ул «кайнап, сугышка омытылды». Революцион татар солдатлары, кызылгвардиячеләр белән ул восстаниене рус иптәшләренә ярдәмгә килде...

— 1917 елның октябрендә Казан пролетариаты аны Казанның беренче ревкомы составына сайлады...

— 1918 елның январьнан Мулланур Вахитов Петроградта Владимир Ильич Ленин белән бергә, аның кул астында эшли башлый.

— Партия, хөкүмәт аңа иң җаваплы эшләргә ышанып тапшыралар. В. И. Ленин имзасы белән 1918 елның 14 июнендә аның исеменә бирелгән таныклыкта, мәсәлән, болай диелгән: «Бу таныклык Мөселман эшләре комиссары иптәш Мулланур Вахитовка бирелә. Ул мөселманнар яшәгән урыннарда (Идел буе, Уфа, Оренбург губерналары һ. б.) китә...

Иптәш Вахитовка Мәскәүдәге Халык Комиссарлары Советы белән туры элемтә буенча сөйләшү хокукы бирелә».

— 1918 елның июле. Идел буенда бер-бер артлы кулак бунтлары, өстәвенә акчехларның хәрби хәрәкәтләре башланып, идә азык-төлек мәсьәләсә ифрат кискенләшкән көннәрдә дә Халык Комиссарлары Советы урыннарда үзенең гадәттән тыш комиссарларын билгели. Алар арасында Мулланур Вахитов та була. Идел буйларын яхшы белгән, ул янә шушы төбәккә билгеләнә. Бу юлы да аңа В. И. Ленин кул куйган мандат тапшырыла.

— Идел төмам үт эчәндә кала. Бу көннәрдә бөтен ил буйлап таралган газета-ларда В. И. Ленин белән М. Вахитов кул куйган «Барлык хезмәт иясә мөселманнарга» мөрәҗәгать басылып чыга. Комиссар үзә Кызыл Армиягә ярдәмгә урыннарда да, Мәскәүдә дә мөселман кораллы гаскәрләрен оештырырга керешә.

— 1918 елның август башы. Мулланур Вахитов революция дошманнына каршы кулына корал тотып көрәшкәргә тели, һәм В. И. Ленин киңәшә белән ул Мөселман комиссариатының һәм Хәрби коллегиянең бөтен эшен фронтка юнәлтә, ө үзе үт сызыгына, Казанга килә.

— 1918 елның 19 августы. Мулланур шушы көнгәчә, үзенең соңгы сәгатә, соңгы сулышыначә көрәшә. Камерада да ул Совет властен яклап, агитация алыг бара, дошманның, капитал ялчыларын фаш итә, үлемгә киткәндә дә иптәшләрен рухландырып, өметлә, кайнар сүзләр әйтеп китә. Аны атарга хөкөм ителә.

... Идел буйлап «Мулланур Вахитов» теплоходы килә. Гомере яшен яктысы кебек кыска, кинәт өзелүе белән тетрәткәч, әмма көчлө яктылыгы белән хәтерләргә мәңгә уелып калган кешенә исемен ул кыю һәм лаеклы йөртә.

Бу — яңа теплоход. Элек пароходның исеме «Память тов. Вахитова» иде. Күптән түгел мин «Память тов. Вахитова» дигән сүзләргә 1918 елның октябрендә тамгаланган документта да күрәп алдым.

Горький өлкә дәүләт архивындагы бу документта «Память тов. Вахитова» пароходында (Сембердә) 5 ичә армиянең артиллерия идарәсә штабы урнашканлыгы әйтелгән. Димәк, ул хәрби хезмәттә булган, димәк, хәрби комиссар, үзен һәлак иткән дошманның үч итеп, кабат туган җиргә, үзенең Идел ярына калыккан да кыю кызылармиячеләр, кызыл матрослар сафына басып, илне дошманның тазартырга керешкән.

Эзләп торгач, пароходка исем бирү вакыйгасы шактый ачыклана төште. Менә бер документ: «Идел бассейнының Су транспорты Өлкә идарәсенә. Элекке «Самолет ширкәтенең элекке «Князь Михаил Тверской» пароходының капитан вазифасын үтәүче М. И. Федоровтан. Шушының белән Өлкә идарә игътибарына түбәндәгеләрне житкөрәм: элекке «Самолет» ширкәтенең миңа ышанып тапшырылган «Князь Михаил Тверской» пароходы исеме, Транспорт флотиясә комиссар-командующие шушы елның 1 октябрендә 1 ичә приказында язганча, «Память тов. Вахитова» дип үзгәртелде...»

Хәрби флотиянең атаклы кораблары белән иңгә-иң торып, дошманның көчлө флоты белән куркусыз алышкан пароходларның егерме икесенә яңа исемнәр бирелгән. Менә шуларның кайберләре: «25-ое октября», «Советская республика», «Рабочий», «Красный флот», «10 сентября» (Казанны азат иткән көн — Н. И.), «Правда», «Карл Маркс», «Владимир Ульянов», «Товарищ Урицкий»... һәм шулар белән бер сафта — «Память тов. Вахитова».

Ул, халкыбызның батыр улы, атаклы комиссар Мулланур Вахитовның һаман безнең сафта икәнән, аның исемнен мәңгелек икәнән белдереп, Идел, Кама буйлап, бик озак еллар халык хужалыгына хезмәт итеп, инде «лаеклы ялга чыкты». Хәзер шул исемдә аны алыштырган яңа, куәтлө, матур теплоход йөзә. Хәерлө сәфәрләр сиңа, «Мулланур Вахитов»!

МУЛЛАНУР ВАХИТОВНЫҢ ДУСТЫ ҺӘМ КӨРӘШТӘШЕ

Күренекле татар революционеры — ленинчы Муллауур Вахитов белән карачай революционеры, коммунист Умар Алиевның дуслыгы кыска вакытлы, ләкин бик нык була. Бу ике күренекле шәхесне идеяләр берлеге, халык мәнфәгате өчен көрәш һәм бер-берсенә булган тирән ихтирам берләштергән.

Әлеге без бу ялкынлы революционерларның дуслыгы кайвакыттан башланганын төгәл әйтә алмыйбыз, ләкин 1917 ел башыннан ук аларның танышлыгы, Татарстанда һәм, гомумән, мөселман көнчыгышында социалистик революция жиңүе өчен бергәләп көрәшүләре күп төрле чыганаclar белән раслана.

...Кавказ халыкларының казан татарлары белән бәйләнеше ерак гасырларга барып тоташа. Тау халыкларының күп кенә вәкилләре Казанда һәм хәзерге Татарстан жирендә урнашкан мәктәп-мәдрәсәләрдә белем алганнар. Үз нәүбәтендә казан татарлары да Төньяк Кавказга, аеруча таулар иле Дагстанга белем эстәргә барганнар.

Гасырлар үтү белән, капиталистик мөнәсәбәтләрнең тәсире нәтижәсендә, мөселман төбәкләрендә дә дини мәктәпләргә реформа ясау идеясен күтәрәп чыккан иҗтимагый фикер формалаша башлый. Асылда бу дини мәктәпләргә яңа заман таләпләренә яраштырырга тырышу була. «Жәдит мәктәпләре» дип аталган мондый уку йортлары Дагстанда барысы сизгезәү булган. Умар Алиев үз заманы өчен шактый билгеле Аксай мәдрәсәсендә укый. 1914 елның азагында 19 яшьлек егет Төмүр-Хан-Шура (хәзерге Буйнакск) шәһәрәндә көнчыгыш телләре укытучысы дигән исем алу экстерн рәвештә имтихан тапшыра. Шулай итеп ярлы карачай күтүчесенәң маләе, балачагында үзе дә күтүче булган Умар Алиев, искиткеч тырышлыгы һәм сәләтлелеге нәтижәсендә, үз заманы өчен югары белем алуга ирешә.

Дагстанда яшәү чорында Умар, үзен борчыган сорауларга җавап эзләп, тау халыклары тарихын тырышып өйрәнә, шул ук чорда марксистик әдәбият белән дә таныша башлый, иң беренче чиратта В. И. Ленин хезмәтләрен өйрәнә. У. Алиевның дөньяга карашы формалашуында аның якын дуслы һәм көрәштәше — ялкынлы Дагстан революционеры Уллубий Буйнакскийның да тәсире зур булган, әлбәттә.

1915—1916 елларда Умар зур гына комык авылы Кумторкалада укытучы булып эшли һәм шунда булчак күренекле Дагстан революционеры Ж. Коркмасов белән таныша. Мәктәптә укыту белән бергә Алиев халык арасында аң-белем таратуга да күп көч куя: өлкән яшьтөгеләргә укурга-язарга өйрәтә, аларны рус һәм Көнбатыш Европа әдәбиятының кайбер үрнәкләре белән таныштыра. Буйнакский һәм Коркмасов ярдәме белән ул яшерен революцион түгәрәк оештыра. Түгәрәк членнары революцион әдәбиятны өйрәнәләр, иҗтимагый-политик темаларга фикер алышалар. Түгәрәк җитәкчесе Алиев еш кына Порт-Петровск, Төмүр-Хан-Шура һәм Баку шәһәрләренә бара, анда большевиклар белән очрашып алардан һәр төрле күрсәтмәләр ала. Таулар иле — Дагстанның күп кенә революционерларына тәсир иткән кебек. Алиевка да 1903 елның маеннан Төньяк Кавказ партия оешмаларына җитәкчелек иткән С. М. Кировның йогынтысы бик зур була.

Алиевның Дагстандагы революцион эшчәнлегенә патша полициясенәң игътибарын җәлеп итә. Шуңа күрә ул 1916 елның ахырында Уфадагы татар мәдрәсәсе «Госмания»гә гәрәп, төрек телләре һәм әдәбияты укытучысы булып урнаша. Егерме яшьлек Алиев (ул вакытта аны күбрәк Гомәр Галаяви дип атап йөрткәннәр) үзенең белеме һәм прогрессив карашлары белән тиз арада шәкертләр һәм алдынгы карашлы укытучылар арасында абруй казана.

Уфада чакта Алиев Февраль революциясенә актив катнаша. 1917 елның март аенда, большевикларның кушуы буенча, мөселман уку йортларының революцион рухтагы укытучылары белән берлектә, Уфада һәм губернада мөселман укытучыларының профессиональ союзын оештыра. Ул бу профсоюзларның бюро председателе була. 1917 елның июненда Алиевны Бөтенроссия мөселман укучылары союзының Үзәк бюросы председателе итеп сайыйлар. Шул ук елның июленда ул Казанга күчеп килә. Казанга күчеп килгәнче ук ул Муллауур Вахитов тарафыннан оештырылган Мөселман социалистлар комитетының члене була. Казанда һәм Мәскәүдә бергә эшләү дәверендә М. Вахитов У. Алиевка җаваплы эшләргә ышанып тапшыра. Алиев исә аларны һәрвакытта

төгөл, тел тидермәслек итеп вакытында башкарып чыга. Алар бер-берсен бик ихтирам итәләр, ә Мәскәүдә икесе дә «Метрополь» кунакханәсенең бер номерында яшиләр.

У. Алиев турында китап язучы өчен материаллар жыйганда миңа документларда еш кына М. Вахитов һәм У. Алиев исемнәрен янәшә күрергә туры килде. Икесе дә Үзәк мәселмән комиссариаты, Милләтләр эшләре Халык комиссариаты коллегиясе утырышларында бер үк тәкъдимнәрне яклап чыгыш ясыйлар¹ һ. б.

Вахитов белән Алиев Милләтләр эшләре Халык комиссариаты коллегиясенең күп кенә утырышларында бергә булалар. Шулай да М. Вахитов еш кына коллегия утырышларына Алиевны жиһырә торган була. Үзәк мәселмән комиссариатының 1918 ел 18 апрелендә булган утырышында М. Вахитов, Г. Ибраһимов, И. Казаков, У. Алиев, М. Килдебәков, Х. Гайнуллин, Ш. Манатов катнашалар. Әлеге утырышта Эчке Россия мәселмән уку-тучыларының съездын чакырырга карар кылына. Шулай ук елның 18 маенда Комиссариат бу съезд ихтияжлары өчен үз фондыннан 10 мең сум акча бүлеп бирергә һәм Алиевны съездга делегат итеп жиһырәргә карар бирә. Комиссариат коллегиясе Алиевка дәүләт оешмалары белән төрле характердагы мәсьәләләрен хәл итү эшләрен ышанып тапшыра. 1918 елның май аенда Комиссариат үзенең бер төркем хезмәткәрләрен, шулай икән Алиевны да, В. И. Ленин янына Комиссариатның штатларын карау мәсьәләсен хәл итәргә жиһырә.

У. Алиев М. Вахитовның иң якын көрәштәшләреннән берсе була. Аның тәкъдим итүе һәм И. В. Сталинның хуплавы нәтижәсендә Алиев 1918 елның апрелендә «Кавказ һәм Төркстан мәселмән пролетариаты бүлеген» меңдирә итеп билгеләнә. Шулай ук вакытта ул Үзәк мәселмән комиссариаты коллегиясе члены итеп тә раслана.

Милләтләр эшләре Халык Комиссариатында эшләгән дәвәрдә У. Алиевның оештыру сәләте тагын да ныграк ачылып китә. Аның Милләтләр эшләре Халык комиссариатында һәм Үзәк мәселмән комиссариаты коллегияләрендә ясаган чыгышлары һәрвакыт эшлекле, төпле уйланган була. Монда М. Вахитовның да тәкъдир ителерлек хезмәте була, әлбәттә, чөнки Казанда да, Мәскәүдә дә Алиев турыдан-туры аның житәкчелегендә эшли.

У. Алиев Бөек Октябрь социалистик революциясеннән соң, көндәлек матбугат битләрендә большевиклар партиясе идеяләрен, совет властен яклап, төрки телле мәселмән халыклары арасында агитация һәм пропаганда алып баруга күп көч куя. Ул бер төркем татар галимнәре: М. Корбангалиев, Ә. Мостафин, Г. Шонаси, Г. Гобәйдуллин белән бергәләп Бөтенроссия мәселмән уку-тучылары союзының Үзәк бюросы органы булган «Уку-тучы» журналын чыгаруда катнаша. Шулай вакыттагы көндәлек матбугат битләрендә басылган мәкаләләрендә ул эшчеләрне, крестьяннарны, халык интеллигенциясе вәкилләрен совет властен урнаштыру һәм ныгыту өчен көрәшкә өнди. У. Алиевның «Гомәр Галаяви», «Казбек», «Даглы», «Кавказлы» псевдонимнары астында басылган мәкаләләре М. Вахитовның «Кызыл байрак» һәм башка матбугат органнарында дөнья күргән мәкаләләре белән аваздаш. Алиев М. Вахитов кебек үк Совет властенең милли мәсьәлә буенча чараларын хуплап каршы ала. 1918 елның 8 апрелендә Татар-Башкорт Совет республикасы турында положение игълан ителү уңаеннан, ул Мостафин һәм Биккенин белән бергә В. И. Ленинга котлау телеграммасы жиһырә.²

...«Метрополь» кунакханәсенең Алиев яшәгән 464 номерында ул еш кына таңга кадәр яна торган була. Милләтләр эшләре Халык Комиссариаты һәм Үзәк мәселмән комиссариаты житәкчеләре кушуы буенча ул Совет хөкүмәтенә декретларын һәм күрсәтмәләрен татар, гарәп, төрек, фарсы, комык телләренә тәржемә итә, башка көрәштәшләре белән бергә һәр төрле листовкалар, өндәмәләр язды, аларны бөтен илгә таратуда катнаша. Мәскәүдә татар телендә чыгуы Үзәк мәселмән комиссариаты органы булган «Чулпан» һәм «Кызыл армия» газеталарында Кавказда һәм Казахстанда совет власте өчен көрәш-нең барышын яңгырткан мәкаләләр бастыра, мәселмән массаларына эшче-крестьян хөкүмәте чараларының асылын аңлата.

Үзәк мәселмән комиссариаты, шулай икән Алиев житәкчелек иткән бүлек тә, мәселмән буржуазиясенең контрреволюцион оешмаларын тар-мар итүдә зур роль уйнады. Милләтләр эшләре Халык Комиссариатының органы булган «Жизнь национальностей» газетасы үзенең 1920 ел 24 декабрь санында Үзәк мәселмән комиссариатының бу өлкәдәге уңышлы эшчәнлеген аеруча басым ясап билгеләп үтә. Һәр төрле контрреволюцион оешмаларны тар-мар итү, билгеле булганча, көнчыгыш халыкларын большевиклар партиясе тирәсенә туплауда зур әһәмияткә ия иде. Бу юнәлештә Алиевка төрле характердагы эшләр белән шөгыльләнәргә туры килә. Мәселән, 1918 елның 18 апрелендә Милләтләр эшләре халык комиссарының урынбасары С. С. Пестковский һәм М. Вахитов имзасы белән, контрреволюцион юнәлештә булганы һәм Татар-Башкорт республикасын төзүгә провокацион

¹ Октябрь революциясе Үзәк Дәүләт архивы, 1333 ф, 1 тасв., 2 эш, 74-76 бб. һ. б.; 1318 ф; 1 тасв., 114, 137 эшләр һ. б.

мегамәләдә торганы өчен, Мәскәүдә татар телендә чыгып килгән «Ил» исемле буржуаз газетаны ябу турында карар чыга һәм бу карарны тормышка ашыру Алиевка тапшырыла.

1918 елның уртасында яшъ Совет республикасы утлы божра эчендә кала. Бу авыр вакытларда партия иң сыналган членнарын Кызыл Армиягә жиберә. В. И. Ленин Көнчыгыш фронтны хәлиткеч дип исәпли, чөнки акчехлар һәм акгвардиячеләр Себерне, Уралны, Идел буеның күп өлешен басып алып Мәскәүгә һөжүм итәргә ниятлиләр. Шундый авыр шартларда да В. И. Ленин көнчыгыш телләрендә әдәбият бастырып чыгаруны һәм мәселман халыклары арасында агитация-пропаганда эшен көчәйтүне таләп итә.

1918 елның жәендә Идел буенда авыр хәл туу һәм Казанга акчехлар һөжүм итү үңәе белән Үзәк мәселман комиссариатының Баш коллегиясә М. Вахитов тәкъдиме буенча үзенең бөтен эшчәнлеген хәрби бүлеккә юнәлдердә һәм аны Казанга күчәрдә. М. Вахитов үзәдә Казанга килеп шәһәрне саклау, фронт өчен яңа хәрби частьлар оештыру, азык-төлек мәсьәләсен жайга салу белән шөгыльләнә. М. Вахитов артыннан ук У. Алиев та энесә Шаухал белән Көнчыгыш фронтка китә һәм революция дошманнарына каршы сугышларда катнаша.

1918 елның сентябрәндә, Казанны акчехлардан азат иткәч, Алиев тирән кайгы белән үзенең остазы һәм көрәштәшә, ялкынлы революционер-ленинчы Муллаһур Вахитовның батырларча һәлак булуын белә.

У. Алиев Муллаһур Вахитовны һәрвакыт искә төшәрә, аның турында туганнарына, якиннарына сөйли. Аның курку белмәс кыю көрәшчә, ялкынлы оратор булуын Алиев һәрчак сокланып искә алган.

Алиевның хатыны Мәрәм Хубиева да тормыш иптәшә белән М. Вахитовның үзәрә мөнәсәбәтләрен яхшы белгән һәм бу турыда кызыклы истәлекләр сөйли иде. Умарның сөйләвә буенча, Мәрәм ханым хәтерәндә М. Вахитов бик сөйкемле, кул астында эшләүчеләргә игътибарлы, алар турында кайгыртучан кешә булып калган. 1918 ел жәенең бер көнендә Вахитов Алиев кабинетына керә һәм Умарның бик нык арыганын күрәп аны кунакханәгә ял итәргә кайтарып жиберә. Иртән эшкә килгәч Умар үзә алдагы көнне башлаган РСФСР Конституциясенә татарчага тәржемәсенә төгәлләнгәнән күрә. Вахитовның кулъязуын Умар, әлбәттә, танып һәм аңа карата бик рәхмәтлә булып кала.

Алиевның сөйләвә буенча, Вахитов В. И. Ленин белән еш очраша торган була һәм, әйтергә кирәк, эш вакытында гына түгел, ә юлбашчының чакыруы буенча Ульяновларның Кремльдәгә квартирасында да була. Ул Надежда Константиновна һәм Мария Ильинична белән дә дустанә мөнәсәбәттә була, Анна Ильинична һәм Дмитрий Ильичны да яхшы белгән. М. Вахитов Умарга, акларны жиңгәч, Владимир Ильич һәм аның гаиләсә турында китап язачагын да әйткән була.

Үзәк мәселман комиссариаты коллегиясенә һәр члены Халык Комиссарлары Советы утырышында раслана торган була. Умар Алиевның кандидатурасын коллегия члены һәм бүлек мөдире итеп раслаганда, В. И. Ленин, М. Вахитовка мөрәжәгать итеп, Алиев турында фикерен сорый. М. Вахитов Алиевның Уфада һәм Казандагы эшчәнлегенә югары бая бирә һәм аның яхшы хезмәткәр булып, тапшырылган эшне намуз белән башкарачагына ышаныч белдәрә. һәм шул ук көнне, 1918 елның 10 апреләндә Халык Комиссарлары Советы боерыгы буенча Алиев совет хөкүмәтендә жаваплы постка билгеләнә.

М. Вахитов һәм У. Алиев илебездә көнчыгыш халыклары арасында марксизм-ленинизм идеяләрен таратуда һәм мәселман халыклары яшәгән төбәкләрдә совет властә жиңгүгә зур өлеш керттеләр. Аларның исемән совет халкы беркайчан да онытмас.

Карачаевск шәһәрә.

М. Вахитов портреты. 1951 ел.

М. Вахитовның әнисе
Өммегөлсем Казакова. 1936 ел.

Х. Казаков рәсми

(Татарстан
Берләштерелгән дәүләт
музеенда саклана)

КЫЙММӘТЛЕ ЯДКАРЬЛӘР

Татарстанның Берләштерелгән дәүләт музейе Муллаһур Вахитовның шәхси әйберләрен һәм аңа бәйләнешле документларны туплау эше белән күп еллардан бирле шөгыльләнә. Нәтижәдә чагыштырмача зур булмаган М. Вахитов коллекциясә барлыкка килде.

М. Вахитов коллекциясенә бер өлешен китаплар тәшкил итә. Истәлекләрдән мәгълүм булганча, аның бай шәхси китапханәсә булган.¹ Кызганычка каршы, бу бай китапханәнең бик аз өлеше генә сакланып калган. 1946 һәм 1951 елларда берничә китапны М. Вахитовның әнисе — Өммегөлсем ханым Казакова бертуганының улы Х. И. Казаков аркылы музейга тапшырган. М. Вахитов китапларны бик саклап тоткан: аларның кайберләре күн белән, ә кайберләре исә калын көгәзгә белән пөхтә итеп тышланган. Китап тышлыкларында «Мулла-Нур Вахитов» дип язылган автографлар да бар. Бу китапларны М. Вахитов Казанда реальное училищедә һәм Петербуртта укыган вакытта ныклап өйрәнгән. Әлбәттә, сакланып калган берничә китап нигезендә генә аларның яшә Муллаһурның шәхес формалашуына нинди йогынты ясады турында фикер йөртү бик шөбһәле булыр иде. Әмма алар М. Вахитовның дөньяга карашы формалашуы кайсы юнәлештә барганын белергә ярдәм итәләр. М. Вахитов китаплардагы үзе өчен әеруча мөһим урыннарның астына сызып барган. Бу хәләттан караганда профессор А. Фульенен «Философия тарихы» (француз басмасыннан тәржемә, С.-Петербург (1901) әеруча кызыксыну тудыра. М. Вахитов хезмәтнең диалектикага кагылышлы фикерләр язылган урыннарын билгеләп куйган. Шулай ук китапның Монтескье турындагы бүлектә Вахитов аның монархиягә каршы, республиканы яклап әйткән сүзләрен билгеләп киткән.

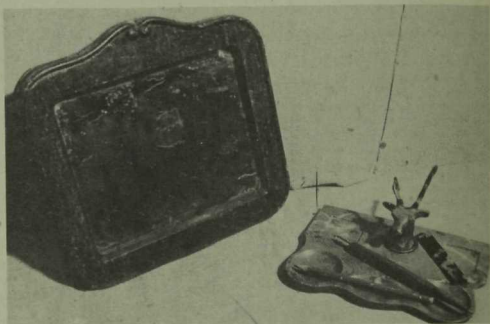
Л. Бюхнерның «Көч һәм материя» дигән китабында (икенче басма, С.-Петербург, 1907) М. Вахитов тарафыннан астына сызылган урыннар әерата күп. Бу хезмәтнең атеистик фикерләр язылган битләре М. Вахитовның игътибарын җәлеп иткән. М. Вахитов философия һәм философия тарихы буенча ул вакытта билгеле булган бик күп авторларның — Көнбатыш Европа социологиясә һәм философиясә вәкилләренен хезмәтләрен укып чыккан; алар арасында Лейпциг университеты профессоры, реакционер П. Бартның «Социология буларак философия тарихы» дигән китабы, В. Вундның «Философиягә кереш» дигән хезмәтләре бар. Шулай ук М. Вахитов ул вакытта әле революцион позициядә торган К. Каутскийның «Иң яңа социализмның элгәреләре» исемле китабын да укыган. Вл. Щербаның «Рус мәктәбе тарихынан» (Ростов-на Дону, 1904) дигән китабын да М. Вахитов ныклап өйрәнгән.

Шулай итеп, китапларның хәзергә кадәр сакланып калган нөсхәләре яшә Муллаһурның философия һәм аның тарихы белән ныклап кызыксынганын, аны тырышып өйрәнгәне турында сөйлиләр. Дөньяга караш, фән тарихы, дөньяның төзелеше, рәсем сәнгате һәм башка шуның шикелле проблемалар — һәрвакыт аның игътибар үзегендә торган.

Коллекциядәге башка материаллар да М. Вахитовның якты истәлеген саклайлар. 1946 елда аның туганнан туган энесә Х. И. Казаков музейга Вахитовның төпчек савытын тапшыра. Коңгырт төскә буялган металлдан түгәрәк формада гади итеп эшләнган төпчек

¹ Корәштәшләр. (Муллаһур Вахитов һәм аның корәштәшләре турында истәлекләр һәм мәкаләләр.) Казан, 1972, 32 б.

савыты, Өммегөлсем ханым Казакова истәлекләренә караганда, М. Вахитовның өстәлендә торган. Шулай ук Петербург психо-неврология институты студенты М. Вахитовның 1956 елда музейга тапшырылган визит карточкасы да игътибарны үзена жәлеп итә.

Өммегөлсем ханымның көзгесе һәм Муллаһиурның язучу приборы Татарстан Берләштерелгән дәүләт музеенда саклана.

Туганнарының һәм танышларының әйтүе буенча да, үзенең мәкаләләре буенча да М. Вахитовның драма сәнгате бик яратуы мәгълүм. Ул опера һәм драма спектакльләренә еш йөргән. Музейда сакланучы театр бинокле дә әнә шул турыда сөйли.

М. Вахитовның 100 еллыгына хәзерләнгән чорда музейның фәнни хезмәткәрләре тырышлыгы нәтижәсендә күренекле революционерның, аның әнисенең, туганнары И. М. Казаков һәм Х. И. Казаков гаиләләренәң яңа әйберләре табылды һәм музейга алынды. Шуларның иң кызыклылары: М. Вахитовның уртасына болан башы куеп мәрмәрдән эшләнгән кара савыты приборының нигезе; М. Вахитовның туганнан туган энесе, рәссам Х. И. Казаков тарафыннан 1951 елның апрелдә ижәт ителгән һәм Муллаһиурның реальное училищедә укыган чорын сурәтләгән портрет; әнисе — Өммегөлсем ханымның агач кысага утыртылган көзгесе, аның бұлмәсендә торган өстәл сәгатә, Вахитовлар гаиләсенәң ломбер өстәле, 1936, 1937, 1948 елларда рәссам Х. И. Казаков тарафыннан Өммегөлсем ханымның карандаш белән ясалган өч портреты һ.б. М. Вахитовның 100 еллыгына аның туган йортында (Свердлов урамы, 70) музей ачылганын да әйтеп үтәргә кирәк. Музей КПССның Вахитов район комитетының турыдан-туры җитәкчеләге астында оештырылды. Татарстан Берләштерелгән дәүләт музейның Совет чоры бүлегенә М. Вахитов музей экспозициясенәң фәнни документациясен хәзерләү һәм методик ярдәм күрсәтү бурычы йөкләнгән. М. Вахитов музейның архитектура-художество өлешен Художество фондының Татарстан ижәт-производство бүлегә рәс-самы Е. Леухин эшләде.

«Ялкынлы революционер». Республика Берләштерелгән музей тарафыннан М. Вахитовның йөз еллыгы уңаеннан оештырылган күчмә күргәзмә әнә шулай атала. Вакыт саргайткан документлар, фоторәсемнәр, музейга яңа гына алынган башка экспонатлар Совет дәүләт эшлеклеләреннән М. Вахитовның тормыш юлын һәм революцион эшчәнлеген ачык чагылдыралар. Яшьләргә атап оештырылган бу күргәзмә июнь башыннан Татарстанның төрле районнарындагы мәктәпләргә, культура йортларына, пионер лагерьларына юл тотты. Әйе, комиссар Вахитов һәрвакыт безнең белән. Аның тормышы һәм революцион эшчәнлеге миллионлаган совет яшьләре өчен Социалистик Ватаныбызга тугрылыкның гүзәл үрнәге булып тора.

Лариса КРАЕВА.

Татарстан Берләштерелгән дәүләт музейның Совет чоры тарихы бүлегә фәнни хезмәткәре.

ҮЛ — БЕЗНЕҢ АРАДА

Без аның тууына 100 ел тулган көннөрдә дә горурлык белән: «Мулланур Вахитов бүген дә безнең арада яши»,— дип әйтә алабыз. Үзе революция дошманнары кулыннан бик иртә вафат булса да, халык аны бер вакытта да хәтереннән чыгармый. Бу фикерне, беренчедән, Мулланур Вахитов кебек көрәшчеләр башлаган изге эшләрне давам итүгә юнәлдерелгән көндөлек хезмәтебез раслый. Икенчедән, аңа багышланган күп санлы фәнни хезмәтләр, әдәбият-сәнгать әсәрләре дә шул хакта сөйли. Мулланур Вахитов турындагы якты истәлекне мәңгеләштерү йөзеннән республикабызның күп кенә оешмаларына: районнарға, завод-фабрикаларға, авылларға, колхоз-совхозларға, мәктәпләргә, пионер дружиналарына аның исеме бирелгән.

Әйттик, Татарстан башкаласы Казанда Мулланур Вахитов исемеңдәге район бар. Ул 1973 елны оештырылды. Районның шактый зур өлеше Казанның тарихи-административ үзәгенә туры килә. Шунлыктан аның үткәне революцион данлы сәхифәләргә дә, хезмәт һәм культура казанышларына да бай.

Мондагы кешеләр бөек Ленин исеме белән бәйлә истәлекле урыннарның барысының да шушы районга урнашканлыгынан аерым бер горурлык хисе кичерәләр. Владимир Ильич укыган һәм беренче революцион чыныгу алган университет та — Вахитов районында. Бу урамдагы йортларда Ленинның көрәштәшләре Н. К. Крупская, Я. М. Свердлов, Р. А. Тихомиров, М. И. Калинин, С. М. Киров, Н. А. Семашко кебек күренекле революционерлар булып киткән, кайберләре шактый еллар шунда яшәгәннәр. Алар шәһәрдә зур оештыру эшләре алып барганнар.

Районның урамнары шулай ук А. Н. Радищев, Е. Пугачев, А. И. Герцен, Н. Г. Чернышевский, Н. Е. Федосеев кебек халык өчен көрәшчеләрнең эзләрен саклый. А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой, А. М. Горький, Ф. И. Шляпин, Н. И. Фешин, Г. Тукай, Г. Ибраһимов, һ. Такташ, С. Сәйдәшев кебек әдәбият-сәнгать әһелләре дә район тарихы белән аерылгысыз бәйләнгәннәр. Вахитовлылар бу бөек шәхесләрнең якты истәлекләрен кадерләп саклыйлар: урамнарға аларның исемнәрен бирәләр, алар яшәгән йортларга мемориаль такталар эленә, музейлар ачыла.

Район территориясендә шәһәрнең дистәләгән завод-фабрикалары, төзелеш оешмалары, транспорт коллективлары урнашкан. Предприятиеләр эшчәнлегенәң колачын тасвирлау өчен берничә генә мисал китерик: «Спартак» берләшмәсе елга ун миллион пар аяк киеме тегә, «Заря» фабрикасында тәүлек саен йөз тоннага якын тәмле-тәмле пешерелә, «Татнефтепроводстрой» трестының эшчәнлегенә ил күләмендә мәгълүм. Ун-беренче бишеллык дәвамында районда житештерелә торган айберләр 12,6 процентка артты, хезмәт житештерүчәнлегенә 14 процентка күтәрелде. Барыннан да куанычлыгы шул — халыкның көнкүреше күзгә күренеп яхшыра бира, социалистик яшәү рәвеше берсеннән-берсе күркәмрәк сыйфатларга байый. Иске агач йортлар урынына таш-пулатлар салына, аларда яшәү шартлары әйбәтләнә бара.

Мәһабәт торак йортлар янына кибетләр, культура сарайлары, уку йортлары, больницалар, парклар тезелеп киткән. Мулланур Вахитовның тууына 100 ел тулу уңаеннан районда революционерның һайкәле куелачак һәм киләчәктә аның янында В. И. Ленин исемеңдәге китапханәнең яңа бинасы корылачак. Ирек мәйданының да йөзгә үзгәрәчәк. Казанка елгасы буенда яңа парк булдырылачак. В. И. Ленин музей филиалының гажәп күркәм бинасы да бу якларга ямь өстәячәк.

Вахитов районы — Казанның иң зур фәнни үзәге ул. Монда сизгә фәнни-тикшеренү институты, ике проект институты, жиде югары уку йорты урнашкан. Аларда кырык мең студент укый. Район халык хужалыгына елга алты меңләп яшь белгеч өлгертеп тора. Алар арасында сиксән төрле һөнәр иясе бар.

Райондагы техникумнар, училищелар, урта мәктәпләр, укуы комбинатлары мәктәп реформасын тормышка ашыру өчен укышлы эш алып баралар. Яшь буыны коммунизм идеалларына тугры итеп тәрбияләүдә райондагы дистәләрчә китапханәләр, клублар, культура йортлары, кинотеатрлар, парклар, стадионнар һәм спорт заллары нык ярдәм итәләр. Бөек Ленинның музей-йорты да, А. М. Горькийның музей да, Муса Җәлилнең музей-квартирасы да — Вахитов районында. Расем сәнгате музей исә Татарстанда гына түгел, Идел буе өлкә һәм республикалары арасында иң бай музейдан санала. Аның фондында ун меңләп әсәр бар.

Вахитов районының укышларында КПССтың район оешмасы зур роль уйный. Ул меңнәрчә коммунистларны берләштерә. Хужалык һәм культура эшләре белән житекчелек итү ысулларын камилләштерү нәтижәсендә аның хезмәт ияләре белән элементсә ныгыганның-ныгыгы бара.

Район үзенең уңган эшчеләре, ил күләмендә дан казанган галимнәре белән хаклы рәвештә горурлана. Алар арасында Советлар Союзы Герое исемен алган жиде каһарман, Социалистик Хезмәт Герое исеменә лаек булган өч баһадир, СССР, РСФСР, ТАССРның Дәүләт премияләре белән бүләкләнгән егерме тугыз лауреат бар.

Казанның Мулланур Вахитов исемен йөртүче химия комбинатын кемнәр генә белми икән?! Аңа 1855 елда ук нигез салынган. Завод үз чорында гигант предприятиеләрдән саналган. XIX йөз ахырында аңарда ике мең ярым эшче тир түккән. Аның жиһазлары да, заманына күрә, иң әйбәтләрдән булган. Тик шулай да анда эшләүчеләр хужалар тарафыннан бик нык изелгәннәр. Шунлыктан еллар үткән сәен эшчеләрдәге ризасызлык үсә. РСДРПның Казан оешмасы исә бу хәлләр белән вакытында танышып торган. Казанда совет власте урнаштыруда бу завод эшчеләренең роле бик зур.

1922 елда заводка Мулланур Вахитов исеме бирелә. Ялкынлы революционер, Ленин идеяләренә тугрылыклы көрәшче Мулланур Вахитов заводка еш килеп йөргән, монда чыгышлар ясаган, эшчеләрен, үз бәхетләре өчен көрәшү өчен, берләшсәргә чакырган. Аның ихлас күңелдән сөйләгәннәре кешеләр йөрәгенә тирән үтеп кергән, хуплау тапкан.

Беренче бишьеллыклар чорында завод танымаслык булып үзгәрдә. Аның цехлары төзәтелде, эшләү шартлары яхшырылды. Предприятиедәге мондый яңалыклардан күңелләре күтәрелгән химиклар хезмәттә гажәеп батырлыклар күрсәтә башладылар. Стахановчылык хәрәкәтенә кушылучы эшчеләр аеруча зур уңышларга ирештеләр. Арадан Ильяс Садриевка тукталырга мөмкин. Ул үзенең бүлегендә дүрт кешелек эшне ялгыз алып бара башлый һәм шушы планы да 800 процентка үти. Аның үрнәгендә башкалар да тырышалар, цех коллективының хезмәт житештерүчәнлегә бер ярым тапкыр арта.

Сабын кайнату цехында стахановчы А. Лихачев һәм аның шәкерте С. Латыпов та мактаулы башлангычка юл яралар. А. Лихачев үзенең ярты гасыр буе тупланган тәҗрибәне комбинатка балалар йортыннан килгән Сафа Латыповка өйрәтә. Бу иҗади дуслыктан бик күркәм нәтиҗә килеп чыга. Осталык ягыннан остазын да узып киткән Сафа Латыповның тора-бара комбинат директорының урынбасары итәләр.

1956 елны Мулланур Вахитов исемендәге химкомбинат, илдә беренче буларак, кер юа торган кулланмаларны синтетик ысул белән ясауга ирешә. Комбинат яңа жиһазлар, яңа җайланмалар, технологик линияләр белән баetylды. Бу борылыш коллектив тормышында бик мөһим дәвәр булып тора.

Хәзер комбинат төрдәш предприятиеләр арасында үзенең киң колалчыллыгы, житештерә торган әйберләренең күп тармакларны тәэмин итүе аягыннан аерым урын били. Аңарда техник мәнфәгатьләргә бик кирәкле ярымчымал хәлендәге продукция да, халык көнкүреше өчен файдалы әйберләр дә ясала. Комбинат аларны тугыз илгә озата.

Унберенче бишьеллыкта сабын кайнату эше тамырдан үзгәртелде. Хәзер монда дөньякүләм иң затлы саналган сабыннар чыгарыла.

Үзенән-үзе аңлашылса кирәк: совет власте елларында үткән зур үсеш юлы комбинатка Мулланур Вахитов исеме бирелү вакыйгасы белән дә тыгыз бәйләнгән. Коллективның һәр кешесе үзенең нинди комбинатта эшләвен, аның бөек революционер исемен йөртүен һәм бу исемдәге предприятиегә тап төшәргә ярамаганын һәрчак иста тота. 1980 елда комбинатта М. Вахитовның бюсты булдырылды.

Татарстанның Питрәч районы Шәле авылындагы Мулланур Вахитов исемен йөртүче колхоз 1931 елның 24 февралендә оештырылган. Аннан бирле бу хужалык берсеннән-берсе югарырак күрсәткечләргә ирешә. СССР Халык хужалыгы казанышлары күргәзмәсе аңа ничәмә-ничә тапкырлар дипломнар тапшырды.

Колхоз соңгы елларда бигрәк тә ышанычлы адымнарға күчте. Аның хәзер 66 тракторы, 28 комбайны, 42 автомашинасы бар. Хужалык дәүләткә продуктлар сату буенча да, планнарын үтәүдә дә алда бара. Унберенче бишьеллыкның соңгы дүрт елында гына да бөртеклеләр житештерү, үткән бишьеллык белән чагыштырганда — ун, сөт — унжиде, ит сизгә процентка артты. Үткән елгы уңышлары өчен колхоз КПСС ҮКның, СССР Министрлар Советының, ВЦСПСның һәм ВЛКСМ ҮК ның күчмә Кызыл Байрагы белән бүләкләнде.

Бу мактаулы күренешләр — колхозчыларның аңлы рәвештә илгә азык-төлеккә күбрәк житештерергә тырышуларына дәлил. Уңганнар арасында савымчылар Р. Сафина,

Р. Гайфарова, М. Шәмсетдинова, терлекче Ф. Зәйнетдинова, азык өзерләү остасы М. Әюпов, бәрәңге игүче Х. Гыйззатов кебек фидакарлар бар.

Хезмәтенә — хөрмәтә, дигәндәй, эш нәтиҗәләре турыдан-туры колхозчыларның абруе үсүгә дә, аларның көнкүрешләре яхшыруга да китерә. Соңгы вакытта авылда больница, дистәләгән йортлар, пекарня, аптека, санаторий-профилакторий, культура йорты, спорт залы салынды. Сууткәргеч булдырылды. Колхозчыларның үз хужалыкларында йөзләгән мотоцикллар, дистәләгән җиңел машиналар бар. Телевизор, кер юу машинасы, тузан суырткыч, суыткычларны санаган да юк. Материаль яктан ныгу кешеләрнең культурага, рухи байлыкларга омтылышын көчәйтә. Шәлега республиканың әдәбият-сәнгать әһелләре еш киләләр.

Шунысы куанычлы: Казанга терәлеп кенә тorsa да, бу авылның яшьләре бик теләп туган колхозларына хезмәт итәргә кала. Комсомол оешмасында дүрт йөз кырыклап член исәпләнә. Яшьләр колхозның иң җаваплы эшләрен үз җилкәләрендә тоталар. Фидакар хезмәтләре өчен бу уңган егет-кызларга мактаулы исемнәр, кыйммәтле бүләкләр, сәяхәт путевкалары бирелә.

...

М. Вахитов исемендәге колхозлар безнең республикада берничәү. Аларның берсе — Минзәлә районындагысы — өч зур авылны берләштерә. Бу колхоз районыда алдынгы хужалыклардан санала. Соңгы елларда колхозчылар бөртеклеләрнең һәр гектарынан 20-23 әр центнер уңыш җыюга ирештеләр. Үткән ел колхоз авыл хужалыгы продуктының барлык төрләрен житештерү буенча планы үтәп чыкты һәм 165 мең сум саф табыш алды. Биел да эшләре көйле генә бара. Соңгы елларда гына да уналты колхозчы СССРның орден-медалләре белән, бүләкләнде. Савымчы Ф. Асыллова исә КПСС өлкә комитетына член итеп сайланды.

Бу колхозда да төзелешләр гөрли. Яңа өйләр, көнкүреш һәм культура өчен кирәкле биналар салына. Мулланур Вахитов тууга 100 ел тулу тантанасы алдыннан колхоз авыллары аеруча күркәмләндерелде. Китапханәләрдә, клубларда, мәктәпләрдә кыю революционерның тормыш юлына һәм эшчәнлегенә багышланган конференцияләр, кичеләр, лекцияләр уздырылды. Минзәлә дәүләт театры артистлары Ә. Гаффарның «Идел бөркетә» исемле пьесасы буенча куелган спектакльне күрсәттеләр.

...

М. Вахитов исемен йөртүче колхозларның тагын берсе — Зеленодольский районында. Аңа да Айдар, Күгеш, Тугай исемле өч авыл керә. Бу колхозда 1200 кеше яши. Нәни балалар колхоз бакчасында тәрбия алалар. Күгеш бүлекчәсендә яңа урта мәктәп салына башлады. 1978 елда халыкка көнкүреш хезмәт күрсәтү буенча комплекслы кабул итү пункты ачылды. Теләгән һәр кеше шунда киemen дә тектерә, итеген-читеген дә төзәттерә, чәчен-битен матурлый, фотосурәтен алдыра ала. һәр авылда медпункт бар. Колхозның теш врачын бигрәк тә мактыйлар. Соңгы елларда авыл өйләренә телефон кертелә башлады.

Бу уңайлыклар һәммәсе дә — колхозчыларның тырыш хезмәт нәтиҗәсе, әлбәттә. Басулардан алынган югары уңыш терлекчелектәге күрсәткечләрнең яхшыруына китерә. Шул рәвешле хужалыкның гомуми материал хәле яхшыра бара. Колхоз бишьеллыкның дүрт ел планын арттырып үтәде. Мулланур Вахитовның тууына 100 ел тулган елда да колхозчыларның сынатрга исәпләре юк.

...

Аксубай районының Мулланур Вахитов исемендәге колхозы — бу тирәләрдә иң алдан оешкан колхозларның берсе. Бөек Ватан сугышы елларыннан соң колхоз мөмкин булган барлык авыр эшләргә механикалаштыруга йөз тотта. Башка колхозлардагы кебек үк төзелеш яңалыкларына өстап шуны әйтергә кирәк: монда соңгы елларда ике тимер-бетон күпер дә салынды. Хәзер кунак йорты төзелә. Тагын бер елга аша буа буылачак. Колхозчылар үз кечләре белән утызлап яңа өй өлгерткәннәр иде. Мондый очракларда колхоз идарәсе кешеләргә һәрчак ярдәм итәргә әзер: я материал, я өстәмә төзүчеләр, я транспорт бирә. Шулар өстенә колхоз үзе дә торак йортлар сала, яшь гаиләләргә, белгечләргә аерым торак белән тәмин итәргә тырыша. Бу — кадрлар мәсьәләсен уңай хәл итүдә ышанычлы чара. Үткән ел, мәсәлән, Совет Армиясеннән кайткан тугыз егет авылда калды. Колхозның төп кешләре — барысы да шушы як кешеләре.

Азнакай районында Мулланур Вахитов исемендә совхоз бар. Ул 1929 елда төзелгән. Совхоз ашлык, ит, сөт һәм йон житештерү буенча танылган. Азык-төлек программасын үтәүдә сизелерлек өлеш кертүләрен иска алып, совхоз эшчеләренә мактаулы исемнар, орден-медальләр еш бирелә. Уңганнардан ТАССРның атказанган ветврачы В. Дәүләтшин, ТАССРның атказанган зоотехнигы Р. Ганиев, ТАССРның атказанган терлекчесе Г. Шәрифуллина, ТАССРның атказанган механизаторы Р. Мусин кебек уннарча фидакарларне кертәргә мөмкин. Савымчылар М. Комлева, К. Зарипова, механизаторлар Ю. Нуриев, М. Коротков Ленин ордены белән бүләкләнделәр, механизатор Х. Шакиржанов Октябрь Революциясе орденына лаек булды. СССР орден-медальләре белән бүләкләнгән эшчеләрнең саны кырыктан артык.

Хәзер совхозда унберенче бишьеллык планын үтәп чыгу өчен социалистик ярыш җәелдерелде.

Инде Мулланур Вахитов исемендәге культура-мәгариф учакларына күз салып үтик. Казанның Мулланур Вахитов исемендәге I нче китапханәсе 1906 елда эшли башлаган. Ул чакта әле ул шәһәр китапханәсенең бүлекчәсе генә була. Бөек Октябрь социалистик революциясеннән соң китапханәгә мөстәкыйльлек бирелә.

Шәһәрнең үзәгендәге Бауман районына урнашканлыктан, китапханәгә бик күп йөрнеләр, аңа ел саен өч мең ярымлап укучы килә. Аның популярлыгы, бердән төрледән-төрле китапларга бик бай булуы белән, икенче яктан, коллективта үз хезмәтләренә ихластан бирелгән кешеләр эшләве белән аңлатыла. Мулланур Вахитовның тууына 100 ел тулуны билгеләгән көннәрдә хезмәткәрләрнең оештыру сәләте аеруча нык сизелеп торды.

1922 елда ук Буа шәһәрнең элекке реаль училищесында, бөтен Буа кантонында беренче буларак, милли татар мәктәбе ачыла һәм аңа Ленинның тугрылыклы көрәштәше Мулланур Вахитов исеме бирелә. Мәктәпнең үз тулай торагы булдырыла, укучыларны бушлай ашату-эчертү тәртипкә кертелә. Бу елларда татар мәктәпләре өчен кадрлар житешмәгәнлектән, әлегә мәктәпне тәмамлаучылар башлангыч классларда укуыта алырлык әзерлек белән чыгарыла башыйлар. 1934 елда Мулланур Вахитов исемендәге бу мәктәп урта мәктәп итеп зурайтыла.

Аны меңнәрчә балалар тәмамлаган. Хәзер аларның күбесе — хезмәт юлында дан алган ветераннар, галимнәр, әдәбият-сәнгать әһелләре. Танылган язучыларыбыз Шәриф Хөсәенов белән Барлас Камалов та — шул ук мәктәп укучылары. Социалистик Хезмәт Герое Р. Әһнуллин да монда белем алган.

Брежнев шәһәрнеңдә 2 нче мәктәп тә Мулланур Вахитов исемен лаеклы йөртә. Коллектив озаң еллардан бирле Мулланур Вахитовның тормыш юлына, революцион эшчәнлегенә кагылышлы мәгълүматлар җыя. Мәктәпнең М. Вахитов музейе бар. Аңа 1976 елда «Мәктәп музейе» дигән рәсми исем бирелде.

Музей советы членнары илнең төрле якларына хатлар яззалар. Эзтабарлар, лекторлар, экускурсоводлар бик актив эшли. Эзләнүчеләр отряды Вахитовны белгән кешеләр белән элемтәдә тора, шундый шөхесләренә эзли, хатирәләр җыя.

Музейда ялкынлы революционерның шөхси әйберләре, төрле елларда алдырылган фоторәсемнәре саклана. Мәктәп музейен карагга Брежнев шәһәре кешеләре генә түгел, күрше районнарда да киләләр, шәһәргә ерактан кайткан кунаклар да йөри. Укучылар биел тамашачыларны каршы алырга төрүчә тырышып әзерләнделәр.

Йөгереңк рәвештә генә санап үтелгән шушы күренешләр генә дә халкыбызның кыю улы, ялкынлы революционер, жирдә гаделлек өчен бөек Ленин белән кулга-кул тотынып хезмәт иткән Мулланур Вахитовның якты максатлары безнең бүгенге тор-мышыбызда чыңга ашуын күрсәтә шикелле. Хезмәт коллективларында, культура һәм мәгариф өлкәсендә, әдәбият-сәнгатьтә аның эшчәнлегә өйрәнелә, аның көрәш юлы ышьяларга үрнәк итеп куела, тәрбия чыганагы буларак зур роль уйный. Без, шуларга таянып, Мулланур Вахитовны хәзер дә үз арабызда хис итәбез.

Фәнис Яруллин

Сирәгәя бара

Яңгырады кинәт матәм маршы,
Төш вакыты иде, көн үзәге.
Литавралар үксеп еладылар,
Барабаннар дөң-дөң гөрселдәде.

Юлда баручылар калды туктап.
Сорадылар: — Озаталар кемне?
Күктә кояш гәҗәпләненеп торды:
Үлү мөмкинмени мондый көнне?!

Ә табутта бер ветеран иде,
Ята кебек әйтер сүзен уйлап:
Шундый көндә эшегездән бүлдем,
Рәнҗемәгез инде, дигән сымак.

Үз гомердә ул бит беркемгә дә
Авыр йөк булмады моңа кадәр.
Үз табутын күтәрешер иде...
Бүген үзе — мөмкин булса әгәр.

Үзе өчен түгел, иле өчен
Барып чыкмады ул кая гына!
Күкрәгендә аның орден түгел,
Яра гына йөрдә, яра гына.

Шул ярасы аңа гомер буе
Үткән яуны торды искә төшереп.
Утлы яра кебек истәлекләр
Ала иде кайчак пешереп-пешереп.

Ветераннар күргән ул дәмшәтләр
Инде бездән ерагая бара.
Шомлы көннәр ерагайган саен
Ветераннар сирәгәя бара.

Сибелә чәчәк

Сибелә чәчәк, күңел чәчәкләре...
Коелып кала үткән юлларга.
Артка карыйм: шушы чәчәкләрне
Кемнәр чыгар икән җыярга?

Сибелә чәчәк ап-ак карлар булып,
Жил тузгыта чәчкә-карларны.
Артка карыйм: кайнар учын сузып
Кемнәр тотар икән аларны?

Сибелә чәчәк, очкын булып сибелә
Һәм кушыла шәфәкъ алына.
Артка карыйм: шушы очкыннарым
Учак кабызыр кемнәр җанына?

Сибелә чәчәк — күңел чәчәкләре
Йолдыз булып сибелә төннәрдә.
Яктырта ул нинди сулар төбен,
Коела ул нинди күлләргә?

Кала

Язмыш никадәр
Нык тырышмасын —
Юк, ала алмый
Кешедән барсын:
Шатлыгын алсаң,
Хәсрәте кала.
Сөюен алсаң,
Нәфрәте кала...
Яшьлеген алсаң,
Картлыгы кала —
Балачагының
Сафлыгы кала...
Киләчәген ал —
Үткәне кала:

Көчнең халыкка
Түккәне кала...
Саулыгын алсаң,
Сабыры кала:
Эчтә өметнең
Тамыры кала...
Шөһрәтен алсаң,
Ачуы кала.
Хезмәтен алсаң,
Ярсуы кала...
Гомерен алсаң,
Кабере кала —
Чын кешенең гел
Каdere кала!

Икебез дә бүген больницада,
Җитмәсә, яз — нинди чак тагын!
Сизеп торам, беркем килми диеп,
Йөрәккәң сыкрап ятканын.

Әллә безнең дуслар юкмы соң, дип,
Сүз башлайсың кайчак ачынып.
Дуслар күп ул, әнә ал таң килә
Сөендерим диеп, ашыгып.

Һич соңармый яңа көннәр килә,
Яңа көнне күрү — зур шатлык.
Тәрәз аша кояш килеп керә
Һәм бүлмәгә тула нур, аклык.

Шушы аклык безнең йөзгә күчә,
Шушы аклык тула күзләргә.
Яшәү ямен, тормыш мәгънәләрен
Нигә безгә читтән эзләргә?

Күп нәрсә бит үзегездән тора,
Сөенә белик, дустым, барына:

Яз көненең жылы яктысына,
Ә кышларның ап-ак карына.
Сөөнә белик...

Бөтенесе кирәк

Кирәк безгә, бөтен нәрсә кирәк,
Комсыз булмасак та чынында без...
Бер баласы бит без табигатьнең,
Гомер буге аның кулында без.

Кирәк безгә ишелеп аккан болыт —
Хыялларда ерак китәр өчен.
Кирәк безгә зилзиләле дауыл —
Егылмаслык көчле итәр өчен.

Аяз күкләр, якты кояш кирәк —
Күңелебезгә аклык салыр өчен.
Очы күренмәгән юллар кирәк —
Өметләнеп алга барыр өчен.

Ярсу елга, шаулы диңгез кирәк —
Дулкыннары жанга күчсен өчен.
Сокландыргыч гөлбакчалар кирәк —
Сөю чәчкәләре үссен өчен.

Биек ярлар, текә таулар кирәк —
Үжәтләнеп өскә менәр өчен.
Алсу таңнар, зифа таллар кирәк —
Яшерен серебезне сөйләр өчен.

Табигатьтә берни артык түгел,
Табигатьтә кирәк бөтенесе:
Караңгы төн, озын кышкы кичләр,
Зәһәр салкын, түзалмаслык эссе.

Төшенмәслек тирән серләр кирәк —
Зиһен кылычларын чарлар өчен...
Кирәк безгә бар да — үзебезнең
Кеше икәнлекне аңлар өчен!

Челән

Челән килгән безнең күлгә,
Белмим, нинди челәндер.
Нинди булса да, мөгаен,
Безне сагынып килгәндер.

Үткән-сүткән кешеләрнең
Күзе гел анда гына.
Керә ул камышлыгына
Бары тик ялга гына.

Сыңар тәпиенә басып,
Кузгалмый ул көн озын.
Балыкчы кебек сабыр ул,
Бакчачы кебек түзем.

Явыз малайлар да аңа
Таш атмыйлар нигәдер:
Күрәсең, матурлык шулай
Явызлыкны жиңәдер...

Йорт салам

Хыялымда мин гел бер йорт салам,
Ничә еллар инде, тоташтан...
Бер саламын аны бүрәнәдән,
Бер саламын аны ак таштан.

Утыртамын елга буена ук,
Бик матурын сайлап урынның.
Ак пароход кебек ап-ак йортым
Дулкыннарға төртөр борынын.

Ә мин шунда кармак салып кына,
Гамьсез генә гомер сөрермен.
Өр-яңадан балачакка кайтып
Күбәләкләр куып йөрермен.

Онытылып барлык дөнья гаме,
Шик-шөбһәләр жанны таламас.
Уңышсызлык эшкә аяк чалмас,
Жиңелүләр миңа янамас.

Сандугачлар таңда сайрап кына
Уятырлар мине йокымнан.
Яшәрмен мин өйне бишек итеп
Тирбәттереп салмак дулкыннан...

Хыялымда һаман йорт бетерәм,
«Тыныч булыр», димен, ичмасам...
Ярый әле мин бу хыялымны
Эшкә ашыра алмыйм һичкайчан!

Бу бәхетле икән дип уйлағыз

Тәрәзәмдә әгәр ут сүнмәсә
Гамьсез йоклаганда бөтен кеше —
Бу бәхетле икән дип уйлағыз,
Бар дип моның мавыктыргыч эше.

Күрсәгез сез тәмләп йоклаганны
Баш астыма салып кулны бары.—
Бу бәхетле икән дип уйлағыз,
Нинди тыныч диеп йокылары.

Әгәр мине юлда очратсагыз,
Ашыгудан кысылса да тыным —
Бу бәхетле икән дип уйлағыз,
Ашыгыр жире бар икән дип моның.

Ишетсәгез әгәр кемнәрнеңдер
Минем гамем белән януларын.—
Бу бәхетле икән дип уйлағыз,
Бар икән дип моның чын дуслары.

Гүзәлләрнең тик бер карашыннан
Күзләремдә очкын чагылып китсә,
Бу бәхетле икән дип уйлағыз,
Кабына ала бу, дип, элеккечә.

Арттан килеп, минем күзләремне
Капладың да йомшак кулың белән:
— Таныйсыңмы? — диеп пышылдадың,
Муенымны назлап тының белән.

Сулышларың килеп кагылуга
Өлгөрсә дә жанга сөөнеч тулып,
Кузгалырга куркып утырдым мин
Рәхәт әсирлеккә риза булып.

Шушы көннән мин әсирең синең,
Дауламыйм да хәтта иркемне мин.
Шушы көннән томаланды күзем,
Шушы көннән күрмим беркемне мин.

Синең өчен бу бер уен булган,
Аңладым мин моны, әйе, тиздән.
Кулларыңны ләкин... кулларыңны
Алып ташлый алмыйм һаман күздән.

Яндырамын хәтер учагында
Үткән кичерешләрнең жыеп барсын:
Яңа вакыйгалар мәйдан сорый,
Яңа кичерешләргә урын калсын.

Һәрбер көнең елга тиң чагында
Ничек барын сыйдыра алсын йөрәк?
Хәтер архивларын вакыт-вакыт
Чистартырга, яңартырга кирәк.

Арынырга теләп артык йөктән
Кичерешләрне ягам өеп-өеп:
Шатлыкларым яна дөрли-дөрли,
Кайгыларым ята кара көеп.

Сары көзнең сары күз яшьләре
Агачларга калган эленеп.
Карый алар ап-ак кар өстенә
Гаҗәпләнеп, үрелеп-үрелеп.
Сары көзнең салкын яшьләренә
Бу агачлар ничек чыдар соң?
Сыгылмасмы алар, сынмаслармы —
Күз яшеннән авыр ни бар соң?

Нәби Дәули

ЯЗМЫШКА ЮЛ

ПОВЕСТЬ

*Укытучым-оказым. Зиннур абый Мәсәгутов-
ның якты истәлегенә багышлыйм.*

Автор.

Хуш, Гөлдери!

енә китү көне дә житте. Аласы әйберләрне иртән үк йорттан чыгарып куйдылар. Газизә апа да биредә кайнаша. Тыз-быз йөгереп кенә йөри. Үзе китә диярсең. «Юлга чыгасыз,— ди. — Эшне тиз тотарга кирәк, әле көн буге барасыгыз да бар...»

Мингазый абый да, күрше-коланнар да булышырга килгәннәр. Беркем дә көлми, елмаймый. Тагын бер читтәрәк кыз-хатыннар жыелышкан. Тын гына карап торалар. Әледән-әле күз яшьләрен сөртәләр. Без китәбез бит, китәбез. Я кайтырбыз, я кайтмабыз. Кем белсен...

Үги әти белән Мингазый абый өйгә кереп идәннәрне, түшәмнәрне, миңе карап чыктылар. Мингазый абый түбәгә менеп моржаны таш кисәкләре белән дыңгычлап каплап куйды. Өстән калай белән дә япты. Шулай кирәк, күрәсең. Бездән соң моржага жил дә кереп йөрмәс.

Аннан соң үги әти әниемә әйтте:

— Бар, Жамалия, өйгә үзең дә кереп чык,— диде. — Тикшер, барысы да тиешле рәвешчә каламы? Соңыннан үкәнергә туры килмәсен...

— Дөрөс, дөрөс — диде кемдер. — Хатын-кыз яхшырак күрә. Озакка китәсез бит.

Әни минем кулымнан житәкләп алды.

— Әйдә, улым, туган йортыбыз белән бәхилләшеп, сабуллашып чыгыйк. Бусага үксеп калмасын.

Без әкрен генә өйгә кердек. Ә өй эче шәп-шәрә иде. Нигәдер миңа биредә бик, бик салкын булып тоелды. Миңа тә әллә нишләп киткән кебек. Яп-ялангач, кабыргалары тырпаеп тора сыман. Бу юлы ул үзе дә, ух, өшим, ух, туңам, дип калтырана иде кебек.

Ярык-мырык стена бүрәнәләре әллә нинди тавыш чыгарып ыңгырашлар төсле. Өйдә бушлык. Үзе кечкенә генә булса да, хәзер ул зураеп

калган. Бу өйдә беркем дә тумаган, беркем дә тормаган шикелле. Тып-тын. Моржада инде жыл дә уламый. Куркып киттем. Без биредә ничек яшәдек икән?

Әнием почмак саен тукталып-тукталып узды. Бүрәнәләрне сыйпаштыргалады. «Жанашларым, каласыз бит, каласыз»,— диде. Исем китә, шундый ямьсез бүрәнәләрне дә әнием өзәләп ярата икән. Энә бит, жанашларым, ди...

Аннан соң әнием казан янына килеп туктады. Капкачын ачты, япты. Учак астын карады. Тәрәзә өлгеләрен дә сыйпап иркәләгән кебек итте. Аларга да авыз эченнән генә нәрсәдер әйтте. Ә йортта кемнәрдер балта белән казык кагалар. Койманы ныгытулары. Без киткәч инде бу йортка беркем дә аяк басмасын, диләр, күрәсен. Анда Мингазый абый: «Тизрәк, тизрәк»,— дип кычкыра тора. Кемнәрдер ашыктыра.

Әмма әнием ашыкмады. Ул иңбашыннан мамык шәлен алып сәкегә жәп салды. Кәвешләрен бер читтә калдырып, сәкегә менде, шәл кырыена килеп басты.

— Улым,— диде,— кил, син дә яныма кил. Мин хәзер дога кылырмын. Ә син тып-тын гына тыңлап тор. Әтиңә истәлек булыр...

Мин әнием янәшәсенә бастым. Аның шикелле итеп кулларымны күкрәгемә куйдым. Әнием моңлы гына көйләп укырга кереште. Туктап-туктап авыз эченнән генә тагын нәрсәдер әйткәләде.

Аннан соң билән бөгеп, бик түбән итеп башын иде, тезләнеп утырды. Мин дә тезләндем. Әниемнең күзләреннән яшь тамчылары тәгәрәде. Минем дә күкрәгемне нәрсәдер кысып алды сыман. Иреннәрем калтыранды. Еларга телім, юк, елый алмыйм. Янам, янам гына төсле. Шул яну минем яшьләремне күзләрем эчендә үк киптереп тора кебек...

Әнием кинәт алга омтылып карады. Ул анда кемнәдер күрәп алды шикелле.

— Хәсәнем, Хәсәнем,— диде,— жаным, кадерлем, хуш, без китәбез. Үзәбез теләп түгел, язмышыбыз куша, Хәсәнем...

Әтием исемен ишетүгә, минем дә күзләремнән яшь бәрәп чыкты. Шул чакта әтием каршыма килде дә: «Хуш, улым, хуш... Юлларыгыз пакь булсын...»— дип әйтте сыман.

Әнием үкси-үкси яңадан әтием исемен кабатлады. «Син,— диде ул, әтиемне күз алдында күргән кебек,— мине дә, улыңны да гафу ит. Без сине, кайда гына булсак та, онытмабыз, онытмабыз, Хәсәнем. Кабер туфрагын һәрдаим жинел булсын. Алла бирсә, кайтырбыз әле, кайтырбыз...»

Без бер-беребезгә башларыбызны бирәп тынып калдык.

Йорттан үги әти тавышы ишетелде:

— Тизрәк булыгыз, ишекләреңне кадалап куясы бар...

Әнием «амин» итте. Мин дә анычча битәмне сыпырдым. Бу — безнең туган өебез белән соңгы саубуллашуыбыз иде...

Без йортка чыкканда инде безнең капка төбенә жигүле ике арба килеп туктаган. Болар безне алып китәргә килгән олаучылар икән.

Берсе — безнең үз авылыбыздан, Гафур абый. Икенчесен дә таңыдым — ул күрше авылдан, тимерче Степан дәдәй иде.

Әйберләреннең инде күбесен арбаларга төяп бетереп киләләр. Үги әти мине үз янына чакырып алды.

— Я,— диде ул,— инде Гөлдериеңне дә тотып алып кил. Башка эшләребез бетеп бара бугай. Ашыгырга кирәк, кояш энә кая менгән инде...

Вақыт житте. Бу йортта безнең соңгы миңутлар. Өйнең ишекләре бикләнгән, тәрәзә капкачлары ябылган. Өсләреннән аркылы-торкылы такталар кадалган. Газизә апа әйтмешли, өйдә хәзер тычканнар гына бикләнеп калганнар... Ләкин мин моңа ышанмыйм. Бездә мәче дә, тычкан кимерерлек малыбыз да юк иде. Тычкан юләр түгел ул, теләсә кая ояламый...

Үги эти бик вакытлы эйтте. Мин: «Гөлдери, гөлдери»,— дип кычыра-кычыра йорт буйлап чаба-йөгөрә этәчне эзләп киттем. Ары бардым, бире килдем. Лапасны карап чыктым. Бакча якларын күзәтеп уздым. Үзем һаман:

— Гөлдери, Гөлдери!— дип кычыра тордым. Әмма минем сөекле этәчем бер кая да күрәнми иде.

— Гөлдери, Гөлдери,— диң кат-кат эндәштем. — Тизрәк, тизрәк килеп жит, хәзер китәбез...

Юк, Гөлдери күрәнми. Мин кинәт куркуга сабыштым. Әнә бит олаучылар инде атлары тирәсендә чуалалар. Китәргә әзерләнәләр. Әнием арба янында басып тора. Әледән-әле күз яшьләрен сөртә. Аны ахирәтләре үгетли, нәрсәдер эйтәләр. Әйе, бу соңгы минутлар.

Безне озатырга килүчеләрнең берсе:

— Этәч кенә димә, туган авылыннан китәргә бик ашыкмый, күрәсен,— дип сөйләнә-сөйләнә көлеп куйды.

Ачуым чыкты. Белеп сөйләшәмәни ул? Их, көчем житсә, мин аның якасыннан тотып алып идем. «Агайне, теленә салынма»,— дип тә эйтер идем.

Шулай нишләргә дә белми аптырап торган арада үз йортынан Мингазый абый килеп чыкты. Карасам, ни күрим: аның кулында минем Гөлдерием түгелме? Әйе, әйе, үзе — минем Гөлдерием! Нигә ул аны тотып алган? Нишләтмәкче була?

Мин аңа каршы йөгәрдем.

— Нигә минем дусыма тиясең?— дип Мингазый абыйга барып бәйләндем. — Бир, бир минем этәчемне,— дип жикерендем.

Ә Мингазый абый тыныч кына:

— Тукта әле дим, тукта. Сабирулла, ирләрчә сөйләшкн әле. Нигә шулкадәр кызасың? Ипләп кенә кирәк, энем...

Ә мин бар көчемә елап жибәрдем. Телем бер генә сүз дә әйтә алмый. Пәрәсем дөп-дөп сикерә. Тыным кысыла кебек. Бу бит юкка түгел. Ниндидер сер бар биредә.

Шул арада безнең янга әнием дә, үги эти дә килеп житте. Тагын кем-нәрсәдер жыелыштылар, безне уратып алдылар. Алар хәзер мине дә, Мингазый абыйны да хөкем итәргә жыеналар кебек.

— Елама кеше көлдерең,— диде Мингазый абый,— елама. — Уйлашык әле, кая алып китәсең син Гөлдериңе, кая? Ә безнең турыда уйларга оныттыңмы? Гөлдериң башка авыл ничек яшәр?

Ә мин аны каян белим? Минем этәчемнән башка әллә авыл жирдән югалырмы? Юк, җавап таба алмыйм...

— Беләсең килсә,— диде Мингазый абый,— Гөлдери бит ул бөтен авылныкы. Бөтен авылныкы!..

Кызык, ничек инде ул безнен этәч бөтен авылныкы булсын, ди? Мин тәмам аптырадым. Тирәмне урап алган кешеләр каршында сүзсез катып торам. Әнием дә ичмасам бер генә сүз дә әйтми, үги эти, минем эшем юк, дигән шикелле, иренен дә селкетми. Янәсе, этәч сезнеке, үзегез хәл итегез...

— Дөрес, дөрес,— диде таякка тотынып торган бер бабай.— дөрес әйтә Мингазый. Иртә таң белән сиңең Гөлдери бер кычыкырып жибәрдеме, әнә Хәсән этәче уяңды инде, дип куям. Димәк, урыннан торырга вакыт житкән була.

— Ә сезнең үз этәчләрегез әллә телсезләрме?— дидем мин сүзгә кушылып. Нигә алар кычыкырмыйлар?

— Бөтен эш тә шунда шул, улым,— диде тагын теге бабай. — Безнең этәчләр сиңең Гөлдери кычыкырганны гына көтеп яталар. Сиңең Гөлдери безнең этәчләрнең атаманы ул...

Тирә-юньдәге кешеләр көлештеләр. Аларга кызык, күрәсен. Ә

тумачалар, күршеләр безне озата килделәр. Авыл читендә тукталып тордык. Үги эти арбадан төште дә, озатучыларга кул бирә-бирә:

— Хушыгыз, туганнар,— диде. — Хушыгыз!.. Бәхетле яшәгез. Алла кушкан булса, әйләнеп бер кайтырбыз әле, кайтырбыз...

Әниемне ахирәтләре тирәләп алды. Елашалар. Нәрсәдер сөйлиләр, ара-тирә миңа да карап алалар. Әнием дә күз яшьләрен сөртә-сөртә дусларына нидер әйтә. Безнең өйгә күз-колак булырга куша, күрәсәң.

Газизә апа мине кочаклап-кочаклап үпте. Кулларыма берничә конфет тоттырды.

— Ерак, чит якларга китеп барасың, энем,— диде. — Чит якларга... шушы яшендә.

Апам үкси, ә мин еламыйм да, сөйләшмим дә. Нәрсә әйтәләр соң мондый чакта? Минем хәтеремә бер генә сүз дә килми...

Атлар кузгалды.

Өлегә кадәр мин үз туган авылымны читтән карап бер генә дә күргәнем юк иде. Әнә ул нинди икән. Урман читенә кояштан ышкыланып, тып-тын гына оеп утыра. Өйләре кечкенә, салам түбәтәй киеп куйганнар кебек. Кайсылары әле шул салам түбәтәйләрен кыңгыр салып жибәргән, мактанчыклар. Шулар арасында көмеш айлы мәчет манарасы сөңге шикелле күккә сузылган. Шул сөңге белән кемдер кемгәдер яңый шикелле.

Әнә, авыл читләтеп кенә, тар гына инеш ялтырап агып ята. Көмеш муенса кебек ул. Ярларында нәни генә таллар бөдрә башларын түбән салып ниндидер уйга бирелгәннәр. Нәрсә турында уйлашалар икән ул таллар? Әллә без китә дип сагышланалармы?

Мин йотылып карыйм. Менә бу якта үзенә аерым каен урманы. Агач башларында тубал-тубал карга оялары, әнә ул кара чүтиләр шаугөр киләләр. Кайчак елаган төсле итеп кычкыралар. «Шауламагыз, шауламагыз, каргалар»,— дип минем дә аларга кычкырасым килә.— Күрмисезмени, биредә каберлек!»

Без хәзер шул каберлек яныннан уза барабыз. Мин сулыш та алмый арбага ябышып утырам. Биредә бит минем әтием күмелгән, менә ул хәзер капкадан килеп чыгар да, атны тезгененнән тотып:

— Туктагыз, кая алып барасыз минем улымны? — дип әйтер шикелле.

Юк, биредә тынлык. Атлар бара тора. Ә мин каберлеккә карыйм. Кинәт алдагы олау туктады. Әнием арбадан төшөп минем яныма килде.

— Улым, әтиң яныннан узып барабыз. Башыңны түбән иеп, әтиңә сәлам әйт. Безне гафу ит, диген. Кабер туфрагың жиңел булсын, диген. Ерак юлга чыкканда шулай тиешле, балакаем...

Мин бер сүз дә әйтә алмадым. Еладым гына. Әнием мине тыймады. «Ела, ела, балам, бу урында елау һәркемгә дә тиешле»,— диде. Үзе дә елый-елый арбасына китеп барды...

Без шулай әтием белән соңгы кабат сабуулаштык.

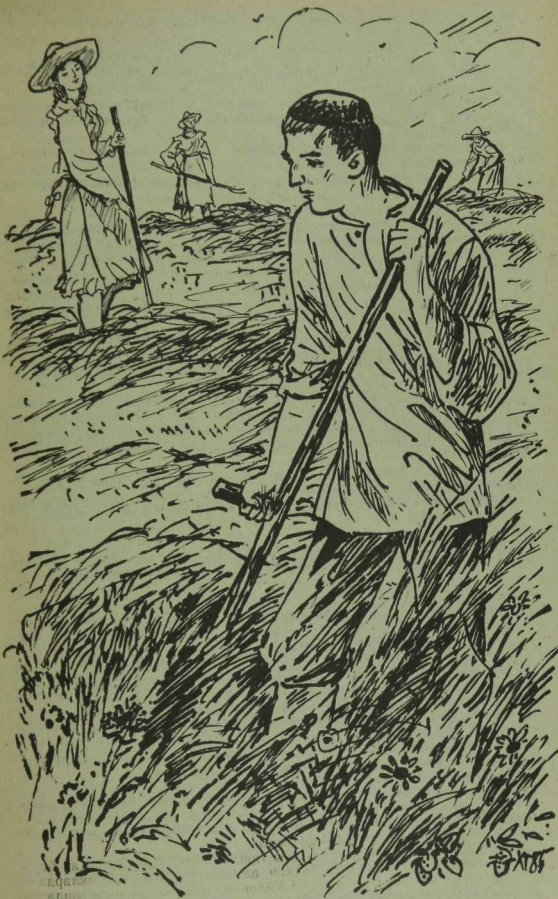
Степан дәдәй дә сүзсез генә башын иеп торды. Аннан соң:

— На, на,— диде атына дилбегәнә кагып. — Дөньяда шулай, улым, кеше яши дә, үлә дә. Бернишләр хәл юк...

Беләм, Степан дәдәй мине шулай тынычландырырга тели иде. Мин арбага басып каерылып-каерылып зиратка карадым. Әмма әтиемнең каберен күрә алмадым...

Без ераграк киткән саен, авыл да артта кала бара. Өйләр кечерәя. Әйтерсәң лә алар шулай әкрән генә жиргә сеңә баралар. Әнә инде мәчет манарасы да түбән төшә-төшә китте дә күз алдыннан югалды. Инде безнең авыл дөньяда да калмады сыман.

Эчем яна, шундый матур авылны ташлап китеп барабыз. Кая барабыз, белмим. Анда — үги эти әйткән алма, хөрмә пешкән якларда — шундый гүзәл жирләр бармы икән? Уйланам. Уйлаган саен сагышларым арта бара. Ә Гөлдерием күз алдымнан китми. Мескенем минем. Шунда

Т. Хажиахматов расеме

тагын уй килә, юк, дим эчтән генә, Мингазый абый яхшы кеше, ул минем дусымны жәберләмәс.

Атлар олы юл буйлап жилдерә. Ә юлның як-ягында иген кырлары. Чикләре офыкларга барып тоташкан. Ә офыкларда болытлар, болытлар. Без шул якка таба барабыз. Анда тагын нәрсәләр бар икән? Еракмы икән, якынмы икән ул алма, чия, хөрмә жирләре?..

Степан дәдәй атны үз көенә жибәрде. Дилбегәнә арба читенә бәйләп куйды. Үзе миңа таба борылып утырды.

— Ну, маленький Хасан, киттекме?

— Киттек, — дидем мин. — Киттек.

Үзем һаман авыл ягына карыйм. Юк инде, хәзер ул күренми. Ә Степан дәдәй мине ничек кеңә булса да юатырга, күңелемне табарга чамалый.

— Шулай була ул, бу дөньяда, — диде тагын сүз башлап. — Кеше гел бер урында гына яшәми. Китә тора, әйләнеп кайта тора. Заманында без дә сиңең әтиң белән менә нәкъ шушы юлдан шахтага акча эшләргә китеп барган идек. Кайларда гына булмадык. Вакыты белән яңадан туган авылга кайтып төштек. Бог даст, сез дә кайтырсыз әле...

Ул миңа бер карап алды да:

— На, на, — дип атына дәште. — Әйдә, калышма, безнең сүзне тыңлап барасыңмы әллә? Ул сиңа не касается, — дип Степан дәдәй көлә-көлә дилбегәнә тарткалады. — Әйдә, юл ерак әле...

— Шулай, китә идек тә, бер заман, кайтып та килә идек. Туган жир йөрәкне үзенә бик нык бәйләп куя, улым. Ычкынам димә, маташма да, жебе нык аның, беркем дә өзә алмый. Беләсең килсә, туган жир ераграк киткән саен якынарак була, улым...

Мин бу сүзләрнең мәгънәсен әле аңлап житмәдем ул чакта. Соңынан белдем. Әйе, дәрәс әйткән карт тимерче, дәрәс әйткән. Үз гомеремдә кайларда гына булмадым, нинди генә ерак жирләргә барып чыкмадым. Шулай ераграк киткән саен, туган ягым елдан-ел якынарак булып тоела иде.

Мин менә бүген, менә иртәгә туган авылыма кайтып китәрмен дип һаман-һаман өметләнеп йөрдәм.

Әмма бу китүләрем минем озакка, бик озакка булган икән. Мин әле моны белми идем...

Язмышка юл

Без шактый озак бардык. Әнием дә, үги әти дә үз арбаларыннан төшеп, безнең янга килә-китә тордылар. Әлбәттә, алар минем белән кызыксыналар иде. Янәсе, ничегрәк соң малайның кәефе?

Ә минем кәеф әллә ни начар түгел иде. Олырак яшьтә булсам, бәлки мин әле, балачагымнан аерылам, дип, сөйгән ярым кала, дус-ишләрем кала, дип кайгырган булыр идем. Дәрәс, бу юлы да минем соңыннан сагына-сагына сөйләрлек истәлекләрем бар. Минем Гөлдерием үзе генә дә ни тора! Кечкенә генә, ярлы гына, мескен генә туган йортым минем онытылырмы соң? Газизә апам, ап-ак чәчле, ап-ак йөзле дәү әнием сагындырмасы әллә? Юк, ул турыда мин соңыннан гына уйлап сагышланармын.

Ә хәзер мин әле кечкенә бер малай. Мин кайгыны беләм дә, белмим дә. Мин әле зур дөньяга чыгып кына киләм. Һәм менә чиксез кырлар аша сузылган юл мине шул зур дөньяга алып бара. Мин бу хакта да менә бүген язам, гомеремнең чигенә житкән бер вакытта язам. Ул чакларда мин нәрсә белә идем соң?

Мин арбага утырган. Ат тартып бара. Ул да үзенә кая барганын белми. Аны жиккәннәр, барырга кушканнар. Минә дә бит шулай алып китеп баралар.

Ә кая алып баралар? Миңа хәзер барыбер. Миңа бу кызыклы, хәтгә күңелле дә. Әнә бит малай-шалайлар безгә бик-бик кызыгып

калдылар. Юкка түгел, бәлки алар да менә шулай минем шикелле каядыр китеп барырга бик-бик телиләрдер дә, юк, тәтеми аларга! Ә мин киттем. Мин әле нәрсәләр генә күрмәм, нәрсәләр генә юктыр ул таулар илендә! Кызык түгелмени?..

Без бара торабыз. Степан дәдәй арбага кырын ятып черем итә. Ат әкрен генә, салмак кына атлый бирә. Ә мин тирә-юньгә каранам. Ерак-еракта асыллар күренеп кала. Кайчакларда кечкенә генә күперләр аша да узып китәбез. Кайчак юлчылар очрап куя.

Көн аяз, шактый эссе. Мин арбага чалкан ятып күк йөзенә текәләм. Ә анда тургайлар тирбәлә. Өзелеп-өзелеп сайрыйлар, көнозын сайрыйлар. Туймаслар икән. Әллә шулай жырлый-жырлый безне озата киләләрме?

Бәлки, алар минем бу якларга тиз генә әйләнеп кайтмасымны белгән булгандыр. Бәлки, бу малай безне онытмасын, дип жырлаганнардыр шулай.

Кинәт арба дырт-дырт итеп нәрсәгәдер бәрелә-сугыла узды. Степан дәдәй йокысыннан уянып, торып утырды. Йөзен сыпыргалады.

— На, на! — диде атка, — әллә күзләрең чыкканмы, теләсә кая өстерисен?

Ат колакларын торгызып, башын чайкап алды. Әллә гафу үтендеме, әллә хужасына, житәр сиңа, йокы бүрсетергә, дип әйтмәкче булдымы? Ат кына димә, ул бит арбада нәрсә булганын белеп, сизеп бара.

Степан дәдәй шунда миңа да әйтә куйды:

— Йоклап туйдыңмы, егет?

— Мин йокламыйм, Степан дәдәй, карый-карый барам...

— Шулаймы? Анысы да эш, улым. Ә мин юлда йокларга яратам... На, на! Бер рәхәт булып китә. Юл ераклыгын сизми дә каласын. Тик менә атым гына хужасы йоклаганын бер генә дә яратмый инде. Эче पोша, күрәсең. Син, думаешь, ул менә хәзер арбаны әллә белмиңә генә бәрдереп алдымы? Белмәс, бик белә, ничек кенә әле! Ул шулай юри маташтыра. Янәсе, йоклама хужам, миңа күнелсез. На, на! Берәз йөгер әле. Әнә, тегеләрдән артта калып барасың ич. На, на! Чибәрәм!

Үз атын, чибәрәм, ди Степан дәдәй. Ә мин эчтән генә көләм. Мондый кечкенә генә, ябык кына, берәз ишәккә дә охшый төшкән хайван чибәр буламыни? Хужасы аны бик ярата булыр. Шуңа күрә ана матур тел белән генә эндәшә...

Чыннан да, алдагы олау безне инде шактый еракта калдырып киткән иде. Ат юартты. Хужасы әйтмешли, сүзгә дә төшенә бугай.

Степан дәдәй көлтә сакалын сыпыра-сыпыра, күзләрен кыса-кыса елмайган булды.

— Улым кайта бит минем, — диде. — Улым кайта. Шатлыгы ни тора! Бәйрәм буласы... — Карт берәз уйланып барды. — Тик менә үзе генә кайтмый шул, кайгы да алып кайта. Кайсы жире яраланды икән? Кулымы, аягымы? Анысын үзе дә язмады, хәбәр дә итмәделәр...

Тиз арада алдагы олауны куып життек. Әнием безгә кул болгады. Күрәм, әледән-әле күзләрен сөртә. Беләм, елый ул. Миңа да авыр. «Елама, әнием, елама, мин сиңең белән бергә!» — дип кычкырасым килә. Түзәм, дөшми генә түзәм...

Степан дәдәйнең «чибәрә» янадан тыныч адымга төште. Тәгәрмәчләр ара-тирә үзара нәрсәдер сөйләшә шикелле. Әллә ардык диләрме? Бәлки шулайдыр да, мондый кызу көнне шыгырдамый хәлең юк.

Әнә, алда бер ялгыз агач күренде. Юл читенә чыгып баскан да, безне көтеп тора кебек. Биредән караганда ул агач, башына кара шәл ябынып, безнең өйгә килеп йөргән теге бөкрә карчыкка охшый иде. Күңелем жу итеп китте. Юк, юк, ул карчык түгел. Бу шактый олы яшьтәге ялгыз имән иде.

— Әнә, — диде Степан дәдәй, алга таба ымлап. — Инде килеп житә-без...

Кая килеп житәбез? Мин әле бернәрсә дә аңламыйм. Алдагы олау әлеге агач янына килеп житеп, бер яккарак борылды да күздән югалды. Нәрсә булды?

Озак та үтмәде, безнең олау да түбән таба тәгәрәде. Ә түбәндә, яр астында, киң дәрья агып ята иде.

Идел, Идел дип бер хозурланып сөйлэгәннәрен ишеткәнем бар. Менә хәзер үзем дә шул Иделне күрәм. Шатлыгымнан мин дә: «Идел, Идел!» — дип кычкырдым.

Арбага аягүрә торып бастым. Алдымда нинди киң елга! Әнә ул, ялтырап торган көмеш юл шикелле, әллә кайларга борыла-сарыла ерак офыкларга барып тоташкан. Безгә дә менә шул юлдан әллә кайларга китәсе...

Пристаньга якынарак бер якта атлары туарылган арбалар күренде. Тагын кемнәрдер шулай безнең шикелле чит якларга китүчеләрне озата килгәннәр булса кирәк. Кайберләре туганнарын, дус-ишләрен каршыларга чыкканнардыр, мөгаен. Ә кайсылары сугыштан яраланып кайтучыларны кайгыра-кайгыра көтеп торалардыр. Әнә, безнең Степан дәдәй шикелле. Аның улы да бит бүген кайтып төшәргә тиеш икән.

Без дә шул олаулар янына килеп туктадык. Атларны туарып, камытларын салдырмыйча гына арба артларына тезгәннәре белән бәйләп куйдык. Алларына печән салдык. Аларга шул да бик житкән. Әйдә, тыныч кына ашый бирсеннәр...

Ә кешеләргә туктаусыз йөгерергә, арлы-бирле тирләп-пешеп чабарга, нәрсәдер эзләргә, табарга, кемнәдер күрергә, анда-монда чуала-чуала һаман нужда куарга язган, күрәсен.

Әнә бит кайсыдыр бере килеп тора, кайсы китеп бара, кемдер кемгәдер кычкыра-кычкыра кул болгый. Пристань тирәсе гөр килә. Шулар инде ул — дөнья дигәннәре. Кая гына карама, кешеләр, кешеләр... Әнә, берсе аркасына капчык асқан. Кулларына да төеннәр тотып алган. Биленә корымланып каралган калай савыт элгән. Бауга беркетелгән ул калай савыт исә дың-дың итеп, әйдә, әйдә, дигән кебек, хужасының артына суккалай, тагын да тизрәк барырга куша сыман. Мин эчем катып көләм. Көlmәс идем дә, ул кеше шулай үзе мине көлдәрә.

Берәүләре яр буена утырышып учак ягып жибәргән, чиләк асқан. Шулар учак тирәсендә олы-олы агайлар, хатын-кызлар, буйга миннән дә төбәнәгрәк бала-чагалар кайнаша. Болар да каядыр китәләр.

Кая китәләр, нигә китәләр? Чит якларда аларга нәрсә калган? Мин ичмасам яшь эти белән хөрмә үскән жирләргә барам. Дөрөсрәге, мине алып китәләр, ә аларны туган жирләрдән кем куа? Нужа куа, имеш. Нужа дигәннәре нинди була соң ул? Башлы-күзле, аяклы-куллымы ул нужа?

Мин арбага утырган килеш менә шулай уйланган булып маташам. Әнием дә минем янымда. Ул мине качаклы, иркәли, башымнан сыйный. «Китәбез, улым, китәбез,— ди,— еракка...»

— Хөрмә ашарбыз, дим мин.

Әнием елмая, ә күзләре юеш. «Хөрмә ашамый да яшәгән булар идек әле,— ди. — Икмәгебез булсын да, тормышыбыз жайлы гына барсын, дигән, улым...»

Бу сүзләр мине шикләндәрә. Нәрсә әйтергә дә белмим. Башымны түбән иям. Әнием дә эндәшми генә утыра.

Үги эти дә, Степан дәдәй дә пристаньга китеп барганнар иде. Ә икенче олаучы абый мышный-мышный көпчәкләр майлап изалана. Тапкан бит вакытын. Әйтерен бармы? Ә менә минем әтием алай итми иде. Юлга чыгасы булса, бер көн алдан ук камытны рәтләп, көпчәкләрне майлап, ялт иттереп әзерләп куя торган иде. Ул шул — минем үз әтием, үз әтием. Кулынан эш килә иде аның...

Әти, дип әйттемме, минем күчеләмә тагын моң төшә. Сагынам мин аны. Узган елны гына әле без бу вакытта болынга барып йөри торган идек. Әтием күлмәк изүләрен чишеп печән чабар иде. Тирләп чыга, шунда бер тукталып, түбәтәе белән йөзән сөртеп алып иде. Бер хозурланып тирә-якка карап торыр иде. Болында рәхәт бит.

Әнием теге очтарак печән тырмалый. Башында киң кырлы ак тула эшләпә. Аякларында да тула оеклар. Сап-сары юкәдән чабаталар киеп алган. Ап-ак аляпкыч япкан. Күлмәк итәкләрен ян-якка кыстырып куйган. Эшләми, биеп кенә йөри шикелле.

Болында шундый матур итеп киенешкән хатыннар да, буйга житкән кызлар да әллә күпме. Әмма минем әнием барысыннан дә матуррак. Әнә, әтием дә чалгы кайраган арада әниемә исе китеп карап тора. Беренче кабат күрәмени? Әнием дә аның күз карашларын жәт кенә сизеп ала. «Әй, син, — ди, — авызыңны яп, кулыңны кисәрсен». Үзе кызларча көлеп жибәрә.

Ә мин жир жиләге жыям. Әнә күпме алар биредә! Берсен өзеп алып өлгөрмисен, икенчесе дә елмаеп, күз кыса кебек. Әнә, тагын, тагын. Карасан, бөтен тирә-якны кып-кызыл жиләк басып алган. Исләре нинди аларның, исләре! Күңелне рәхәтләндерә, шатландыра. Авызыңа каптыңмы, тел очында ук эреп бетә. Ә чәйгә салсан ул жиләкләрне, балың-ширбәтең дә кирәк түгел.

Жиләк салган чәйнең житмеш төрле сырхаудан шифасы бар, дип сөйләшкәннәрен ишеткәнем бар иде. Нигә әтиемә шул чәйне эчермәделәр икән? Балки, ул да терелгән булып иде.

Теге кара шәл ябынган бөкре карчык минем әтиемә нинди генә үлән сулары эчерде икән? Әле үзе өшкөргән булып та кыланды бит.

Исемә төште. Беркөнне ул карчык бармак башы кадәр генә шешәдә ниндидер көмеш төсле бер нәрсә китергән иде. Карчык үзенә куе кашларын астыннан ялтырап торган күзләрен мәче шикелле уйнатып алды. Ярый әле чаршау артына карамады. Анда мин качып тора идем. Әнием күршеләргә кергәнме, әллә инешкә киткәнме, ул бу чакта өйдә юк иде.

Әтием шул кечкенә генә шешәне сөяккә генә калган куллары белән тотып алды. Күз алларына китереп карады. «Терекөмеш», — диде.

— Шуннан башканы таба алмадым, Хәсән. Бик мактап сөйлиләр, — диде карчык. — Эшне бик тиз йөртә икән...

— Беләм, беләм, — диде әтием, — таш буаларны да ерып ташлый торган нәрсә бу. Ә мин таш түгел, миңа бер тамчысы да житәр...

Әтием дә кемнәндер шикләнган шикелле күзләрен зур ачып тирә-якка каранды. Авыр сулады, ыңгырашты.

— Инде салып бир, эчәм, — диде.

Мин мыштым гына күзәтәм. Тагын нәрсә генә эшләргә жыеналар болар? Балки, куркыныч түгелдер. Әнә бит әтием «эшне тиз йөртә» диде. Балки, ул терекөмеш дигән нәрсә бик шәп дарудыр...

— Я, сал, сал, чынаяк алдында ич, — диде әтием, карчыкка ялварып.

Карчык уттан курыккан кебек кинәт читкә тайпылды.

— Юк, юк, — диде хафаланып, — кулларым бармый бу эшкә, Хәсән, гафу ит. Үзең сорадың, табып китердем. Калганын үзән башкар, мин күрмәдем дә, белмәдем дә...

Карчык авыз эченнән генә нәрсәдер мыгырданды, әти өстенә төкәрә-төкәрә амин тотты.

— Алла сине дә, мине дә гафу итсен, — диде тагын, елаган кебек тотлыга-тотлыга. — Минем гаебем юк. Ялварып сорадың, алып килдем...

Карчык итәкләрен жыештыра-жыештыра тиз генә чыгып та китте.

Әтием шешәне тоткан килеш тынып калды. Уйга бирелде, күрәсен. Мин дә уйландым. Болар ни өчен бу кадәр серле сөйләштеләр әле? Мин бит бернәрсә дә аңламый тордым. Әмма тора-бара төшендем шикелле.

Әти бик каты авырый. Авыр ыңгыраша, буылып-буылып ютәлли. Йөзе кара янып чыга. Бераздан тынычлана, бу юлы инде аның йөзе агарып кала. Шунда ул: «Агу табыгыз миңа, агу табыгыз, — дип ялына башлай. — Бу газәпләргә түзәр хәлем калмады. Нигә мине аз гына да кызганмыйсыз? — ди. Ул шулай елап-елап агу сорый: — Үзегез дә миннән туйгансыздыр инде», — ди...

Аңладым, кара шәлле карчык әнә нәрсә алып килгән. Әти кулындагы кечкенә шешәдә — агу! Минем сулышларым кысылды. Тез буыннарым калтырады. Иреннәрем кипшеде. Ул агуны үзем эчтем шикелле.

Әтием шешәнең бөкесен ачып маташа. Алай итә, болай итеп карый. Әмма нәп-нечкә булып калган бармакларның көче житми. Бөке чыкмый. Менә ул, шешә башын авызына кабып, бөкене тешләре белән

тартып алмакчы. Мин чаршау артыннан атылып чыктым да этиемнең кулыннан шешәне умырып алдым, учыма йомарладым.

— Юк, юк, этием, эчмисең,— дидем. — Бу кешене үтерә, агу бу! Агу!..

— Улым, син биредәмени?— диде этием. Үзе шунда елап та жибәрде. — Кил әле, кил яныма. Кочыйм әле...

Мин дә этиемнең күкрәгенә башымны куеп еладым.

— Үлмисең, этием, үлмисең,— дидем.

— Яратасың икән мине, улым,— диде этием. — Бик яратасың икән. Рәхмәт... Аз гына кичеккән булсан, күрми кала идем ич сине. Яшисем бар икән әле бу дөньяда...

Этием берәз хәл жыйды. Йөзеннән учы белән күз яшьләрен сыпырды, тирән итеп сулыш алды.

— Әниңә берүк әйтә күрмә, йөрәге бозылып,— диде. — Ә бу «даруны» кая да булса илтеп ташла. Беркем дә табарлык булмасын. Тагын кемнәңдер кулына эләкмәсен. Ярыймы? Улым, сүз бир әтиңә...

— Ярый, сүз бирәм,— дидем.

Бу турыда мин әниемә бер генә сүз дә әйтмәдем. Һәм бәлки беркайчан да, беркемгә дә әйтмәм. Этием: «Яшисем бар әле дөньяда»,— дисә дә, шуннан соң озак тормады. Бәлки теге карчык: «Нигә агу бирдем, нигә?»— дип өзгәләнә торгандыр, әмма көмеш төсле ул шешә жир астына күмелеп калды.

Кинәт әнием минем жылкәгә чак кына кагып алды да:

— Пароход килә, пароход! — дип кычкырды.

Мин уйларымнан уянып киткән кебек булдым. Карадым. Әле шактый еракта, Идел суларын як-якка ера-ера, дөп-дөп итеп гүли-гүли пароход килә иде.

Энә килә ак пароход,
Төягәннәр гөл-сабын
Гөл сагынмасаң бер сагын,
Онытып жибәрмә тагын...

— дип тә жырлыйлар иде безнең авылда. Без әле бик бәләкәйләр генә булсак та, егетләр гармун уйнап урам узганда артларыннан калмый йөри идек. Шул чакта ишеткән идем мин ул жырны. Исемдә.

Энә, пароход килә. Мең тәрәзәле өй шикелле икән. Энә, моржасы да бар. Энә, төтене дә актарылып чыга. Моржасы булгач, миңе дә бардыр аның. Бәлки, ул миңгә икмәк тә пешерәләрдер әле. Кызык, пароход, имеш.

Әмма матур ул. Үзе ап-ак. Идел өстенә кунып торган ниндидер бик зур кош кебек. Их, минем эшнәләр белмиләр. Менә шушы пароходка утырып, без хөрмә үскән якларга китеп барачакбыз. Күрсәләр, көнләшеп үләрләр иде.

Мин шатланам. Пароход килә! дип, әниемнең кочагына сыенам. Әнием елмая. Беләм, бу елмая бары тик минем өчен генә. Баланың кәефе кырылмасын, ди бугай. Ә йөрәгендә аның, бәлки, дөрләп ут янадыр. Туган жирдән аерылып китәбез, ди-ди сагышлана торгандыр.

Ә миңа нәрсә? Мин әле мондый кайгыны белмим. Мин бер елымны бишектә ятып уздырганмын. Бер елны тәпи-тәпи йөрергә өйрәнгәнмен. Аннан соң тагын бер ел узган. Өч яшькә житкәнмен. Кояшны танып алганмын. Айны, йолдызларны күргәнмен. Йортта тавык-чебиләр белән чәбәләшеп беткәнмен. Ата каз талагач, акырып-бакырып елаганмын.

Тагын бер ел узган. Әни итәгенә ябышып йөри башлаганмын. Күл буйларына төшкәнбез. Шунда мин иң беренче кабат акайкүз бакаларга исем китеп карап торганмын. Кайчакларда этием белән кырга чыкканмын. Әти жир сукалаган, ә мин арбада йоклап ятканмын. Менә минем белгәннәрем шул гына әлегә. Тагын болында күпме булганмын, урманда күпме йөргәнмен?

Энием исә биредә гомер иткән кеше. Нәрсә генә эшләмәгән дә, нәрсәләр генә күрмәгән ул. Кайгырган да, шатланган да, көлгән дә, елаган да. Барысы да исенә төшәдер. Ә пароход әнә килә. Безне алып китәргә килә. Менә ул сузып кына, моңлы гына кычкыртты: У-у-у... диде. Пристаньга яны белән ышкына-ышкына туктап калды.

Энием сүзсез генә карап тора. Ә миңа кызык та, күңелле дә. Тирләп-пешеп үги әти килеп житте.

— Билетлар алдым, әйберләрне пристаньга якынрак илтәп куясы булыр, — диде.

— Степан дэдәй кая калды соң? — дип сорады энием...

Үги әти жавап бирергә өлгөрмәде, пароход тагын кычкыртты. Яр буенда әле тынып кына торган кешеләр мәш килеп пристаньга таба йөгөрештеләр.

— Иң элек, — диде үги әти, — сугыштан кайтучыларны чыгара-чаклар. Степан дэдәй шунда үз улын көтә калды...

Һәм, чыннан да, әнә берәм-берәм аксак-төксәк солдатлар күренә башлады. Алар агач аяклары белән такта басма буйлап култык таякларына таяна-таяна, шак-шак атлап ярга чыга баралар. Кайсыберләре сыңар куллы. Кайберләре, чалма кигән төсле, башларына ак чүпрәк ураган. Барысының да диярлек күкрәкләрендә көмеш тәреләр ялтыр-елтыр итеп китә.

Солдатлар шулай әкрән генә чыга бирәләр, ярда аларны туган-нары кочаклап алалар, үбәләр, жылкәләреннән чәбәклиләр. Кемнәрдер елаша. Минем эниемнән дә күзләреннән зрә-зрә тамчылар тәгәри.

— Мескеннәр, мескеннәр, — ди. — Арслан кебек егетләргә әнә нишләп кайтаралар...

Үги әти эндәшми. Сизәм, ул да эчтән генә үкси.

— Болай булгач, безнең шикеллеләргә дә беркөнне жилтерәтеп китәрләр, ди. Көт тә тор менә...

— Бу сугыш дигәннәре озакка барырмы икән? — ди энием. — Бәлки туктатырлар...

— Белеп булмый, — ди үги әти. — Барысы да патша кулында.

Мин һаман солдатларга карыйм. Безнең абый да шунда күрәнмәс микән? — дим. Әнә, Степан дэдәй бирегә килә. Нигә берүзе генә? Улы кайда? Нәрсә булган?

Степан дэдәй безнең янга килеп житеп, сүзсез генә туктап калды. Кулларын як-якка жәйгәлде, күкрәген тырнаган шикелле итте, күлмәк изүләрен тарткалады. Иреннәре дерелдәде. Ул нәрсәдер әйтергә тели, әмма сүз таба алмый шикелле.

Мин куркам. Степан дэдәйнән йөзә дә әллә нишләп киткән. Бөр-якка чалшайган төслерәк. Энием дә, үги әти дә аңа карап аптыраган кыяфәттә торалар. Ичмасам, алар нәрсә дә булса әйтсеннәр иде. Юк, эндәшмиләр.

Степан дэдәй шул арада кесәсеннән кабалана-кабалана челемен тартып чыгарды. Тәмәке тутырмакчы булды. Бармаклары калтыранды, тәмәкесә чыткә сибелде. Шулай да буш челемне авызына қабып, бер-ике суырган булды. Төкерде. Тик шуннан соң гына теленә сүз килде.

— Малайны суйганнар, — диде. — Суйганнар минем улымны, нә-лэт төшкерләре...

Карт тиерче ике йодрыгы белән күкрәгенә суга-суга тагын әллә ниләр әйтеп кычкырынды. Аннан соң челемнә көч-хәл белән тәмәке тутырып қабызып жибәрде. Күп итеп төтен суырып йотты. Авызыннан куерып төтен чыкты. Әйтерсең, аның эчендә дә ниндидер ут дөрли иде кебек. Шул ут аның кайсыдыр жирен яндыра. Төтен шул уттан тышка бөркедә-иде сыман.

— Күрше авылдан бер солдатны очраттым, — диде Степан дэдәй, карлыгып беткән тавышы белән. — Ул минем Гришаны күргән икән.

Алар бер ротада булганнар. Менә шул солдат әйтә: «Порт-Артур янында сугышка бергә кердек, ди. Күз ачып та өлгермәдек ди, как шарахнул япашка ди, бер аягымны өзде дә алды, ди. Синен Гришаның корсагына ярчык кереп утырды, ди. Күзләребезне госпитальдә генә ачтык, ди. Минем аякның тагын бер өлешен кисеп ташладылар, ди. Ә Гришаның корсагын ярып йодрык кадәр тимер кисәген алып тегеп куйдылар, ди. Григорий бик тиз терелеп аякка басты, ди. Мин дә култыкшаларга таянып йөрөргә өйрәнә башладым. Инде икебез дә өйгә кайтырга жыена идек. Менә бервакыт Григорий кабат авырып китте. Аяктан егылды...»

Степан дәдәй сүзеннән туктады да тагын челеменә ут төртте. Төтен суырды. «Авыр, бик авыр»,— диде күзләрен жиң очы белән сөртә-сөртә.

— Нәрсә әйтте соң теге солдат?— дип сорады әнием. — Нәрсә булган тагын?

— Солдат бик озак әйтми торды,— диде Степан дәдәй. — Сизәм, солдат тотлыга, күзләреннән күрәм, авыр хәбәр әйтергә жыена бу. Әйт, әйт, улым, дидем солдатка, язмыштан узмыш юк...

Степан дәдәй үзе дә бермәл тынып торды. Бу авыр хәбәрне ничек кенә әйтергә соң дип уйланды бугай. Аннан соң әкрән генә сөйләп китте:

— Минем Григорийны операция өстәленә яткырып кабат йоклатып алганнар. Ул инде шул йокыдан уяна алмаган. Доктор теге чакта аның эчендә кайчы онытып калдырган икән. Шуннан заражение булган...

— Харап иткәннәр кешене,— диде әнием, өзгәләнә-өзгәләнә тетрәнеп. Йөзенә яулыгын каплап елый башлады. — Рәхимсезләр, әрәм иткәннәр баланы.

— Әйтмә дә инде,— диде үги әти,— духтыр кул астында жан биргән, мескен, суйганнар икән шул, суйганнар...

Степан дәдәй инде еламый иде. Бәлки елар иде дә, инде күз яшләре беткән, күрәсен. Аның йөзе агарынды. Күзләре кысыла төште. Гәүдәсе иелебрәк калды. Хәтта буй-сыны да кечкенәрәк булып китте сыман.

Бу авыр хәбәрдән соң бәлки кинәт кенә чәчләре дә агарган булып иде. Әмма аның башына күптән чал төшкән инде. Ул сүзсез генә атын жикте. Арбаңы китәсе юлга таба борып куйды. Атны маңгаеннан сыйпады, ялын рәтләде.

— Менә шундый-шундый хәлләр,— диде, аты белән сөйләшкән кебек итеп.

Аннан соң безнең янга килде дә картузын салып кулына тотты.

— Әнисенә ничек кенә әйтәсе булып инде. Йөрәге шартлар дип куркам. Бердәнбер малай иде ул безнең...

Без бу кайгылы кешегә нинди генә киңәш бирә алабыз соң? Йөрәк өзгеч әче хәбәрне матур итеп әйтеп буламы? Юк, Степан дәдәй бездән киңәш көтми иде.

— Мин аллага тапшырып китим инде,— диде. Үги әти белән кул биреп саубуллашты.

— Авыр, бик авыр,— диде аңа әнием. — Синен улыңны күрәп без дә бер шатланмакчы идек тә бит. Насыйп булмады, алла түземлек бирсен сезгә...

Степан дәдәй әниемнең жилкәсенә, үз кызын иркәләгән кебек итеп, йомшак кына кул тидереп алды.

— Хуш, Жамалия,— диде. — Бәхетле бул...

Әнием эндәшмәде. Ул урысча бөтенләй сөйли белми. Ләкин Степан дәдәй татарча да сөйләшә ала иде. Безнең авылларда тимерчеләр барысы да урыслар, барысы да татарча сөйләшә генә түгел, жырлый да белә. Әмма әниемнең бу юлы сөйләшмәве аннан түгел иде. Ул Степан дәдәйнең күчеленә хуш килердәй бер генә сүз дә таба алмады. Бу кайгы түздән зуррак иде. Әнием, башын түбән игән килеш, тавышсыз гына елый бирде.

Ә мине Степан дәдәй күкрәгенә кочаклап алды:

— Сау бул, маленький Хәсән,— диде. — Сау бул, сынок. Син әле әллә кайларда йөрөп дөнъя гизәрсен. Әмма туган йортыңа юлны онытма, балакай...

Минем дә кычкырып елыйсым килә. Түзәргә тырышам. Яшьләрне күрсәтмәскә теләп, күзләремне кысып йомам. Ә күз яшьләренә шул гына кирәк тә икән. Әнә алар тамчы-тамчы булып, атылышып, бәрелешеп чыктылар.

Пароход тагын кычкыртты. Инде бу юлы ул безне чакырды сыман. Үги әти бик тиз генә төрле вак-төяк тутырылган ике капчыкны авызлары белән бер-берсенә китереп бәйләде дә жылкәсенә алып салды. Кулларына да тагын берничә төен тотты.

— Әйдәгез,— диде дә үзе йөгәрә-йөгәрә китеп барды.

Әнием дә бер кочак әйбер жыештырып алды. Миңа буш чиләк тотырды.

— Итәгемә ябыш,— диде. — Берүк адашып калма, энә, биредә халык дөнъя, күрәсендер...

Мин дә әнием артыннан йөгәрдем. Кулымдагы чиләгем жиргә бәрелә-сугыла килә. Дынгыр-доңгыр итә. Әнием елмая. Адашмас, ди бугай, чаң сугып бара, янәсе.

Без пароходның койрык ягына килеп чыктык. Үги әти капчыклары пароход кырыена сөяп, бастырып куйды да: «Безнең урын менә шунда булыр,— диде. Кесәсеннән шакмакны яулык чыгарып маңгай тирләрен сөртте. — Аллага шөкер, урнаштык...»

Пароход тагын сузып-сузып тоташ өч кабат кычкыртты. Китәбез. «Ки-тә-без!» дип әйтүе иде аның. Кинәт чаж-пож иткән тавышлар ишетелде. Тирә-як аксыл пар белән тулды. Пароход бер чайкалып куйды. Карасам, пароход түгел, пристань үзе артка таба кузгалып китте. Ярда үскән агачлар да, андагы өйләр дә, кешеләр дә артка таба йөгәрә сыман. Бу кызыклы иде. Пароход тик кенә тора иде шикелле.

Кинәт барысы да үз урыннарында басып калды. Ә пароход Идел уртасына юл алды. Без китә барабыз, яр кала бара. Кемнәрдер кул болгый. Кемнәрдер тавыш сала. Бәлки, кемнәрдер анда елый да торгандыр әле.

Әнием, таштан ясалган сын кебек, селкенми дә, кузгалмый да. Ярга таба текәлеп караган да тынып калган. Бәлки, эчтән генә: «Китәбез, кайтып булырмы?» — дип әйтә-әйтә сызлана, сагышлана торгандыр. Ә миңа рәхәт. Безнең авыл малайларына кая мондый бәхет? Әнә, алар торып калды. Ә мин ак пароходка утырып китеп барам...

Үги әти безнең әйберләргә жайлап кына урнаштыра торды.

— Менә, бирегә син утырысың,— диде, миңа урын күрсәтеп. Үзе кулына калай чәйнек тотып: — Чәй алып кайтыйм әле,— дип ашыга-ашыга каядыр китте.

Мин үз урыныма утырдым да тирә-ягыма карана башладым. Шыгрым тулы халык биредә. Кая таба юл тоталар соң бу кешеләр? Белмәс-сән, бәлки алар да хөрмә үскән якларга бара торганнардыр. Без генә мени дөнъяда!

Өнемдә төш күрәммә әллә?..

Без ерак киттек, озак бардык.

Өчәнче көн иртәсендә бугай, мине әнием йомшак кына төртеп уятты:

— Тор, улым, тор,— диде. — Килеп житәбез...

Мин уяндым, күзләремне ачтым. Жәт кенә аягүрә торып Идел өстенә карадым. Кинәт исем китте. Менә хәзер өнемдә төш күрә башладым кебек.

Нәкъ Идел өстендә түм-түгәрәк, кып-кызыл туп йөзә шикелле. Белдем, су астыннан шулай қояш күтәрелеп килә икән. Бу якларда қояш әнә қаян чыга, күрәсен. Ә безнең авылда қояш урман артыннан ғына килеп чыга да туп-туры безнең тәрәзгә карый торған иде.

Су өстендә кызғылт юл салынған. Без шул юлдан қояшка таба йөзәбез кебек. Ә қояш безгә юл биргән сыман күтәрелә бара. Кешеләр йөзләрен шул якка таба борып, тынып карап торалар. Бер генә сүз дә эндәшмиләр. Әллә уйга талғаннармы? Әллә бу таң күренеше аларны шулай сихерләп куйғанмы? Әллә алар қояш чыккан офык ягында тагын ниндидер бер яңа дөнья күрергә телиләрме!

Их, минем Гөлдерием булса биредә, ул хәзер «Ки-ке-ри-күк!» дип тавыш салыр иде. Юк шул биредә минем сөекле әтәчем. Хәзер ул авылда дөньяны кузгата торгандыр. Хәсән әтәче уянды, әнә гөлдери, дип әйтәләрдер анда...

Кинәт пароход кычкыртты. Тавышы әллә қайларга китеп барды. Дулкыннар да шул тавыштан уянып киттеләр сыман. Озак та узмады, пароход яр читендә артылаш суга кереп қалған бик зур бина қырына шомә ғына килеп сугылды, қайкалып алды. Идәндә борынын түбән салып, йоқымсырап утырган чәйнек даңгыр-доңгыр итеп сикереп куйды.

— Йоқымсырған әле генә уянды бу,— диде кемдер. Ян-тирәдәге кешеләр дә көлештеләр. Миңа да қызыклы иде бу. Ул бит безнең чәйнек. Бәлки, мине онытып қалдырмағыз, дип әйтергә теләгәндер ул мескен. Мин аны қулыма тотып алдым.

Әнә, безнең күз алдыбызда яр буйлап, як-якка жәелеп киткән таш қала иртәнге қояш нурларында меңләгән тәрәзәләре белән балқып тора.

— Менә, шушы инде ул Царицын шәһәре,— диде үги әти. Билгеле, ул моны миңа атап әйтә иде. Янәсе, авыл малае белеп торсын. Бәлки, кирәге булыр...

Кешеләр урыннарыннан кузгалыштылар, әйберләрен, сандықларын күтәрделәр. Алар инде пароходтан чыгарга ашыга иде.

Үги әти қапчықларны жылкәсенә күтәрә-күтәрә сөйләнә торды: — Без әле биредән машинага утырып китәчәкбез...

Менә сиңа кирәк булса, мин бит шушы шәһәрдә яшәргә қалачакбыз дип уйлаган идем. Безнең әле тагын қаядыр китәсебез бар икән. Машинага утырып, ди үги әти.

И, ул машина дигәннәрен дә күрәсем бар икән әле минем! Қызык буласы. Шунда тагын бер жыр исемә төште. Анысын да авылда жырлылар иде.

Утырмағыз машинага,
Машина алып китә ул.
Алып китеп ерак илгә,
Башны қарап итә ул.

Әнием дә бу жырны белә. Бәлки, ул да менә бу минутларда шул жырны әчтән генә исенә төшереп барадыр. Нишлик соң без? Үзәбез теләп китмибез лә. Бәлки, безнең башлар қарап булмас. Бәлки, ул жырны шаян егетләр юри генә чыгарғаннардыр. Аларга бит жыр чыгару берни тормый...

Мин шулай үземне юатам. Қурыкма, әнием, қурыкма, дип әйтәсем қилә. Әмма эндәшмим. Әнием артыннан лырт-лырт йөгерә бирәм...

Ярга чыктык. Текә баскыч буйлап әкрен генә атлый-атлый, ял итә итә шәһәргә менеп життек. Биредән урамнар башлана. Урамнары да нинди бит! Тап-тақыр, таш түшәп жибергән. Монда қабата киеп йөрергә ярымы икән? Әмма яланаяк йөрергә бик қайлы.

Тукта, бер якта энэ ике көпчәклә биек-биек арбалар тезелешеп тора. Яннарында олы-олы агайлар кул болгый-болгый безне чакыралар. Нигә?

Безнең авылда андый кешеләр юк. Боларның йөзләрен сакал-мыек баскан. Кайсы яланбаш, чәчләре тузгып, маңгайларына төшеп тора. Кайберләре башларына чүпрәк ураган. Күлмәк итәкләре тезләренә кадәр житкән. Изүләре ачык. Гәүдәләре зур, калын. Куллары таза. Тотып алса, ычкынам димә. Алар безгә карый-карый көлешкән булып, авызларын ера-ера ыржайлар. Үзем генә булсам, мин алардан куркып әллә кая качып киткән булыр идем...

Менә шуларның берсе безнең янга йөгереп килде дә, үги әтинең жылкәсеннән ике капчыкны да уйнаган шикелле итеп кенә күтәреп алып үз жылкәсенә салды.

— Пойдем, князь, повезу, на вокзал что ли?— диде. — Дорого не возьму...

— Да, да, на вокзал пашул,— диде үги әти. — Машина садился дамуи пришул. Дорого давал, динга нет...

Мин әниемнең колагына сузыла-сузыла пышылдадым:

— Әнием, күр әле, безнең үги әти урысча үтереп сөйләшә белә икән — ишеттемме?

— Ишеттем, ишеттем,— диде әнием. — Үземнең дә исем китте. Ярдыра гына...

Мондый әти белән без харап булабызмы соң!

Әниемә карадым, ә ул матур итеп елмая. Ире бик уңган булып чыкты, янәсе.

Шул арада бу урыс безнең әйберләргә үз арбасына төяде.

— Ладно, ладно,— дип мыгырдады.

Тукта, кай кая соң моның? Ары-бире карандым. Юк, бернинди ат та күренми иде.

— Идика сюда,— дип теге кеше үзенең зур куллары белән тотып алды. Навага чөйгән шикелле итеп күтәрде дә арбага утыртып куйды. «Как барин будешь»,— диде. Әнием нәрсә әйтергә дә өлгерми калды. Үги әти елмайды.

Ә олаучы үзе ике тәртә арасына килеп керде. Арбага бәйләгән киң каеш бауны күкрәгенә киде. Учларына төкереп, бер-берсенә ышкып алды. Ике тәртәне дә як-яктан тотып, алгарак ята төшеп: «hop, hop!»— дип бер кычкырды да арбаны тартып алып китте. Менә сиңа ат!

Без урам уртасыннан барабыз. Үги әти дә, әнием дә арттан арбаны этә-төртә киләләр. Ә мин башымны күтәрә-күтәрә биек йортларга карыйм. Муеным авырта башлый. Менә йортлар ичмасам! Безнең авылда мулла абыйның калай түбәле йорты да бик биек иде. Әмма ул болар янында кәжә кебек кенә күренә. Йортлар, йортлар... барысы да таштан салынган. Кайсы кызгылт, кайсы ак, кайсы сары. Тәрәзәләрен санап кына бетерерлек түгел.

Ә кешеләр нинди биредә! Өсләренә ал, зәңгәр, ак, кара киёмнәр кигәннәр. Башларында әллә нинди эшләпәләр. Хатыннар баш өсләренә зонтик күтәргән. Урам көнбагыш бакчасы кебек.

Менә без икенче урамга борылып киттек. Биредә йортлар тагы да биегрәк. Берсе өстенә берсе менеп утырган кебек. Урамда кешеләр тагын да күбрәк. Кайберләре туктап, безне күзәтеп калалар. Әллә арба тартып баручыга карыйлар, әллә миңа? Әнием дә, үги әти дә эндәшмичә генә килә бирәләр. Әллә аларга кызык түгел микән?

Энә, урам уртасыннан бирегә таба ниндидер бер өй шуышып килә. Үзе кызылга буялган, түбәсендә дугасы да бар. Алдына сузып куйган ике тимер өстенә менеп баскан да чаң суга-суга йөгәрә, нәкъ безгә таба килә. Мин куркып, нишләргә белми алтырап торганда безнең арба читкә чыгып туктады. Ә теге өй көпчәкләрен шалдыр-шылдыр әйләндерә-

эйлэндәрә нәкъ безнең яннан гына узып китте. Тәрәзәләреннән кешеләр күренә. Исләре дә китми утырып баралар.

Әнием дә авызын ачып карап тора.

— Нәрсә бу?— ди.

— Транбай,— ди үги әти.— Транбай...

Кызык, безнең авылда Гатабай исемле кеше дә, Сарбай дигән эт тә бар иде. Ә биредә әнә шул үзйөрешле өйне транбай диләр икән.

Без янадан кузгалып киттек. Берәз бардык-бардык та, тагын каядыр борылдык. Без шулай күпме генә йөрсәк тә шәһәр очына барып чыгалмас идек шикелле. Әнием дәрәс әйтә: Биредә адаштыңмы, югалдым дип бел...

Әмма берзаман бу зур шәһәрне миннән дә яхшырак белгән кеше булмас. Мин аның базарларын, вокзалларын, яр буйларын, менә бу, әлегә минем өчен ят урамнарын актарып, йөрөп чыгармын. Кайда нәрсә барлыгын, кибетләрен, хәтта чиркәүләрен дә теләсә кемнән дә яхшырак беләчәкмен.

Моның өчен миңа әле тагын ике ел үсәргә туры киләчәк. Әле хөрмә үскән жирләрдә торасы булыр. Нәрсәләр генә күрмәм әле. Елармын да, кайгырырмын да. Әмма бу хакта мин әле менә бүген бер нәрсә дә белми идем...

Вокзалга килеп життек. Биредә икән ул әкәмәт! Әнә нинди була икән ул — кешеләрне әллә кая алып китә торган машина. Тимер тау шикелле. Башында моржа. Кара төтен бөрпек тора. Маңгаенда түп-түгәрәк паяла күз. Як-ягында көпчәкләр. Корсагы шартлардай булып күбәнгән. Үзе бертуктаусыз чаж-чож итә. Кинәт пар чыгарып уфылдый. «Ах, миңа кызу-кызу»,— ди сыман. Чыннан да, янына барып житмисең, битне пешерә башлый. Бер кычкыртып жибәрсә, бар кешеләр дә сискәнеп куя. Мин куркам, әнием артына кача-поса гына барам. Ләкин әнием үзе дә шүрли. Ул үги әти артыннан курка-курка гына атлый. Үги әти әйтә:

— Бу — паробоз була, ди. Ничек кенә пошкырынса да, кешегә тия алмый, ди. Башын да боргаламый, арты белән дә тибенми. Кушсалар алга китә, артка бара. Анардан куркып торасы юк, ди. Әмма кызып китсә, йөгәрә, түзеп кенә тор...

Паровоз артына кызыл вагоннар тагылган. Тып-тын гына нәрсәдер көтеп торалар сыман. Ә вагоннарда солдатлар, солдатлар. Кайсылары көлешә, кайберләре вагон читенә аякларын салындырып утырган да уйга бирелгән. Бик күп алар, картлары да бар, яшьләре дә.

— Болар кая баралар соң?— ди әнием.

— Кая булсын, сугышка. Германны тар-мар итәргә...

Әнием авыр сулый. Башын селки:

— И, мескеннәр,— ди. — Башлары әрәм булыр инде. Китәләр дә китәләр. Кире кайтырлармы?

Үги әти эндәшми. Капчыкларны үзе янына куеп тик кенә карап тора. Шул чак минем исемә төште: без бит әле моннан берничә генә көн элек пароходка утырганда аксак-туксак солдатларны күрдөк. Алар сугыштан кайтып киләләр иде. Ә болары сугышка китеп торалар...

Әнием әйтә: «Әллә,— ди,— сугышта солдатларның аякларын, кулларын кисеп кенә маташалармы?..»

— Сугыш — сугыш инде ул,— диде үги әти. — Анда кешеләр башларын да салалар.

Башларын да салалар... Монысы миңа анлашылмады. Башны ничек салалар икән соң? Кисеп алалар микәнни? Алай ярамый торгандыр бит. Сорамакчы идем дә, кинәт бөтен тирә-юньне яңгыратып чач чыңлады. Паровоз бик әче итеп сызгырды. Вагоннар бер-берсенә бәрелештеләр дә кузгалып киттеләр. Кемнәрдер елый-елый кычкырыштылар. Солдатларны озата-озата кул болгадылар. Вагоннар белән янәшә

йөгөрә-йөгөрә бардылар-бардылар да туктап сүзсез генә карап калдылар. Э поезд китеп барды.

Менә нәкъ безнең каршыбызга тагын бер поезд килеп туктады. Монысының вагоннары яшел иде. Кайберләренен тәрәзәләре ватылып-уалып беткән. Бер вагонга без дә кереп урнаштык. Озак та узмады, тагын чаң суктылар. Тагын паровоз сызгырды. Без дә китеп бардык.

Хөрмә үскән ил шушымы?

Хәзер инде без хөрмә үскән жирдә яшибез. Юк, үги әти алдамаган. Бирегә килеп төшкән көнне үк мин әле чиле-пешле хөрмәне үз агачыннан үзем өзеп алып авызыма каптым. Каптым да шунда ук төкереп ташладым. Ул жимеш чамасыз эче иде. Хөрмә шундый була микәнни?

Э агачы нинди? Якын килеп булмый. Яфракларына тотынсаң, куырып ала. Үзе бер ялгыз гына, безнең тәрәзә төбөндә генә үсеп утыра. Тәрәзәдән өйгә караклар да тиз генә керә алмас иде, бәлки. Бу агач озын энәләр белән коралланган сакчы шикелле.

Хәер, безнең өйнең ишекләре шарран ачык булса да, кәрмәсләр иде. Алар юләрмени? Нәрсә алып чыксыннар биредән караклар?

Безнең өбөбез кечкенә генә. Балчыктан салган. Жир идәнле, бер генә тәрәзәле, бер генә бүлмәле. Бер якта кыршаеп беткән тимер-томырлы сандык. Ул сандыкта нәрсә бардыр, белмим әле. Әмма өй эчендә күзгә күрүнгән әйберләр күп түгел иде.

Бер стенада берничә сарык тиресе эленгән. Исләре борынны эчетерә. Каршы стенада дөл-дөл якалы, ямалып беткән тун, берничә бүрек. Алар түм-түгәрәк тубал шикелле. Кипп жибәрсәң, йонлачы йөзне каплай. Үзең дә сарык кебегрәк булып каласың.

Тагын бер якта стенага терәтеп салынган мич. Казаны төпкә батып тора.

Мичтән арырак китеп, аслы-өсле берничә киштә ясалган. Анда корымланып, каралып беткән савыт-саба. Агачтан да балчыктан.

Безне авылда ярлы диләр иде. Бу өй белән, аның «маллары» белән чагыштырганда, без бай булганбыз икән. Мондый өйдә яшәргә күнегәсе булачак әле. Жир идәнне аяклар да ят сизә. Өши башлылар сыман.

Әни жиннәрен сызганган, күлмәк итәкләрен биленә кыстырган. Өй жыештыра. Аңа биредә эш тиз генә бетәрлек түгел. Бу өй бәлки хатын кешене беренче кабат күрә торгандыр.

Үги әти көтүлектә. Инде атна буге кайтканы юк. Бу көннәрдә ул анда куна калып эшли. Бу якларда көтүне атар диләр. Көтүчене — чабан. Димәк, сарыклар куа-куа чабып йөрүче.

Минем эчем поша. Ишегалдына чыгам да теге «хөрмә» агачы янына киләм. Биредә салкынча, ышык. Шуннан торып тирә-якка каранам. Әнием әйтә кала:

— Еракка китеп йөрмә, — ди.

Беләм, адашыр, дип борчыла ул. Э мин биредә күз йомып йөрсәм дә адашмас идем шикелле...

Әнә, анда тагын карсак кына йортлар күренә. Тирәләрендә кой-малар да, капкалар да юк. Белмим, анда кемнәр яшидер. Кайбер чакларда сирәк-мирәк кенә йөгөрә-йөгөрә күзгә чагылып китәләр.

Бу жирне Гамзат бай хуторы дип атыйлар икән. Э хужа үзе моннан шактый ерак бер шәһәрдә тора, ди. Бер яз көне, бер көз көне генә килеп китә икән.

Үги әтинең әйткәне бар: ул кечкенә генә йортларда да ялчылар яши икән. Кайсы атлар карый. Кайберләре сыерлар көтә.

Тагын да арырак озын-озын сарайлар, абзарлар тезелеп киткән. Аларда кыш көннәрендә сарыклар, сыерлар, атлар асрыйлар, ди.

Ә менә монысы кем йорты? Аның янына якын да килеп булмый. Этләре әллә кайдан сизеп алып өрә башлыйлар.

И, матур йорт ул! Яшелгә буялган калай түбәле. Тирәсендә алма, чия бакчасы. Ә бакча тирәсендә биек коймалар. Аннан да биегрәк агачларда йодрык-йодрык алмалар, безгә бугыз житми, дип кызарышып көлеп торалар сыман.

Үги әти теге вакытта менә шул бакчаларны миңа мактап сөйләгән, ахрысы. Ашарсың биредә алма. Көтеп тор, әзерләп куйганнар ди сиңа...

Бу зур йортта Гамзат байның мал караучысы яши икән. Минем әле аны күргәнем юк. Сөйләгәннәрен ишеткәнем бар: ул үзе бөкре, үзе аксаграк бер кеше икән. Алтын күзлек киеп йөри, ди.

Һәр көнне иртән пар ат жиккән тарантаска утырып капкадан шау итеп килеп чыга да икән башта бөтен хуторны әйләнеп уза, ди. Янәсе, барысы да үз урынындамы? Төн арасында андый-мондый бала-каза булмаганмы? Аннан соң шул көе гөрләтеп кырларга китә. Бөтен тирә-юньне күреп, карап кайта. Ялчыларга эш куша, тикшеренә.

Беркемгә бармак белән дә кагылмый. Жайлы гына сөйләшә. Сүзләрен иреннәре белән майлап кына авызыннан чыгара кебек, ди.

Берәр ялчының эшен яратмаса:

— Кадерлем, — ди икән, — эшен бик аз күренә. Көн буена кырмыска да синнән күбрәк эшләгән булыр иде. Ачуланма, кадерлем, дәрәсән әйтәм. Соңыннан үпкәләштән булмасын, — ди-ди көлгән булып кылана, битен сыпыра, күзлеген рәтли.

Аннан соң ул, кара, күн тышлы кечкенә генә куен дәфтәрән кесәсенән шома гына тартып чыгара да:

— Менә мин биредә бер-ике сүз язып куям, ди. Эшен өчен акча алганда исеңә төшерермен, янәсе.

Ялчы авыз ачарга да өлгерми. Ә бу бөкре кучерына төртеп ала. Ә кучер дилбегәләрен бер ипләп кенә тартып жибәрә дә:

— На! Очтык! — дип кычкыра. Тарантас тузан уйнатып китеп бара...

Менә шундый-шундый хәлләр икән биредә. Бу хөрмәләр үскән жирдә. Үги әти мине күз дә йоммый алдаган булып чыкты. Ул әйткән таулар аяз көннәрдә генә бер мизгел күренеп алалар. Башларында, чыннан да, ап-ак кар ята.

Бусын дәрәс сөйләгән. Ә мин нишлим ул кар башлы таулар белән? Алар булса ни дә, булмаса ни? Шулай да кайчакларда мин ул тарафларга карап уйланам. Безнең авыл әллә шул таулар артындамы икән? Ай-һай, еракта, бик еракта...

Сагышлар бетәме соң?

Әнием боегып калды. Йөзе тоныкланды. Кайчак елмайган да була. Беләм, авылны сагына ул.

Мин дә менә хәзер үк туган авылыма кайтып китәр идем. Жәяү генә булса да, ач-ялангач килеш тә, барыр идем, барыр идем кебек, туктаусыз барыр идем. Мин дә хәзер шундый уйлар белән яшим. Әмма әниемә әйтергә куркам. Борчылыр, тагын елый башлар.

Без хәзер бер-беребезне сүзсез генә аңлашып йөрибез. Икебезнең дә йөрәкләрендә бер төрле кайгы. Сүзнең кирәге бармы? Барысы да күз алдында, барысы яндыра-көйдерә.

Үги әти дә безнең хәлебезне сизә. Ул да мыштым гына үз эшенә бара, кайта. Без өчөбез дә телдән калдык кебек. Белгәннәр бу озакка барырмы?

Ташландык хәлгә килгән, нигезе белән жиргә батып утырган бу өйне әнием бик пәхтә итеп жыештырып, юып чыкты. Идәннәрен янадан

балчык белән тигезләп, сылап куйды. Стеналарының купшыган урына-
нарын төзәтте, акбур изеп агартты. Өй эче яктырып китте сыман. Мин:
— Матур булды, матур булды,— дидем.

Әнием елмайды.

— Чынлапмы, улым? — диде. Аңа шатланыр өчен шул сүз дә жита
калды. Мин мактадым, ләкин әнием матурлыкның нинди булганын бик
яхшы белә иде, әлбәттә. Һәрхәлдә, бу ак стеналар гына түгел. Гөлләр
дә юк әле биредә, тәрәзгә пәрдә дә эленмәгән. Өстәлгә бизәклә,
аллы-гөлле эскәтер дә жәелмәгән. Чиккән сөлгеләр дә юк әле биредә.

Әмма күнел юатырга хәзергә шул да ярап тора. Нишлисەң, шуннан
артыгын көтәргә туры килми.

Аннан соң әнием өйнең тышкы якларын сыларга кереште. Инде
көз якыная башлаган иде. Бу өйдә кышын яшәп була микән әле? Хәер,
бу якларда кыш бик жылы була дип сөйлиләр, кар ява да эреп тә бетә
икән.

Безнең өстәлдә ризык әллә ни мул булмаса да, зарланырлык түгел
иде. Үги әти каяндыр он, май, шикәр, чәй алып кайта тора.

— Каян аласың боларны? — ди иде әнием, гажәпләнеп. — Симе-
тергә уйлыйсыңмы әллә безне?..

— Әйтермен әле,— ди үги әти. — Әйтермен...

Һәм беркөнне әйтте.

Кичкырын шулай тыныч кына ашап утыра идек. Үги әти минем
адарынып, ашыга-ашыга ашавыма бик сәерләнеп карап торды да:

— Син, Сабирулла улым, кашыкны бик жилле йөртәсең,— диде.—
Болай үзәң зур да түгел, әллә ни тазалыгың да юк, әмма ашны төптән
чумырасың...

Ул шулай көлеп кенә әйтте шикелле. Ә минем йөрәгемә үк барып
житте ул сүзләр. Көйдереп алдылар сыман.

Кашыкны өстәлгә шап итеп куйдым. Оялдым, йөзем яна-яна кызар-
ды. Ни әйтергә дә белмәдем. Әниемә карадым, ул да ашавыннан туктап
тынып калган иде.

Үз әтием булса, ул миңа шулай әйтер идеме? Ул, аша, улым, аша,
тизрәк үсәрсәң, дип сыйлап торыр иде. Ә бу энә нәрсә ди: «Төптән чу-
мырасың», имеш...

Урынымнан торып киттем. Тәрәзә каршына килеп бастым да күктә
йөзгән болытларга карадым. Энә, алар экрен генә безнең турыдан узып
баралар. Алар безнең туган якларга да очып житәрләр. Их, шуларның
берсенә менеп атланасы иде дә, китәсе иде, китәсе иде биредән...

Әнием дә кашыгын куйды.

— Баланың күңеленә боз салма,— диде. — Авыр сүзне бала кү-
тәрми, белмисеңмени? Күпсенәсең икән, менә мин дә ашамыйм... Ә ба-
лага тимә, ашасын, туйганчы ашасын. Аның үсә торган чагы...

Әнием ачуланды.

— Моннан соң,— диде ул,— мин үз өлешемнән Сабируллага бүлеп
бирә барырмын...

Менә хәзер әнием елап жибәрер төсле иде. Юк, еламады. Урынын-
нан кузгалды да минем яныма килде. Ул тәрәзәдән болытларга карады.
Бер сүз дә эндәшмәде. Күрдем, иреннәре дерелдәде.

Үги әти моны көтмәгән иде, ул да өстәл яныннан торды. Идән буйлап
арлы-бирле йөрөп узды. Учлары белән маңгаен ышкыды. Ул нәрсәне-
дер оныткан, хәзер исенә төшерергә тели иде шикелле.

Бераз тынлык булып торды.

— Уйнап кына, шаярып кына әйттем мин,— диде үги әти безнең
янга килеп. — Әйдә, улым, аша, эч...

Юк, мин инде чын-чынлап үпкәләгән идем.

— Уйнап та әйтмиләр андый сүзне,— диде әнием. — Мин бит
шул баламны ятимлектә калдырмас өчен генә сиңа ияреп бу якларга
килдем. Сиңа хатың булдым... Ә син, энә ничек...

Энием кинәт тотлыкты. Сизәм, минем алда бу хакта сөйләшәргә уңайсызланды булса кирәк. Шул чак мин үзем сүзгә керештем.

— Безнең якта хөрмә үсә, карбыз-кавын пешә, дип тә син уйнап кына сөйләдеңме? — дидем. — Алдагансың ич, алдагансың...

Энием минем авызымны учы белән каплады, үз янына алып кочты.

— Ярамый, улым, ярамый. Эти кеше белән алай дорфа сөйләшмиләр. Әдәплә бул...

Үги эти ирексез көлеп жибәрде.

— Син дә көлмә,— диде энием ана. — Килешми. Ир бала белән ирләрчә сөйләшү тиешле.

Үги эти миннән курыккан шикелле артка чигенде. Аның өстенә салкын су салдылар кебек. Ул жылкәләрен күтәргәләде. Кулларын кая куярга белмичә, алай-болай як-якка селтәп маташты. Бер эниемә, бер миңа карады. Ул чын-чынлап аптыраган, нәрсә әйтергә дә белми тора иде. Энием дә эндәшми. Ул да үзенә иреннән минем соравыма җавап көтә. Бәлки, үги эти ана тагын әллә нәрсәләр сөйләп бетергәндер теге чакта. Менә хәзер ул берьюлы икебезгә дә җавап бирсен әле.

Үги эти мине эниемнән аерып алып үзенә кочмакчы булды. Янәсе, иркәләргә тели. Мин аның кулларыннан тартылып, ычкынып киттем.

— Киңәми,— дидем. — Мин зур инде...

— Ачуланма,— диде ул. — Ачуланма, улым. Чыннан да, мин сине алдадым. Ник дип сорасаң, әйтәм. Үзәң дә күрәсен булыр, менә бу тормышны дәрәс итеп сөйләгән булсам, син бире килер идеңме? Юк, килмәс идең. Син килмәгән жиргә эниң барыр идеме? Мин тагын яп-ялгыз калган булыр идем. Ә минем сезнең белән бергә яшисем килде. Әнә бит кап-караңгы өйне эниң ничек яктыртып чыгарды. Мең рәхмәт ана. Кая булса чыгып китсәм, минем әле өйдә улым да көтә, дип ашыга-ашыга кайтам. Шатлыгым эчәмә сыймый. Сизәм, сиңең дә, эниңнән дә кәефе шәптән түгел. Моңысы минем кайгым. Нишлим соң?

— Аңысы өчен борчыласы түгел,— диде энием. — Тора-бара күнегербез. Күңел жылысы булсын. Менә нәрсә кирәк безгә...

«Әһә, дидем эчтән генә. Утка бастыра моңы эни. Түзеп кенә торсын. — Ләкин үзем тагын уйланам. — Әнә бит, үги эти нәрсә ди. Синең белән бергә яшәгәндә шатлыгым эчәмә сыймый, ди. Бәлки ул, чыннан да, әле бая гына бик төптән чумырасың, дип уйнап кына әйткәндер? Кайчак олылар шулай сөйләшәләр ич».

Юк, чынлап әйткән. Дәрәсән әйткән. Үги эти тагын сөйләп китте.

— Син,— диде,— Җамалия, беркөнне бу он, май, шикәрне кайдан алып кайтасың, дип сораган идең...

— Хәзер дә сорыйм,— диде энием. — Кем бирә, акчасын каян алып түлисең?

Үги эти көлде:

— Барысын да Гамзат бай бирә, акчасын да үзе түли,— диде. Бу кызык иде. Ничек инде әйберен дә бирә, акчасын да үзе түли?

— Андый хәлләр дөньяда булмый,— диде энием. — Тузга язмаганы сөйләп тә торма.

— Була икән шул, була Җамалия. Менә ничек бит ул.

— Я, я, ничек?

— Безнең Гамзат бай әйтә ди икән, мин дип әйтә, ди икән, үз ялчыларымны тамактан кысмыйм. Ашарларына ни сорасалар, шуны бирәм, ди икән...

— Яхшы кеше, күрәсен, ул сезнең хужагыз...

— Аның яхшылыгынан без көз житкәч елаша башлыйбыз...

— Ни өчен?

— Менә тыңлап кара...

Алар шулай сөйләшә торалар, ә минем үлөп ашыйсым килә. Ачуым

да басылды, «кәжәм» дә китте. Сузыла-сузыла өстәлгә карыйм.

Үги әти сизенде. Ул мине култык астыннан тотып алып күтәрде дә өстәл янына илтеп утыртты.

— Аша, улым, аша, туйганчы аша,— диде. — Ир кешегә үпкәләп маташулар килешми.

Әнием көлеп жибәрде. Ир кешеләр дип сузып кына әйтә куйды. Миңа исә бу ташка үлчим мондый ирләрне дигән кебегрәк ишетелде. Бер күнелле булып китте.

Мин кашыкка ябыштым. Үзем колакларны торгызып куйдым. Әнә бит үги әти көзен елаша башлайбыз дигән иде. Тыңлыйм әле, ни өчен икән?

— Безгә,— диде әти тагын сүз башлап,— теләсә нәрсә сорасак та бирәләр бирүен, әмма бушлай түгел. Көз көннәрендә эш хакын алган чакта, счет төймәләренә шалт-шолт иттереп сугалар да, син моны, тегене алган идең, дип әйбер хакларын икеләтә тотып калалар. Менә нәрсәдә эш. Кулга кергән акчаны санасаң күзләргә яшь килә...

Әниемнең йөзә бер агарды, бер кызарды. Күзләрен зур ачып, үги әтигә карады.

— Әлегә кадәр бу турыда нигә бер сүз дә әйтми йөрдән? — диде. — Нигә? Мин сиңа чит кешемени?

— Әйтмәдем шул, әйтмәдем,— диде үги әти. — Күнелегезгә авыр булыр дип уйладым. Болай да әнә...

— Я, я, әйтеп бетер,— диде әнием. — Нәрсә болай да әнә?

— Курыктым, курыктым. Ташлап китәрсез, дидем...

Әнием башын селкеде.

— Менә монысы. чыннан да, ир кешегә килешми. Без бит бире бер генә көнгә килмәдек, тамак туйдыру өчен генә дә килмәдек. Гомер итәргә килдек, ишетәсеңме?

Мин дә ашавымнан туктадым. Авызымны ачып карап торам. Үги әти үзә көлә, үзә елый:

— Рәхмәт, рәхмәт,— ди. — Йөрәгемнән таш төште.

Аңламыйм, йөрәккә дә таш утыра микәнни?

Үги әти яныма килеп кулын жилкәмә куйды.

— Тиздән көз килә, Сабируллага бишмәт аласы булыр. Аякларына да беткән,— диде. — Сиңа да, Жамалия, шәл кирәк булыр бит. Кеше алдында йөз кызартырга ярамас...

Әнием елмайды:

— Сүзне шуннан башлайсы калган,— диде. — Тамакның төбә юк, күпме тыксаң да аңа һаман аз. Аш-суны кысыбрак тотасы булыр...

— Мин дә бит шул турыда әйтеп торам,— диде үги әти. — Менә хәзер аңлаштык инде...

Ә мин шатландым. Тиздән минем яңа бишмәтем булыр. Начар кеше түгел лә безнең әти.

Әнием дә, үги әти дә бер-берсенә карашып көлештеләр. Йөзләре якты иде. Ә миңа рәхәт.

Нужа кайда юк?

Бүген дә иртән үк йорт алдына чыктым. Тагын теге «хөрмә» агачы янына килдем. Жимешләре бәлки пешә башлагандыр, дип бер-икесен өзеп алып авызыма каптым. Каптым да, шунда ук төкереп тә аттым. Кая ул, әченең дә әчесе! Телемне куырып алды. Иреннәремне бөрештерде. Хәзер инде үзем дә беләм. Хөрмә агачы түгел бу. Алача!..

Безнең хутор тып-тын. Ул гел шулай, иртә белән бер мәш килеп бутала да, көн буена йокымсырап изри. Анда-монда ташланган ак буяулы

тартмалар шикелле кечкенә генә өйләрдә беркем дә яшәми диярсең. Хужалары бала-чагаларын да үзләре белән ияртеп киткән булалар. Күбесе төн кунарга да кайтмыйлар.

Минем әле биредә әшнәләрем юк. Кая барырга да белмичә арлы-бирле сугылып йөрим. Әнием өйдә нәрсәдер кайнаштыра.

Кинәт бер өйдән бер карт белән карчык килеп чыкты. Икесе дә башларына ак эшләпә кигән. Икесе дә ак күлмәктән. Картның чалбары да ак иде. Икесе дә кулларына таяк тоткан. Икесе дә ябык. Шул килеш алар бер-берсенә бик тә пар килеп торалар.

Карчык аз гына бөкрәя төшкән. Шулай да адымнарын житез атлый. Ә менә карт бирешкән. Аякларын чамалап кына баса. Таягы белән жирне капшаган кебек итә. Әллә күзләре дә начар күрәме? Әмма гәүдәсе сылап куйган төсле, сыны туп-туры.

Алар үзара сөйләшә-сөйләшә әкрән генә атлый-атлый хутор буйлап бара торалар. Өй саен тукталып тирә-якны күзәтә-күзәтә узалар. Барысы да үз урынындамы? Андый-мондый бала-каза чыгасы түгелме, дигән төсләрәк.

Менә алар безнең өй каршына да житеп туктадылар. Юк, карт сукур түгел икән. Ул жәт кенә мине күреп алды.

— Нихәл, егет? — диде. — Яшәп буламы?

Мин авызымны турсайтып тик кенә тора бирдем.

— Әллә синең телең юкмы?

Бу юлы да эндәшмәдем. Карт миңа якынырак килде.

— Яле,— диде. — Авызыңны ач, карыйк, бәлки синең телеңне әниң сандык төбенә яшереп куйгандыр...

Мин бабайга маңгай астыннан гына карап, кулларымны артка куеп, иреннәремне тагын да катырак кысып йомдым.

Карт бәйләнә калды.

— Болай үзең чибәр генә күренәсең, егетем,— диде,— телең генә юк икән. Исемеңне дә белмисеңдер әле.

Энә кая тарта бабай. Тел ачтырырга чамалый. Эндәшмим. Башымны як-якка боргалыйм. Янәсе, маташма, барып чыкмас синең хәйлә. Ә бабай елмая, күзләре ялтыр-елтыр жемелди. Бит алмалары кызарып чыккан. Маңгаенда бер генә жыерчык та күренми. Бу ак сакалы аңа бөтенләй килешми кебек. Жилем белән генә ябыштырып куелган шикелле.

Карчык та миңа якынырак килеп туктады. Ул үзенең нечкә генә иреннән дерелдәтеп: «Без хәзер бу малайның телен ачабыз»,— дип сөйләнә-сөйләнә, кесәсеннән капшана-капшана бер конфет тотып алып чыгарды. «Мә, кап,— диде. — Тиз бул, кулыңнан чыпчык алып китмәсен».

Мин кыстатмадым. Шунда ук конфетны авызыма озаттым. Кетер-кетер иттереп чәйни башладым.

— Тәмлемә?

— Бик, бик тәмле!..

Энә бит, синең телең дә бар икән,— диде карт. — Баядан бире кәжә шикелле киреләнеп торасың. Килешми егет кешегә.

Картлар бер-берсенә карашып көлештеләр. Янәсе, аларның хәленән килә, конфет кемнең телен ачтырмый!

Беләм, хәзер алар: «Исемен ничек?»— дип тә сорарлар. Көттермәдем, үзем әйттем:

— Исемем — Сабирулла!

— Менә шулай диген, улым, пәйгамбәр исеме икән үзедә,— дип карт минем башымнан сыйпады. — Бәхетле бул.

Конфетлары, чыннан да, тәмле иде. Тик менә карчыкның сүзләре генә берәз кәефне бозды: «Кулыңнан чыпчык алып китмәсен»,— дигән була. Ул мине бик кечкенә әле дип уйлый, күрәсең. Ә карт — бик яхшы бабай. Минә — егет, диде.

Безнең тавышны ишетеп булса кирәк, өйдән әнием чыкты.

— Ии,— диде кулларын як-якка жәеп. — Кунаклар килгән икән. Өйдәгез, өйгә керегез, рәхим итегез, зинһар, самоварым әле суынып та өлгермәгән...

Мин шатландым. Кунаклар килдеме, әнием үзе дә дәртләнә, кызлар шикелле булып китә. Йөзе ачыла, күзләре елмая. Тыз-быз килеп эшкә керешә. Өстәлгә чиккән эскәтер жәеп куя. Дулатып самоварны китереп бастыра. Аннан соң шул матур эскәтер өстенә путалы чынаяклар килеп тезелешә.

Әнием каяндыр маен да, кортын да табып чыгара. Алтын белән сырлаган агач савытка сөт тә сала. Карасаң, өстәлгә бал да килеп утырган була. Нәкъ уртада, кызарып-пешеп житкән якты йөзле каравай ята. Үзе тере сыман, пых-пых итеп сулыш алып тора, диярсен. Үзеннән тәмле ис бөркелә. Шул икмәкне әтием ипләп кенә кулына алып иде дә, күкрәгенә куеп телемнәргә кисә-кисә өеп куяр иде...

Бу шулай безнең үз туган авылыбызда, үз туган йортыбызда, әле үз әтием исән чакта була торган иде. Менә хәзер барысы да исемә төште. Бер генә мизгелдә күз алдымнан узып китте...

Ә биредә әнием бу ап-ак карт белән ап-ак карчыкны ничек сыйлар икән? Бардыр әле аның биредә дә кайбер нәрсәләре, бардыр. Бәлки, коймак коеп жибәрер. Андый затның авызга күптән эләккәне юк...

Мин шулай уйлана торам. Ә кунаклар безнең өйгә керергә ашыкмыйлар әле.

— Я, я, керегез инде, керегез,— ди әнием аларга. — Танышырбыз. бер-беребезне белешеп калырбыз. Без биредә әле ят кешеләр.

— Алай димә, кызым. Без биредә барыбыз да үз кешеләр,— диде карчык. — Барыбызның да чәчләре бер кайгыдан агара.

Карты да сүзгә кушылды:

— Синең ирең Хәйрулла безнең бик-бик күптәнге танышыбыз, танышыбыз ғына түгел, туганыбыз дияргә була...

— Сөз кемнәр соң? — дип сорады әнием. Карчык җавап бирде:

— Минә Хәлимә әби диләр, ә менә бу картны мин үзем Гата дип кенә йөртәм, ә ул үзен бик зурга саный. Гата түгел, мин Гатаулла,— ди. Картлар көлешеп куйдылар.

— Әһә,— диде әнием, белдем хәзер, белдем, сез — әнә кемнәр икән. Иремнең сөйләгәне бар. Ил картлары, ди ул сезне.

— Хәйрулла әйтер, ул яхшы жан иясе,— диде карт. — Игелекле кеше.

— Инде шулай да булгач,— диде әнием,— чәй эчермичә мин сезне бер адым да атлатмыйм. Түремә рәхим итегез!

— Татлы сүзең өчен рәхмәт, Жамалия кызым. Исемен шулай бугай.

— Гафу ит, Жамалия кызым, чәйләр эчеп утырырга вакытыбыз юк. Узып барышлы ғына тукталуыбыз иде.

Ә мин эчтән генә: «Юләрләр!» — дим. Сыйланьрга чакырлар, алар баш чөяләр. Их, үзем карт булсам, бер дә кыстатып маташмас идем...

Карт тагын сүз башлады...

— Ишетә торабыз,— диде,— безнең хуторга яшә кенә килен төшкән, дип сөйлиләр. Менә хәзер инде үзеңне дә күрдек. Бик тә чибәр икәнсен, кызым. Тормышың якты булсын.

Әнием оялды. Баш яулыгын маңгай өстенәрәк төшерде. Йөзе янып, кызарып чыкты. Күрәсен, бабайның «яшә килен» дип әйтүләре әниемә бик үк ошап житмәгәндер.

Ә миңа рәхәт. Минем әниемне мактыйлар ич. Дөрөс әйтә бабай, минем әнием матур!

Карчык әниемнең йөзенә йотылып карады, буй-сыннарын күзәтте. Үзенә дә күңеле ачылып китте кебек.

— Бер дә оялып торасы түгел, — диде. — Йөзенне яшермә, кызым. Матур хатын — дөнья күрке. Яхшылык белән гүзәллек янәшә яшиләр. Сиңа хода икесен дә биргән. Безнең өчен син чәчәк кенә әле, кызым. Әнә, улың да яңа гына кабык ярып чыккан чеби кебек кенә. Нәни әле ул, нәни...

Тапты сүз: «Улың — чеби кебек кенә, бик нәни», имеш. Мин чебеш кебекме, мин нәниме? Нәниләр бишектә мәм-мәм сорап елап яталар. Ә мин? Хурланмассыңмы, чебеш, ди бит. Ачуым килде. Әнә, бабай сөйләсен иде. Ул булдыра.

Карт минем уйларымны белеп алды сыман.

— Малаен, — диде, — күз тимәсен, гөлт иткән, күзләрне чагылдыра. Үзе бик тыйнак та, сүзгә дә бик саран икән...

Күңелемә шик төште. Тагын нәрсә әйтер бу карт? «Кәжәсе» дә үзе белән бергә йөри икән димәсме? Юк, әйтмәде. Сүзгә саран, эштә уңган була, диде.

Моңысы ярады. Карт мине дә мактады ләбаса. Тизрәк үсәсе иде. Мин бит уңган кеше булачакмын. Моңы күңелемә салып куйдым.

Ә без бәхетлеме соң?

Шулай кызыклы гына башланып китте бу сөйләшүләр. Ләкин озакка бармады. Кинәт ниндидер шом каяндыр мыштым гына килде дә картларның йөзләрендә балкыган елмаюларны сыпырып төшерде. Күзләрендә әле генә янып торган чаткылар сүнде. Бу олы кешеләрне ниндидер уй басты. Әнием дә нәрсәдер көткән шикелле сагайды. Мин дә курыктым. Хәзер ниндидер бер авыр хәбәр иштермен кебек иде.

Шулай булды да. Юк, авыр хәбәр генә түгел иде бу. Олыларның үзара зарлана-зарлана хәсрәтләнеп сөйләшүләре мине дә сагышка салды. Мин барысын да ишетеп, тыңлап тордым. Олылар бәлки, бу малай нәрсә белә соң, дип миңа исләре дә китмәгәндер. Ә мин инде кайбер нәрсәләргә аңлый идем.

— Кайсы яклар кызы син, Жамалия? — диде карчык. — Әлегә шул Казан губернасыңандыр, мөгаен. Ирең Хәйрулла шулайрак дип бер сөйләгән иде.

— Шуннан-шуннан, — диде әнием, — кайдан булсын. Бездә шулай, гел читкә китеп-кайтып йөриләр. Нужа куа.

— Ул нужа дигәннәре кайда гына юк икән? — диде карт. — Биредә дә...

Әмма сүзен әйтеп бетермәде. Карчыгы бүлдерде.

— Туктале, — диде, — зиһенемне чуалтасың, берәр кеше белән сөйләшә башладыңмы, шунда ук килеп тыгылыр. Хәтерен дә калмагае, ир кеше була бел...

Бабай авызын йомды. Әмма йөзендә ачу күрсәтмәде. Бәлки, эчтән генә, әйдә, маташтыр, дип тә әйткәндер. Шулай да бабай үзенә шөгыйль тапты. Ул мине үз янына тартып алды да башымнан сыйпарга кереште. Кызык, карчык кычкырыбрак сөйләсә, бабай да үзенә кытыршы учы белән минем башымны катырак сыпыра. Янәсе, шулай-шулай, дәрәс әйтәсен, карчыгым, ди иде кебек. Әби сүзне йомшаграк итеп әйтсә, бабай да жайлырак кылана. Туйдырып бетерде. Мин жәт кенә бер бөтерелеп алдым да, әнием култык астына барып кердем. Биредә мин инде үз оялда идем.

Ә карчык кулларын кайчак күкрәк тирәсенә китереп, кайчак үзәл-дына суза-суза сөйли бирде.

— И, кызым Жамалия. Син белмисендер әле, без бит Себер татарлары. Себердән без. Дәрәс әйтәсен, кызым, безне дә шул нужа дигән нәлэт дөнья буйлап куып йөртте...

Карчык үзенен картына таягы белән төртеп алды. «Менә бу бәндә,— диде сүзен давам итеп,— минне ябыштырып чыгарды да чит якларга алып китеп барды. Мин нәрсә белә идем соң ул чакта, риза булдым».

— Сине бит миңа бирмәскә маташтылар,— диде карт, курка-курка гына карчыгына карап. — Урлап китмәгән булсам, синнән колак каккан булыр идем. Мәхәббәт шулай иттерә ул... Мин гаеплемени?

Карчык баягы шикелле иренә сүз катмады. Йөзен жәеп елмайды, акланырга син оста, диде. Картының бу сүзләре инде еракта калган яшьлек чакларын кабат исенә төшерде, күрәсен. Бу шатлыгын карчык та яшерә алмады. Шулай да картына бармагын селкеп, эндәшми генә торырга кушты.

— Менә шулай, кызым,— дип янадан сүзгә кереште. — Чит якларга чыгып киттек. Бәхет эзләргә. Берәз акча тупларбыз да янадан авылга кайтып ата-баба нигезенә төпләнеп утырыбыз, дигән идек. Дигән идек тә, барып чыкмады шул. Кайларда гына булмадык та, нәрсәләр генә кыландырып бетермәдек...

— Балык әртилләренә ялланып, дингездән ятьмә дә тарттык. Дөрәс, балык шактый элэгә торды. Тик менә акчасы гына безнең кулга эләкмәде,— диде карт сүзгә кушылып.

Карчык бу юлы ирен тыймады. Инде берәз ул да сөйләсен, диде бугай.

— Тирән шахта төпләренә төшеп тә ташкүмер чаптым. Файдасы булмады,— диде карт, таяк очы белән жиргә төртә-төртә. Әйтерсен, анда — жир астында аның таныш шахтерлары әле дә күмер чабалар иде шикелле. Картның сүзен алар да ишетсеннәр, ди иде сыман. — Янадан кузгалдык, янадан билгесез юллар буйлап киттек. Бәхет эзлибез, имеш.

Карчык сүзне тагын үзе эләктереп алды:

— Шулай дөнья гизеп йөри торгач, менә бирегә, шушы хуторга килеп тап булдык. Гамзат байга эшкә ялландык. Ни әйтсәң дә, мөселман кешесе, әллә ни жәберләмәс, дидек.

— Әлбәттә, әлбәттә,— диде әнием,— коръян сүзен тотучы кешеләр шундый булырга тиешле. Ялчыны да, байны да алла бер хөкемдә йөртергә кушкан, диләр бит.

— Диләр генә шул, диләр генә. Урыс баеның да, мөселман алпау-тының да «иманнары» бер икән. Барысы да бер чыбыктан сөрелгәннәр. — диде карт, таягы белән жиргә тагы да катырак сугып. — Күрәп торабыз. Өйләрендә коръян, кулларында чыбыркы. Беләбез, беләбез...

Аннан соң карчык якынрак башын сузып, әниемә нәрсәдер пышылдады. Мин бары тик: «Гамзат байның да чүмәләсе яна, тиздән ярлы халыкка күк капусы ачыласы»,— дигән сүзләргә генә ишетә алдым.

Әниемнән йөзенә якты нур сирпелде. Ул тагы да матуррак булып күренде миңа. Нигә шатланды икән? Шунда ул да әйтте:

— Рәхмәт,— диде. — Яхшы хәбәр ишеттердең, Хәлимә апа!..

— Үзең генә бел,— диде карчык.

Бу сүзләр мин аңларлык кына түгел иде. Минем эчем поша башлады. Биредән тизрәк китәсем килә. Нигә болай озак сөйләшәләр? Балки, хәзер туктарлар. Юк, әнә, үз әнием дә сүз башлады:

— Биредә ничегрәк яшисез, ничек гомер итәсез? Бу якларда да бик үк жинел түгел бугай...

— И, кызым Жамалия,— диде карчык,— сөйләсәң иге-чиге юк. Бире килеп төшкән чакларда без әле бу кадәр бетерешмәгән идек. Әнә, бабаң сыерлар көтәргә кереште. Үзебезгә кечкенә генә саман өй дә әүмәштереп куйдык. Яшибез шулай. Кулга берәз акча төшерәбез дә кайтып китәбез, янәсе. Ичмасам бер ат, бер бозау кисәге алырлык булса да юлыбыз уңар иде төсле. Айлар узды, еллар үттә. Эшләп алган

акчабыз тамактан да артмый иде. Карасаң-торсаң, гомер дигәнең дә узып та бара икән лә...

Ә бу сүзләрне мин бик яхшы төшендем. Әле телем яңа ғына ачылып килгән чакта ук, акны-караны белә башлаганда ук мондый сүзләрне күп ишеткәнем булды. Ул вакытларда ук олылар үзара гел: «акча юк, акча житми»,— дип зарлана-зарлана сөйләшәләр иде.

Менә хәзер шул сүзләр бу ап-ак булып картаешкан әби белән бабай сурәтенә кереп, менә биредә күзалдында торалар шикелле. Эңә бит карчык: «Бәхетебез булмады»,— ди.

Бик аңлашыла, акчаң юк икән, димәк, син — ярлы. Син бай түгел икән, син — ялчы. Ә без кемнәр? Сорاپ торасы түгел. Бу кадәресең мин инде шушы яшемдә дә белә идем.

— Аякларыма сырхау төшмәгән булса, бәлки әле,— дип карт тагын сүзгә керешмәкче иде, карчыгы янә булдерде.

— Шул, шул,— диде ул, йөзен жыерып,— бәлки әле, бәлки әле дия-дия өметләнеп кенә калдык. Ә ул өмет чыпчык шикелле очты да китеп барды...

Карчыкның болай сөйләшүе бабайны жәберләде төслерәк булып чыкты. Янәсе, ул булдыксыз. Карт иелә төште. Аның тырпаеп торган жилкәсенә авыр таш китереп куйдылармыни. Карт кечкенә генә булып калды. Таягына ныграк тотынды. Авып китәрмен, дип курка иде бугай. Иреннәре дерелдәде. Инде бер сүз дә эндәшми торып калды. Күрдем, аның бер генә күзеннән, борчак кадәрле генә яшь тамчысы атылып чыкты да йөзе буйлап тәгәрәп төшөп, мыеклары арасына кереп югалды. Кызык, минем көләсем килде. Ул яшь тамчысы шулай шаяра иде кебек. Ә бабай, мексенем, чынлап елый иде.

— Инде эшкә ярамас булдык. Беребез аяксыз, беребез кулсыз дигәндәй, шыр-ялан торып калдык,— диде карчык.

Әнием болар шулай сөйләнеп хәер сорарга килгәннәр дип уйлады булса кирәк. Кесәсеннән төенчек чыгарып сүтте дә аннан берничә вак акча алып әбигә сузды.

Карчык кинәт арткарак чигенде. Сүзсез генә башын селкеде. Аннан соң әйтте: «Юк, юк, кызым Жамалия,— диде. — Сәдака' алмыйбыз. Аның өчен коръян чыгарга кирәк ләбаса, ә без дөм сукурлар, надан без. Гөнаһлы буласыбыз килми алла каршында. Рәхмәт!»

Әнием аптырады. Кызарды. Нәрсә әйтергә дә бассынды. Аңа бик уңайсыз иде. Йокымсырап торган карт бер селкенеп, уянып китте сыман. Ул әниемне кызганды, бик тиз кирәкле сүзләрен дә тапты.

— Борчылма, кызым,— диде,— бер дә оялма. Шәфкәтьлелек — жан байлыгы, диләр. Дөрөс әйтәләр. Без бит хәер сорашырга дип килмәдек. Хәлегезне белешеп кенә узуыбыз иде.

— Рәхмәт,— диде әнием, үзе мине тагын да ныграк коча төште. — Менә малаем да сезне бик яратты. Күз алмый карап, тыңлап тора.

Картлар көлештеләр. Бу юлы инде мин ут кебек кызардым. Шундый яхшы картларга мин әле бая ғына сәлам дә бирмәдем, конфетлары өчен рәхмәт әйтергә дә оныттым. Бәлки, берьюлга гафу итәрләр...

Карчык әллә үпкәләде, әллә жәберләндеме, белмим, ни өчендер тынып торды. Бәлки, сөйли-сөйли арыгандыр да инде. Аңа каравы, бабай телгә остарып китте.

— Хәер сорашырга калмадык әле, кем, Жамалия. Безнең бит үз-безгә күрә үз эшебез дә бар,— диде.

— Нинди эш? — дип сорайды әнием.

— Мирдә чыпчык ачтан үлми, диләрме әле? Менә без дә шулай, кызым,— диде карт. Безнең хутор, көтүчеләр авылы кебек, кайбер өйләрдән көтүлеккә тоташ жәй буена китеп баралар. Өйләрендә карчык белән без икәү калып торабыз. Карыйбыз. Күз-колак булабыз.

— Нәни балалар янында да эш табыла безгә,— дип карчык та

сүзгә катнашып китте. — Безне ач имиләр, аллага шөкер, көнен-көнгә ялгап барабыз.

— Әле теге вакытта менә бу сезнең өегезне дә саклап тордык. Хәйрулла сине алырга киткән чакта.

Белмим, ни булды? Кинәт минем колакларым тынып калды. Байның авызы ачыла, ябыла, ул нидер сөйли, ә мин бер нәрсә дә ишетмим. Күрәм, әнә карчык та елмая-елмая сөйләнә, әллә нәрсәләр ишарә итеп күрсәтә. Ә мин ишетмим дә, аңламыйм да. Нәрсә булды соң миңа?

Шулай күпмедер вакыт узды. Менә яңадан колакларым ачылып китте. Белеп алдым, әнием минем колакларымны учы белән каплап торган икән. Янәсе, «нәни чебеш» бу сүзләрне ишетмәсә дә әллә ни зарар булмас. Әмма әнием ашыга төшкән. Карт әле сөйләп бетермәгән иде.

Ул синең икенче ирең булса да, син аның беренче хатыны,— диде бабай.

Димәк, «ул» дигән кеше — минем үги әти булып чыга. Аңлашылды.

— Мин аны яшьли үк яраткан идем дип тә сөйли иде...

Монысын карчык әйтеп салды. «Аны» дип әйткәне — минем әнием, димәк.

Миңа шул да хәзергә житкән.

Әнием сүзне тиз генә икенче якка борды. Малайның түбәсе «тишек» дип тегеләргә ымлап та күрсәтте бугай.

Карчык сизенде. «Ярый, кызым, без китә торыйк инде. Ашыгабыз»,— диде.

— Әнә, — диде карт, таягы белән күрсәтә-күрсәтә,— безнең әле шул йортны да карап узасыбыз бар. Хужалары кушып киткән иде. Әнә, арырак бер өйдә авыру хатын ята. Аның хәлен дә белешеп чыкмак кирәк...

— Чәй эчергә өлгерербез әле,— диде карчык. — Өлгерербез. Дөньяда күрше-коланнан башка яшәп буламы соң?

Карт, әкрән генә борылып, таягына таяна-таяна кузгалды. Карчыгы аңа иярде.

— Хәзергә сау-исән булыгыз,— диде. — Күрешербез әле.

Алар китеп бардылар. Без озата калдык.

— Бәхетсезләр! — диде әнием, авыр көрсенеп. — Бәхетсезләр...
Ә без бәхетлеме соң?

Тынлыктан соң — шау-шу...

Тагын әйтәм, безнең хутор тып-тын иде. Кечкенә генә. Үзенә күрә чалыш-полыш бер урамы да бар иде. Агач-куаклар бик сирәк. Шунда якында гына каберлек тә күренә. Кешеләр торган жирдә ансыз буламы соң? Шул килеш бу мескен хутор көнозын кояш астында кызып, пешеп ята.

Тагын да арырак бакчалы йорт. Бу «бөкре әфәнде» каралтылары. Ул шунда яши. Аерым, кеше күзеннән читтәрәк. Анда да тынлык. Тик кайчан этләр генә өреп куя, я күркәләр гөрелдәве ишетелеп китә. Кызык, безнең авылда да мулла йорты бакча эчендә иде. Ул да күркәләр асрый иде. Әллә байлар бар жирдә дә бер төсле микән?

Менә бу сәгәтьтә, мин бу юлларны язып утырганда уйланам. Бу жирдә кешеләр ничек яши алдылар икән, дим. Ул чакта мин бер нәрсә дә белми идем бит. Миңа бер кисәк икмәк булса, әнием янымда булса, шул бик житкән иде.

Хәзер инде төшендем. Гамзат бай акылга бик үк сай булмаган. Ул үз ялчыларын дөнья шау-шуыннан ераграк алып китеп урнаштырган.

Башта берничә өй салдырткан. Аларда яшәгән өчен ялчыларынан акчаны ай саен эш хакынан чигереп алып, үз кесәсенә сала барган. Тора-бара ялчыларның үзләренә өй салып керер өчен, ваклап түләү шарты белән «бурычка» акча биреп торган. Ялчылар шатланып риза булганнар.

— Шәп кеше безнең хужа,— дигәннәр. Ә Гамзат бай елмайган. Нигә елмайган? Чөнки бит ул шул кешеләрне бу хуторга кул-аякларынан «тышаулап» куйган. Шул бурычларны түли-түли ялчыларның чәчләре агарып беткән. Менә сиңа шәп хужа!

Шуннан бирле бу төбәкне Гамзат бай хуторы дип атып башлаганнардыр, бәлки. Хужа әнә ничек үзенә күрә көтүчеләр авылы салдырып куйган. Гатаулла бабай да шулай дигән иде бит.

Тагын да бара-тора Гамзат бай бер читкәрәк кибет тә эшләтеп жибергән.

Ялчылар азык-төлекне һәм башка кирәк-яракларны эш хакы исәбенә шуннан гына ала торалар. Кесәдән бер тиен дә акча чыгарасы түгел. Бушлай гына бирелә шикелле. Теләсәң нәрсә, теләсәң күпме ал. Эш хакын исәпләгәндә кулыңа акча кермәсә, үпкәләштән булмасын. Үзгә ашаганың, инде түз, тыпырчынма...

Ул чакта минем тагын бер нәрсәгә исем китә иде. Сугышка безнең авылдан алла күпме кешене озаттылар. Исемдә. Ә биредә беркем дә сугышка китми, беркем дә кайтмый. Яраланганнары да күренми. Сугыш турында биредә белмиләр дә кебек.

Хәзер миңа монысы да сер түгел инде. Гамзат бай монда да бик белеп эш йөрткән: ялчыларны «препись» кенәгәсенә теркәтмәгән. Әлбәттә, бу «калымсыз» гына булмагандыр. Көтүдән унлап сарык, бәлки берничә сыер да китеп баргандыр. Аның каравы, ялчылар үз урынында. Ә «калымны» алар үзләре үк кайтарырлар.

Димәк, бу хуторда яшәүчеләрне беркем дә бар дип тә белмәгән. Алар дөньяда юк булып саналган. Димәк, Хайрулла исемле минем үги тидә. Жамалия исемле әнием дә, мин дә кеше исәбендә тормаганбыз.

Без бары, Гамзат байның мал караучысы «Бөкре әфәнде»нең күн тышлы куен дәфтәренә генә ызылган булганбыз. Ул да — исән әле дип барлар өчен генә, үлгәч — сызып ташлар өчен генә...

Чү, мин берәз читкәрәк тайпылдым бугай. Кая тукталган идем әле мин? Әһә, эземә төштем. Мин бит, безнең хутор тып-тын иде, дип яза башлаган идем...

Ә беркөнне шул тынлыкта изрәп торган безнең кечкенә генә хутор да шау-шу белән тулды. Ниң тә көтмәгәндә генә кинәт каяндыр атлы таскар килеп чыкты.

Әнием белән мин өй тирәсендә жыештырынып йөри идек. Күрдөк тә, шаккатып калдык. Тын да алмый торабыз. Солдатлар барысы да кызыл путалы картузларын кыеклап кигәннәр. Бер яктан чәчләре күпереп, кәпрәеп чыгып тора. Барысы да мыеклы. Нәрсәдер кычкырышалар, сызгыралар.

Аркаларына мылтык асканнар. Билләрендә кылыч, ян-якларында озын сөңгеләр. Берләре ашыга-ашыга юлдан уза торды. Берләре хуторга ябырылды. Шунда ук кое янына жыелыша башладылар. Аталары берберсен этә-төртә тизрәк су эчәргә ябышты. Сусаганнар.

Анда-монда этләр өрә башлады. Ниндидер бер хатын елый-елый нәрсәдер кычкырынды. Солдатлар атларынан төшөп берәм-берәм өйләргә ташландылар. Кайдадыр бала елаган тавыш та ишетелде.

Без тизрәк өйгә керергә жыенганда гына бер солдат атын бар көчкә чаптырып нәкъ безнең каршыбызга тыпылдап килеп басты. Ияреннән жәт кенә атылып төште. Атын якынырак китереп, тезгеннән әниемә тоттырды. Үзе бер сүз дә әйтмиңә генә өйгә юналды. Ишекне аягы белән генә тибеп ачты. Кереп китте. Безнең котларыбыз чыкты, телләребез алынды.

Солдат безнең ике чиләк суыбызны жилтерәтеп алып чыкты. Бер-

сен аты алдына куйды. Икенчесеннән үзе чүгәләп ашыга-ашыга эчәргә креште. Бер эчте, ике эчте, башын күтәрәп безнең йөзләребезгә карады. Тешләрен ыржайтып көлгән булды: «Гарна вода!»— диде. Вода дигән сүзгә мин инде аңлый идем. Гарна — нәрсә ул? Төшенми калдым.

Солдат чиләктә су чыпырдата-чыпырдата кулларын, битен юды, изүен чишеп тәнен су белән чылатты.

Әмма аты хужасыннан да битәр сусаган иде. Башын чиләккә тыгып шырылдап чөмерә генә. Мин мыштым гына ана карап торам. Ат талчыккан, арып беткән, тирләп чыккан. Өстенә тузан кунган, аксыл тоз утырган. Хужасы үз чиләгендә калган суны да аты алдына куйды: «Әйдә, монысын да ялап бетер!»— диде.

Солдат тагын безгә карап ыржайды. Менә хәзер ул кабат өйгә керер дә нинди дә булса эйберләребезне жыеп алып китәр, дип без әнием белән нишләргә белми торабыз.

Ат чиләктән башын алды. Турайды. Борын тишәкләрен калтыратып һава сулады. Муенын сузып як-якка каранды. Кешнәп жибәрде. Безне ул күрми дә иде кебек.

Солдат иярне рәтләп аннан-моннан тарткалады. Атын чәбәкләде. Тегесе елмайган шикелле шунда безгә дә күз төшереп алды. Ә мин аны кызгандым. Әле аңа тагын күпме юллар үтәсе бардыр. Ул әле тагын янып-көеп сусар...

Солдат атына менеп атланды. Ат гайрәтләнде, зыр-зыр килеп эйләнәп алды да ыргылып чабып китте. Солдат безгә нәрсәдер әйтте шикелле. Тавышын ишеттем, сүзен аңламый калдык.

Без йөгәрә-йөгәрә өйгә кердек. Ишекне бикләдек. «Беркая да чыкмыйсын»,— диде әнием. Безнең хуторда бу көнне ниләр генә булып бетмәгәндер, күрми калдым. Солдатлар төштән соң гына жыелышып китеп бардылар. Безнең тәрәзә турысыннан гына атларын чаптырып уза тордылар. Мин бернәрсә дә аңламадым. Бу куркынычлы төш иде шикелле.

Тиз арада безгә Гатаулла карт килеп керде. Бу юлы инде ул гадәти эш киёмнәрәндә иде.

— Бик курыкмадыгызмы? — диде, бусагадан да узмас борын ук.— Аждаһалардан бер дә ким түгел, нәлэт төшкерләрс, ыжгырып торалар. Кунарга да калган булсалар, беткән идек бит. Атларын эчәрә-эчәрә ике кода бер генә тамчы да су калдырмадылар. Төпләренә кадәр кырып алдылар.

— Безнең суны да берсе атына эчәрәп бетерде,— дидем мин.— Үзе дә бүртенеп кылкынды. Башын чиләккә чумырып чыпырданды.

— Күренә, сусаганнар, бик сусаганнар,— диде карт хәйләле итеп кенә күзләрен кыскалап. — Уттан атылып чыкканнар диярсен.

Бабай, таяк очы белән идәндәге бер чүп кисәген төрткәли-төрткәли берәз уйланды. «Хәер,— диде тагын сүз башлап,— сугыш — сугыш инде ул, ниләр генә булып бетмәс...»

Минем исем китә. Нәрсә турында гына сөйләсәләр дә, һаман шул сугышны тәлдән төшөрмиләр. Кайда соң ул сугыш дигәннәре, кайсы якта, нинди жирләрдә? Германны пыран-заран китермичә туктамас, диләр. Ә ул Герман кайсы якта? Бу атлы солдатлар шунда баралардыр, мөгаен. Мин шуннан да артыгын белмим. Тукта, Гатаулла бабай тагын нәрсә әйтер? Бәлки, ул белә торгандыр. Тынлыйм, тынлыйм әле.

Юк, бу юлы әнием үзе сүзгә кереште.

— Кемнәр соң болар? — диде әнием. — Мондый солдатларны бер генә дә күргәнем юк иде әле минем.

Гатаулла бабай озак уйланып тормады. Шунда ук жавабын да биреп өлгерде.

— Болармы?— диде карт,— болар — атаклы башкисәрләр. Дон буге казаклары. Кылыч белән чабалар, сөңге белән дә чәнчәләр, сугыш аларга уен-көлке генә.

Әнием исе китеп тыңлай. Карт сөйли тора:

— Мин үземнең кара ақылым белән берәз сизенәм, сизенүен...

— Нәрсә сизенәсең, Гатаулла агай? Безгә дә әйтеп бир әле. Без бит йомыкыйлар, безгә печән ни дә, салам ни...

— Боларны мәйтәм, Жамалия кызым, әллә кызыллар куып килә-ләр микән, үкчәләренә баса-баса? Бик ашыгалар иде бит.

Әнием жылкәсен селкетеп куйды. Беләм, ул бабайның сүзләренә бик үк ышанып житми иде. Карт та моны шәйләде. Аңа ничек кенә булса да үз сүзләрен расларга кирәк иде, билгеле.

— Дон ягында, — диде карт, — бер Сал-сал батыр килеп чыккан икән. Буденный исемле, ди үзе. Менә шул кеше ярлы мужикларны атларга атландырып гаскәр жыйган да ди, акларны, унга-сулга кисеп, дөмектереп килә имеш. Ишеткәнем бар. Анда-монда чәпчәмә, үзек генә белеп тор.

— Шикләнмә, — диде әнием, — шикләнмә, Гатаулла агай. Минем бу турыда инде үземнең дә ишеткәнем бар.

— Шулаймы? Дөньялар үзгәрәсе, ахры, кызым Жамалия. Аллага тапшырып көтик әле.

Менә бит ничек, кызыллар-аклар турында әнием үзе дә белеп тора икән. Ә миңа — ләм-мим. Иртә әле аңа бу хакта белергә дигәндер, балки. Бада гына ич әле ул, янәсе, барыбер төшенмәс. Бик төшенәм. Нигә төшенмәскә? Кызыллар — кызыл киёмле, аклар актан киенгән булырга тиешләр. Шуны да белмәскә!

Көтелмәгән очрашу...

Карангы төште. Тиздән үги әти дә кайтып житте. Күрештек. Гадәт-тә, мондый чакларда ул минем белән аз гына шаярып ала торган иде. Я уйный, борыныма чиртә, битемнән чәбәкли, я аркамнан сөя.

Бу юлы алай итмәде. Култыгына жайлап кына кыстырган буркасын алып идән уртасына әкрән генә куйды да, сүтеп-чишеп жибәрде. Без: «Нәрсә бар анда?» — дип сорарга да өлгермәдек. Кинәт төймә күзләрен ялтырата-ялтырата безнең каршыбызга чәм-кара нәни генә бәрән атылып чыкты.

Чыкты да шунда ук тек-тек сикерә-сикерә бүлмә буйлап йөгереп китте. Мин аны куып житеп кулыма алдым. Куеныма кочтым. Бәрән: «Мә-мә!» — дип кычкырып куйды. Балки, ул шулай үз телендә безгә «исәнмесез» дигәндер.

— Менә, улым сиңа каракүл бүрек, — диде үги әти. — Син дә бер фарсит итеп йөрерсең әле.

Исем китте. Ничек инде шундый теп-тере, әле уенчык шикелле генә шундый кечкенә бәрән бүрек булсын ди? Төшенмәдем.

— Әнием, — дидем, — тизрәк сөт алып бир, — ашыйсы килгәндер мескеннең...

Әнием көлде.

— Юләрем, — диде. — Ул бит сиңа мәче түгел, табактан сөт яларга.

Үги әти юл капчыгыннан шактый зур шешә алып килде. Сөте дә салынган, башында бөке шикеллерәк ниндидер бер көпшә кисәге дә бар. Үги әти шешәне берәз болгатып торды. Бәрән авызына чак кына якын китерүе булды, тегесе иреннәре белән шып иттереп эләктереп тә алды. Әй, эчә башлады, әй суыра! Бала шикелле күзләрен йомып имә.

— Нык ябыша, көдрә баш, — диде әнием аның маңгаеннан иркәләп. — Тиз үсәр.

— Әрсез алар, атна-ун көн эчендә үләнгә чыга башлар, — диде үги әти. — Көтә йөрерсең, улым. Үзенә дә күңелле булыр. Хайван ул кешегә эшнә була белә.

Шешә бик тиз бушап калды. Бәрән тагын: «Мә-мә», — дип тыпырчынды. Шулчак әнием: «Мә, мә димә, балакай, бир, бир, дип әйтәләр аны», — диде.

— Бәрәннәр шулай сүзне кирегә борып сөйләшә, — дип көлдә үги әти.

Мин бэрәнне кочаклаган килеш сәкегә менеп, аякларымны бөкләп утырдым. Бэрәнгә дә шулай унайлырак иде. Озак та узмады, минем нәнием йоклап китте. Бер учымда аның йөрәк тибеше сизелә. Бер кечкенә генә сәгать келт-келт итеп йөрөп тора шикелле.

Хәзер минем үз йөрәгемдә дә шатлык тыпырчына. Авылда минем үз этәчем бар иде. Ә биредә — бэрән. Ниндие бит әле, көдрә, чем-кара! Күз алмый карап кына торырсың. Авыл малайлары күрсә, әй көнләшер иде, әй көнләшер иде. Күзләре белән чакма ташын суккан кебек итәр-ләр иде!

Юк, мин үзем дә көнләшәм алардан. Минем этәчем исәндер әле. Иртә саен гөлдерәп жырлап жибәрәдер. Эһ, Хәсән этәче кычкыра, дип әйтәләрдер бәлки. Ә мин инде Гөлдериемнең тавышын ишетмим. Ә малайлар ишетәләр, әле Гөлдерине көн саен күрөп тә йөриләрдер. Ә минем турыда уйлылар микән? Кайларда гына яши, дип әйтәләр микән?

— Нәрсә, әллә үзен дә йоклап киттеңме? — диде әнием. — Тының да чыкмый...

Чыннан да, мин шулай уйлана-уйлана йокымсырап калганмын. Өстәлдә инде кичке аш әзер иде. Утырыштык...

Әнием йокларга урын түшәп маташкан арада, мин дә бер почмакка үги әтинең тунын жәеп салдым. Бэрәнне тотып алып шунда китереп яткырдым. «Син дә йокла инде», — дидем.

Бэрән бик риза булды шикелле. Яныннан китеп тә өлгермәдем, яңадан сикереп торды. Бүлмә буйлап йөрәнә башлады. Бер белгәне шул: «Мә-мә». Кинәт кенә туктый да исе китеп тик кенә карап тора. Аннан тагын: «Мә-мә», — ди. Әллә ул шулай нәрсәдер әйтергә теләме? Бәлки, әнкәсен сагынып кычкырадыр? Ярый ла, минем әнием үз янымда, ә ул мексеннең әнкәсе кайда икән? Бәлки, суеп ашаганнардыр, бәлки, сатканнардыр. Я үлгәндер. Мин әтисез, ә ул әнкәсез калган. Без чын дуслар хәзер аның белән.

— Утны сүндерәм, — диде әни. — Урыныңа бар.

Ә минем урын тәрәзә буенда, такта тапчанда иде. Борынымны мыш-мыш тарта-тарта менеп яттым. Әнием үз якларына чаршау төшерде. Бүлмә тынды, караңгыланды.

Ә бэрән әле һаман йөрәнә, өстәлгә, сәкегә тиеп китә. Менә ул да бервакыт тынычланды. Белмим, кая барып бөтәшкәндер. Мин дә өстемә юрганымны яптым. Әмма йокларга жыенмыйм. Тегеләр нәрсә сөйләшер икән? Тыңлыйм әле дип мыштым гына ятам.

Бу беренче кабат кына түгел инде. Мин гел шулай, йокларга яттым исә, колакларны торгызып куям. Янәсе, бүген барыбер ишетми калмам.

Шулай көтеп ята-ята күзләрем йомыла да китә. Кемдер аларны бастырып куя төсле. Иртә белән әнием яныма килеп: «Тор, улым», — дип мине йокыдан уята. Инде күптән қояш чыккан була. Тәрәзә каршындагы алача агачында чыпчыклар шыбырдаша. Алар өчен күптән инде көн башланган.

Бәлки, бу төнне дә шулай үзем дә сизмәстән йокыга китеп барган булыр идем. Кинәт кемдер ишекне әкрән генә дөбердәтте. Өйдә беренче булып бэрән тавыш салды. Мин дә сискәнәп урынымнан торып утырдым. Нәрсәдер буласы, юкка түгел бу.

Ишек тагын дөбердәде. Үги әти, тычкан тотырга барган мәче шикелле, мыштым гына ишек катына килде.

— Кем бар анда, ни кирәк? — диде басынky тавыш белән генә. — Кем бар?

— Ачыгыз, агаине, ачыгыз зинһар, мин солдат!

Үги әти озак кына эндәшми торды. Ишек тагын дөбердәде.

— Солдаттан куркасызмы әллә? — диде теге кеше ишек артында. — Шикләnmәгез, угры-карак түгел, солдат мин, солдат!

Әнием тиз генә ут алды. Карасам, бәрән дә ишек төбөндә үги әти белән янәшә килеп баскан. Сөзәргә жыенган кебек ишеккә карап тора. Ничек курыкмый ул? Үги әтинең йөзе агарган. Кулына балта тоткан.

Мин куркынган кәрпә кебек бәрештем, калтырана башладым. Хәзер нәрсәдер буласы. Әнә, әнием дә кулларын күкрәгенә куеп, ак таштан ясалган сын кебек катып калган. Күзләре зур булып ачылган. Нәрсәдер әйтергә тели, иреннәре селкенә, сүзә, чыкмый. Ишек артында теге: «Мин солдат»,— дигән кеше көтә торды. Мыгырданды.

— Ашыкма,— диде үги әти. — Шинеләнә ут капмагандыр әле. Шундый кара төндә нишләп йөрисендер бит.

— Алла хақына гафу ит, агайне, башына төшкәч, нихәл итәсен...

— Әллә ачасынмы,— диде әнием, көч-хәлгә телгә килеп,— бигрәк үтенеп ялвара. Алла хақына ди бит әнә...

Үги әти бик сакланып кына, әкрән генә ишекне ачты. Шулчак бәрелә-сугыла өйгә бер солдат килеп керде. Кулында мылтык, билендә кылыч. Өсте-башы пычранып беткән. Йөзен сакал-мык баскан, күзләре күз генә түгел, маңгаенда ике ут чаткысы янып тора кебек.

Солдат бер-ике адым атлады да әтигә текәлеп карады.

— Балтаны ташла, агайне,— диде. — Күрәсендер, минем кулым да буш түгел. Чакмасы корып куйган...

Үги әти балтаны мич янына ыргытты. Ә солдат мылтыгын стенага терәп куйды. «Менә шулай яхшырак булыр,— диде. — Инде үз итмисез икән, чыгам да китәм».

— Без юлчыны кумыйбыз,— диде үги әти. — Рәхим ит, солдат, түргә үз.

Әнием дә дәртләнеп китте. «Хәзер дөньясы шундыйрак,— диде. — Теләсә кемгә дә ишек ачып булмый, бу караңгы төндә».

Минем дә куркуларым бетте. Әле көндезен генә безгә кереп атын эчереп киткән казак шикелле усал түгел бу. Картузы да башка төрле. Тик менә атын кая калдырган икән? Чү, ни булды? Солдат әнием йөзенә карый-карый якынырак килде.

— Жамалия апа, исәнме,— диде. — Исәнме! Менә кайларга килеп очраштык, кем уйлаган? Син ич бу, син, Жамалия апа!

Әнием башта куркынган шикелләрәк артка чигенде. Солдатның йөзенә текәлеп карады-карады да:

— Бәй, Заһир энем, бу син бит әле,— диде, үзе шунда ук елый да башлады. — Үз туганыбызны ишек төбөннән куып жибәрә язганбыз, лабаса. — Кайда очрашырга насыйп булган безгә...

Әнием солдатның аркасынан какты, биленнән кочты, ә солдат күз яшьләрен учы белән сөртә торды. Ул да басылып, сүзсез генә елый иде.

Солдат үги әти белән дә кул алышып күреште.

— Гафу ит, сине таний алмыйм,— диде. Үги әти ни әйтергә дә белми торганда әни:

— Минем ирем — Хәйрулла,— диде. — Авылдашын.

Үги әти сүзне үзе алып китте:

— Танымассын да, энем, авылда рәтләп торган юк. Гел читтә яшәргә туры килде.

Әнием тиз-тиз самовар куеп жибәрде. Савыт-сабалар янында кайнаша башлады. Ә солдат кылычын да биленнән чишеп алып сәкегә яткырып куйды. Моңа шуннан да яхшырак урын юк иде. «Туйдырды».

Аннан соң әкрән генә атлап минем яныма килде.

— Бу Сабир түгелме соң?— диде.

— Шул, үзе,— диде әнием көлә-көлә. — Су да сипмибез, үсә малай.

— Үсә торсын, үсә торсын,— дип сөйләнә-сөйләнә солдат башымнан сыйпады. — Без киткәндә син бит, Сабирулла энекаш, әле тул шикелле генә тәгәрәп йөри иден. Инде егет булып киләсен.

Солдат битен жәеп көлдө. Анын мыеклары астыннан ялтырап киткән тешләрен күрөп алдым. Беләм, ул да «егет» дигән булып, минем күнелмөне күтәрергә тели. Шәп абый. Безнең авылныкы. Әмма мин аны танымыйм. Ул әнә нинди булып беткән, мин түгел, әнием дә аны тиз генә таний алмады.

Солдат абый бит-кулларын юа-юа сөйләнә торды.

— Безнекеләр нихәлдә яшиләр соң анда? Исән-саулармы? Әни карчык бик бетерешкәндер инде? Беләм, бу заманда дөнья көтүләре жинел түгел. Авылда да кыендыр...

Әнием берәз уйланды. Сүзнә каян башларга да белми иде кебек.

— Ни әйтим,— диде соңрак. — Бездән исән-сау калдылар, болай әби дә саулыгыннан зарланмый иде. Анын, беләсен инде, кайгысы гел бер: кояш яктысына тилмерә.

— Ә минем Газизәм ничегрәк яшәп ята? — диде солдат абый түземсезлек белән тагын яңа хәбәрләр көтөп.

— Нишләсен, хатларыңны алып укый да, мыш-мыш килеп елый.

— Анысын булдыра инде ул,— диде солдат абый. — Шатланса да елый, кайгырса да...

— Хатын-кызың шул инде, күз яше белән йөрөгән тынычландыра. Нишләсен тагын. Син аны, Заһир энем, хаттан өзмә...

— Язган хатларны да жибәрөп булмый,— диде солдат абый. — Йөртмиләр. Ул якта кызыллар, диләр.

Нинди сүзләр сөйлиләр болар? Төшөнәм дә, төшөнмим дә. Ә менә Газизә апаның исемен әйтү белән барысын да аңладым. Бу бит анын ире булып чыкты.

Исемә төштө, мин аларда кунган төннә Газизә апа кубыз чиртә-чиртә әнә кемне сагынып жырлаган икән!

Шул минутта урынымнан торып, йөгөрөп барып, солдат абыйның муенына асыласым килде. «Мин сине таныйм, таныйм»,— дип кычкыра-сым килде. Тукта, ул бит үз әтием үлгән көннә безгә кереп тә чыккан иде. «Хуш, Хәсән абый, син дә киттең, менә без дә китеп барабыз»,— дигән иде. Исемдә, исемдә. Ул чакта мин түп кадәр генә булдым микәнни?

Миңа шәп булды әле бу. Хәзер инде мин төн буена күзләремне дә йоммам. Кая ул йоклау ди мондый кызыклар тыңлый торганда...

Бәрәнем кайда? Тирә-ягыма каранып алдым. Әһә, күрдөм. Әнә ул үз урынын табып алган. Тун өстенә сузылып яткан да рәхәтләнөп йоклый. Әйдә, йокласын, анын ни кайгысы бар? Миңа да тыныч булыр.

Йокысыз төн

Үги әти самоварны өстәлгә бастырып куйды. Әнием чынаяклар чыңгылдатты. Тагын нәрсәләрдер китереп тезде. «Утырышыгыз. Ни бары белән»,— диде.

Ә мин көтәм, балки, мине дә сыйга чакырырлар. Чәенә әллә ни исем китми китүен, нәрсә дә булса капкалар идем әле шунда.

Юк, булмады. Әнием урыныннан торып яныма килде.

— Йокла, балакаем, йокла,— диде. — Төнлә белән сиңа чәй килешми, тагын «балык тотып» куярсың, теге вакыттагы шикелле...

Солдат абый көлөп жибәрде.

— Миңа да әнием шулай әйтә иде,— ди. Була андый хәлләр, янәсе. «Син кысылмасаң да ярар иде,— дидем эчтән генә,— әнә, чәенне чөмер».

Әнием урын-жиремне ян-яктан рәтләп, юрганымны башымнан ук ябып китте. Мин карышмадым. Әйдә, йоклый дип белсеннәр.

Менә самовардан чыпыр-чыпыр килеп су акты. Чынаяклар чыңлашты. Авызлар чәпелдәде. Нигәдер бер дә сөйләшмиләр. Тыныч кына чәй чөмерәләр. Болай булса минем йоклап китүем дә мөмкин бит. Әнә, башладылар.

— Кая табарак юл тотасың, солдат? — диде үги әти. — Туган якларга дисәң, бик ерак бит.

Солдат абый берәз дәшми торды. Уйланды булса кирәк.

— Үз кешеләргә, — диде соңрак солдат абый, — дәрәсән әйтеп сөйләү тиешле. Мин бит окоптан качып киттем...

Озак кына тынлык булып алды. Солдат абыйның «окоптан качып киттем» дип бер дә шикләнмичә әйткән сүзләре, ниндидер авыр хәбәр кебек бер сискәндереп, боларны шомлы уйларга салды бугай. Апырашта калдырды бу сүзләр. Солдатка нәрсә әйтергә? Әмма сүзсез калырга да ярамый иде, күрәсәң.

— Бу ни хәл? — дип гажәпләнде әнием. — Аның өчен жәза бирмәсләрме соң, Заһир энем? Куркынычлы эшкә тарганың. Башыңны әрәм итмәсләрме?

Тагын тынып тордылар. Минем ачуым килә, шулай сөйләшәләрме инде? Башка вакытта үги әти сөйләнә башласа туйдырып бетерә, ә хәзер, әнә, авызын йомып утыра. Әниемнең дә бар белгәне шул: «Аша-аша, эч, Заһир энем, — дип һаман шул бер сүзгә кабатлый. «Их, мин солдат булсам. Бер генә дә кыстатып тормас идем».

Чү, әнә солдат абый сүзгә кереште.

— Качтым шул, качтым, — диде. — Башым әрәм буламы-юкмы, ходай белсен. Әмма да ләкин окопта беттән талатып ятарга түземлек калмады. Туйдырды, интектерде безне бу сугыш. Мин генә дисезме әллә? Башка солдатлар да сыздыра торалар.

— Ә Герман, — диде үги әти, — Герман безне пыран-заран китереп ташламасмы? Окоплардан солдатлар качып бетсә?

Солдат абый көлдә.

— Сөз нәрсә? — диде. — Кайда яшисез? Герман күптән инде үз иленә кайтып китте. Аның анда үз йортына да ут капкан, дип әйтеп әйтәләр.

— Ә патша кайда? — диде әнием, чынаяк чылтырата-чылтырата. — Әллә ул да себерттеме?

Солдат абый бу юлы тагы да катырак көлдә. «Чыннан да, сөз дөньядан төшөп калгансыз икән, — диде. — Күзле суыклар, ачуыгыз да килмәгәе, колаклы саңгыраулар. Патшаны инде моннан биш былтыр элек тәхеттән бәрәп төшерделәр. Ишетмәдегезмени?»

Мин юрган астында кинәт дерелдәп куйдым. Ул тәхет дигәннәре чамасыз биек булгандыр бит. Патша мәтәли-мәтәли төшөп барганда, каравыл кычкыргандыр! Жиргә шап итеп килеп төшкәндер дә, башы урталай ярылып киткәндер. Хәзер минем күз алдымда безнең авыл каланчасы күренә. Шуннан патшаны аякларыннан тотып түбәнгә ташлап торалар сыман. Куркам, тын да алмый ятам. Кая ул монда йокы! Юрган астында, дөм-караңгылыкта да яп-якты шикелле. Солдат абый нәрсәләр генә сөйләсә дә, мин барысын да күрәп торам кебек.

Үги әти өстәлгә кашык белән суккалап алды. «Карале, солдат, — диде, — алай булгач сөз анда кемнәр белән сугышып йөрдөгез? Без бит биредә сарык койрыгын гына күрәп яшибез. Кайда, нәрсә бар, белгән дә юк, ишеткән дә юк».

— Хәзер, — диде солдат, — кызыллар белән аклар сугыша...

Әнә, дидем мин эчтән генә, менә хәзер кызылларның да, акларның да кем икәннән беләчәкмен. Тагын да ныграк тыңларга керештем.

Әнием дә: «Гажәп хәлләр икән», — дип әйтеп алды.

— Кемнәр соң алар кызыллар, аклар? — диде үги әти.

— Кызыллар — ярлы халык өчен, аклар буржуйлар яклы сугыша.

Хәзер менә нинди сугыш бара. Ата улны белми баш чабыша...

— Буржуйлар бер читтә посып кына яталармы?

— Посып торырлар сиңа! Кызыллар акларны диңгез ярына кысрык-
дый киләләр. Ә буржуйлар корабларга төялешеп чит илләргә сыздыралар.

Мин уйга бирештем. Бу солдат абый кем икән? Кызылмы, акмы?
Солдат абый үзе әйтеп бирде.

— Мин дә аклар ягында идем,— диде.— Тагын да ул якта калырга
теләмәдем. Житте, кызыллар ягына чыгам. Хәзер менә шунда барып
торышым.

Белдем, энә кемнәр икән ул кызыллар! Алар буржуйларны дөмектереп
баралар икән. Нигәдер шатландым. Миңа калса, аклар начар кешеләр
икән. Безнең хуторга килеп киткән атлы казаклар шулар булган, күрәсен.
Алар китте, тиздән кызыллар килеп житәр. Шунда Гатаулла картның:
«Безгә дә якты көн килә»,— дигән сүзләре кабат исемә төште. Хәлимә
карчык та: «Гамзат байның чүмәләсе яна» — дигән иде бит. Белеп әйткән.
Нәрсәдер мин дә аңлыйм кебек.

Тукта, солдат абый әле һаман сөйли:

— Сизәм, сез совет властен да белмисез булыр?

— Безгә тагын...— дип мыгырдады әнием.

— Менә шул. Кызыллар яулап алган жирләрдә совет власте төзелә
икән. Бар эшне халык үзе башкара, ди. Анда ярлы игенчеләргә жир
бүлеп бирәләр икән. Заводларга эшчеләр үзләре хужа булып калалар, ди...

Боларына минем тешем үтми. Энә, үги әти дә, әнием дә гажәпләнеп,
исләре китеп утыралар. Бер генә сүз дә катмыйлар. Солдат абый
сүзләрен әллә аңлап житкermиләрме? Бәлки, шулайдыр да, бәлки әле
ышанмый торалардыр. Бигрәк тә кызыклы бит.

Чынаяк чыңы ишәтелде. Солдат абый чәй эчеп туйды, ахрысы.
Мөгаен, чокырны тәлинкәсенә каплап куйгандыр. Энә, рәхмәт, дип тә
әйтте. Аннан соң: «Эшләр менә ниндирәк хәзер»,— дип тагын сөйләп китте.

— Кызыллар ягына чыгам. Буржуйлар өчен башны саласы юк.

— Хәерле юл сиңа, солдат,— диде үги әти.— Без шуннан башка бер
сүз дә әйтә алмыйбыз. Изге теләктә калабыз.

— Энем Заһир,— диде әнием тагын елый башлап,— юлларын үң
булсын. Бәлки, бу төндә сиңе Газизәң төшләрәндә күрә булыр. Тизрәк
кавышыгыз...

— Ул көннәргә ерактыр әле, Жамалия апа,— диде солдат,— ерактыр
әле. Мин бит яңадан сугышка керәсе кеше. Бу юлы инде буржуйларны
бетерер өчен. Ә аннан соң туган якларга.

— Шулай гына була күрсен, Заһир энем.

Үги әти дә хуплады:

— Әйе, әйе,— диде.— Шулай гына була күрсен. Әмма, солдат, бер
шигем бар минем...

— Нинди шик?

— Мәйтәм, болай мылтык, кылыч таккан килеш ятлар күзенә
чалынуың бар бит. Тотып ала күрмәсеннәр дим.

— Юк,— диде солдат абый.— Коралсыз булмый. Солдатны мылтык
кына коткара да. Хәзер мылтыклы солдатлар белән дөнья тулы. Кайсы
анда, кайсы монда йөгәрә. Шулар арасында бутала-бутала мин дә бара
торам. Әлегә алла саклый. Мылтыксыз булмый, Буденный агай шулай
кушкан. Миңа килсәгез, мылтык-кылычыгызны да алып килегез, дигән.
Мылтыкны кулдән төшерү юк!..

Нәрсә булды әле миңа? Күзләрем йомыла. Уйларым чуала. Мин
каядыр китеп барам кебек. Шулчак бәрәнем кычкырып жибәрде. Юк,
кычкырмый, ат кебек кешни. Юрганымны ачып, сикереп тордым. Карасам,
ни күрәм? Каршыма алмачуар ат килеп баскан.

Солдат абый мине күтәрәп алды да атка атландырды. Бидемә
кылычын такты, аркама мылтыгын асты.

— Я, Сабирулла,— диде,— инде син дә солдат булдың. Әйдә, кызыл-
лар ягына оч та кит!

Мин эниемә: «Хуш, сау бул!» — дип әйтергә дә өлгермәдем, атым тагын бер кешнәдә дә һавага күтәрелде. Очабыз, очабыз...

Нәкъ шул чакта энием:

— Тор, улым, инде қояш чыкты,— диде.

Як-ягыма карандым.

— Солдат абый кая соң? — дидем.

— Солдат абыең китте,— диде энием.— Китте...

Бәрән кычкыра-кычкыра, сикерә-сикерә йөгереп минем янга килде. Мин аны кочып алып сыйпадым. Ә төшем нинди матур иде минем!

Шатлыктан соң — кайгы

Бүген мин йокымнан үзем уяндым. Қояш инде безнең тәрәзә турыннан узып киткән иде. Мин әле иренебрәк, урынымда яткан килеш кенә тирә-юнемне караштыра башладым.

Чү, ни булган? Нигә чаршауны жыеп алганнар? Гел чөйдә эленеп торган дәл-дәл бүрек тә күренми. Әниемнең чулкы шәле дә юк. Сандык өстеннән шамаклы жәймә дә алынган. Стенада үги әтинең каешланып катып беткән буркасы гына моңайган төслерәк бер ялгызы эленеп тора. Безнең болай да әйберләребез әллә ни күп түгел иде. Ә хәзер өй эче бөтенләй бушап калган. Ә бәрәнем кайда?

Кинәт әллә нишләп киттем. Урынымнан сикереп тордым. Үги әти капчыкка нәрсәдер тутырып маташа иде.

— Йокының кирәген бирдең,— диде ул миңа бу юлы тагы да күңел-ләрәк елмаеп.— Битләреңне юып жибәр дә, ашарга утыр. Әниң әле генә күршеләргә кереп киткән иде. Хәзер кайтып житәр.

— Ә бәрәнем кайда?

— Әнә, чирәмгә чыгардым. Хужа кеше озак йокламый,— диде үги әти. Үзе капчыкка әйберләрне баса-баса тутыра бирде. Күренә, ул ашыга. Әнә, тирләп чыккан.

Менә энием дә кайтып керде. Мин инде ашап утыра идем.

— Тордыммы, улым? — диде.— Бик шәп булган. Бик тәмле итеп йоклый идең, уятмадым, бүген бәрәнеңне дә көтәргә чыгып йөрмәссен...

Сәерләнеп калдым. Кашыгымны кулымнан куйдым.

— Әнием, әллә без китәбезме? — дидем.— Китәбезме?

Үги әти эшеннән туктап, миңа бик серле генә карап алды. Әлбәттә, бу сорау ана да кагыла иде. Ләкин ул сүз башларга курка. Ул бит минем үги әти генә. Минем белән бу юлы теләсә ничек сөйләшеп булмый. Ул да энием сүзләрен көтә. Әмма энием ашыкмады. Берәз үги әтигә карап нәрсәдер уйлады. Ничек кенә сүзне башларга инде, дип үзе дә кемнәндер жавап көтә иде кебек. Сәкедәге төенне бер алды, бер куйды. Үги әти почмакка китеп нәрсәдер эшләгән булып кыланды. Өйдә тынлык булып торды. Мин дә ашымнан калдым. Өстәлдәге самавыр да кәнфәркәсен кыңгыр салып уйга сабышкан төсле иде.

Энием әкрән генә атлап минем аныма килде. Қочаклады, башымнан, йөземнән үпте.

— Улым,— диде,— улым минем, без бит авылга кайтып китәргә жыенабыз...

Мин йокымнан тагын бер кабат уянып киттем сыман. Нинди шатлык, нинди күңелле хәбәр әйтте энием. Туган авылга кайтабыз, авылга! Энием тирәсендә бөтергәләнеп сикердем. Читлегеннән чыккан кош шикел-ле очардай булдым. «Китәбез, китәбез!» — дип кычкыра-кычкыра әрле-бирле йөгереп куйдым. Әллә шул шатлыккамы, өйдә савыт-сабалар да чынлаштылар. Китәбез! Бәрәнне дә үзебез белән алабыз. Авыл малайлары шақкатыр. «Сабир кайткан, Сабир!» — дип бөтен авылга әйтеп йөрерләр. Безгә кунаклар килер. Газизә апам да мине қоча-қоча сөяр. «Үсеп житкәнсең, үсеп житкәнсең, балакай»,— дияр. Чын егет булгансың, дип

тә әйтер. Гөлдерием дә, исән булса, очып килеп жилкәмә кунар. Ул да шатлыгыннан кычкырып жибәрер: «Ки-ке-ри-күк, дустым кайтты!» — дияр.

Мин шулай уйлана-уйлана тизрәк киенә башладым. Миңа да бит юлга әзерләнгәсә бар. Үз әйберләремне тизрәк жыештырырга кирәк.

Қинәт әнием үкси-үкси елап жибәрде.

— Улым, бағырем, — диде. Син кайтмыйсын шул, кайтмыйсын. И ходаем, тагын нәрсәләр генә кушарсын безгә?

Шулчак кемдер минем башыма китереп сукты сыман. Юк, өстемә бозлы су койды кебек. Юк, миңа тагын нәрсәдер булды шикелле. Тез буыннарым калтырады. Көчем бетте, мин егылдым. Егылдым да, тәгәри-тәгәри үкереп елый башладым.

— Мин дә китәм сезнең белән, китәм, китәм, калмыйм биредә! —
дип кычкыра-кычкыра өзгәләндем.

Үги әти мине идәннән күтәрәп алып сәкегә утыртты. Үзе дә янәшәмә утырды.

— Син бит инде бәби түгел, әйдә, ирләрчә сөйләшिक әле, — диде. — Без бит сине ташлап калдырмыйбыз. Кичә әнә Гатаулла бабай нәрсәләр сөйләде? Үзәң дә ишетеп тордың ич. Ирләрне барысын да сугышка алып китәләр, — диде. Минне дә алып китсәләр, сез нишләрсез биредә?

Энием, алдыма тезләнеп, мине качаклый-качаклый иркәләде. Йөзем-
нән сыпырды. Күз яшьләремне сөртте.

— Тагын әтисез калсак, без бу ят жирдә ничек яшәрбез, улым? Уйлап кара. Без бит күпкә түгел, атна-ун көн узып та өлгөрмәс, кайтып та житәрбез...

— Элбэттэ, шулай, эниң дөрөс әйтә,— диде үги әти дә. Үзе еламый да кебек, ә күзләреннән яшь ага.— Юл ерак, дөнъялар буталып торҗа. Сабир. Без төрлечә уйлап карадык инде. Булмый. Сина биредә калып торырга туры килә. Кыен хәлләр, улым. Безгә әле жәяүләп тә барасы булыр. Юкса, без сине калдырып китәр идекме? Елама, улым, елама. Без бик тиз кайтып житәрбез. Безнең дә жаннарыбыз янып-янып көя. Бер ниңләп тә булмый.

Әнием тагын әйтте:

— Анда авылда инде жир бирә башлаганнар, дигән иде солдат абың, бәлки, сиңа да имана чыгарырлар. Инде авылда төпләнеп калсак, әтиңгә синә үзе килеп алып китәр.

— Әлбәттә, шулай, — диде үги әти. — Безнең артып калган балабыз юк. Без кайда, син шунда булырсың, улым. Ә миңа биредә калырга ярамый. Гаскәр килеп төшсә, соң булыр, ашыгырга кирәк.

Э мин нэрсэ айтергэ да белми утырам. Минем телем алынды шикелле. Күзлэрэм дэ нигәдер начар күрә кебек. Елый да алмыйм хәзер. Тамак төбөмә ниндидер бер таш килеп тыгылды сыман.

Озак та узмады, безгә Хәлимә карчык белән Гатаулла бабай килеп керде. Кулларына ниндидер төеннәр тотканнар иде.

Гатаулла бабай кулындагы төөнчеген бер читкә куйды да туп-туры минем яныма атлады. Йөземә текәлеп карады.

— Әллә елап утыра бу? — диде. — Нишләвен, Сабирулла улым? Бер дә елыйсы түгел. Шатланырга кирәк, шатланырга. Солдатлар килсә, әтиңне кабат гомердә дә күрә алмассың. Әниңне дә куып алып китәрләр. Карышкан кешеләрне ат койрыгына бәйләп өстерәрләр ди, беләсەңме?

— Шулай, шулай,— диде Хәлимә карчык,— минем башымнан сыйпап.— Син бит бер ялгыз гына калмыйсың әле биредә. Мәнә без дә сиңең белән бергә торырга килдек. Бик матур итеп яшәрбез, алла боерса

Аялдам, алар кичә үк бу турыда сөйләшеп куйганнар, күрәсен. Ела-елама, барыбер биредә калдырачаклар. Бу котылгысыз иде. Ә мин нишли алам? Бәлки, чыннан да шулай кирәктер. Мин тынычлана төштем. Әмма эчтән һаман калтырана идем.

Гатаулла бабай үги этигә карап маңгаен жырды. «Нигә эшеңнән туктап калдың? — диде. — Тизрәк булыгыз, кайгырышып, елашып

утырасы вакытлар түгел. Эна, хутордан күбесе китеп бетте инде. Сугыш атта чаптыра. Күз дә ачып өлгермисен, килеп тә житәрләр. Иртә белән эна туп аткан тавышлар да ишетелде».

Хәлимә карчык мине кочаклап утырды. Янәсе, тыпырчынмасын, гауга чыгармасын. Гатаулла бабай үги әтигә булыша торды. «Иң кирәкле әйберләрне генә алыгыз,— диде.— Юлчыга янчык та авыр була, дигән борынгылар».

Әнием, бер төенчекне кулына алып, Гатаулла бабайга күрсәткән булды.

— Менә генә, кечкенә генә төенчек, бар әйберләрем шунда,— диде.— Бөтенләй күчеп китмибез ләбаса. Әле бирегә кайтып яшисебез бар.

— Шулай булмый, әлбәттә, кайтасыз,— диде Хәлимә карчык.— Калган әйберләрегез өчен борчылмагыз. Сөз кайтуга барысы да исән торыр, алла боерса...

Сизәм, болар мине шулай юатырга телиләр. Тирә-юньгә каранам. Чыннан да, алган әйберләрә күп түгел. Кулда күтәрерлек кенә. Кайтырлар. Әнием мине онытмас. Мин дә аңа бер генә, ул да минем бердәнберем генә.

Әнием яныма килеп утырды.

— Улым, берүк әдәплә була күр,— диде.— Әбиенне, бабаңны тыңла. Жәберләнмәсеннәр.

— Юк, юк,— диде Гатаулла бабай,— улыңа сөз тидермә. Сабирулла акыллы малай, йомышны да үтәр, сүзне дә тыңлар.

Бабай аркамнан какты: «Шулай бит, улым?»

Мин башымны селкедем. Миңа инде риза булмаска мөмкин түгел иде.

— Малай әйбәт, зарланмыйбыз,— диде үги әти дә.— Эшкә кулы ятып тора. Бәхетә белән үсеп кенә житсен. Чибәр буласы егет.

Мин жәт кенә әниемә карадым. Ул елмайды. Матур итеп елмайды. Миңа рәхәт булып китте. Бу чакта минем йөземдә дә шатлык уйнап торгандыр.

Үги әтинең минем турыда әйткән сүзләре мине дәртләндереп жибәрделәр. Минә мактамаска да мөмкин түгел иде шул хәзер. Чибәр егет буласы кеше елыймы соң? Юк, еламый, тешләрен кысып түзә. Әчтән генә әрнесә дә күз яшен күрсәтми. Беләм, үги әти салам кыстыра. Минә тынычландырырга тели. Без бит менә хәзер, менә шушы минутларда куллар бирешеп, йөзләребезгә караша-караша сабуллашып аерылышырбыз. Шул чакта бу малай тагын үкермәсен ди бугай...

Эна, ул арлы-бирле йөргәләп, тирә-юньгә каранып алды да:

— Ярар,— диде.— Юлга чыгарга да вакыттыр инде. Кирәкле әйберләр жыелып бетте. Шуннан да артыгын алып булмас.

Киенештеләр. Хәлимә карчык сәкегә ак жәймә жәеп салды.

— Инде утырышыгыз,— диде.— Дога кылып, амин тотып алыыкчы.

Барыбыз да сәкегә тезләнешеп утырдык. Өйгә тынлык төште. Шунда мин идән уртасында авып яткан бер урындыкны күрөп алдым. Ул да башын иеп, тезләнеп тора иде шикелле. Эна өстәлдә самовар да сагышланып калган төсле. Чынаяклар да аннан-моннан башларын күтәрөп безгә исләрә китеп карыйлар кебек. Чөйгә эленгән минем бишмәтем дә жиннәрән салындырып уйга бирелгән, менә-менә хәзер елап жибәрөп сыман.

Хәлимә карчык ике учын да бергә кушып, китап битләрен ачып куйган шикелле итеп, күз алдына китерде дә моңлы гына жырлады. Ул шулай юлчыларга исәнлек-саулык теләп дога укыды. Аннан соң сузып кына:

— Амин! — диде.— Фәрешталәр жиргә ингән сәгатьтә булсын...

Урыннарыбыздан кузгалдык. Үги әти мине кулларына күтәрде.

— Хуш, улым, без киттек инде,— диде.— Хәерә белән аллага тапшырдык. Язмышта язганны күрми дә булмас. Кайгырма, улым. Кайгырма, бик тиз кайтып та житәрбез...

Бу юлы аның күзләре коры иде. Шулай тиеш тә ир кешегә. Еламасын. Андый әти белән әнием нишләр? Юлда нәрсәләр булып бетмәс. Мин менә бу вакытта үги әтиемнең бик көчлә булуын тели идем. Кирәк чакта теләсә

кем белән дә якага-яка килеп сугыша алсын. Әниемә тузан да кунмасын. Әнием мине кочаклап күкрәгенә кысты. Хәзер мине аңардан берничек тә аерып ала алмаслар кебек. Үзе бер сүз дә әйтми. Минем башыма башын куеп йөземне күз яшьләре белән чылата, үбә. Мөмкин булса ул мине куен эченә генә салып куяр иде.

— Гафу ит, мине гафу ит, улым,— диде.— Каласың. Ничек кенә түзим икән бу хәлгә? Борчылма, юлларыма таш яуса да кайтып житәрмен. Синнән башка яши аламмы соң, бәгырем? Безне бүгеннән үк көтә тор, улым...

— Житәр, булды,— диде Гатаулла бабай, мине әниемнән аерып алып.— Житәр, үз йөрәгенә дә бозма, бала күнеленә дә шом салма. Бу дөньяда кем китми дә, кем кайтмый? Гомергә китмисең лә, бүген анда, иртәгә биредә.

Сизендем, бабай бу сүзләргә бигрәк тә минем өчен әйтте булса кирәк. Ул да бу кәнтәй тагын елый башлар дип шикләнә иде. Болай да энә, ирен-нәрен дерелдәтеп, чак-чак кына түзеп утыра, дигәндер эчтән генә.

Хәлимә карчык та картының нинди кылда чирттергәнән төшенеп куйды.

— Шулай булмыйча, без китеп йөрмәгәнме, кайтып төшмәгәнме? Барысы да булды бу гомердә. Сынмадык та, сынатмадык та. Аллага шөкер. Мәнә яшәп торабыз. Сезне дә ходай ташламас. Әйткән иде бу юләр карчык, диярсез әле бервакыт. Искә төшерерсез сүзләремне, төшерерсез...

Үги әти капчыгын алып жылкәсенә салды. Әнием төенен беләгенә асты. Гатаулла бабай бисмилла әйтеп кенә ишекне ачты, аллага тапшырдык, диде.

Без йортка чыктык. Хутордан тагын кемнәрдер китеп баралар иде. Жилкәләрендә капчыклар, кулларында төеннәр. Барысы да ашыга-ашыга атлый.

Бер агай: «Хуш, сау булыгыз, Хәлимәттәй»,— дип әйтә-әйтә узды.

— Хуш, хуш, хәерле юл, энем! Күрешергә язсын.

— Күрешербез, күрешербез, Хәлимәттәй,— диде теге кеше.— Үз оясына кош та кайта.

Энә, алар да кайтырга дип кенә китәләр икән, дип уйладым мин. Бу агай миңа да борчылмаска кушты сыман. Мин тәмам тынычландым кебек, әмма барыбер миңа күнелсез иде.

Хәлимә карчык мине житәкләп тотты. Әнисе артыннан ияреп китә күрмәсен дигәндер инде. Аннан соң юлчыларга карады да: «Куллар бирешеп төрмәйбез,— диде.— Ак юл сезгә, кардәшләр! Исән-сау гына йөрәп кайтыгыз. Көтеп калабыз, каршыларга да чыгып торырбыз».

— Шулай, шулай,— диде Гатаулла бабай,— очрашулар сагындыра.

— Рәхмәт инде, Хәлимә апа, бер генә дә онытырлык түгел сезне,— диде әнием.— Үзегез дә исән-сау гына яшәгез. Кабат күрешергә насыйп булсын.

Әнием инде еламый иде. Ул миңа карап елмайды. Аның йөзе ниндидер бик матур чәчәккә охшап китте. Ул чәчәкне минем кайдадыр күргәнем дә бар кебек. Тик исемен генә белмим ул чәчәкнең.

Үги әти алдан китеп барды. Аңа әнием дә иярде. Гатаулла бабай аларны озата китте. Без Хәлимә карчык белән бусага төбөндә тын гына карап калдык. Энә, инде алар китә баралар. Үги әти алгарак бөгелеп иелгән. Жилкәсендәге капчыгы шактый зур. Моннан караганда аның аркасына бер бөкрә кеше менеп атланган шикелле иде.

— Юллары уңар, алла боерса, уңар,— диде Хәлимә карчык.— Артка әйләнеп карамадылар. Шулай тиешле...

Ә мин белми идем әле, белми идем, сабуллашып китеп барганда артка әйләнеп карарга ярамый икән. Язык була, ди Хәлимә карчык.

Алар киттеләр. Күз алдыннан да югалдылар. Ә мин еламадым. Ә миңа нәкъ менә шушы чакта үкереп-үкереп еларга кирәк булган икән. Кычырып-кычырып, өзгәләнә-өзгәләнә еларга иде миңа. Мин бит бу минутларда әниемне соңгы кабат күрәп калганмын. Аның белән соңгы, соңгы кабат сабуллашканмын...

Их, белгән булсам... «Әнием, әнием, мин сине беркая да жибәрмим, юк, жибәрмим!»— дип муенына асылынган булыр идем. Кочаклар идем, үбәр идем. Күз яшьләрем белән йөзен юар идем. Кулларына чытырдатып ябышыр идем. Аяк асларына ятып тәгәрәр идем. Тезләренә сырышып: «Әнием, әнием, китмә, китмә!»— дип елаган булыр идем.— Синнән башка мин үләм, үләм!»— дип куркыткан булыр идем.

Аннан соң инде күп еллар узды. Мин инде хәзер әниемнән дә картрак. Менә бу минутларда мин аны сагына-сагына сагышланып утырам.

Кайвакытларда иртә белән йоқымнан уянам да, үзем дә сизмәстән, «әнием, әнием!» дип эндәшәм. Ә ул шунда ғына, якында ғына, үз янымда ғына миңа карап тора кебек. «Улым, алтыным минем, ничек яшисен, ничек гомер итәсен?— дип сорый шикелле.— Мине гафу иттеңме?»— ди сыман.

— Гафу иттем, гафу иттем, әнием. Син гаепле түгел. Сине миннән язмыш аерды. Язмыш... Син әле бәлки, әнием, нәрсәләр күрдең, ниләр эшләдең, кайларда ғына йөрдең, дип сорарсың. Менә хәзер минем нәкъ шул көннәр турында язып утырган чагым. Борчылма, әнием, мин дөньяда эрәм булмадым. Улың өчен тыныч бул. Тик менә синең каберенә генә чәчәкләр куя алмадым. Эзләп-эзләп тә каберенне тапмадым. Моның өчен син дә мине гафу ит, әнием!

Син гомерем буге йөрәгемдә, минем белән бергә яшисен. Аерылышкан көнне синең йөзегдә мин күргән чәчәк әле дә күз алдымда. Ул бервакытта да шиңми, саргаймый. Ул чәчәк һаман синең йөзег кебек елмаеп тора.

Ә сез, дусларым, нигә болай авыр монландың, дип сорамагыз. Сөйләрмен әле мин сезгә, сөйләрмен. Ә хәзер елыйм әле, елыйм. Күңелем ташты. Бер ялгызым ғына тынлыкта калып уйланым әле...

Алда нинди язмышлар?

Без әле ишек төбегдә юлчылар киткән якка карый-карый шактый озак тордык. Хәлимә карчык мине әле һаман үз яныннан жибәрми. Я башымнан сыйпаган була, я аркамнан чәбәкләп куя.

Ә минем елыйсым килә. Елый алмыйм. Жаныма авыр таш төшеп утырган сыман. Юк, жаным ғына түгел, үзем дә таш кисәгенә әверелдем кебек. Әбинең кулы битемә тиеп киткәндә дә жылысын сизмим. Әллә аның кулы шундый катымы? Әллә үзем шулай берни дә тоймас булып калдыммы?

Кинәт өй артыннан кычкыра-кычкыра бәрәнем килеп чыкты. Килеп чыкты да миңа маңгае белән төртелеп иркәләнде.

— Әнә, сине дустан сагынган,— диде әби.— Ничек ялагайлана, үз әнкәсенә дә шулай кыланмагандыр, ярата...

— Ачыккандыр ул мекен,— диде Гатаулла бабай.— Тамак нишләтми. Иркәләндерә дә, сөйдерә дә.

— Әйдә,— дидем мин бәрәнемә,— тизрәк өйгә керәбез.— Үзем шул чакта әллә ничек йомшарып, жинеләеп киттем сыман. Әле генә йөрәгемне өзгәләп торган кайгым да онытылды. Мин бит ялгыз түгел. Минем дустан бар. Ничек кенә булса да яшәрбез әле, яшәрбез...

Барыбыз да өйгә кердек. И-и биредә нәрсә генә булып бетмәгән! Бөтенләй безнең өй шикелле дә түгел кебек. Буп-буш, шыксыз, салкын, ямьсез. Әниемнәр үз әйберләре белән бергә, өйнең ямен дә, жылысын да төөннәренә салып алып киткәннәр, диярсен.

Әби дә шулайрак уйлады бугай. «Хужа киткәч, өйнең дә рәте калмый шул,— диде.— Биредә жил-давыл узган төсле. Кара инде бу урындыкларга, ятим балалар шикелле моңаешып калганнар. Зарланырга телләре генә юк, мекеннәреннә...»

Чыннан да, урындыклар да, башка әйберләр дә анда-монда аунап яталар иде. Билгеле, ул бая да шулай булган. Без аларны үзегез үк шундый иләмсез хәлгә китергәнбез ләбаса. Ашык-пошык, юлга әзерләнгән дә шәйләбрәк житкermәгәнбез.

— Хәзер аны ямьләндерәбез, ал да өл итәбез, — диде бабай. — Анысы гына безнең кулдан килә.

Карт тиз генә казанга су салды. Учакка салам тутырып дөрләтте, тизәк кясәкләре тыкты. «Яна бит, яна! — диде шатланып, — учакта ут янып торса үзе бер рәхәт. Жылысы да чыгып өлгерми, жаның шунда ук жылына башлый. Ут шундый нәрсә ул. Шулай бит, Сабирулла?»

Шулай дим мин дә. Бабай бит минем күңелемне кузгатырга теләп шулай сөйләнә. Янәсе, боекмасын.

Әби өй эчен жыештырырга кереште. Куллары житез йөри. Әйберләр үз урыннарына килеп утыра торалар. Әби аларны чүпрәк белән сөртеп, ялтыратып куя, өй эче дә яктыра бара сыман.

Ә мин бәрәнемә су салып бирдем. Сусаган, йотлыга-йотлыга эчә. Бер тукталып, башын күтәрәп тирә-юньга карана. Ул да сизенә, күрәсен. Хужалар кайда, дип уйлана булыр. Хайван гына димә, белә. «Киттеләр, — дим мин. — Киттеләр. Борчылма, тиздән кайтып та житәрләр...»

Мин моны бәрәнемә дә әйтәм, үземә дә әйтәм кебек. Миңа да бит тынычланырга кирәк инде. Әбинен дә, бабайның да кәефләрен һаман-һаман бозып торулары килешмәс. Бабай бит мине әле беренче кабат күргәндә үк: «Егет!» — дигән иде.

Бабай баздан ит алып керде. «Сарыгы да бик симез булган икән, — диде. — Мае лычкылдап тора».

Әби картына елмаеп бер карап алды да, соңыннан кашларын жимерә төште.

— Иткә синең күзләр зирәк, — диде. — Бик оста чамалыйсың. Телен дә тәмлене генә көтеп тора. Бoryныңны әйтмим дә инде. Тәмле аш исен жиде чакрымнан сизә.

— Анысын гына булдырабыз, — диде бабай, кетер-кетер көлеп.

Бабай гел шулай әйтә тора. Янәсе, ул булдыклы.

Аның бу гадәтен мин инде элгрәк белеп алган идем. Әби дә моңа күнегеп беткән булса кирәк. Бабайга берәр йомыш кушса, тегесе: «Анысын гына булдырабыз», — дип башта ук әйтеп куя. Ә үзе шунда ук онытып өлгөрә. «Нәрсә куштың әле, карчык?» — дип сорاپ алжыта. Әби бер генә дә ачуланмый. «Ярар, үзем генә эшләргән инде», — ди...

Әби бер телем икмәк өстенә бармакларын уйната-уйната тоз сипте, «бисмилла, бисмилла», дип әйтә-әйтә минем кулыма тоттырды.

— Бар, улым, бәрәнемне чирәмгә алып чык. Хайван су эчеп кенә тук булмый, — диде.

Бабай да әйтә куйды:

— Еракка китеп йөрмәгез. Хуторда хужасыз этләр күп хәзер. Бәрәнемә ташлана күрмәсеннәр. Кулыңа таяк ал.

Бәрән инде ишек ачылганны гына көтеп тора иде. Без чыгып киттек. Бәрән бавыннан тотмасам да янымда гына бара. Нәрсәдәндер куркыган шикелле як-ягына карана. Мин үзем дә берәз шүрлим. Тирә-якта нигә бер генә кеше күренсә. Бабай дәрәс әйткән икән, әледән-әле этләр йөгереп уза. Алар әле бу якка барып төртеләләр. Бoryннарарын жиргә сузып иснәнә-иснәнә тагын йөгөрешеп китәләр.

Кайберләре елаган кебек чинап куя. Беләм, алар шулай хужаларын эзлиләр. Ә хужалар юк. Өй тирәләрендә вак-төяк әйберләр аунап ята. Тәрәзәләргә аркылы-торкылы такталар кадакланган. Ишекләре бикле. Хутор тып-тын.

Без кырга чыгып життек. Әнә, андарак Бөкре әфәнде корылмалары. Биек койма аша йорт, сарай түбәләре генә күренә. Киң капканы тоташ ачып куйганнар. Капка алдында пар-пар ат жиккән арбалар туктап тора. Бер читтә Бөкренен үз тарантасы, ана да пар ат жигелгән.

Арбалар тирәсәндә кешеләр кайнаша. Алар ашыга-ашыга ниндидер йөк төйиләр. Сандыклар чыгарып куялар, төеннәр салалар. Үзара нәрсәдер кычыгып сөйләшәләр.

Менә байлык кайда ул! Аларның сандыклары гына да безнең өй кадәр. Аларга нәрсәләр генә салып бетермәгәннәрдер. Их, ичмасам берсен генә булса да ачып карыйсы иде. Мөгаен, ул әйберләренен мин исемнәрен дә

белми торганмындыр. Ә сарайларында ул Бөкренен нәрсәләр генә юктыр әле? Йөз олауга төясән дә бетмәстәр.

Портта этләр чиный. Алар да биредә каласы бугай. Сизенәләр, хужалар китә. Хужаларыннан башка ул усал этләр нишләп кенә бетәрләр икән? Кем аларны ашатыр, кем су эчерер?

Әгәр безгә дә моннан китәргә туры килсә, минем бәрәнемне, әлбәттә, суячаклар иде. Юк, мин аны пычак астына бирмәс идем. Үзем белән ияртеп алып китәр идем.

Минем нәниемнең бәхете басты. Без китмәдек. Энә ул минем дуслым үлән чүпләп йөри. Гел минем тирәмдә генә әйләнә...

Кинәт йорттан бер-төркем хатын-кызлар чыкты. Араларында берсе бик юан. Бөкренен бу үз хатыны булса кирәк. Ул туп-туры тарантаска менеп утырды. Арба сыгыла-сыгыла селкенеп куйды.

Хатын әледән-әле яулык белән битен сөртә. Елый, кинәт-кинәт үксегән тавышы да ишетелеп китә. Ара-тирәдә тагын кемнәрдер елашалар. Шунда этләр дә өрөп жибәрә. Әллә нинди тавышлар бергә кушылып күнелдә ниндидер шом уяталар.

Менә инде арбаларга да менеп утырыштылар. Ниндидер ирләр дилбегәләрне тотып алып, атларны куа-куа кузгатып алып киттеләр. Тарантас тора калды. Хужа әле күренми иде. Ул каласы микәнни? Юк, энә капкадан атылып килеп чыкты. Кемдер капканы япты, үзе эчтә калды. Тик шуннан соң гына Бөкре тарантаска үрләп менде. Дилбегәләрне үзе тотып алды. Атлар башларын чайкап, күкрәкләрен алга киереп кинәт-тән генә тартылып, тарантасны жылтерәтеп алып киттеләр. Алар хуторга кереп тә тормадылар, яннан гына узып, олы юлга юнәлделәр.

Болар сонгылары иде. Хәзер инде бу бакчалы йорт та бер нәрсәгә дә кирәкмәс ташландык әйбер шикелле булып калды. Тәрәзәләре дә суырайды кебек. Алмагачлар да койма артына яшеренделәр шикелле. Бу жиргә дә тынлык ябырылды. Тик зиратта гына әле каргалар шавы ишетелә. Алар да китәргә жыеналар. Инде бит көз килеп тора. Тагын бу якларга яз килер микән? Кешеләр янадан кайтырлармы? Ә без ничек яшәрбез?

Миңа авыр уйлар килә. Әнием белән кабат күрешерменме? Тагын нәрсәләр булып бетәр биредә? Куркынычмы, кайгымы, әллә шатлыкмы? Мин әле бер нәрсә дә белмим. Алда нинди язмышлар көтә икән безне?

Беркайда да, беркайчан да булмаган туй

Иртәнге чәйне эчтек. Әби өстәлне бик тиз жыештырып та куйды. — Хәзер инде, — диде ул, — Мөршидәнең дә хәлен белешеп кайтасы булыр. Ялгыз башы нишләп кенә ята икән мексен.

Мөршидә апа турында минем ишеткәнем бар иде инде. Исемдә, кайчандыр Халимә карчык әниемә ул хатынны бик кызганып, елый язып сөйләгән иде.

Ә мин бер почмакта нәрсәдер ясаган булып маташам. Янәсе, боларның сүзләренә исем дә китми. Сөйләшә бирсеннәр. Әмма колак бит барысын да ишетеп тора. Мин гаеплемени? Сүз ул теләсә кая үтеп керә.

Бер кешеләрдә бер ятим кыз торган икән. Менә ул буйга да үсеп житкән, ди. Матурларның да матуры булган. Аны яман күзләрдән саклап кына торганнар, имеш. Бервакыт аны кияүгә димли башлаганнар. Кайдан гына нинди генә яучылар килеп бетмәгән. Әмма кыз барысыннан да баш тарткан.

Бер елны хуторга бер ир кеше килеп эшкә урнашкан. Үзе әллә ни карт та түгел икән әле. Башына инде чал төшкән моның. Йөзенә дә жыерчыклар сызгаланган. Нужа белән бик яшьли танышкан булса кирәк. Үзе татар да икән әле. Мохтар исемле. Укырга да, язу-сызуга да бик булдыклы, ди.

— Син кайсы яктан? — дип сорасалар. «бик-бик ерактан», ди икән. Моннан күренми, янәсе.

Озак та узмаган бу Мохтар дигәнәбез Мөршидә белән очрашып әвеш-тәвеш китереп йөри башлаган. Тора-бара бер-берсенә чын-чынлап гашыйк булганнар. Мөршидә егетне үлеп яраткан.

Тагын тора-бара болар туй көнен дә белдереп куйганнар. Кызның хужалары да ризалык биргәннәр. Туйга әзерләнгән башлаганнар.

Әмма туй буласы көндә, иртә белән шәһәрдән ике атлы солдат килеп төшкән. Шул ук сәгатьтә Мохтарны тотып алганнар да кулларына «йозак» салып каядыр алып киткәннәр.

Шуннан соң Мохтар турында бер генә хәбәр дә ишетелмәгән. Үлгәнме, тереме? Беркем дә бернәрсә дә белмәгән. Соңгарак, кемдер әйткән имеш: «Ул Мохтар дигән кеше каторгадан качкан булган икән. Биредә полициядән яшеренеп кенә торган икән имеш. Патшага каршы сүз таратып йөргән, ди».

Ә Мөршидә көне-төне елаган. Аш-суыннан калган. Йокыларын оныткан. Сагыштан саргаеп беткән. Соңгарак акылга жинеләя башлаган. Һәр көнне юл өстенә чыга икән дә: «Мохтарым, Мохтарым! Син кайда?» — дип өзгәләнгән-өзгәләнгән кычкыра, аннан соң шашып көлә-көлә, бии баштап икән.

Тагын соңрак бөтенләй сөйләшмәс булып калган. Еламый да, көлми дә икән. Аңа жөн кагылган, дип тә лыгырдаучылар булган.

Хужалары да кызның бу бәхетсезлеген күрөп бик-бик кайгырганнар. Кеше аңа ярдәм итә алмас инде, дигәннәр. Бер алла үзе генә я терелтер, я үзенә алып китәр, дип көтә торганнар. Әмма кызны кулларыннан ташламаганнар. Хәлләрәннән килгән кадәр тырышканнар, аш-суыннан өзмәгәннәр. Урын-жирләрен дә тәртиптә тотканнар. Әледән-әле мунча кертеп кайтарганнар. Күрше-коланнар да күз-колак булганнар. Тәмләрәк ашлары булса, кызга кертеп чыкканнар. Тизрәк терелсәң иде, бәхетсез кыз, дигәннәр. Бигрәк матур идең бит, әллә яман күз тидеме сиңа, дип елаганнар да, сыкранганнар да.

«Юк, кызга күз тимәгән, жөн дә кагылмаган. Мәхәббәте шулай иткән аны, мәхәббәте», — дип әйтәләр икән кайберәүләр. Мәхәббәт ул дәрәя шикелле, я агызып алып китә, яки ярга чыгарып ташлый, имеш.

Шулай бер ел узган, ике ел узган, ди. Ә кыз һаман газап утында янган да көйгән. Чыра кебек кипшенеп беткән. Нинди генә сүз әйтсәң дә төшенми икән. Бер нәрсәгә дә исе китмәгән кебек, күзләрен дә йоммый тик кенә карап тора икән...

Ә бу көннәрдә аның хужалары да хутордан китеп барганнар иде. Сырхау кешене ерак юлга ничек алып китәсен? Аллага тапшырдык инде, дими хәлең юк. Хужалар да елый-елый сабуллашканнардыр Мөршидә апа белән. «Безне гафу ит, үзәбез теләп түгел, язмыш безне аера,» — дигәннәрдер.

Без аларның өенә житәрәк ниндидер тавышлар ишетеп алдык. Мөршидә апа кем беләндер сөйләшә иде.

— Әллә бу мескенем бөтенләй акылыннан язды микән? — диде әби куркынып. — Үз-үзе белән гәпләшә башлаган.

— Әйдә, керик әле, керик, — диде бабай. — Чынлап, хәерлегә түгел бу. Нәрсә булды икән?

Кердек. Мөршидә апа бусага төбөндә үк әбине күрөп алды да, йөгөрөп килеп аның муенына сырышып асылынды.

— Хәлимәттәй, жаным, бәгырем, — диде. — Жаным, бәгырем, мин терелдем бит, менә күр, терелдем! Акылым ачыкланды, күзләрем яктырды, йөрәгемә дәрт керде, күрәсенме мине!

Без нәрсә әйтергә белмичә аптырашып телсез калдык.

— Чү! — диде бабай сәке ягына карап. — Кем ул? Кем?

Анда, биленә кылыч аскан, наган таккан, йөзен сакал-мыйек баскан

бер солдат безгә карап елмаеп тора иде. Мин куркып артка чигендем. Каян килеп чыккан бу кеше?

Ул безгә якынак атлады. Үзе әле бер сүз дә эндәшми иде. Әби дә ана якынак килде. Тегенең йөзөнә текәлеп карады.

— Шаярма, егетем, син Мохтар ич! — дип кычырып жибәрде. Үзе солдатның биленнән кочып алды. Йөзөн сыйпады, жылкәсен чабәкләде.

Бабай да дерт итеп селкенеп куйды. Таягын бер читкә сөяде дә, әлегә Мохтар дигән солдатка килеп ябышты. Бары тик: «Мохтар улым, кайтып життеңме?» — дип кенә әйтә алды. Күзләреннән мөлдерәп яшь агып төште. Иреннәре калтыранды. Нәрсә әйтергә дә белми иде инде.

Мөршидә апа мине эләктереп алып күкрәгенә кочты, битемнән, башымнан үпте. Кулларымны кулларына алып үз йөзөнә китереп куйды. — «Үскәнем минем, үскәнем, — диде. — Мин бит сине бик озак күрми тордым. Еракта, еракта идем кебек».

Бәлки, Мөршидә апа дәрәс әйтәдер. Еллар буге миңгерәп, авырып яткан кеше, менә шулай кинәттән генә тереләп китсә, чыннан да, үзен әллә кайлардан, ниндидер караңгы дөньядан кайтып төшкән кебек хис итәдер.

Күрәм, Мохтар абый да елый, солдатларча, күз яшен күрсәтми генә елый. Әби дә, бабай да үкси. Мин дә елайым. Ә Мөршидә апа еламый, ул теге «караңгы дөньяда» булган чагында ук елый-елый күз яшьләрен коеп бетергәндер. Без елайбыз. Ә ул безгә карап шатлана. Әле без дөньяда бар икән лә. Без исән!

Мөршидә апа хәзер күгәрчен шикелле гөлдери-гөлдери безнең тирәбездә әйләнгәли. Ул хәзер әллә нинди матур сүзләр әйтер иде дә, андый сүзләргә әллә исәнә төшереп житкерми.

Менә ул үзенең Мохтарына барып сыенды. Анын бер кулын алып үз жылкәсенә салды. Бер ана, бер безгә карап елмайды.

— Дустым кайтты, кайтты бит, — диде. Ул әле үзе дә бирегә янагына кайтып кәргән шикелле иде. Мохтарынгына түгел, бу өйне дә, өй эчендәгә әйберләргә дә, безне дә әле янагына күрәп тора шикелле.

— Менә бит алланың рәхмәте, — диде әби, — үзе генә кайтмаган. Мохтарын, сиңа исәнлек-саулык та, бәхет тә алып кайткан. Мәхәббәт шулай итә ул. Үлгәнне дә терелтә.

— Беләп әйтәсен, Хәлимәттәй, кайтып керүе булды, йөзөнә карадым да күзләрем яктырып китте. Исемемне әйткән иде, акылым ачылды, теләмә сүз инде. Куллары белән кочаклап алган иде, кинәт кап-караңгы баздан мине тартып чыгарды сыман. Битемнән бер үпкән иде, йөрәгем дәртләнеп китте. Бөтен тәнәмә ниндидер көч килеп тулды кебек. Кош шикелле очардай булдым. Менә, ышанмассыз...

— Ышанабыз, кызым, ышанабыз, — диде бабай. — Мәхәббәт кешене акыллы итә. Йөзөнә гүзәллек индерә, күзләренә нур тутыра.

— Өнемме бу, төшемме? — диде тагын Мөршидә апа. — Ничек кенә түзәрмен икән бу шатлыкка?

Өйдә тынлык урнашты. Шатлыкка ничек түзәләр соң? Моңа сүз белән җавап юк. Шатлыкны кайчак елап та, кайчак көлеп-елмаеп та, әмма сүзсез генә йөрәк аша кичерәләр. Без хәзер менә шундый хәлдә идек. Нинди генә сүз әйтсәк тә ул хисләргә туры килмәс кебек.

Ә менә солдат Мохтар абый килештерде. Ул: «Теге чакта булмый калган туй көне янадан кайтты», — диде.

Кинәт Мөршидә апа бабай каршына килеп тезләнде дә:

— Гатаулла агай, син ил карты, — диде. — Безгә Мохтар белән ике-безгә кавышырга фатиханы бир. Сине олы атабыз итеп, Хәлимәттәйне әнкәбез итеп, алдыгызга баш иябез.

Мохтар абый да сүзгә кушылды:

— Үзегез дә беләсез булыр, Гатаулла агай, без бит инде күптән ярашкан кияү белән кәләш. Сезнең тарафтан әйтелгән фатиха безнең

өчен халал. Безнең мәхәббәтебез алла каршында да, закон алдында да саф. Безнең хакта кешеләр теленә яман сүз кәрмәсен...

Хәлимә карчык кесәсеннән тәсбих чыгарып төймәләрен арлы-бирле йөртеп алды. Картына яктырып карады. Бу аның шулай сүзсез генә риза булуын белдерүе иде.

Бабай ашыкмады. Ул башта кияүнең йөзенә карады. Буен-сынын күзәтте, өс киёмнәрен дә күздән кичерде. Шуннан соң гына сүзгә кереште.

— Бу эш безнең халыкта рөхсәт ителә,— диде.— Бигрәк тә мондый авыр заманда гашыйкларның теләген читкә кагарга ярамый. Намуслылык бар нәрсәдән дә өстен. Без аңа буйсынабыз. Әмма, Мохтар улым, гафу ит,— диде карт сүзен алга алып барышлый.— Дөрәсен әйтеп сөйләшү тиешле...

Мөршидә апа күзләрен зур ачып бабайга текәлде. Ул куркынган шикелле, моннан соң ниндидер авыр сүз көтә иде кебек. Хәлимә карчыкның да кәефе кырыла төште. «Бу картлач нәрсә маташтыра?» — дип борчыла иде ул, мөгаен.

Ә Мохтар абый солдатларча туп-туры басып тора. Бер генә селкенми дә, хәтта, күзләрен дә йомгаламый. Аңа хәзер, мылтык төзәп атсалар да, бернәрсә дә булмас иде шикелле. Пуля күкрәгенә килеп бәрелер дә, кире кайтып атучының үзенә килеп тияр иде кебек.

Мин дә аңа карап селкенми дә торам. Нәрсә булыр хәзер? Бабай тагын нәрсә әйтер? Без көтә торабыз.

Бабай әйтте:

— Улым Мохтар,— диде,— тагын бер кабат гафу итә күр. Без бит сине бик аз беләбез. Сине бит әле катыржан дип тә әйткәннәр иде. Әле шунысы да бар, син кем? Акмы, кызылмы, әллә тагын башка берәүме?

Әнә ни турында кайгырта икән минем Гатаулла бабай! Егетне тикшереп карамакчы. Яхшы кешеме, янәсе. Белергә кирәк. Мөршидә апа кем кулына керә? Соңыннан үкәнергә туры килмәсме?

Бабай хәзер хөкемдар шикелләгәнчә иде. Ул үзен моңа хаклы итеп саный. Чөнки Мөршидә апа да аны атам дип атады. Ул шуның белән бу ап-ак сакаллы, ап-ак чәчле картка үзе үк хокук бирде түгелме?

Әмма Мохтар абый калтырап төшмәде. Ул үзенең ап-ак тешләрен күрсәтеп елмайды гына.

— Минне катыржан диеп бик дөрәс әйткәннәр,— диде.

— Бик дөрәс...

Мөршидә апа да тезләнгән урыныннан торып, елмая-елмая Мохтар абый янәшәсенә килеп басты. Безне бергә хөкем итегез, дип әйтергә жыена иде кебек. Ул да нәрсәдер белә, күрәсен.

Мохтар абый сүзен дәвам итте.

— Каторгага мин кеше үтереп эләкмәдем, кешенең яшәве өчен! — диде.— Яшәве өчен! Без әле Петербургта укыган чакта патшага каршы сүз кузгаткан идек. Мин шунда бары ике генә сүз әйттем. «Патшага үлем!» — дип кычкырдым. Ачуым килгән иде дөньясына да, патшага да. Бер өч көннән соң мине һәм тагын берничә кешене кулга алдылар, ә тагын өч көннән соң безне яшерен генә хөкем иттеләр дә Себергә — каторгага озаттылар. Теге чакта бу хуторга мин шуннан качып килгән идем...

— Кая алып киттеләр соң сине, теге чакта? — дип сорады әби.— Бигрәк аянычлы булды бит. Туй итәр көнегез житкән иде ләбаса.

— Янә Себергә озаттылар,— дип Мохтар абый тагын сөйләп китте.— Заманнар без теләгәнчә булып чыкты. Патшаны дөмектерделәр. Ә безне азат иттеләр. Мин кызыл гвардиягә язылдым. Инде хәзер акларны пыран-заран китереп, туздырып-киләбез. Аларның жирдә соңгы көннәре.

Бабай елмайды. Мохтар абыйның сөенүләре аның күңеленә бик хуш килде бугай.

— Болай булгач, син кызыл икәнсен, егетем,— диде. Ә Мохтар абый картузын чөйдән алып башына киде. Ә картузында кып-кызыл йолдыз ялтырап, янып тора иде.

Мондый чакта минем авызым ачылмый каламы соң? Исем китеп карыйм. Кызыллар энэ нинди була икән! Барыбыз да шатланыштык. Күнелләребез күтәрелеп китте.

— Алайса,— диде Гатаулла бабай,— бүген сезнең туй көнегез, дип фараз итик. Миннән — фатиха...

— Миннән дә,— дип әйтте Хәлимә карчык та. Үзе шунда ук тәсбихен тарта-тарта моңлы гына итеп ниндидер сүрә укыды. Жырлаган кебек итте. Әби, шул үзе әйткән сүрәне аңлаган микән. Ә мин бернәрсә дә төшенмәдем. Әмма көе бик матур иде. Сүзләре генә безнеңчә түгел. «Инде, балалар, куллар алышып бер-берегезне котлагыз,— диде бабай.— Никах булды дип белегез. Бүгеннән соң сез — ир белән хатын. Гайбәт сезнең исемнәргә пычрата алмас. Йортыгызда сабийлар авазы яңгырасын. Бәхетегез ташып торсын. Бездән теләк шул».

— Амин,— диде әби,— амин, хәерле сәгәтьтә булсын, оланнар.

Мин дә, алардан күрә, ике учымны да жәеп авызым янына китереп алдым. Бу туйга минем дә катнашым бар. Мин егет ягыннан шаһит лабаса. Моннан соң Мохтар абыйга жизни дип кенә дөшәрмен. Кылыч асқан, наган таккан кызыл йолдызлы жизни тагын кемдә бар? Курыкмыйм хәзер мин бу дөньяда!

Бабай шат иде. Шундый тиз арада, менә шундый кечкенә генә, балчыктан гына әүмәштергән өйдә мондый туйны кем, кайчан уздырган? Муллаларның төшенә дә кермәгәндер әле.

Ә менә Гатаулла карт, көтүче генә димә, бер дә исе китми генә ике йөрәкне бергә кавыштырды. Бернинди мулла да, яучы да кирәк булмады. Энә ул кулына таягын тотып алды.

— Инде безнең эшебез бетте бугай,— диде.— Без китә торыйк...

— Юк әле, ашыкма, эш бетмәде,— диде әби.— Эш бетмәде.

— Тагын нәрсә калды соң?

Хәлимә карчык көлде.

— Ә син, үз туенда нишләгән иден, оныттыңмыни, картлач? — диде.

Бабай уйланып торган булды. Башын кашыды. Юк, ул онытмаган иде. Туй сый-хөрмәттән башка буламыни? Карт моны бик яхшы белә. Ләкин бүген генә әле терелеп аякка баскан Мөршидә апа өендә сыйланырлык нәрсә бар соң? Моңы бит әби үзе дә белеп тора. Нигә болай урынлы-урынсыз теленә салыша?

Хәзер кияү белән киленнең сый-хөрмәтләре — үз күзләрендә, йөрәкләрендә, елмаюларында. Бер-берсенен кайнар иреннәрендә. Менә моны карчык, чыннан да, үзе оныткан иде...

Әби тагын әйтә куйды:

— Хәзер үк безгә кайтабыз да кияү самовары жырлатып жибәрәбез. Аллага шөкер, кеше күзенә карап тормыйбыз. Чәем дә бар, балым да бар дигәндәй, барысы да табылыр. Туйда коры авыз белән генә туймыйлар.

— Рәхмәт, Хәлимәттәй, рәхмәт,— диде минем жизни.— Вақыты андый түгел.

— Бә, ни өчен?

— Миңа карангы төшү белән биредән ычкынырга кирәк. Мин бит разведкадан гына кайтышлый бире кереп чыктым. Командир бер генә көнгә рөхсәт итте.

— Ә, шулаймыни? — диде бабай.— Хәзер аңлашылды. Югыйсә, мин шикләнебрәк тора идем. Ничек бу якларга килеп чыкты икән, дип аптырабрак калган идем. Биредә бит әле аклар жәнжал куптарып йөри. Әбинен дә исе китте. Агарды.

— Үзегезнекеләргә ничек кайтып житәрсен икән, улым? Башыңны эрәм итә күрмәсеннәр,— диде уфтанып.

Ә Мөршидә апа тыныч иде. Ул инде бу хакта белеп тора иде, күрәсен. Кияве ана барысын да сөйләп биргән булса кирәк.

— Эшләр менә шундыйрак, туганнарым, — диде Мохтар абый. — Инде озак көтәргә туры килмәс. Безнең гаскәр аklarны куа-куа бирегә килә. Тиздән күрешербез.

Барыбыз да берәз уйга калып тордык.

— Хәерле юл сина, улым Мохтар, — диде бабай. — Хуш. Кайтып житкән бул, безне ятим калдырма.

Без әле бая гына шатланышып Мөршидә апаны кияүгә биреп, туй уздырган идек ләбаса. Ә менә хәзер башларыбызны иеп, сүзсез генә өйгә кайтып барабыз. Көн салкынча, күктә кара болытлар йөзә иде.

Күз яшьле алтын-көмешләр

Кич булды. Кечкенә генә тәрәзәле безнең өй эченә караңгылык баш төртеп керә. Почмакларга посып кала, сәке асларына мыштым гына сузылып ята.

Әби бүген дә ут алдыртмады. «Кирәчинне саклабрак тотасы булыр, — диде. — Дөм-караңгы кыш якынлашып килә. Энә ай яктысы да житеп торыр».

Бабай да карышмады. «Ай яктысында йоклавы үзе бер рәхәт», — диде.

— Сина ни караңгы, ни якты. Яшь чагында да синең айлы төннәргә әллә ни исен китми иде. Йокы капчыгы...

Бабай эндәшмәде. Әкрән генә кыштырдый-кыштырдый сәкегә үрмәләде. Мин дә үз урыныма менеп яттым. Уйландым: «Бәрәнгә бик күнелсездер инде. Ул бит чоланда бер ялгызы гына куна. Кайчакларда кычкырып та карый. Әмма бабай аны өйгә кертергә кушмый. «Берни дә булмас, тора-бара күнегер», — ди.

Әби ишекне бикләп алды. Казан тирәсендә нәрсәдер маташтырып, савыт-сабаларны эткәләп-төрткәләп куйды. Тыныч кына йоклагыз, дип әйтүе булгандыр, бәлки. Әби шундый ул, әйберне тотып, сыйпап карарга ярата.

Өй эчен тынлык басты. Өстәл дә, урындыклар да, самовар да йоклап киттеләр кебек.

Ә мине йокы алмый. Хәерле булсын, тагын бер көн узды. Ә иртәгә нәрсә булыр? Шатлыкмы, кайгымы? Әллә тагын бер куркынычлы афәтме, шау-шулы чуалышмы?

Беләм, бабай да, әби дә йокламыйлар әле. Мондый чакта күзгә йокы керәме соң? Кинәт-кинәт аларнын тынгысыз сулышлары ишетелеп куя. Сизәм, уйланалар, борчылалар. Шул тынлыкта төн үзе дә сырхау кеше шикелле ыңгырашып ята сыман...

Чү, кемдер ишекне дөбердәтте. Тынып тордык. Кем икән? Мин юрган эченә керебрәк, бөтерелеп яттым. Бабай әйтә: «Төн уртасында яхшы ният белән йөрмиләр», — ди.

Ишек тагын дөбердәде.

— Ачыгыз, ач, бу мин, әллә шәйләмисезме? — диде теге кеше.

— И, лә, — диде бабай, — кибетче Баязит икән лә, тавышыннан гына танырлык та түгел.

— Ул, ул, үзе, — диде әби. Урыныннан торып ут алды. Бабай ишекне ачты. «Төнлә белән дә синең эшен бетәсе түгел икән Баязит, — диде. — Иртәгә килгән булсаң да әллә кая качмас идек лә...»

Зур, авыр гәүдәле, чалышрак аяклы, козгын борынлы бу кешене мин дә танып идем инде. Үги әтигә ияреп кибеткә барган чакларымда күргәнем бар иде.

Аның кашлары куе-кара, күзләре йомылган вакытта, бер йомырканы уртага ярып як-якка ябыштырып куйган кебек була. Ачып жибәрсә, ул күзләрдә бөтен кибет эче чагыла. Киштәләр, чынаяклар, төрле-төрле

савыт-сабалар, клиндерләр, конфетлар барысы да шул күзләр эченә өеп тутырган, диярсең. Башы шома, ялтырап тора, чәчен пәке белән кыркып ташлаган.

Исеменә караганда, ул да бу якларда яшәгән мөселман кавемнән булса кирәк. Теле дә татарчарак шикелле иде.

Баязит өстәл янына килеп утырды. Ул үзенң гәүдәсе белән ярты өйне биләп алды. Мин хәзер бернәрсә дә күрмим. Тәрәзнә дә, ишекне дә Баязит аркасы каплап тора. Нигә килгән икән ул безгә бу төндә?

Кибетче башта тирә-юньгә күз төшереп чыкты. Аның калын, итләч муенына утыртылып куелган түгәрәк кабак шикелле башы әкрән генә әле бер якка, әле икенче тарафка, майлап куйган кебек шома гына әйләнгәләде. Шунда мине дә күреп алып, күзләре эченә бөтәрләп тыкты сыман.

Аннан соң бабайны да, әбине дә үз каршына чакырып китерде. Утырды да кушты. Картлар төмам аптырадылар. Нишләмәкче бу? Мин дә урынман торып, боларның сүзләрен эләктереп, күнелемә жыештырып куярга әзерләндем. Юкка гына килмәгәндер Баязит дигән бу кеше. Шулай уйлана торам, куркуларым арта бара.

— Озак лыгырдап торырга вакытым юк, — диде Баязит. — Хәвефле заман, үзегез дә беләсез булыр...

Ул берәз тынып торды. Әле әбигә, әле бабайга күзләреннән ут атарга жыенган кебек каранды. «Хәзер әйткән сүземнән боларның йөрәкләре шартлап китмәсме?» — дип уйлана иде бугай. Һәм әйтте:

— Сездә алтын-көмеш бармы? — диде. — Балдак, йөзек, беләзек, чулпы һәм башка шундыйрак әйберләр?

Күрдем, бабайның ияге асылып төште. Күзләре эчкә үк кереп батты. Муены тагын да озыная төште. Башы казыкка утыртылган чулмәк шикелле бер яккарак авышты.

Әби иреннәрен дерелдәтте. Нәрсәдер әйтмәкче була, тавышы чыкмый. Бары тик шул алтын-көмеш дигән сүзләр генә дә кешене эңә нишләтә икән. Акылны буталдыра, телсез калдыра...

— Нигә убындыгыз әле шул кадәр? — диде Баязит, тагын сөйли китеп. — Курыкмагыз, таларга килмәдем. Андый затларыгыз юк икән, сүзем дә юк. Булса, әйдәгез, сөйләшәбез, килешәбез.

— Син әллә бездән көләсеңме? — диде бабай, көч-хәлгә аңына килеп. — Алтын-көмешне кулыбызда да тотканыбыз юк. Каян килсен ди безгә андый зиннәтләр?

— Хәлләрегез мөшкел икән, Гатаулла агай, ә мин бит сезгә ярдәм итәргә теләгән идем...

— Ничек, ничек ярдәм итмәкче буласың, Баязит энем?

— Әнә, минем кибеттә товар өелеп ята. Он, ярма, шикәр, чай. Сез бит биредә каласы кешеләр. Рәхим итеп ала күрегең. Сезгә дигәндә кызганмыйм.

— Безнең бит акчабыз да тиен-миен генә.

— Акчага бер кап шырпы да сатачак түгелмен. Гафу итегең, бабаем. Мең сум да кирәкми. Сер итеп кенә әйтәм, биредә мин дә соңгы төнемне уздырам. Барасы жирләрем ерак, бик ерак. Анда Рәсәй акчасы ярамый. Алтын-көмеш кирәк...

— Соң шулай булгач, без синең кибетегнең ишек төбенә дә бара алмыйбыз.

— Сез, мөселманнар, мин дә Мөхәмәт динен тотам. Үз кешеләргә булышу тиешле дип әйтүем. Мөселман бәндәсе ачлыкка интегеп газапланмасын, дим. Кызыллар бит сезгә мал төяп килмәсләр. Үзләре дә бүре шикелле ач алар.

Бабай үз башын, кулы белән тотып, турайтып куйды. Гайрәтләрәк булып күренергә чамалый:

— Рәхмәт, — диде ул Баязитка, — рәхмәт, сөйләшүләрег бик мөселманча да бит, эшне алтын-көмеш белән генә йөртәсең. Андый

кыйммәтле затларны безгә күрергә дә язмаган шул, энем Баязит...

Сүз шуның белән бетте шикелле. Безңең өйдә алтын да, көмеш тә юк. Димәк, кибетченең нияте барып чыкмады. Аңа бездән инде чыгып китәсе генә калды.

Әмма кибетче китәргә ашыкмады. Ул сынау уздырган төсләрәк итеп һаман әбигә текәлеп карана торды. Әле бит ул карчыкның бер сүз дә әйткәне юк.

Баязит нәрсәдер сизенә, борынын суза-суза исәнәп куя. Мондый эшне хатын-кыз белән сөйләшү файдалырак булыр иде, ахрысы, дип уйлана бугай.

Чыннан да, бу өйдә алтын-көмеш булмаса, әби инде күптән кырт кисеп: «Юк»,— дип әйткән булыр иде. Ә ул энә нәрсәдер уйлап утыра. Ничек булса да аның күнелен кузгатырга, телен ачарга кирәк. Карчыклар сер сакларга оста...

Баязит әкрән генә урыныннан торып минем янга килде. Башымнан сыйпаган булды.

— Менә бит,— диде,— нинди чибәр оныгыгыз үсеп килә. Кибеткә килеп киткән чакларында да кызыгып кала идем үзенә. Күзләре күз генә түгел, чәчәк төсле. Бүе-сыны белән хәзер үк чын ир кешегә охшап тора. Жилкәләре күлмәгенә сыймый. Таза буласы...

Баязитның бу сүзләре әбинең күнеленә бик хуш килде. Ул миңа карап елмаеп куйды. Сизенәм, кибетче мине юкка гына мактамый. Моның ниндидер бер сере бар, мөгаен. Әбинең телен ачарга ачкыч яраштыра бу.

— Аллага шөкер, тырышып-тырмашып маташа. Бәхетте булсын. Куанычыбыз да, юанычыбыз да шушы малай инде безнең,— диде әби.— Әти-әнисе авылларына кайтып китте.

Их, нигә әйтте әби бу сүзләргә, нигә әйтте? Мин бит әле әниемне онытып тора идем. Менә кайгыларым янадан исемә төште. Башым иелде. Әллә нинди авыр уйлар килде. Авылга кайтып життеләр микән? Исән-саулармы алар?

Бабай минем хәлне сизенде бугай.

— Кызык булыр әле,— диде ул.— Кайтырлар да улларын танымый исләре алынып торыр. Кара, ничек тартылган бу малай, дип шатланып бетә алмаслар...

Моңысы ярый, моңысы мине дә шатландырды. Әлбәттә, кайтырлар. Минә әнием онытмасмы соң? Юлларына ут яуса да туктап калмас...

Ә Баязит агай тагын сөйләргә кереште:

— Кызганам, энә шул малайны да, сезне дә кызганам. Дөньяның асты-өсте килеп чуалган чагында сез биредә ничек кенә яшәп ятырсыз икән, дим. Үзегез нәрсә ашарсыз да, оныгыгызны ничек туендырырсыз? Ачлык бит ул күп сөйләшми, үзегез беләсез, кардәшләр. Аның куллары тоташ сөяктән, тотып та ала, буып та сала. Ачлыктан яшеренеп булмый.

Кибетче сүзеннән туктап бик авыр сулап уфтанды. Күзләрен сөрткән булып кыланды. Күнеле йомшарды, энә, күзләренә яшь килә, янәсе.

— Язганны күрмичә дә булмас инде,— диде бабай.— Язмыштан узмыш юк, дигән борынгылар.

— Анысы шулай, бик дөрөс әйтәсең, Гатаулла агай, язмыштан беркем дә котылмый. Алла барыбызга да бер. Тик кешеләр төрле-төрле шул...

— Беребез бәхетле, беребез бәхетсез,— диде әби дә сүзгә катнашып. Әмма Баязит сүзен бетермәгән иде әле.

— Сөз,— диде ул,— бәлки ничек тә булса, аны-моны ашап, алай-болай итеп яши алырсыз. Ә менә тегеләр кайтып кәргәндә бу өйдә берәү юкка чыкса, аларга сөз ни дип жавап бирерсез?

— Тьфү, тьфү,— диде әби, агарынып.— Сүзеңне жилләр алып китсен, ни сөйлисең син Баязит?

Мин башта аңламый тордым. Кем ул «берәү» нинди «тегеләр» турында чәпчәнә бу кибетче? Әмма тиз төшенеп алдым: ул «берәү» дигән кеше мин бит. «Тегеләр» — минем әти-әни. Әнә ничек боргалап маташа Баязит агай.

Әгәр мин биредә булмасам, ул: «Сабируллагыз ачлыктан үлөп китсә, аның әти-әнисе сезне гафу итмәс»,— дип туп-туры ярып салыр иде. Мин бер калтырап, бер өшөп киттем. Безне явыз ачлык нужасы сагалап тора икән. Димәк, минем бәрәнемне дә пычак астына егып салырлар.

Көтәм, бабай нәрсә әйтер? Юк, бабай бер генә сүз дә эндәшмәде. Тешләрен шыкырдатып кыса-кыса башын түбән иеп утыра. Әби дә тынды. Күзләрендә яшь бөртекләре ялтырады.

Әллә үземә бу юан кибетчегә: «Бар, моннан китә тор, үкчәңне ялтырат!»— дип әйтергәме? Нигә ул безне жәберли?

Баязит агай урыныннан салмак кына кузгалды. Урындык исә: «Хуш»,— дигән кебек шыгырдап куйды.

— Ярый,— диде кибетче, ишеккә таба атлап.— Бигайбә, миннән калмады. Әйткән булсын. Хушыгыз, бәлки бу соңгы очрашудыр. Заманы шундый.

Менә ул ишек тоткасын капшый башлады. Шулчак әби:

— Тукта, Баязит, тукта,— диде кинәт кычкырып.— Әллә ниләр сөйләп котымны алдың...

— Сүзең булса тиз тот, минем эшләрем муеннан әле, Хәлимә апа.

Әби тиз-тиз йөгереп барып чөйдән иске бишмәтен алып, өстәл өстенә китереп жәеп салды. Калтыранган куллары белән кабалана-кабалана шул бишмәтнең бер итәгенә салынган ямауның жепләрен өзгәләп-тарткалап сүтеп жибәрде. Аннан кечкенә генә бер төргәк суырып чыгарды.

Төргәкне чиште. Исебез китте. Ул ак ефәк төргәктә, әле йокысыннан уянып өлгөрмәгән бик нәни генә кош балалары шикелле, ике алтын балдак, пар беләзек һәм тирәсенә зәңгәр таш тизгән ике чулпы ята иде.

— Болар,— диде әби,— миңа туйда бүләк итеп бирелгән затлар. Кара көнгә саклап тордым.

— Шул кара көн килде, күрәсез,— диде бабай,— шул кара көн...

Ул әлегә әйберләрне учына алып, нич кенә дә селкетмичә карап торды. үлчәгән шикелле итте.

— Күп тә түгел, авырлыгы шактый,— диде.— Ни әйтсәң дә алтын шул, алтын...

Бәлки бабай: «Бу нәрсәләргә әллә күпме, әллә нәрсәләр алып була»,— дип, Баязитны искәртеп куярга теләгәндер.

Әмма Баязит агайның моңа бик исә китмәде.

— Әллә сез,— диде,— боларга таш пулат салып була дисезме? Хәзер икмәк алтыннан да кыйммәтләрәк.

Кибетче шулай, бу картларның гомер буге саклап тоткан шушы хәзинәләренәң бәйсен төшерергә чамалый иде, билгеле. Янәсе, күпне өмет итмәгез.

Әби мине кочаклап алды. Ул шулай мине ниндидер кыргый, бик усал ерткычтан саклап калырга тели иде шикелле. Баязит бит әнә нинди, ул мине учына утыртып кына да чөеп жибәрә ала. Теләсә, бөтәrlәп култык астына тыгып куя.

Янгын

Әби бу алтын-көмеш әйберләрне янадан учлап, ипләп кенә төрдә дә кулына алып тотты. Шунда ана ниндидер гайрәт килде кебек. Йөзенә яктылык чыкты, күзләре ачыла төште. Бу алтын әйберләр кулда булганда, ул әле кибетче белән аяк терәп сөйләшә ала.

— Без,— диде.— Баязит, хәтерәң калмасын, бу зиннәtlәрне сина

күрсәтмәгән дә булыр идек, менә минем кочагымда нәни бала бар. Бары тик шушы бала хақына гына гомер буге саклап торган эманәтемне синең кулыңа бирәм. Ал, гаерен күр...

— Менә бит, — диде Баязит төенне кулына ала-ала, — эзләсәң — табыла. Мөселман хатын-кызларында берәр «серле» төенчек булмый калмый. Беләм, бездә дә хатыннар кара көнгә дип шундый асыл әйберләр жыеп куюлар. Алтын кемне баладән коткармый.

Баязит агай авызын киң ерып көлдө. «Инде хәзер, — диде, — киенешегез дә, әйдәгез, кибеткә. Буш итмәм

Без тиз-тиз, өсләребезгә киендек. Киттек. Тышта әле караңгы иде. Айның офык буенда бер генә, неп-нечкә генә телеме асылып калган. Кибет тәрәзәләрендә тонык кына ут яктысы күренә. Тирә-як тып-тын. Салкынча, аяк астында коры кырау шыгырдый. Мыштым гына Баязитка иярә-иярә атлайбыз. Без хәзер аның этләре кебек. Ул кая — без шунда барабыз. Кирәк булса йөгөрербез дә. Алтыннар аның кесәсендә ич. Бер-нишләр хәлең юк.

Килеп життек. Кибет янында пар ат жиккән йөк арбасы тора. Аңа инде кайбер әйберләр төялгән. Атлар пошкырып куйдылар. Озак көттердең, хужа, диләр бугай.

Баязит кибет ишеген шырталатып ачып куйды. «Әйдәгез, керегез, кер, — диде. — Истә калдырыгыз, бу бусагадан соңгы кабат атлап узасыз...»

Безгә аңлашылмады. Ни өчен соңгы кабат? Кердек. Киштәләргә куелган төрлө-төрлө калай, пыяла савытлар өстендә дә ут янып тора сыман. Алар күзләрне чагылдырып ялтырыйлар. Нәрсә генә юк биредә. Мин әле ул әйберләрнең исемнәрен дә белеп бетермим. Менә хәзер инде байыбыз, дип уйландым да, шатландым да. Ул алтын балдакларга, пар беләзеккә, чулпыга теләсә күпме әйбер алачакбыз. Эңә, бабай кулында да, әбидә дә капчыклар. Хәзер Баязит агай:

— Эңә, теләсә нәрсә алыгыз, күтәрә алган кадәр жыештырыгыз, дип әйтер...

Ә мин күпме күтәрә алам соң? Юк, мин әйберләрне берәм-берәм алып кибеттән чыгара торырмын. Мармелад, конфетларны да кулдан ычкындырмам. Ә бабай капчыгына он салыр. Аңа куллары таза. Капчыгын тутырып, жилкәсенә салып кына чыгарыр. Эби чэй, шикәр, ярма жыештырыр. Берәр савыт-саба да эләктерер. Ул житез карчык. Булдыра. Без бит бушка алмыйбыз. Алтын-көмөшкә!..

Кибетче бер читтә өлеп торган капчыклар янына килеп басты. Бер капчыкны уенчык шикелле генә итеп идәнгә бастырып куйды да: «Гатаулла агай, бире атла», — диде.

Карт ашыга-ашыга капчык авызын ача-ача Баязит янына йөгөрөп килде.

— Бисмилла' әйтеп, жиңел кулың белән сал, Баязит энем.

Кибетче кулына агач савук алып бабай капчыгына он сала башлады. Бисмилла әйтеп маташмады. «Бер, ике, өч», — дип саный торды. Ләкин «өч»тән соң туктап калды. «Болары, — диде, — бер балдак өчен. Менә тагын өч савук тутырып салам. Болары икенче балдак өчен булыр»...

— Бик аз бит әле бу, — диде бабай калтыранган тавышы белән. — Бик аз, Баязит энем. Алла хақына хәрәмләшмә...

Баязит эндәшмәде. Бабай капчыгын кулына тоткан килеш таш сын кебек күренде миңа. Тел белән әйтергә сүз табалмый иде ул. Йодрык белән «әйтергә» яшь чагы түгел.

— Бу әле бик күп, — диде Баязит. — Бик күп! Бу заманда он алтыннан да кыйммәтрәк, беләсәң килсә. Якут ташы да аз ана, кардәшем.

Аннан соң, Баязит агай бер киштә янына килеп, әбине дә чакырып алды.

— Менә, сина, Хәлимә апа. — Киштәдән берничә тартма чэй алып бирде. — Кытай чәе. Эчкән саен канны кыздырып жибәрә. — Капчыкка

берничә уч конфет салды. Берничә кап шырпы тондырды. Шикәрне исә, үлчәү табагына салып үлчәде. — Төгәл биш кадак, — диде. — Беләзекләр өчен түләнде дип белерсез. Рәхәтләнегез, кызганмыйм. Үз кешеләр сез...

Әби нәрсәдер әйтергә теләп иреннәрен калтыратты. Баязит үз сөйләп китте:

— Син дә аз димәкче буласыңмы?

— Әлбәттә, аз. Андый беләзекләр хәзер дөньяда юк. Алар бит әби патша көмешеннән ясалган! Бабалар мирасы...

— Бигрәк искеләр икән, — дип көлдә Баязит. — Иске әйбернең баясе дә шулкадәр генә. Әле артыграк бирдем бугай. Сатып алучы шундый ул. Бер вакытта да күп дими, яраса, бер тиенгә бөтен кибетне алып чыгып китәр иде... Беләбез. Гаеп тә итмибез.

Баязит агай кулын селкеп миңа ишарә итте.

— Кил әле бире, — диде. — Кил. Әле сиңең белән дә исәп-хисап өзәсе бар. Өстемдә бурыч калмасын, язык булыр югыйсә.

Мин күз ачып йомганчы кибетче каршына килеп бастым. Күлмәк итәгемне тарта-тарта күтәрдем. Итәгемә сыймаса нишләргән икән, дип тә уйлап куйдым.

Менә Баязит агай, минем итәгемә берничә клиндер, берничә билле прәннек китереп салды. Киштәләргә каранып нәрсәдер эзләнде-эзләнде дә бер түбәтәй алып, бүрегемне салдырып башыма кидерде.

— Мә! Бәйрәм көннәрендә кызлар кызыктырып йөрерсең. Андый-мондый гына түгел, ука белән чиккән түбәтәй. Бусы, — диде тагын кибетче, — чулпы өчен булыр.

Мин әбигә карадым. Ул нәрсә әйтер бит әле. Чулпы кадәр чулпыга Баязит биргән нәрсәләр әллә ни күп түгел.

Әби эндәшми. Курка бугай. Кибетче үз әйберләрен кире тартып алса да бернишләр хәлең юк. Алтын балдакларны да кайтарып бирмәс. Ә бабай нишли, ничек оялта ала? Бик каты итеп, бик авыр сүз әйтер иде дә бит... Баязит агай авыз ерып көләр генә. «Әллә бөтен кибет малын алып китәр идегезме? — дияр. — Сезнең белән алыш-биреш бетте, кардәшләр. Инде өегезгә кайта торыгыз», — дип тә әйтер.

Түзмәдем. «Баязит агай, — дидем. — Миңа бер чалбар да бирсәгез иде. Чулпы бик кыйммәтле нәрсә бит. Асыл ташлы».

Хужа мине сүзсез генә баштан аяк күзәтеп чыкты.

Чыннан да, минем чалбарымның инде ямарлык урыны да калмаган иде. Тез башларым чалбар ертыгыннан кызыл чөгәндер башлары кебек күренеп тора.

— Чалбар-күлмәкләрне озатып бетердем шул, әле кичә үк, — диде Баязит.

— Ятим балага хәер бирү — саваплы эш, дип язылган китапта, — диде бабай да сүзгә катнашып. — Мөселманга бу дөньяда яхшылык кылу кирәк, теге дөньяда языкларын азрак булыр, Баязит энем...

Бабай әйтсә, өздәрәп әйтә ул. Баязит безаз уйланып торды. «Алланы мин дә онытканым юк», — диде. Үзе киштәләр буйлап барды-барды да берсе өстенә япкан пәрдәне тартып, өзеп төшерде. «Мә, — диде бабайга, — ал, моңардан чалбар да, күлмәк тә чыгар».

— Безгә бит әле керәчин дә кирәк, — диде әби. — Кышкы төннәрдә утсыз яшәүләре зарыктыра, үзең дә беләсендер, Баязит энем.

— Юк, — диде кибетче кырт кисеп. — Юк, керосин үземә кирәк.

— Үзең китәм дисең, керәчин ниңә сиңа?

— Керосинмы? — диде Баязит көлә-көлә, — менә хәзер күрерсез.

Ул тиз-тиз атлап керосин мичкәсә янына килеп тукталды. Кулына чиләк алды. «Сез хәзер үк моннан чыга торыгыз, — диде. — Чыга торыгыз!»

Бу нишләмәкче була? Аптырап калдык. Ә Баязит чиләккә мичкәдән керосин агызып алды да, киштәләргә сибеп йөри башлады. Тагын чиләгән

тутырды. Капчык-капчык он, ярма өслөрөнө бөркеде. Өстәлләрдә өелеп торган төрлө-төрлө эйберләрне идәнгә актарып төшерде. Алар өстенә дә керосин койды.

Безне ишектән төрткаләп чыгарды:

— Барыгыз, бар, ераграк китегез моннан. Китегез, кит!

Без киbettән чыктык, арырак китеп тукталдык.

Баязит үзе дә киbettән атылып чыгып атлары янына йөгәрде. Атлар нәрсәдер сизгән шикелле тыпырчындылар. Хужа аларны тезгеннәреннән тотып киbettән ераграк жиргә кузгатып алып китте.

— Юлга жыена, — диде бабай. — Тизрәк ычкынырга чамалый.

Юк, кибетче китмәде әле. Атларын бер багана төбенә туктатты да, үзе янадан йөгәрә-йөгәрә кибеткә ташланды. Ишеген як-якка ачып жиберде.

Эчкә кереп тормады. Аяк астыннан бер чүпрәк кисәген иелеп алды да, шырпы кабызып аңа үт төртте. Чүпрәк гөлт итеп кабынды. Баязит шул үт тубалын кибет эченә ташлады. Кинәт кибетне бөтен ягыннан ялкын урап алды. Бер секундта үт тавы хасил булды.

Без куркышып тагын да арырак чигендек.

— Бетерде, бетерде, мәлгунь, күпме малны утка салды, — дип сөйләнде әби. Үзе шунда ук елый да башлады.

Шул арада Баязит та безнең янга килеп басты. Янгынга карый-карый ыржаеп көлде. Аның йөзөндә дә үт яна төсле, күзләреннән дә чаткылар атыла кебек. Мин куркындым. Әби кул астына сыендым.

Баязит: «Ян, ян!» — дип кычкыра тора. Ә ялкын аның сүзләренә буйсынган сыман тагын да көчлерәк дөрли. Юк, бу янгын гына түгел, теге әкияттәге жиде башлы аждаһа үз оясында яна кебек. Әнә, аның утлы телләре бер күккә сузыла, бер безгә таба үрелә.

— Бу ни өшен? — диде бабай. Баязитның якасыннан эләктереп алырга теләгәндәй. — Мөселман түгел син, юк, мөселман түгел. Явыз бәндә икәнсең. Күпме малны әрәм иттең, Баязит!

— Ә, шулаймы, кызганасыңмы? Үз малым, теләсәм суга салам, теләсәм, әнә, яндырам! Сезнең кызылларга бер генә бөртеге дә калмасын.

— Алла каршында гөнаһлы булырмын дип тә уйламыйсыңмы? — диде әби. — Ач калган ятимнәр күз яшеннән дә курыкмыйсыңмы?

Күрәм, әби еламый. Ул ачулы. Хәтта бу киbән кадәр зур гәүдәле Баязитның үзен дә күтәреп алып әнә шул үт эченә ташларга әзер иде шикелле.

Ә Баязит эндәшми. Сүзгә катнашырга хурлана. Без кем дә, ул кем? Алладан да курыкмый, кешедән дә оялмый. Шатлана гына. Әнә картлар аның каршында елыйлар, сыкралалар. Баязитның аяк алдында тезләнеп баш ияргә дә әзер алар. Кибетчегә шул гына кирәк тә. Әйдә, зәһәрләнсәннәр, зарлансыннар, моңайсыннар. Кайгырып саргайсыннар. Ачлыктан интегеп үлсәннәр, дөмексәннәр, ди бугай.

Кызылларга ачудан, үзенә ата-ана булырлык олы кешеләрдән үч ала кибетче. Кансыз гына үтерә. Тәрәзәләреннән үт атып торган кибетне тирә-яклап күзәтеп чыкты да хужа, арбага менеп утырды. Дилбегәләрне тартты, атлар кузгалды.

Безгә таба әйләнеп карый-карый тагын ыржайды, күрдегезме, мин кем, дип мактанып маташуы будгандыр.

Баязит китеп барды. Юк, китмәде — качты. Аның арбасы артыннан кемдер куып бара кебек. Кем будсын — кызыллар!

Ә без калдык. Кибет гөрләп, чатыр-чотыр итеп яна. Кызу яна, төтенә дә чыкмый. Шул арада безнең янга Мөршидә апа да йөгереп килеп житте.

— Нәрсә булды, кем яндырды? — диде, чак-чак кына сулыш алып. — Бу ни дигән эш, төн уртасында?

— Хужа үзе үт төртте, — диде әби. — Үзе, үз куллары белән.

— Мур кырган нәрсә,— диде бабай да, йодрыгы белән Баязит киткән якка янап.— Яшь чагым түгел, мин синең муеныңнан гына борып алган булып идем.

— Кызыллар да тизрәк килеп житмәде ичмасам,— диде әби, авыр уфтанып.— Дошманнар азмыни, хуторны да яндырып китүләре мөмкин.

— Тиздән, тиздән,— диде Мөршидә апа,— тиздән килеп житәрлар. Минем Мохтарым шулай дигән иде. Үзем дә ашкынып көтәм, Хәлимәттәй. Килерләр...

— Алла бирсен,— диде бабай.

Кинәт кибеттә нәрсәдер шартлады. Аннары кемдер авыр ыңгырашты сыман. Кемдер: «Коткарыгыз»: дип тә кычкыра иде кебек. Юк, кеше түгел, ут шулай таш стеналардан ниндидер тавыш чыгара. Менә кибет түбәсе бер ары, бер бире чайкалды, шуышты. Озак та узмады бөтен түбә лап итеп жиргә төшөп ятты. Ялкын кинәт сүнде. Ә тирә-якка көл, төтен сибелде.

— Ут үзенең эшен бетерде,— диде бабай,— киттек.

Мөршидә апа әбине култыклап алды. Ә мин бабайга иярдем. Кайтып барабыз. Куллар буш түгел. Мин дә күлмәк итәгемне күтәрөп атлыйм, прәннекләр төшөп кала күрмәсен.

Әби үз капчыгын кулында гына тотып бара. Ә бабай үз йөген жылкәсенә салган. Ир кешегә шулай килешәрәк төшә, күрәсен. Югыйсә, аның капчыгы да әллә ни авыр түгел иде.

Әле караңгы. Ай инде күптән каядыр тәгәрәп төшкән.

Әби Мөршидә апага әйтә куйды:

— Кызым, син инде бездә генә яшәп торырсын. Ул салкын, караңгы өендә ялгыз башыңа кыендыр.

— Үзем дә үтенмәкче идем.

— Үтенәсе түгел, киләсе дә торасы.

Кинәт тау якларында кып-кызыл яктылык сирпелә башлады. Тау башлары янып китте сыман. Әллә анда да янгын чыкканмы?

— Таң ата,— диде бабай,— таң ата. Кызыллар безгә энә шул яктан килерләр.

Хәзер төшендем, кызылларны энә ни өчен кызыл диләр икән. Белдем, Мохтар абыйның фуражкасындагы йолдыз энә шуна күрә кызыл төстә!

Тагын берничә көн үткәч...

Тагын берничә көн үтте. Хутор әле тып-тын. Хәтта хужасыз калган этләр дә каядыр китеп югалдылар. Әллә алар биредә ниндидер афәт буласын сизенәләр микән? Хәер, ачлык кемне кая кумый. Ачлык иң элек хайваннарны эрәм итә, дип сөйләгәннәрен ишеткәнем бар.

Без хәзер дүртәү яшибез. Мөршидә апа да бездә тора. Аның белән күңелле. Ул ара-тирә мазәк сүзләр әйтә. Я мине кочаклап алып сөя, үбә, кытыклы.

Теге чакта ул миңа ничектер картрак, ямьсезрәк шикелле күрүнгән иде. Юк, ул әле яшь тә, бик матур да икән. Көннән-көн чибәрләнә бара. Кайчакларда жырлап та жибәрә.

Кайчакларда еракта-еракта аткан туп гөрселдәүләре ишетелеп китә. Мөршидә апа тынлый. Гайрәтләнеп башын күтәрә.

— Энә ишетәсезме, минем Мохтарым бире килә. Дуслары белән килә!

— Тизрәк, тизрәк килеп житсеннәр иде,— ди бабай.— Көттерә-көттерә арыттылар, эч поша.

— Эчәң пошса, энә, хуторга чыгып, берәз йөрөп әйләнеп кайтыгыз, кеше йөзен күрми, аптырап беткәнсездер,— ди әби.— Бәрәнне дә үзегез белән ияртегез. Боегып беткәндер, мескен.

Әмма озак йөрергә туры килмәде. Яңадан туп аткан тавышлар тагын да якынрак ишетелә башлады.

Без ашыгып яңадан өйгә кайтып кердек. Тукта, кем бу? Безнен өйдә әллә нинди бер хатын утыра. Өстендә иске-москы, ямалып беткән күлмәк. Чәчләре тузгып маңгаена төшкән, йөзе корымлы. Үзе безгә карап көлгән була. Әби дә елмая.

Бабай башта аптырабрак торган иде дә, соңыннан нәрсәдер сизеп алып кетер-кетер ул да көлә башлады. Нигә көлә, нәрсә булган биредә?

Мин арлы-бирле күз йөртеп чыктым. «Мөршидә апа кайда соң?» — дип сорадым.

— Мин биредә, жаныем, — диде теге хатын. — Менә мин!

Карасам, кемне күрәм? Бу жен пәри булып киенгән, ясанган хатын минем Мөршидә апам үзе икән. Әнә, ул тагын рәхәтләнеп көлдә. Ә мин мыш-мыш итеп елый башладым.

Әле бая ғына гөл шикелле балкып торган Мөршидә апа, теге пакта авыру вакытындагы шикелле «акылдан язган» хатынга охшап калган иде. Хәзер мин аңардан куркам да, кызганам да. «Әллә моның чире кабат кайтканмы?» — дип уйланам.

Менә ул мине кочаклап алмакчы иде. Мин читкә тайпылдым. «Кирәкми, кирәкми, — дидем. — Сине Мохтар абый да яратмас бу килеш».

Әби дә көлеп куйды.

— Әнә кем өчен кайгыра икән, малай кисәге, жизнәсе өчен борчыла...

— Малайның хәтерен калдырдыгыз, — диде бабай. Аннан соң берәз тынып торды да. — Шулай да бу уен нигә кирәк булды әле? — дип сорadı.

— Чынлаптыр, олы кешеләргә бер дә килешми шикелле.

— Бер дә уен түгел, уен түгел, — диде Мөршидә апа. — Әнә, Хәлимәт-тәй төшендереп бирсен.

Әби әйтте:

— Дөньяда, — диде, — ниләр генә булып бетми. Әнә, бандитлар нишләп кенә йөрмиләр, ди. Бәйдән ычкынган этләр шикелле кыланалар икән. Талыйлар, яндыралар, матур хатын-кызларны мәсхәрә итеп, мыскыллап китәләр, ди...

Әби мине үз янына чакырды.

— Без синең жизнәң өчен дә тырышабыз шулай, — диде. — Бу килеш апаңа кул да тидерә алмаслар, алла боерса. Белдеңме инде?

Әйе, бу уен түгел икән шул. Төшендем, Мөршидә апаны шулай явыз кешеләрдән сакларга телиләр. Моңың өчен Мохтар абый Мөршидә апаны тагын да ярата төшәр. Әби-бабайга да, бәлки, миңа да рәхмәт әйтер. Тизрәк кил, Мохтар абый, дип кычкырасым килә. Әнә, бабай да сакалын жайлы ғына сыпыра. Димәк, канәгать. «Бу хатын-кызлар нинди генә әкәмәтләр уйлап тапмыйлар», — ди.

Инде бу юлы барыбыз да көлешәбез. Бездә матур хатын юк. Әнә, ямьсез, тиле-миле, чирле-мирле берәү бар. Ишетми дә, сөйләшә дә белми.

Талаучылар шаукумы

Яшәсен минем әби, ул сизенә белә. Әле бит менә шушы сәгәтәтә генә, дөньяда ниләр генә булып бетми, дигән иде. Белеп әйткән, күрәп торган шикелле.

Чыннан да төш урталарында безнең тәрәзә каршынан ғына атка атланган берничә кеше узып китте. Аннан соң тачанкаларга төялешкән әллә кемнәр гөрләтеп хуторга килеп керделәр. Үзләре төрле-төрле киёмнәрдән. Шинель кигәннәре дә бар, каймалы тун кигәннәре дә күренеп кала. Бүрекләре дә төрле-төрле. Кайсыларында картуз, кайсылары ялан-баш кына. Әмма боларының чәчләре жылкәләренә үк салынып төшкән. Кайсылары гармун сыздыра, кайсы жырлый, сызгыра.

Билләрендә кылыч, аркаларында мылтык. Күкрәк буйларына әллә

нинди очлы нәрсәләр тезеп салганнар. Кайберләренен наганнары да бар. Тачанкаларына әллә нинди нәрсә утыртып куйганнар. Үзе тәгәрмәчле, көпшәле.

Без пәрдә читен аз ғына күтәрәп, тын да алмыйча карап торабыз.

— Юк, — диде бабай, — болар кызыллар түгел. Аклар дисән дә туры килми. Акларның жылкәләрендә погоннары ялт-йолт итеп тора. Болар әллә кемнәр...

Гажәп, кызылларны көттек, әллә кемнәр килеп керде. Алар тиз арада бөтен хуторга таралыштылар. Кайберләре инде ничә көн буена кеше түгел, бөжәкләр дә яшәмәгән йорт ишекләрен аяклары белән тибеп кенә ачалар да иелә-иелә эчкә кереп китәләр. Озак та узмый йөгәрешеп чыгалар. Ачулары килә булса кирәк. Өйләр буш, шыксыз. Аннан инде тычканнар да качып беткәндер. Ә боларга ашарга-эчәргә кирәк, киём-салым жыештырып алырга да исәпләре юк түгел бугай.

— Куллары озын мәлгуньнәрнен, — диде әби. — Әнә, арбаларына әллә нәрсәләр төяп бетергәннәр. Кырып баралар. Инде ничә авылны талап чыкканнардыр...

Күрәбез, кайберләре Бөкре әфәнде каралтысы тирәсенә жыелыштылар. Атларыннан төшеп, капканы дөмбердәтә башладылар. Йортта туктаусыз этләр өрә. Әмма капканы беркем дә ачмый иде.

Кайберләре тәрәзә капкачларын мылтык түтәләре белән каерырга керештеләр.

Этә-төртә капканы аударып ташладылар. Барысы да убырылып йортка керделәр. Кинәт бер-бер артлы мылтыктан аттылар. Этләр чинаштылар да тындылар.

— Үтерделәр, — диде бабай, — үтерделәр...

Йортта тагын нәрсәләр булып беткәндер, безнең тәрәзәдән генә артык бер нәрсә дә күренми иде. Әмма шау-шу һаман ишетелә торды.

Мин, өйдән йөгереп чыгып, бәрәнне куып алып кердем. Эткәли-эткәли аны сәке астына ук яшердем. «Тыныңны да чыгарма, — дидем. — Әнә, бандитлар килгән.»

— Мохтарлар кая йөри икән соң? — диде Мөршидә апа авыр уфтанып. — Без бик тиз килеп житәрбез дигән иде, ләбаса.

Бабай да, әби дә эндәшми тордылар. Мондый чакта нәрсә әйтәсен, сугыш хәлләрен кем алдан күрә? Балки, Мохтар абыйларның үзләрен дә әрәм итеп ташлаганнардыр. Безнең башларда хәзер шундый авыр уйлар болгана. Балки әле бабай: «Мактанчык ул синең Мохтарың», — дип тә эчтән генә әйтә куйгандыр. Әнә, Мөршидә апа чиләктән чумырып алып су эчте. Йөрәге яна аның, йөрәге яна.

Минем үз әнием дә хәсрәтләнгән чакларында шулай салкын су алып эчә торган иде. Ә хәзер ул нишли икән? Мине сагына торгандыр, елыйдыр, мескенем. Минем күзләремә дә яшь килә. Менә хәзер безне бандитлар үтереп китсәләр, әнием кайтыр да инде мине күрә алмас. «Миңа да балам белән бергә үлсәм калган икән», дияр. Өзгәләнер, бу юлы аның хәсрәтен салкын сулар да сүндерә алмас.

Мин әле шулай озак уйланган булып идем.

Кинәт әби:

— Әнә, бире киләләр, — дип пышылдады. Кычкырып әйтергә курыкты, күрәсен.

Мин тәрәзәгә үрелдем. Чыннан да, икесе безгә таба атлый. Кулларын дагы камчыларын селкә-селкә уйнатып, көләшә-көләшә сөйләшеп киләләр. Әби тиз генә ишекне бикләп алмакчы иде дә, бабай тыйды.

— Кирәкми, — диде. — Бикле ишек каракны кызыктыра, биредә мал бар, дип адарына ул. Керсеннәр, эзләсеннәр, эндәшми генә утырыгыз.

— Ә син, — диде әби Мөршидә апага. — Урынга барып ят. Өстеңә юрган сал, башыңны каплама, еш-еш сула, сирәк-мирәк кенә ыңгырашып куй. «Авыру» кешенең урында ятуы килешләрәк була.

— Ә мин нишлим? — дидем, әбинен кул астына кереп. — Нишлим?

— Энэ, бабаң янына барып чүгэлэ.

Әби үзе кесәсеннән тәсбиҳын чыгарып сәкенәң икенче башына менеп, итәкләрен як-якка жәеп утырды.

Ишек ачылып китте. Өйгә баягы камчылы кешеләр килеп керде. Берсе ишек төбөндә калып торды. Берсе бабайга карады да:

— Князь, — диде. — Как живем?

— Молитва читаем, — диде бабай. — Бух вилит, мынуга, мынуга читаим. Гришний ни хураша.

Мин телемне йоткан куян кебек дерелдим. Күз дә йоммый карап утырам. Боларның погоннары да юк. Бүрек өстеннән кара тасма чалып куйганнар. Билләренә балта шикеллерәк агач тартма асканнар. Әллә алар анда балта йөртәләр микән? Бандит коралы энә нинди була икән...

Бу кеше мине нягемнән тотып алып йөземә карады. «Татарская морда, — диде. — А красивый шайтан».

Жаным чыга язды. Курыктым. Бабайга якынарак сыендым. Ә бабай үзе дә нишләргә белми, калтырап утыра. Урысча белгән сүзләрен әйтеп бетерде ич инде ул.

Аннан соң бандит әбинең тәсбиҳын тартып алды. Күз алдына китереп, жентекләп карады. Үзенең дуствына күрсәтте.

— Индийский камень, — диде дә тәсбиҳны бөтәрләп кесәсенә салды.

— Гришний будиш, алла каргар үзеңне, — диде әби, кулларын югары күтәрәп. Ул шулай күктә алла бар, ул барысын да күрә, дип әйтергә теләгәндер, бәлки.

Бандит сүзгә катнашмады. Талаганда сүз әйтеп торалармы соң? Энә алар икесе дә сандыкка барып ябыштылар. Каерып ачтылар. Ә сандыкта минем әнием әйберләре ята иде.

Бандитлар ашыга-ашыга вак-төяк әйберләренә идәнгә ташлый тордылар. Ләкин аларга ошаган бер генә нәрсә дә килеп чыкмады әле. Менә әниемнең үзе чиккән сөлгеләрен дә тартып алдылар. Сүтеп, сузып карадылар. Көлештеләр. Шунда ук үзара бүлешеп, жилкәләренә салдылар.

Тагын сандык төбөндә казындылар. Алар кыйммәтрәк әйберләр эзли. Алтын-көмеш юкмы, диләр бугай.

Менә әниемнең зәңгәр күлмәген дә тартып чыгардылар. Берсе шул күлмәкне якасыннан тотып күтәрде, итәкләрен кагып жибәрде, күзәтте.

Шулчак мин әниемне күз алдымда күрдем сыман. Энә аны муеныннан бау эләктереп түшәмгә асып куйганнар кебек. «Хуш, улым, мине үтерәләр», — дип әйтә-әйтә әнием сыкранып елый шикелле.

Сикереп тордым да күлмәккә барып ябыштым.

— Бу минем әниемнеке, тимәгез моңа, тимәгез! — дип, бандит кулыннан әнием күлмәген тартып алмакчы идем. Бандит мине этеп жибәрде.

— Пошол вон! — диде. Камчысын чыжлатып сугарга жыенганда гына бабай мине үз янына тартып алып өлгерде.

— Катнашма, улым, тик кенә тор, — диде. — Харап итәрләр.

Аннан соң бандитларга әйтә куйды:

— Малай маленький, дурак..

Алай гына әйтеп калмады әле бабай, минем арт ягыма да берне чәпелдәтеп алды. «Менә мин аны үзем кыйныйм, — диде. — Болай кыланган өчен...»

Бабай шулай мине бандит камчысыннан коткарып калды. Тик менә аның «дурак» дигән сүзе генә кәефне жибәрде. Мин дуракмы? Юк, бу сүз дә кирәк булгандыр. Янәсе, ул юләргә исегез китмәсен. Бала нишләмәс. Бер юлга гафу итегез аны...

Их, әби урысча сөйли белсә, болай гына әйтеп калмас иде. «Явызлар, нишлисез, ятим баланы жәберләргә ничек оялмыйсыз?» — дип бандитларны кызган табага бастырган булыр иде.

Юк, әби үзе дә курка. Йөзе агарып калган. Иреннәре дер-дер итеп

калтырый. Бәлки ул шулай, авыз эченнән генә сүрә укыйдыр. Аллага: «Коткар безне бу явызлардан», дип ялвара торгандыр.

Ә Мөршидә апа тешләрен шыкырматып ята. Хәзер инде ул чын-чынлап авырый шикелле, ыңгыраша. Кинәт-кинәт ютәлли. Юк, ул хәзер «сырхау» булып кына кыланмый. Чынлап ут эчендә яна. Күз алдында талаучылар теләсә нәрсә эшлиләр. Өйнең астын-өскә китерәләр. Ә син шул хурлыкка түз имеш...

Әнә, алар бөтен урын-жирләрен тентиләр. Савыт-сабаларны актара-лар, мич алларын карыйлар. Бабайга мең рәхмәт, без киbettән алып кайткан әйберләрен ул шул ук төнне өйдән ераккарак китеп, каядыр яшереп куйган иде.

Бандитлар киbet әйберләрен табып алсалар үрле-кырлы сикерә-сикерә шатланырлар иде. Минем кызыл билле прәннекләрен бер генә кабып йотарлар иде. «Юк инде, кулыгыз житмәс, исләрен дә тоялмассыз ул әйберләреннең». Мин эчтән генә шулай уйлана-уйлана шатланам.

Ә бандитлар әнә чөйдән киём-салымнарны алып, идәнгә аталар, кулай түгел, барысы да иске-москы. Берсе киштәдәге бер шешәне алып иснәде. Шешә авызына телен тидереп, тәмләп карады. Лач иттереп төкерде. Йөзен жьерды.

— Что это? — диде.

— Трава-вода, — диде бабай. — Один лушка пиюш — нуга ни болит, дыругой лушка пиюш нилзә, костыра...

— Вон как! — диде бандит, үзе шунда ук шешәне мич алдына атты.

Кулларын сөртте. Жирәнде, күрәсен. Ә ул шешә кадәр чиста нәрсә тагын кайда гына булды икән? Аны әби хәтта үзе дә кулларын юып кына тота иде. Ә бандит шул шифалы үлән суы салган шешәдән жирәнгән булып маташа.

Бабай сизенә, бандитлар арагы эзли. Самогон булса да ярап торыр иде. Хәер, алар әллә нинди сасы эчемлектән дә чирканмалар. Исертсә, нәрсә дә килешә. Ә бу өйдә андый нәрсә юк.

— Арагы нит, — диде бабай. — Нит. Бух ни вилит. Мусульмански нилзә.

Менә бандитлар Мөршидә апа янына килеп туктадылар. Сүзсез генә карашып тордылар. Әби тиз генә килеп Мөршидә апаның юрганын рәтләп япты.

— Чахутка, чахутка, — диде. Кагылмагыз янәсе, чире сезгә дә иярә күрмәсен.

Бабай да сүзгә катнашып алды.

— Бүднә говарит, умирай говарит...

Бандитлар арткарак чигенделәр. Йөзләрен жьерып маташтылар. Шулай да берсе түшәк астына кулын тыгып капшанды. Баш астыннан мендәрне тартып алып, изгәләп, баскалап карады. Мендәр эченә нәрсә дә булса салмаганнармы? Юк шул, мендәр дә буш иде. Анда инде тавык йоннары да чүпкә әйләнеп беткәндер.

Бандитлар безнең «мал» белән генә канәгать булмадылар, әлбәттә. Алар ачулы. Әмма әле бит башка йортлар да бар. Бәлки, анда дуслары әллә нәрсәләр жыеп өлгергәннәрдер. Авыз ачып калырга ярамый. Күренә, алар ашыгалар иде.

Инде чыгып китәргә жыенганда гына сәке астыннан кычкыра-кычкыра бәрән килеп чыкты. Мин дерт итеп селкенеп куйдым. Урынымнан торып бәрәнне тотып алмакчы идем. Бабай мине кулымнан эләктереп калды. «Кузгалма, — диде, пышылдап кына, — кузгалма. Бәрәнгә тимәсләр».

Бандитлар көлештеләр.

— Шашлык, — диде берсе.

— Забираем, — диде икенчесе.

Бәрәнне бавыннан тотып алып үзе белән ияртеп китмәкче иде ул.

Әмма бәрән алгы аякларын идәнгә терәп карышты. Ятларны таный иде шикелле. Алар белән барырга теләмәде.

Бандитларның берсе бәрәнне күтәрәп алып баш өстенә үк бөкләп салды. Ыржаеп көлә-көлә иптәшенә боргаланып карады. «Каракуль бүрек! — диде, — шәпме?»

Мин бабай кулыннан тартылып ычкындым да йөгәрәп барып, бандит каршына килеп бастым.

— Тимәгез; ана тимәгез, — дидем. — Бәрән минеке, ул минем дустым!

— Чего бормочешы! — диде бандит. Икенчесе мине аягы белән бер читкә төртеп екты. Сикереп тордым, тегеләр артыннан йөгәрдем.

— Давай, давай, мой барашка, — дип әйтә-әйтә бәйләнә бардым. Бәрәнне күтәргәнә китә торды, икенчесе минем каршыма чыгып, кылычын капшый башлады. Бабай мине көч-хәл белән куып житеп тотып алды.

— Ярамый, улым, ярамый, — диде. — Башыңны чабып кына төшерерләр.

Мин бабай кулларында тыпырчындым. Кычкырып-кычкырып еладым. Ә бандитлар китә бардылар. Минем бәрәнәм бандит жылкәсендә миңа карый-карый башын селкә. Гүя, «хуш, хуш, дустым, хуш!» — дип әйтә иде сыман.

Бабай мине өйгә алып кереп сәкегә яткырып салды. «Беркая да чыкмыйсың, — диде. — Ул бандитлар кемне генә үтермәгәннәр инде. Әллә сине кызганырлармы? Беркөнне әниң кайтып төшәр дә, минем улым кая, дип сорар. Без аңа ничек дип жавап бирербез. Шуны уйлыйсыңмы?»

Мин тынычландым. Чыннан да, минем бит әле әниемнең кайтасы бар. Үги әти дә мине онытмагандыр. Малаебыз гына исән-сау булсын ди торгандыр. Ул да бит мине ярата иде.

— Инде хәзер нишлибез? — диде әби, идәндә анда-монда яткан вак-төяк әйберләргә жыештыра-жыештыра. — Таладылар, мәлгуньнәр. Көпә-көндөз таладылар. Әллә башлыкларына барып әйтәсеме?

— Бар, бар, — диде бабай, шактый ачуланып. — Анда сине атамнарны көтеп тора булыр. Нигә килми икән, Хәлимә карчык, ди бугай. Таптың сүз син дә. Башыңны кулыңа тоттырып жибәрерләр, юләр карчык.

Әби эндәшмәде. Бабай дөрөс әйтә. Сарык бүрегә жалу белән барамы соң? Ә бу башкисәрләр бүре генә түгел, кеше йөзле кыргыйлар.

Картлар авыр уфтандылар. Әмма еламадылар. Елап нишләп була? Бандитның күз яшенә исә китәмә? Миңа да еламаска кирәк иде.

Мөршидә апа урыныннан торды. Әбине кочаклап сөйдә.

— Ақыллы карчык, син, — диде. — Бандитларның да күзләре буылды.

— Үзәң дә оста кыландың, бик тә килештердең. Бандитлар синең яныңнан тизрәк сызарга чамаладылар.

Мөршидә апа шат иде. Бандитларның явызлыгыннан ул сау-исән котылды. «Рәхмәт, Хәлимәттәй, рәхмәт, — диде. — Онытмам...»

— Шатланырга иртә әле, кызым, — диде бабай, тәрәзәдән карый-карый. — Әнә, бандитлар котырган этләр шикелле һаман йорттан йортка йөгәрешеп йөриләр. Тагын берәрсе килеп кермәгәе, дим.

— Бабаң дөрөс әйтә, — диде әби. — Шул киёмнәреңдә, шул килеш кенә тора тор. Ә син, карт, тәрәзәдән бер генә дә күз алма.

Мөршидә апа мине куллары белән урап алып күкрәгенә кочты. «Йөрәклә икәнсең, Сабирулла, — диде. — Бандитка бөркет шикелле ташландың. Мохтар жизнәң мактап сөйләрмен әле бер».

Ә минем кайгылы чагым иде. Бәрәнәмне талап алып киттеләр. Аны инде пычак астына яткырып салганнардыр. Дустымны кызганам. Күзләремә мөлдерәп яшь тула. Еламаска тырышам. Авызымны кысып йомам. Алай гына булмый, учым белән каплыйм. Сулышыма буылам, тәнәм калтырана, эчемдә нәрсәдер яна сыман. Юк, түзеп булмый. Бар көчемә елыйм:

— Бәрәнәм минем, бәрәнәм!

Рәшит Әхмәтжанов

Томаннарда адашкан кош
Очып керде шигыремә:
«Балачагың булам, ди ул,
Төшләрәң керми генә,
Көпә-көндөз килдем менә...

Очрашмадык очышларда,
Очсак та гел бергә-бергә,—
Бер сөюгә — бер гомернең
Аз икәннен мин әйтергә
Килеп кундым синең иңгә...»

Сулышымда жылытуга,
Очты кошчык... очып китте.—
Ятлар түгел, үземнеке
Йөрәгемне теләп китте,
Каурийларын биреп китте.

Каурийлары — каләм икән,
Манар карам — йөрәк каным.
Жыр башлады... мәңгелеккә
Чакыручы Сөю белән
Сихерләнгән сәйяр җаным...

Очышларда очратып ул,
Балачагым — бәгыремне,
Алып килгән... тапкан мине...

Кошчык миңа биреп китте
Язылачак шигыремне.

Мәхәббәт калканы

Кемдер миңа калкан була —
Кирәкми!
Кемдер миңа капкан була —
Эләкким.

Кемдер җанга аркан була —
Өзәмен!
Кемдер миңа упкын була —
Йөзәмен.

Калкан нигә — дошман күрсә
Аркаңны?
Куркакларга куеғыз сез
Капканны!

Аркан ғына коткаралмый
Батканны:
Тик асарга ярый илен
Сатканны.

Мәхәббәттә янып калдым —
Батмадым.
Мәхәббәтне сатмадым мин —
Сакладым.

Очратмадым мәхәббәтнең
Капканын,—
Беләм бары ватылмаслык
Калканын!

Идел барында

Бу уйларым күккә күтәрелгәч,
Жиргә нурын сипте Жидегән...
Соңгы минуткача ил белән без,
Соңгы минуткача ил белән!

Антыбызны, димәк, гомерләрне
Космик тузаннардан аралап,
Балкышлары, алкышлары белән
Яраларны бәйләп, дәвалап,

Жиде йолдыз сүнде...
Яп-якты көн!
Күзләр генә бары чем-кара.
Бу дөньяга башка күзләр белән
Карап булмый инде... юк чара.

Ә күңелне — жанны Идел юа,
Табалмассың анда каралык.
Үзебезчә балкып, гасырларны
Агартырга әле ярадык.

Еллар узган саен — яулар узды,
Ава тордык — яшәр чагында.
Гомер сөрдек Идел ярында без
һәм үлмәбез Идел барында!

Ташбашлылар үткән... Тимер¹ килгән...
Кылычлылар тагын килгәндер.

¹ Аксак Тимер — XIV гасыр азагында Идел буйларына яу чапкан илбасар.

Безнекеләр бергә жыелганнар:
Исән калганнары — меңнән бер.

Шул берләрдән туып калганбыз да
Татар дигән исем алганбыз.
Казан асып монда чакырганбыз —
Кемнәр батыр, кемнәр бер ялгыз.

Тарих тарагыннан таралып гел,
Чыныгыплар чыктык аңардан.—
Иске дөньяларны кичкән иман
Безнең каныбызда яңарган.

Искелекнең яңалыгы булып,
Истәлекнең булып исәне,
Көлләрнең мин ялкыннары булып,
Киләчәккә дәшәм:
— Исәнме?!

Ә без исәң!
Үлгәннәр дә, әнә,
Дәшә жирдән, судан, һавадан:
Канга буятмабыз халык жанын,
Талатмабыз аны яңадан!

Талауларга хирыс идолларны
Төпсез Идел йота баракак.
Халык жаны — Кояш! —
Үзенекен
Упкыннардан тартып алакак үл,
Упкыннардан тартып алакак!

Мәңге шулай булган, шулай булып,—
Шуны раслап балкый Жидегән...
Мәңге тере туган тел белән без,
Без үлемсез туган ил белән!

Безнең көчнең серен белми...

Кил дә, мәкер, ташка бәрел,
Тик йөрәгемә тимә!
Кит, йөрәгемә тимә син,
Ул илем диеп тибә.

Син туган чагыңда жилдән,
Ут алды йөрәк илдән.
Сүндерим әле шуны дип,
Гомерең буе жиллән...

Жиллән!.. Гомерлек «иңатың»
Мәйданда бүген, әнә,

Күмерләр-көлләр өстендә
Елан күк бәргәләнә.

Учакка ташыйлар аны
Кешеләр кочак-кочак:
Син явызлыкка туймадың,—
Утыңга туймый учак.

Безнең көчнең серен белми,
Китәсез берәм-берәм.

Мин яшим — димәк, сезне мин
Күмергә әйләндерәм.

Аралап ал

Кеше китә — жыры кала, диләр.
Кайгысы да жир өстендә кала.
Ләйсән булалмасаң, ахыр чиктә
Кар булып яу, боз булып яу, бала.

Ташкыннарда тау-тау кайгы аксын,
Һәм юылсын әле бөтен каргыш...
Әмма кешеләрнең бөеклеген
Аралап ал! — Жуя күрмә ялгыш.

Борынгы көйгә

Син яшәгән якка юл сорагач,
Асыл гөлләр тора аптырап:
Әнә, диләр, аның тәрәзәсе
Якты йолдызлардан яктырак бит,
Якты йолдызлардан яктырак.

«Шам шәриф лә дигән ай шәһәрнең
Тәрәзәсе саен якты шәм...» —
Шулай жырлап, мин гөлләргә түгел,
Йөрәгеңә синең эндәшәм, әй,
Йөрәгеңә синең эндәшәм.

Күрешергә әле Ай бирмәде
Фатихасын безгә, дисеңме?...
«Сөя» диеп, әллә бөтен кошлар,
Тәрәзәңә синең килсенме соң,
Тәрәзәңә синең килсенме?

Әллә тәрәзәңә чиртсенме тик,
Асыл гөлләр кулы — яфрак?
Йөрмәсен лә айлар бик ялтырап,—
Сөюләрем Айдан яктырак бит,
Сөюләрем Айдан яктырак...

Салкын кышлар аккош булып кайтыр...

Салкын кышлар аккош булып очты,
Эреп тамды ап-ак канатлары...
Көнгә баккан иң беренче гөлләр
Сөя, диеп, мең кат кабатлады.

Кылыч булып ялтыраган яшен
Сынып төште жиргә — жәйләремә...
Дөрләп көзләр килгәч... Барлык утлар:
Әйдә, диләр, сөю бәйрәменә.

Бәйрәм башланырга вакыт җитте.
Син килмисең әле, син юк һаман.
Күреп калыйм... Мин мәңгелек түгел,
Барлык утлар белән бергә янам.

Сүнсәм — күмер, янсам — балкыш булам.
Син кабызган ут мин — танийсыңмы?
Шулай булгач, үзең хөкем чыгар:
Яшимме соң —
Йөрәк ярылсынмы?

Яшәтмәсәң әгәр — үзем белән
Алып китәм язны, җәйне, көзне...
Мәхәббәттән башка, барлык утлар
Гомер буге туңдырачак безне.

Салкын кышлар аккош булып кайтыр,
Кара җиргә язар канатлары:
«Бер гашыйкка ахырзаман килде...
Сөйгән яры аны яратмады».

Жир читендә

«Җан шатлыгы аның — җир читендә,
Ә йөзендә һаман елмаюлар».
Шулай сөйләгәнсең минем хакта...
Тагын яшен булды яшерен уйлар.

Яшим сөю сихерләгән килеш.
Кирәк иде сиңа берни дәшмәү,—
Сиңа да шул бик читендер инде,
Бик кыендыр җир читендә яшәү.

Белеп кит

Дулкын килә, дулкын китә
Син килеп киткән кебек,
Ярларда кала бары тик
Чуерташ, ап-ак күбек.

Дулкын килә, дулкын китә.
Ничә кат килеп киттең:

Йөрәккәемне — чуерташ,
Чәчемне ап-ак иттең.

Дулкын килә, дулкын китә.
Белеп кит, килсәң әгәр:
Син тере... бары тик минем
Соңгы сулышка кадәр.

Муеныма аскан ташың — тау иде,
Мине тирән су төбенә салды ул.
Бүләк алып чыктым әле мин сиңа:
Сине сөйгәч — энҗе булып калды ул.

Артист

Ринат Тажетдинова

Бөтен авыл уты монда яна.
Урын житте залда һәммәсенә.
Сиңа таныш алкышларда сагыш:
Чакыра халык сине сәхнәсенә.

«Уф!» дидең дә кулларыңа алдың
Борынгының затлы киёмнәрен;
Жылынсыннар берәз, дигән кебек,
Кат-кат үтүкләдең — иренмәдең.

Күктә очкан чагын уйлый-уйлай,
Иң шәп каурыйларын яшь бөркетнең
Эңжә белән мәржән янып торган
Кара эшләпәңә син беркеттең.

Ашыкмыйча гына барын барлап,
Эзерләндең... үлеп... терелергә!
Хуплап торды халык: «Ни булса да —
Без бит бергә инде, без бит бергә...»

Караңгыда гашыйк шәһзадәнең
Йөрәгеннән кинәт ут кабынды!
Янды, янды... Патша сараеның
Бары бер уч күксел көле калды.

«...Сыйладылар, дидең,— баллары бар,
Гашыйк булган өчен — дарлары бар.

Гашыйк булган өчен мине бүген
Асып куячаклар көпә-көндез.

Менә ак күлмәгем! — Тотып аны
Кешеләргә таба йөгерегез!
Кешеләргә таба...»

Яндырдың да жанны жырың белән,
Сихерләдең изге ырым белән,
Синең белән үлдем.
Бу дөньяга
Тәмуглардан качып шакып керәм.

Сагышларың, каргышларың булып
Авил урамына төшкән томан...
Узган гасырлардан кайтып киләм,
Дарга асылачак гашыйк сыман.

.....

ЮГАЛТУ

хикәя

ер ай тынычлап ял иткәннән соң Тимер Сафин баштанаяк тагын эшкә чумды.

Иртәгә аның проектын расларга тиешләр. Сафин төн урталарына кадәр эшләде һәм йокларга соңгына ятты. Вакытның калган өлешен исә бик әйбәтләп йоклап уздырырга кирәк иде. Уллары Дамир өйдә юк — бүгенгә әбиләрәндә йоклый. «Адашкан» звонок борчымасын дип, телефонны да челтәрәннән вакытлыча өзеп куйдылар.

Иртәнге сәгать бишләрдә аны ниндидер тавыш уятты. Зарланулы аваз белән мәче мияулый икән, йокы рәхәтәннән айнып житмәгән Тимер Сафин моңа

бик тиз төшенде. Күзләрен ача төшөп тәрәзәгә караса, офык инде алланып килә, ә шулай да кояш күренергә иртә эле.

Ул тагын бер кат сәгатенә күз салды. Йоклап китү нияте белән икенче ягына әйләнеп ятты. Ләкин юкка: ишекнең теге ягыннан һаман да мияулаган аваз саркып керә.

— Хәерсез, — дип мыгырданды Сафин.

— Ни булды? — Хатыны йокы аралаш дәртсез генә сорап куйды.

— Ниндидер мәче шунда.

Хатын колак салып тыңлаган итенде.

— Тукта, карап керимче... — Шулай сөйләнә-сөйләнә Сафин чүәкләрен эләктереп ишәккә юналды. Ишекне ачып жибәрүе кая, бүлмәгә калтыранган бер жан иясе атылып керде.

— Урам мәчеседер бу, кертмәскә кирәк, — диде ир, хатыны белән киңәшкәндәй, һәм чакырылмаган кунакны коридорга чыгарып ташлады.

— Кулыңны ю тизрәк, — дип хатыны күрсәтмә бирергә ашыкты. Мәче исә бу вакытта икеләтә көч белән мыраулый, ишекне тырный иде.

— Кара ничек үзсүзле, бәлки, ашыйсы киләдер аның?

— Бирер идең дә, артыңнан калмас шул.

— Ә без аңа чыгарып кына бирик.

Хатын бер телем колбаса тотып коридорга чыкты, тик ни хәл: мәче колбаса кисәгенә әйләнеп тә карамай, һаман ишек тирәсендә таптана. Тәмам аптырагач, Сафин аны кулларына алды һәм ишегалдына чыгарып куймакчы булды. Мәче ике кул арасынан шуып кына чыкты һәм тагын икенче катка таба йөгерде.

— Кызык, моның башында нинди уй икән?

— Аңламассын...

Тимер Сафин разведчикларча осталык белән иң элек хатынын бүлмәгә уздырды, аннары шундый ук тизлек белән үзе артынан ишекне ябып өлгерде.

Хатын, озаклап кулларын юганнан соң, эшкә жыена башлады. Радио авазын күршәдәгә бүлмәләренә берсеннән ишетелгән су шавы күмеп китте: кемдер юынырга кереште, күрәсәң. Киенеп беткәннән соң, хатын көзгә каршына килеп баскан иде, мәче тагын ишекне тырный башлады.

— Син аны үзең белән аска эләктерә төш.

Хатынның: «Ярар», — дигән сүзе ирне тынычландырды. Эңә бит,

кулына газета кисәге тоткан, димәк, ул аны ишегалдына ук чыгарып куячак. Эмма Сафинга тынычлап йоклау насыйп түгел икән: бераздан мәче тагын ишекне тыкырдата башлады. «Торыр, торыр да, игътибар итүче булмагач, китәр әле»,— дип уйлады Сафин, юрганына уралып. Мәченең исә үз тугызы тугыз: тагын да сагышлырак итеп мияулай.

«Әллә соң бүлмәгә кертергәме үзен? — дип икеләнә калды Сафин. Аннары ныкы карарга килде: Кыяфәте котсызрак шул... Ходай күрсәтмәсен, чирле бер нәрсәкәй булып чыкмагач. Безнең бала бар бит, ярамас...»

Мәченең өзми-куймый чыелдавы берзаман ачуын чыгарды аның. Тагын коридорга чыкты, мәчене култык астына кыстырган килеш кенә лифт төймәсенә басты. Эчкәре керделәр. Сафинның теләгенә буйсынып, лифт иң соңгы этажга — унынчы катка күтәрелә башлады. Кабина эчендә икәүдән-икәү кенә калгач, ул гөнаһсыз жан иясен кызганып та куйды. Шуны сизгәндәй, мәче үткен тырнаклары белән костюм якасына ныграк ябышты, кешеләрчә бер наз белән Сафинга елыша-елыша ялварулы аваз чыгарды.

Шулвакыт кабина тукталып, ишек үзеннән-үзе ачылып китте. Сафин бер ара гына икеләнеп торды да мәчене таш идәнгә жибәрде. Үзе тиз генә кабинага кире кермәкче иде, дүрт аяклы жанвар аңа карый күпкә өлгеррәк булып чыкты.

— Син нәрсә, юләрем? — диде Сафин ягымлы тавыш белән, һәм мәчене көч-хәл белән кабинадан чыгарды. Күнелендә капма-каршы уйлар бәхәсләште: «Ә бәлки алырга кирәк булгандыр... Юк, ярамый, бала бар!»

Бүлмәсенә кергәч тә, Сафин озак кына тыңлап карады: ишек артында гадәти булмаган тынлык иде. Вакыт-вакыт ишекләр шапылдаганы гына ишетелә: кешеләр эшкә ашыга.

Ул тәрәзәгә карады. Кояш инде ерактагы биек йортлар эргәсенә якынаеп килә. Урамда шәһәр транспортының шавы көчәя.

Тимер Сафин юнды, ашады һәм эшенә ашыкты.

Проектны яхшы дип таптылар, тик ни гажәп: аның кәефе сүрәнрәк иде. Мәчегә ни булды икән, дигән уй авыр йөк булып жилкәдә тора. Мәнә шуңардан котыласы килү хисе Сафинны һаман саен ныграк эзәрлекләде, өенә ашықтырды.

«Ветеринарга күрсәтергә кирәк,— дип фикер йөртте ул,— тикшертәм һәм алып та кайтам».

Күнеленә күтәрәнкелек, инбашларына канат инде шикелле: өенә очып кына кайтты ул. Мәче коридорда да, унынчы катта да күренми иде. Димәк, жан иясә кая да булса китеп югалган яки аны кемдер үзенә алган... Сафин шулай дип юана-юана бүлмәсенә керде. Тәмам тынычландым дигәндә генә кинәт аның колагына таныш чыелдау ишетелде кебек. Коридорга чыкты, анда берәү дә юк. Елак һәм тонык тавыш каядыр якында ишетелә, эмма мәче үзе күренми. Әллә тоела гынамы соң?

Сафин сискәнәп китте! Мәченең зарланулы авазы коридордагы тимер каплавыч ягыннан, дөресрәге, ток үткәргеч пулыт эченнән ишетелә иде. Ул, тышкы ишекне тартуга, рубильник һәм коммуникация чыбыкларын күрде. Эчке ишекнең йозагы бикле иде, аны тарткалау файдасыз. Мәче ялварулы тавыш белән ярдам сорый. Шик тә юк: ул эчтәге тимер ящик эченә бикләнгән. Бичара хайван... Анда бит электр челтәре, ялангач контактлар, югары көчәнешле ток! Саксыз бер хәрәкәт эшләдеңме...

«Нишләп мин аны башта ук алмадым икән?» — дип өзгәләнде Сафин һәм күршеләренә ишеген шакиды.

— Гафу итегез, пулыт ачкычы кемдә икән белмисезме?

— Мөгаен, электриктадыр. Бүген төш вакытында лампочкалар алыштырып йөрде ул.

Сафин кызу-кызу адымнар белән ЖЭК бүлмәсенә ашыкты. Бәхеткә каршы, электрик егет урынында утыра иде.

— Мәчене сез бикләдегезме?

— Әйе, мин,— дип елмайды электрик.— Тәмам аптыратып бетерде ул мине.

— Зарар юк. Хәзер үк ачып чыгарыгыз! Ток астына бикләргә ярыймы соң инде!

Икенче катның коридорына күтәрелделәр. Пулт тирәсендә күршеләр кайнаша иде. Мәче ни өчендер мияулавыннан туктаган, әллә бер-бер хәл булганмы?.. Электрик егет ишекне ачкан иде, барысы да тимер каплавыч төбөндә бөгәрләнеп яткан мәченең хәрәкәтсез гәүдәсен күрделәр...

Агарынган Сафин жанварны сакланып кына кулына алды: бу юлы мәче, иртән уйлаганча, бер дә котсыз булып тоелмады. Киресенчә, күзләрен акылы йомып дөньяга карап тора.

Вакийганың асылын анлап, барысы да тын калдылар. Сафин, эчке киеренкелеген жинәргә теләп, томанлы карашын билгесезлеккә төбәде. Нәкъ шул вакыт коридорның теге башында биш яшьлек улы Дамирның:

— Әти! — дип кычкырганы ишетелде. Ул әнисе белән бергә әбиләреннән кайтып килә иде.

Сафин улының тавышына дерт итеп сискәнде.

— Кем дә булса, зинһар, алып торыгыз моны.— диде ул кулындагы мәченең гәүдәсен кая куярга белмичә.— Бала күрмәскә тиеш... Мин аны бүлмәгә озатам да хәзер чыгам.— Аннары улына карап сәер генә елмайды: — Исәнме, улым! Әйдә, әйдә, өйгә керик әле, беләсәңме, мин сиңа нәрсә алып кайттым...

— Кулындагы әйберме? Күрсәт.

— Юк, анысы сиңа түгел...

Күршеләрнең берсе мәчене Сафинның кулыннан алды алуын, тик күздән яшереп өлгермәде. Кинәт Дамир:

— Бу минем песием! — дип кычкырды.— Аны миңа әбием алып килгән иде. Бирегез!

— Син ялгышасың, улым... Ул — абыеңнар мәчесе.

— Юк, минеке! — Малай сабийларча беркатлылык белән дустанә ташланды.— Бирегез, хәзер мин аны уятам да сөт белән сыйлыйм.

— Улым, ялгышасың син абыеңнар мәчесе ул.

— Минеке! Йокыдан уянсын әле, менә шунда күрерсез...

— Өйгә керик, улым... Синиң песиең табылыр... Килер ул, килми калмас.

Әти кеше көч-хәл белән баласын бүлмәләренә алып керде.

Алар артыннан ишек ябылуға, электрик егет мәчене эләктереп алды да урамга атылды. Шау-шулы бу йорттан ераклашу өчен алдына-артына карамый бик озак йөгерде ул. Түмгәккә абынып егылган иде, мәче кинәт йомгактай сүтелеп китте һәм жан-фәрман чабарга кереште. Егет сулышына буыла-буыла бик озаклап жанвар артыннан йөгерде, абынды, тагын торып чапты. Менә-менә эләктерәм дигәндә генә кара йомгак тагын атылып китә, офыкка ыргыла, болыттан-болытка сикереп уйнаклай башлай... Әйтерсең, мәңгелекнең кочагына ташланды ул һәм аны инде жиргә кире кайтару мөмкин түгелдер шикелле.

...Төнлә Сафин тирләп уяны һәм сикереп торып улының караватына килде. Дамир, нәни кулларын күкрәгенә куеп, йоклап ята. Янәшәсендә яратып уйный торган уенчыгы — плюштән теккән соры аю.

Сафин кухня якта озаклап кына тәмәке тартты. Урынына яткач та бик озак йоклай алмый интекте, төн уртасында гына керфекләре йомылды.

Нәкъ иртәнге сәгать биштә, кемдер сигнал биргәндәй, сикереп торды ул.

Никадәр генә игътибар белән тыңлап карамасын, ишек артыннан таныш мияулау авазы ишетелмәде...

ЯШЬЛЕК ШАЯРУЛАРЫ

ХИКӘЯ

к, юк, жиңгәчәй, мин башкача булдыра алмыйм! Бүтәнчә эшләсәм, мин — мин булмас идем. Теләсә нәрсә хақына да мин үз үземне югалтмаячакмын!

— И-и Нәзиләкәем, яшь чакта гына шулай дип уйлыйсың... Алай гына яшәп булмый — ышан миңа, яшьлек шулкадәр кыска, ә яшь чакта бозылган язмышны төзәтүе авыр! Тыңла сүземне, тор Фәритең белән, бер дигән егет бит. Мин синнән унбиш яшькә олы, мин акыллырак...

Әйе, унбиш елдан соң жиңгәчәсенең акылы белән яшәр, бәлки, Нәзилә дә, ә хәзергә шушы егерме яшьлек акыл белән генә яшәргә мөмкин иде...

Әллә чынлап та юктан башландымы соң? Хәер, нигә юктан булсын. Ничек әле диаматта? Закончалыклы очраклылыкмы? Әйе, менә шул булган ул, димәк, шулай тиеш булган...

Мәктәптә укыганда аралашканы булмады аның Зәрия белән. Зәрия ике класс өстәрәк укый, аннан соң ул эрерәк, кеше белән ачылып китә торган түгел. Нәзилә аңа ничектер кызыксынып карый, аңа карата хатын-кызларча әллә нинди генә көнчелек хисе кичерә иде. Хис тә түгел ул, бик тирән, бик томанлы нәрсә... Күңел сизенү диләр бит — шулдыр. Ә күңел алдамый диләр...

Зәрия Казан урамында аны танып янына килде. Ачылып сөйләште (аз сүзле кешеләрнең үзләренә кирәк булганда ачылу гадәтләре барлыгын Нәзилә белми иде әле — гажәпләнде). Зәрия житен комбинатында эшлим диде, Нәзилә университетта укыйм диде.

— Эш болай ару минем, акчасы әйбәт. Тик егетләр юк бездә, булганы да — әтрәк-әләм, кияүгә чыгарлык түгел, — диде Зәрия. — Сездә яхшы егетләр күптер, әйеме? — дип сорады. Ул бу сүзләргә шулкадәр житди итеп әйтте, кашын жырып куйды хәтта... Зәрия гомумән бик житди кыз иде, гомергә кычкырып көлмәс, кысылып сүз әйтмәс. Андыйлар тыйнак, ипле кызлар рәтендә йөриләр, егетләр дә ярата үзләрен... Бәлки, Нәзилә шуңа күрә аңардан көнләшкән сыманрактыр да... Ул бит үзе киресенчә — «Ярык барабан», эчендәге тышында, беренче карашка шаталак кызга охшап тора. Дөрөс, аны якыннан белүчеләр аңлыйлар андый түгел икәннән. Ул, мәсәлән, бервакытта да менә шулай «егетләр күпме?» дип сорый алмас иде, бик сорыйсы килсә дә... Кызык икән бу «тыйнаклар!» Хәер, Зәрия турында мәктәптә дә ниндидер гайбәтләр ишетелеп калган иде, Нәзилә шуның өчен кызыксынып карыйдыр да әле ана...

— Танцыларга егетләр күп жыела, — диде Нәзилә жиңел генә.

— Анда кертәләрме соң читтән? — дип сорады Зәрия тагын да житдирәк итеп...

Килде Зәрия таныгач. Танышты бер егет белән. Егетләр карамаслык кыз түгел иде шул ул! Нәзиләләр бүлмәсендә жыелышып чәй эчтеләр. Кызыклар сөйләштеләр. Һәрвакыттагыча көлә-көлә авызлары авыртып бетте. Зәрия, гадәтенчә, сүзен көттереп кенә әйтте, тансыкка гына елмайды — матур иде елмаюы!

Нәзилә аңа фотоальбомын күрсәтте. Күпчелек рәсемнәр мәктәп тормышыннан. Самат төшөргән фотолар. Ул мәктәпкә фотоаппарат белән килә иде. Саматның истәлеккә биргән рәсемнәре дә күп иде. Зәрия эмоциясез, кызыксынусыз гына карады альбомны. Аннан Нәзиләне киләсе ялга кунакка чакырды да китте.

— Бигрәк жансыз кыз бу, рәхәтләнеп авыз тутырып көлә дә белми! — диде кызлардан берсе, Зәрия киткәч.

— Сөз шырантайлар белән көлөшөп утырасы килми шул аның, кияүгә чыгасы килә, тишек борыннар! — диде соңгы курстагы зуррак яшьтәге Альбина. Кызлар тәгәрәп көлделәр! Аларның кияүгә чыгасы килми иде әле!

Нәзилә кунакка китте. Күрәчәк йөртә кешене, ди бит әнисе, дәрәс икән. Троллейбус тукталышына ук килеп каршылады Зәрия. Ул әллә каян күренеп тора торган ачык төстәге матур күлмәк кигән, кыйбатлы босонож-килар... Чәчләре матур, жыйнак итеп киселгән, кызының бөтен жире чиста-ыспай, ялт итеп тора, күз-каш дисеңме, авыз-борын дисеңме — бары да жиренә житкереп ясалган рәсем шикелле. Жыйнак гәүдәсендә дә бөтен нәрсә үз урынында, кояшта янган кечкенә, матур аяк-куллары ялтырап тора... Көңләшү катыш соклану белән карады аңа Нәзилә. Ирекседән үзен күз алдына китерде. Ни чибәрлек, ни киём! Ичмаса, үзен карабрак та йөртми инде: озын алтынсу чәчен әллә нинди тасма белән бәйләп куйган, сипкелләренә пудра да сөртмәгән. Аяклары матур да бит — анысында шик юк, Зәриянекеннән матуррак — туфлие адәм карарлык түгел — берәрсенекен алып торырга иде хет; озын куе кашлары да йолкып нечкәртелмәгән, әнә, Зәриянең кашы да юк юңьле-башлы, ә жеп кебек ясап куйган! Болай ярамый, матурланыбрак йөрергә кирәк, гел уку да уку — дәрәс түгел. Тик ул аны-моны белдермәде, тәфсилләп-тәфсилләп ничек килүен сөйләде. Их, Зәрия кебек дәшми-тынмый гына торырын дигән иде, онытты...

Бүлмәләре дә Нәзиләләренекеннән шәбрәк иде эшче кызларның: тәрәзәгә чөлтөр элгәннәр, идәннәренә дә жәелгән, өстәлләрендә ашъяулык, һәрбер карават турысында косметика шешәләре тезелгән шүрлекләр...

Сыйлаулары да икенче төрле иде акчалы кешеләрнең: ашарга да эзерләгәннәр — батон белән чәй түгел, хәтта винолары да бар! Тик аларның сөйләшүе бер дә Нәзиләчә түгел иде, зур-зур апалар шикелле житди итеп кияүгә баручылар, бармаучылар, кияүдән кайтуучылар, эчүчеләр, эчмәүчеләр, хәтта бала табучылар турында сөйләштеләр. Иркеләп кенә, тәмләп кенә, чиратлап кына сөйләделәр. И-и Нәзиләләр бер рюмка вино эчсәләрме! — бөтен бишенче катны аякка бастырырлар иде! Гомумән, аларның бүлмәсендә гел уен-көлкә, мазәк, ә инде житди сүз була — әдәбият, сәнгать, политика турында бәхәс, мэхәббәт турында алар матур итеп, лирика белән, романтик рухта сөйләшәләр! Гайбәтне дә усаллыксыз, егылып көлә торган кызык итеп сөйлиләр алар, ә болар — тавышларын түбәнәйтеп, як-якларына карый-карий... Мондый кызлар да була икән. Юк, кабул итмәде Нәзилә бу кызларны. Ул чакта, гомумән, реализмга чыраен сытып карый иде ул.

Шуннан Зәрия үзенң фотоальбомын күрсәтте... Ах! «Кунак ашы кара-каршы, инде үзең кил» дигән иде шул Зәрия, аз сүзле кеше кирәкле сүзгә генә әйтә икән шул... Альбом тулы Самат төшөргән фотолар иде — аларны әллә каян таний Нәзилә. Алай гына да түгел, Саматның Зәриягә истәлеккә биргән рәсемнәре дә бар иде, алай гына да түгел, мәктәп фонында Самат белән Зәриянең кочаклашып төшкән рәсемнәре дә бар иде!.. Эндәшмәде Нәзилә. Матур тешләрен күрсәтеп елмаеп хушлашты...

Саматның рәнжетүеннән, Зәриянең өстенлегеннән йөрәге купкан иде... Бүлмәсенә кайтты да бәргәләнеп еларга тотынды. Елый-елый кызларга сөйләде — яшерү гадәте юк иде аларның бүлмәсендә. Кызлар тынычландырырга тырыштылар. Соңгы курстагы Альбина көлдә генә:

— Курыкма, Самат сине ташлап аны алмый барыбер, — диде. — Зәриягә бүгеннән тотып кияүгә барырдай кеше кирәк, нәрсәгә аңа беренче курстагы Самат!

— Их, нәрсә аңлайсың син! — диде Нәзилә ачынып. Әйе, Альбина аңламый: өйләнү турындамыни сүз! Сүз бит мәхәббәт турында!

Нәзилә бер карарга килгәндә төн уртасы иде. Башта бөтен фотоларны ertyп ташлады. Аннан Саматка хат язды, кыска хат: «Мин кияүгә чыгам. Хуш». Бернәрсә дә аңлатмады. Гомер буге аңламасын. Гомер буге газәплансын. Үчөм шул булсын! Тагын идәндә аунап елады... Тагын уйланды... Күпме уйласа да, Саматның шулай — башкалар кебек! — гади генә кочаклашып торуйн башына сыйдыра алмады. Ул булсын да — башкалар кебек?! Нәзилә бит аны күз карашлары, елмаю-көлүләре өчен ярата, тик шулар өчен генә! Ул Самат белән кочаклашу түгел, аңа гади генә итеп «Яратам!» диюне дә күз алдына китерә алмый. Ә Альбина өйләнү ди, примитив! Юк, Нәзиләнең Саматны ничек яратуын аның үзеннән башка беркем дә аңлай алмаячак. Хәтта Самат үзе дә аңламады Нәзиләнең жанын, бер карашы өчен бер сүзсез аңа бирергә торган жанын... Кирәк ди аңа синең жанын! Тулай тораclarда егетлар эзләп, кияү эзләп йөргән Зәрия мең артык аңа!.. Нәрсәгә соң ул жан?! Ах, нигә мин жансыз булмадым!.. Шыр тиле, гомере буге Саматның күз карашыннан башка берни кирәк булмааячак дип ышанды бит ул! Икенче шәһәрдәге Саматны айлар буена күрмәсә дә, шул караш белән ятты, шул караш белән торды... Мәхәббәт жырлары бары да аның турында иде. Аның тавышына охшаган тавыш ишетсә, көн буге бәхеткә исереп йөри, Самат исемле кеше очратса, шунда ук аны якын күрә... Бу мәхәббәтнең азагын һич уйламый, тик булсын гына ул, тик булсын гына! Ә менә Самат аңа бөтенләй башка мөнәсәбәттә булу мөмкинлеген, мондый юләр мәхәббәтнең аңа кирәк тә булмау мөмкинлеген Нәзилә уйлап та карамаган... Сукуыр мәхәббәт! Димәк, Саматка күзләрне ачып карасаң, болай була: берәү белән матур хатлар язышучы, берәүне кочаклаучы, бөтенләй башка берәүгә өйләнүче...

— Ир-атлар бар да шул, жаным!

Әй, шушы Альбина! Бу бит бар да түгел, бу бит Самат! Хәер, Самат түгел инде бу... Бу инде бөтенләй чит кеше. Зәриянеке. Тагын Зәрия күз алдына килде. Әйе, ул Нәзиләдән матуррак та, өстенрәк тә, Самат юкка гына кочакламагандыр... Самат башкалар кебекме? Алай булгач, ул кирәкми дә Нәзиләгә! Бетте! Алай булгач, Нәзилә дә башкалар кебек була! Башкалар кебек кем ала шуңа кияүгә чыга... Ә ни өчен чыкканын Саматка әйтмәячәк. Бәхетле елмаеп үтеп китчәк Самат яныннан. Янсын йөрәге! Ничек кенә булса да, белә бит Нәзилә — Саматка барыбер кирәк ул, Самат аны бүтән барлык кызлардан һәрчак аерып куя, бөтенләй башка бәя белән бәяли. Менә янсын йөрәге! Янсын!

Фәритнең күптән Нәзиләгә һушы китеп йөри. Быел институт бетерә. Нигә кияүгә чыкмаска! Чыкты Нәзилә. Ничек яшәячәген уйламады. Күңелендә тик үч алу теләге генә иде. Һәм үч алды. Саматтан жавап хаты килде. «Синең үз бәхетеңне тапканыңа мин бик шат. Гадәти кыз гына түгел бит син. Син гадәти булмаган бәхеткә лаек» дигән. «Ә мин кайчандыр сине белүем, синең кулларың белән язылган хатларны алуым турында уйлап бәхет табармын. Нишлисәң, башта ук белә идем: мин шуннан артыгына лаек түгел» дигән. Хатлары да күзләре кебек бит аның — үтергеч булып мөлдерәп тора! «Минем өчен синең шәүләң дә гомерлек юаныч булыр иде... Нигә килеп хушлашып китмәдән? Нигә шәүләңне калдырмадың, Нәзилә?.. Исемен генә калды миңа, рәхмәт, исемен өчен...» — дигән.

Ничә көн елагандыр Нәзилә хатка капланып! Ничә жавап хаты язгандыр! Барысын да язды: яратуын да, рәнжүләрен дә, Самат килеп чакырса, шатланып үлемгә китәчәген дә. Тик бер хатны да жибәрмәде... Мәхәббәт, нәфрәт, мәкер — барысы бергә укмашкан иде шул йөрәгендә. Үч алу теләге жинде. Белмәсен. Аңламасын. Уйласын. Янсын! Моның өчен ул бәхетсез булырга да риза.

Ел үттә. Фәрит белән икесе ике тулай торакта яшәп жәйне дә житкерделәр. Фәрит институтын бетерде. Икенче шәһәргә китчәк. Нәзиләне заочный-

га күчәргә кыстый. Балки, күчәр дә. Аңа барыбер. Ул йөрәге янганын ғына белә. Тик татлы итеп яна ул — Самат газаплана, Самат газаплансын!

Жәйге каникулда авылга кайткач, Саматны очратты Нәзилә, ул да кайткан иде. Дусларча шат күңел белән күрештеләр. Хатлардагы сүзләр турында ләм-мим... Көлә-көлә әллә ниләр сөйләшкән булдылар! Самат көлеп: «Бала-чагаң күпме?» — диде. Нәзилә көлеп: «Көзгә алып кайтам», — дигән булды. Самат көлеп: «Ә мин көзгә өйләнәм», — диде. Нәзилә елмаеп: «Өйлән шул. Картаеп бетәсең бит», — диде...

Тик китәр алдыннан ғына Самат дөшмәс булды. Аннан әллә ничек моңлы итеп (әй, шул моңлы күзләре!): «Минем бүтән көләр хәлем калмады, — диде. — Үзеңне күрдем, Нәзилә, чынлап та бәхетле икәнсең. Дөресең генә әйткәндә, сине бәхетле итәрдәй егетләр бардыр дип уйламаган идем. Бар икән андыйлар. Барысы да безнең кебек авыл чумары түгел...» «Шулай шул», — диде Нәзилә, көләргә тырышып... «Мин чынлап та өйләнәм, Нәзилә. Инде берни дә көтәсе калмады... Өйләнеп карыйм әле». «Шулай инде, шулай, вакыт», — диде Нәзилә боздай салкын битараф тавыш белән. «Нәзилә, бир әле кулыңны — беренче, соңгы тапкыр... Мин сине бүтән күрмәм инде... — диде Самат, велосипедына утыргач (ул күрше авылдан иде, велосипед белән килгән). Нәзилә кулын сузды... Тик күзеннән бер бөртек яшь чыгармады — күз алдында кочаклашкан Самат белән Зәрия иде... Сүз әйтүен әйтә алмады Нәзилә, тамагында таш иде, утлы таш...

Кайтышлый жиңгәчәсенә кереп эчен бушатты Нәзилә, югыйсә йөрәге ярылып кебек иде.

— Фәрит белән аерылам, жиңгәчәй, — диде ул. — Инде аның белән торып комедия уйнауның кирәге калмады.

— Соң, кияүгә чыкмаска кирәк иде, комедия булгач!

— Син беләсең минем ни өчен чыкканны... Саматтан үч алып өчен чыктым. Үч алдым. Инде кирәге калмады — ул өйләнә.

— И бала-чага! Бер фото өчен тормыш бозарга... Бар Саматың янына — асылын муенына, ярата бит ул сине!

— Бер фото... Ә аңарчы миңа үзенең рәсемен биргән иде бит ул. Беләсәңме, нинди шигырь язылган иде ул рәсемнең артына:

Дулкын белән дулкын аерылгандай,
Аерылсак та тормыш юлында,
Дулкын белән дулкын очрашкандай,
Очрашырбыз гомер буена.

Минем дулкыннарым мәңге тынмас,
Синең йөрәгең кагарлар.
Жиде дингезләрдә югалсаң да,
Дулкыннарым сине табарлар.

— Менә шушындай шигырь язып истәлеккә рәсем биргәннән соң башка берәү белән... — Нәзилә тагын елый башлады... — Мин аны үлгәндә дә кичерәчәк түгел...

— Тиле, тиле! Беләсәңме, хатыннар ирләренең нинди хыянәтләрен кичерәләр?

— Хатыннар бит ул, ирләр бит ул! Ул хатыннар ирләрен мин Саматны яраткан кебек яраталармыни! Фәритне менә мин дә гафу итәр идем — берни түгел, ә Саматны... Саматны мин артык нык яратам. Ул мине алай яратмый...

— Ярата, яратмый... Алай ярата, болай ярата... Яшьлек капризлары ғына бу! Саматны кичерергә теләмәсәң, Фәритнең ташлама...

Унбиш елдан соң Нәзилә дә шулай аңгыра булып микән? Берни аңламый бу жиңгәчәй!

Көз жите. Фәритне ташлады Нәзилә, Саматны гафу итмәде. Ә йөрәк яна-а! Тик һаман да татлы өмет белән яна иде ул. Нәзилә әле бик-бик яшь иде һәм тагын бик-бик озак яшь булмакчы иде...

АТЛАП КИЛӘ АТЛАР...

Мирас

Татарның антик даһиен
Күрегең дигән сыман,
Кол Гали калка ерактан,
Гасырлар түбәсеннән.

Ә без каядыр барабыз,
Хакыйкәт эзли-эзли;
Әйтерсең, чорлар чатында
Мәңгелек көтә безне.

Күренми әле, күренми
(Көлсә дә бездән ятлар...)

Кол Гали белән Тукайга
Торырдай бөөк затлар...

Югыйсә безнең буын да
Илаһи нида эзли:
Мәңгелек сахраларында
Ни язмыш көтә безне?!

...Барырбыз киләчәккә дә
Ашкынып еллар аша,
Кол Гали тапкан хәзинә
Күңелдән жуелмаса.

Бүгенгесе узар, иртәгә — бар,
Ничек булыр ул иртәгәң синең,
Килсә әгәр рухи уянып бер
Үз-үзеңнән сорау алыр көнең?

Ничек булыр анда танылулар,
Табынулар анда ничек булыр?
Бәлки изге калып гомер бую
Сират күперләрен кичеп булыр.

Гомер кыска түгел — гомер озын:
Кызыктыра бара, әйдәп бара,
Озын юлда сынау арты сынау —
Ялгышусыз гына яшәп кара!

Чын шагыйрьләр тапкан хакыйкәтне
Кем соң алып хуплар, кем соң җөпләр?!
Иман уты сүнә, ныклык сына —
Алдый чөнки күпләр, алдый күкләр...

һәм алданып шулай көн итәбез —
Ышанасы килә гел яхшыга.
Бөөк заттай күргәнебез кайчак
Әверелә гади алдакчыга.

Ә сүнгәндә соңгы өметөбез,
Кайгы сеңгән чакта бар җырларга,
Бер таяныч эзләп килә халык,
Яклау эзләп килә шагыйрьләргә.

Чөнки белә: тапланмаган намус,
Җан куәте бик еш анда гына;
Кайтавазлар килә әлмисактан:
— Шагыйрьләрдән... өстен... алла... гына...

Кырлай

Яр башлары яшел чирәм генә,
Инеш тулып ага язгы күбек,
Өйләреннән Сәгъди абзыйларның
Сабий Тукай йөгереп чыгар кебек.

Соң булса да без аңладык инде
Жаны аның ничек кыйналганын,
Саксыз гына әйткән бер сүздән дә
Күз читенә яшьләр жыйналганын.

Бар гавамның зарын сөйләр өчен
Заманага шагыйрь кирәк чакта,
Асрамага алган үксез Апуш
Борын тарта-тарта үкси чатта...

Кычкырасы килә еллар аша,
Рәнжетмәгез, диеп, аны юкка,—
Уйнаса да кузна сезнең белән,
Ул бит Апуш түгел... ул бит Тукай.

Ул бит Тукай! — Гасыр арты гасыр
Без зарыгып көткән даһи — шушы!
Пәйгамбәрдәй туры сүз әйтәчәк
Үз халкының рухи юлбашчысы.

Очраштылар төрле заманалар,
Очраштылар Кырлай урамында —
Хәтер белән хыял өермәсе
Кыйсса сөйләп, әнә, тора монда.

Кырлайда яз. Рәхәт. Бар тарафны
Ямансу бер төскә мана-мана,
Каты бәгырьле шул чорлар өчен
Гафу үтенгәндәй... Кояш яна.

Сәйдәш истәлегенә

Кем белгән бит... Шулай тиз килер дип
Повесткасы теге дөньяның;
Һәрбер сүзен уйга бәйнә-бәйнә
Язган булып идем мин аның.

Мин — студент егет, бер малай ла...
Ничек кысылганмын арага?!
Аның үлмәс Сәйдәш икәнлеген
Кем ул чакта уйлап караган?!
Кем белгән бит... шулай булып, диеп,—
Тавышы тылсым тулы моң койгач?!
Тавышы тылсым тулы моң койгач?!
Тавышы тылсым тулы моң койгач?!

Ул сөйләде — без мәкиббән идек,
Ул елмайды — чыкты мең кояш.

Илаһи бер рәхәт тойдык жанда,
Борчу-сагышлардан баш-аяк;
Йөрдек... Йөрдек... Йөрдек урамнарда:
Кеккин йорты... Пассаж... Ташаяк...

Башка да бит кереп карамады
Мәрхәмәтсез кышлар житәсе,
Аның белән хушлашырга чират
Чакрымнардан ашып китәсе.

Ыгы-зыгы тулы бу дөньяның
Кем белгән бит ансыз каласын;
Тере көе истә калсын, дидем —
Табутына күзем салмадым.

Үкенечләр байтак. Әмма бусы,—
Әй аяныч, дуслар! — дәресе!
...Йөрәктә моң булып уелып калды
Беренче һәм соңгы күрешү.

Фольклор экспедициясендә

Без жыр эзләп килдек, әкият эзләп —
Халык монда моңга-телгә оста;
Саумы, ерактагы кан кардәшләр,
Саумы, Пенза ягы — Мишәрстан!

Уйдырмасын, чынын бергә кушып,
Әкият арты әкият сөйли картлар;
Әкиятләрдә — дөлдел сыман атлар,
Алпамыштай батыр — асыл затлар.

Кан тамса да авыр яралардан,
Горур калып, канны данга тиңләп,
Хәр жайдаклар чабып чыгар төсле
Дәште-кыпчак далаларын иңләп...

Чытырманын ерып гасырларның,
Их, барасы иде...
Барасы да...
Ләкин соң шул: тирән упкын ята
Әкият белән чынлык арасында.

Жыр

Акрын гына атлап килә атлар,
Баса-баса урам ташына;
Яуда жиңеп кайткан батырларны
Чиккән сөлге белән каршыла.

Акрын гына атлап килә атлар,—
Ә нигә соң берсе ялгызак?
Ят илләрдә ятып калды батыр,
Туган илгә кайтты ялгыз ат.

Акрын гына атлап килә атлар,
Туп-туп килә тояк тавышы;
Бу жырда соң кемнәр сөөнече?
Бу жырда соң кемнәр сагышы?

Акрын гына атлап килә атлар,
Яуда жылдан житез, һәй, атлар.
Ил байрагын данга бизәр өчен
Ир-егеткә кирәк канатлар.

Ә д х ә т С и н у г ы л

Сәфәр жылләре

*Кайтыгыз, кайт.—
Көчне ишәйтергә...*

Х. Туфан

— Таңнан торып, искән жылләр белән
Сәфәр чыксаң, улым, юл уңа,—
Дия иде миңа бабам мәрхүм,
Шулай дия иде гел миңа.

Бабай мәрхүм шулай дия иде:
— Таңнан сәфәр чык син жил булып...
Ялгыз коштай чит жирләрдә калма,
Кайт, йөрәмә кагылып-сугылып.

Кайт син, улым, язын кайткан коштай,
Сәфәр жылләредәй жилләненп.
Син яралган туфрак — сине көтә,
Чит жирләрдә калма жирләненп!

Наманганнан килгән нан

*Кан кардәш вә нан кардәш
булган үзбәк халкына
багышлыйм.*

Наманганнан килгән нан,
Пешерелгән тандырда¹.
Барлык нәрсә дә була
Нан булганда, кайгырма!

Наны барның — бары бар:
Күккә тигән даны бар!
Наны юкның — ние бар?
Тик чыкмаган жаны бар...

Күренмидер ярың да —
Нан булмаса карында.
Наны барның — жаны бар,
Нан хәл кыла барын да!

Наманганнан килгән нан,
Пешергәннәр тандырда.
Үлми яшәр кардәшлек,
Нан булганда табында!

Алты каен тавы

(АНА МОНОЛОГЫ)

Алып кебек алты ул үстереп,
Алтысын да бирдем сугышка.
Алты улга алты шаһит булып,
Алты каен үсте сагышка.
Алты каен — алтын тавы түгел,
Алты кайгы тавы илемдә.
Алты улга — алты һәйкәл кебек,
Басып тора минем иңемдә.

¹ Икмәк (нан) пешерү өчен махсус урын.

Алты каен тавы каеннары
Алтын бишек гүя һәр кошка.
Алты каен — алты каргыш тавы,
Алты каһәр тавы сугышка!

Жилләр исәрләр

Бүгенгедәй бары да исләремдә,
Авылдагы дустым — Искәндәр,—
Истә безнең,
Таллы тугайларда,
Таллар жырын жырлап үскәннәр.

Хәтерендәме талны чишендергән
Кәжәләрне тотып «пешкән»нәр?
Тал кызлары белән култыклашып
Фотоларга бергә төшкәннәр.

Хәтерендәме?.. Ләкин быел менә
Әллә нинди каһәр төшкәннәр
Без сагынып кайткан тугайларның
Талын тамырдан ук кискәннәр!

Мондый тугайларны беркайда да
Табалмабыз инде, Искәндәр!
Таллар «жаң биргән» ул тугайлардан
Үксеп-үксеп жилләр исәрләр...

Жыр төбәген сагынып

Илһам Шакировка

Чит жирләрдә, сагынганга микән,
Көчле яңгырый жырлар бигрәк тә;
Араларны жырлар якынайта,
Булсаң да син ерак төбәктә.
Кылдан нечкә һәрбер күңел өчен
Жыр сыеннан да юк зур бәйрәм.
Туган жиргә илтә канатында —
Жыр көченә калам мин хәйран!
Кеше күңелә майдай була, эреп,
Мөкатдәс моң — халык сазыннан.
Һәр халыкның жырлап туймас жыры —
Йөрәгенә уеп язылган.
Кояш кебек балкып Илһам жырлый,
Тыңлый үзбәк, башкорт, татарлар...
Туган ягын ташлаучылар да — шул
Жыр төбәген сагынып, кайталар!

Әти булдык, Әти

Без дә күптән әти булдык, Әти!..
Үсмер чакта идек тәртипсез,
Күпләр өчен булдык «ятим бозау»,
Сугышлардан калып әтисез.

Без дә инде — әти булдык, Әти!
«Артык кашык» идек элек без...
Тик, шулай да, тамак ач булмады —
«Тал чыбыгы ашап» үстек без!

Без дә хәзер әти булдык, Әти!..
Әтисезләр бик күп идек без!
Хур булмадык, әткәй, кеше булдык,
Чыклы гына булды безнең күз.

Без дә шулай әти булдык, Әти!

Каян белсен?

Каян белсен Идел киңлекләрен —
Идел суын иңләп кичмәгән?
Каян белсен — яну-көюләренең
Диңгезләрен үзе эчмәгән?!

Каян белсен корыч катылыгын —
Кулда корыч бөгеп бирмәгән?
Кайгы тавын каян белсен, үзе —
Кайгы йөзен гомер күрмәгән?!

Каян белсен сырхау башның хәлен —
Үз башына казык төшмәгән?
Каян белсен көнен ятимлекнең —
«Ятим бозау» булып үсмәгән?!

* * *

Сөю килә жирдә — яшен яшәп,
Сөю назын күрмәгәннәргә дә...
Талпынганда сөю белән йөрәк,
Бар тирә-юнь охшый бәйрәмнәргә.
Күзләреңә кара ап-ак була,
Чәчләр чәчкә килеп бәйләнгәндә;
Шат, мөлаем була барлык кеше,
Сөю белән баш-күз әйләнгәндә.
Бар дөньяңда барсы изге, якты,
Сердәш була һәркем — әйләнәңдә...
Бар да була... Үз вакыты белән!
Лаек кына булыйк бәйрәмнәргә!

Рафаэль Мостафин

НЕСИН БЕЛӘН ОЧРАШУЛАР

Кайвакыт шундый көннәр була — ниндидер сәбәптән кәеф бозыла, бер эшкә дә кул бармый. Нәкъ шуны гына сагалап торгандай һавасы да начараеп китә: я адәм баласы урамга баш төртмәстәй итеп яңгыр коя башлый, я жан өшеткеч каты салкыннар тора. Үзеннә кая куярга белмисең, гәүдәнә урын таба алмыйсың...

Әнә шундый вакытларда мин китапларым арасыннан Азиз Несин әсәрләрен табып алам. Бигрәк тә аның «Әгәр мин хатын-кыз булсам» дигән жыентыгын укырга яратам.

Менә китапны кулына аласың, аннары ашыкмыйча гына эчтәлеккә ачып, үзгә бик күптәннән таныш әсәр исемнәре буйлап тагын бер кат үтәсең дә, берсенә — аеруча якынына — тукталасың. Несин хикәяләренәң өчә көлү авазлары яңгырап торган гаять тә үзгә бер дөньясына чумасың...

Һәм шул вакыт үз тира-юнеңдәге дөнья да әкренләп үзгәрә, бүтәнәя башлый. Баш очындагы күк тә тагын да зәңгәрләнебрәк китә, алтын тәңкә төслә кояш та элеккедән яктырак тоела, күңелдә дә иң матур кошлар сайрашырга тотынгандай була. Кәеф күтәрелә, яңадан дәрт туа.

Авыр минутларда әнә шулай кәефкә күтәрә ала торган китаплар алай ук күп түгел. Минем өчен, мәсәлән, алар берничә генә. Гашекның «Солдат Швейк мажаралары», Джером Кейнның «Эттән башка көймәдә өчәү»е, Ильф белән Петровның «Алтын бозау» һәм «Унике урындыгы», Булгаковның «Мастер белән Маргарита»сы һәм, әлбәттә, Азиз Несин хикәяләре.

Азиз Несин әсәрләре. Аларның төп хикмәте нәрсәдә соң? Ни өчен бик күпләр Несин хикәяләрен ябырылып укыйлар? Балки бөтен сер Несиннең укучыны һич тә көлдерергә теләмәвендәдер? Миңа әнә шулай тоела — Несин юморист язучылар арасында иң моңсуы шикелле. Ул үзгә көлкә булганга түгел, ә күңелсез булганга һәм жаны сызлаганга яза шикелле. Несиннең кеше өчен жаны сызлый, тормышта көлкә дә, кызганыч та хәлләргә дучар кеше хакында борчыла ул. Кешенең изелүен, аның хыял канатлары киселүен күрәп борчыла әдип. Несин әсәрләрен укыганда әнә шундый жан әрнүен бик ачык сизсәң һәм... барыбер — көләсең!

Ләкин шунысы бар — бу көлү буш көлү түгел. Бу ниндидер бер рухи чистарыну, нәрсәдәндер арыну, катарсис шикеллерәк. Несин ижаты — минем өчен ул барыннан да бигрәк Төркиянең борчулы жаны һәм, шул ук вакытта, илдәге сәламәт көчләр чагылышы да.

Менә ни өчен мин 1978 елда Төркиягә барып чыккач үземнең яраткан язучым белән бик тә, бик тә күрешергә, очрашырга теләдем. Аны очрату миңа чынлап та насыйп булды.

Беренче очрашу

Стамбул киңтеатрының зур залында, Төркиянең атаклы публицисты Сәрвәр Камиллага ярдәм итү өчен үткәрелгән кичәдә (Сәрвәр Камилла экстремистлар тарафыннан атып яраланган иде) очраттык безганы. Мин бу кичәдә Несиннен

булырга тиешлегең белә идем. Ә СССР Язучылар союзы аппаратында эшләүче Вера Феонова миңа Несинне күрсәтергә һәм таныштырырга да вәгъдә бирде.

Билет баяләре шактый югары булса да (икенче көнне газеталар ярдәм фондына берничә мең доллар акча жыелганын хәбәр иттеләр) меңнән артык кеше сыйдырышлы зал шыгрым тулы иде. Ә мин исә сәхнә тирәсендә йөргән кешеләр арасыннан күзләрем белән һаман бөек язучыны эзлим.

— Эңә ич ул! — дип ым белән генә күрсәтте Вера. Ул әйткәч, үзем күзәткән төркемнән берәүне мин шундук аерып алдым. Минем уйлавымча, әлеге кеше нәкъ менә Азиз Несин иде. Чөнки аның бөтен килеш-кыяфәте мин күз аллаган сатирикларныкы төсле! Ул озын һәм ябык гәүдәле. Усаллыгы да сизелеп тора. Шулай инде, шулай! Мин әлеге кичәнең буеннан-буена муенымны авырттыра-авырттыра шулай кешене күзәттем. Аның һәр хәрәкәтен, йөзенең, гәүдәсенең һәр детален истә калдырырга тырыштым.

Шулай чак кичәне алып баручы Азиз Несин исемен игълан итте һәм сәхнәгә, мине шаккатырып, бөтенләй башка кеше күтәрелә башлады. Бусы гәүдәгә да озын түгел, хатта әле бөтенләй түгәрәк дияргә була, гүя ике ярымшарны бер итеп куйганнар. Чалбары да бөгәрләнә төшкән сыман, һәрхәлдә, тегенеке шикелле коеп куйган буй-сын түгел. Чем кара мык та күрәнми. Берәз кабарынкырак күз кабаклары арасыннан ялтырап киткән күз карашын да кинәт кенә аңлап бетереп булмый.

Әллә мин ялгыш ишеттемме соң? Шулай дип уйлап, үземнең шигемне Верага әйткән идем, ул кычкырып көлеп жибәрде:

— Без күрәп ияләнгән төрөкләр кебек түгел, шулай бит?! Зәп-зәңгәр күзлә Назыйм Хикмәт тә эңә шулай күпләргә ялгыштыра иде.

Ул кичә Несин акырын гына итеп, бернинди пафоссыз һәм хатта әле берәз моңсурак тавыш белән чыгыш ясады. Әмма аның сүзе әледән-әле я көчле көлү белән, я кул чабулардан өзәлеп кала иде.

Тәнәфес вакытында Вера безне таныштырды. Мин Несингә бик тә татар кешесенә охшаганлыгын әйттем, Казанда үзенең суеп каплаган копиясе — шагыйрь Мәхмүт Хөсәен барлыгын белдердем.

— Күп чагында мине кытай дип уйлыйлар, — диде ул елмаеп. — Шуна күрә минем псевдонимнарым арасында кытайчасы да бар. Хатта бер француз газетасы мине «танылган кытай язучысы» дип тә атаган иде әле.

Сөйләшкән арада мин Азизнең күзләренә карарга тырышам. Якыннан алар коңгырт һәм бик моңсу күрәнәләр икән. Ә кечкенә балаларныкы төсле йомшак иреннәрдән өстәрәк сузылып киткән ике сызык бу моңсулыкны тагын да көчәйтә шикелле.

Несиннең үзен тотышы бик тә гади, табигый. Берәз сөйләшүгә үк үзенне аның күптәнне танышы кебек тоя башлайсың, ике арадагы һәртөрле киртә бик тиз юкка чыга. Үз-үземә сорау бирәм: «Ә шулай да кемгә охшаган соң әле ул? Мөгаен, үзенең хикәяләрендәгә геройгадыр. Аларда бик еш сурәтләнүче изге күнелле, әмма шуның аркасында күп күнелсезлекләргә юлыгучы төрек интеллигенты, мөгаен, әдип үзедер инде ул».

Несин күп сөйләшми, ләкин, аның каравы, сүз арасында гына кыстырып куйган репликалары да бик үткен, ачы. Мәсәлән, бер көнне без очрашу үткәргәргә тиешле Стамбул университеты хақында сүз чыккач, ул күзләрен түгәрәкләндереп:

— Ә бездә университет бармын соң? — дип сорады. Аннары үзе үк давам да итте: — Ә-ә, сез Солтан Әхмәт мәчете янындагы жәмгыяте хәйрияне әйтә-сезмени?! Ә бит анда теләсә нәрсә белән шөгыльләнәләр шөгыльләнәләр, әмма укымыйлар. Аларның моңа вакытлары калмый! Хәзер дә бездә кайгылары юктыр аларның!

Соңга таба без Несин сүзләренең чынлап та дәрәска чыгуын күрдөк. Без барырга тиешле көнне университетта атыш башланды, тәрәзәләрдән куе кара төтән бөркелде, уку корпуслары тирәсенә бер-бер артлы полиция һәм янгын сүндерү машиналары жыелды.

Шулай ук көнне тагын мондый кызык хәл булып алды. Очрашудан соң без урамга чыктык. Ә анда халык буа буарлык, таксилар юк. Төркия язучылар синдикаты вәкиле арлы-бирле йөрдә дә, аптырап Несин янына килде, «берәз

көтик инде», диде. Ләкин Несин аны тыңларга теләмәде — урам уртасына чыгып, боеручан кул хәрәкәте белән узып баручы «Мерседес»ны туктатты. Безнең һәм-иәбезне утырырга чакырды. Соңыннан «ничек шулай оста булдыра алдыгыз?» дигән сорауыбызга каршы, ул исе дә китмичә:

— Ә миңа исемемне әйтү дә житә! — диде. — Минә Төркиядә барысы да белә.

Бусы, әлбәттә, шулайдыр. Әмма кунакханә янына килеп житкәч Несин шоферга акча сузуга, тегесе кулына алып ашыкмыйча гына санады да: «Тагын шуның кадәр булса — житә» диде. Мин моңа бик гажәпләндем. Ләкин Төркиядә шактый еш булгалаучы Вера:

— Монда Несиннең катышы юк. Биредә гадәт шундый инде! — диде.

Несин ничек Несин булган?

Төркиядә булган ярты ай эчендә без Азиз Несин белән көн саен диярлек очраштык. Шуннан файдаланып мин аңа үземдә туган беген сорауларны биреп бардым.

— Сөз ничек сатирик булып киттегез? — дип сорадым мин аннан бервакытны. Соравыма Несин башта жилкә сикертеп кенә куйды, ә аннары, берәз тын торганның соң:

— Иң әйбәте, мин сезгә үземнең ничек итеп Несин булып киткәнәмне сөйлим әле! — диде. Көттерми генә сөйли дә башлады. — Бик күп башка жир-ләрдәге сыман безнең Төркиядә дә кешенең нәрсә язуына карамыйлар, ә иң әлек аны кем язудың белергә теләләр. Билгеле инде, бу — исем гипнозы. Мен. мин дә яшүсмер чагымда үземнең беренче фельетонимны бастырырга алып килгәч, нәшир мине баштанаяк күздән кичерде дә:

— Нә син? (Кем син?) — дип сорады.

Аның тәкәбберлегә минем ачуны китерде һәм мин, әллә ни озак уйлап тормастан, үзе кебек кырку итеп кенә:

— Нәсин! — дидем.

Теге мондый җавап көтмәгән иде — шаккатты! Бер кавым аптырап, үпкә-ләргәме-үпкәләмәскәме белми торды. Аннары, ниһаять, юмор тойгысы жинде, ахрысы — ул көлеп жибәрде. Көлеп туйгач, фельетон астына яңа исемне язды да, басарга жибәрде. Шулай итеп мин Несин булдым.

Соравыма Азиз Несин әнә шундый җавап бирде. Әйе, күренеп тора: бары-тик чын юморист кына кыен хәлдән болай оста котыла ала!

— Вакыт узу белән үземнең яңа исемемә мин тәмам ияләнеп беттем, — дип дәвам итә тагын Несин. — Хәтта иң якын дусларым да мине Мәхмүт дип түгел, Азиз дип атыйлар. Кайвакыт мин үз-үземнән дә сорап куям: чынлап та, кем син? Үзең теләгән кеше булып життеңме син? Гомумән, асылың нинди синең? Кем син? Нә син?

Азиз ярлы гайләдә үскән. Әти-әнисе аны бушлай белем алып була торган бердәнбер уку йортына — хәрби мәктәпкә биргәннәр. Биредә аның тамагын да туйдыралар, өс-башын да карыйлар. Әмма бу мәктәптән Азиз «адафонлыкка» көчле нәфрәт белән чыга. Аннары инде ул үз күңеле тарткан жиргә — Нәфис сәнгатьләр академиясенә укырга керә. Ләкин бик тиз арада ул шуны аңлап ала: нәфис сәнгатьләр Төркиянең гади халкы өчен иң беренче чиратта кирәкле әйбер түгел икән әле! Несин инженерлыкка укырга китә. Төрле жирләрдә эшли. Тагын әллә ничә һөнәр алыштыра. Ниһаять, журналистикага килеп чыга. «Ә журналист сукмагы мине сатирага алып керде, — ди Несин. — Ләкин ничек булды бу — валлаһи, белгим!»

— Шундый шөгыл һәм берәз сәеррәк исем сайлаганыгызга хәзер үкенми-сезме соң?

— Эш тудырган борчулар аз түгел, билгеле. Хәер, дөресрәге, ул борчуларның күбесе миңа түгел, ә власть органнына туры киләдер... Ләкин, нишлисен, сатирик булгач — барысына да түзәсең инде! Ә үкенеп торырга вакыт та кал-мый... Ә исемгә килгәндә — ул мине әйбәт кенә тусендыра. Үкенмим. Бу исем хәтта мине төрмәдән дә алып калды әле. Ничек булды, — дисезме. Хәзер сөйлим...

Несиннең өч монарх белән судлашуы

— Белмим инде, ни сәбәптер, ләкин миндә кечкенәдән үк бу дөньяның хаким кешеләренә карата хөрмәт булмады. Аларның аңгыралыгы һәм явызлыгы мине бик еш кысadan чыгара. Кулым кычыта башлый, берне ялтыратып аласы килә. Икенче төрле итеп, сездә, Россиядәгечә әйтсәк, минем аларны фаш итәсе килә. Ә бу аларга һич тә ошамый инде! Шулай булмый ни! Һәркайсы муеннан пычракка, ялганга чумган бит аларның! Гадел сүздән һәрберсе дер калтырап тора!

Ничектер шулай килеп чыкты, миңа каршы бер юлы өч монарх — Англия королевасы, Мисыр короле һәм Иран шаһы суд эше кузгаттылар. Бу, әлбәттә, минем дәрәжәмне үз күз алдымда да күтәреп жибәрде. Соң, уйлап кына карагыз! Гап-гади, ыштансыз бер төрәккә каршы ачулары килеп өч монарх күтәрелсен әле! Бу бит инде санга сугу гына түгел. Бу бит инде монархлар дәрәжәсендәге нәфрәт!

Шулай уйлап горурануын горурандым мин, әмма бик тиздән эш чыннан да күнелсез төс алды. Монархлар алар, билгеле, миннән еракта, ә менә үзебезнең тышкы эшләр министрлыгы янәшә генә. Алар мине холай биргән һәр көн саен тегендә-монда йөртә башладылар, аңлатма сорыйлар, гафу үтенергә кушалар... Ә соң гаделлек өчен гафу үтенердәй булсам — мин фельетоннар язар идеммени соң?! Тик боларның барысын да ничек итеп безнең акыллы башларга аңлатырга? Алар бит Төркиянең мөнәсәбәтләрен бозасын дип, синең аркада безнең дипломатиягә авыр килә дип бәйләнәләр. Я гафу үтенәсен, я без сине рәшәткә артына тыгабыз, — диюдән дә тартынмыйлар. Мин монысын да аңлыйм, бу буш сүз генә түгел, чөнки төрмә шулпасын әллә ничә мәртәбә авыз итәргә туры килгәнә булды...

Минем эш шулай итеп үз агымы белән барды. Беренче итеп Англия суды тикшерде. Хөкеме мондый булды: королева әле ул бөтен Англия дигән сүз түгел, шуңа күрә королевага төртмә сүз әйтү дәүләтне мыскыллау булып кабул ителә алмый. Кыскасы, инглизләр мине акладылар.

Аннары минем эш кузгатучылар кирәкле кәгазьләр жыеп бетергәнче, тиешле экспертизалар алганчы һәм эшнә бер инстанциядән икенчесенә күчереп йөртә торгач, корольнең үзен алып аттылар. Шулай итеп, биредә мине Тарих галифәһәпләре үзе коткарды.

Бер котыласын, ике котыласын — әмма, аннары бит, тотыласын! Әлеге хәлләрдән соң жинел сулыш алырга да өлгермәдем, Ираннан шундый хәбәр килде: шаһны мыскыл иткән өчен мине алты айга төрмәгә ябарга суд карары чыгарылган! Билгеле, мин әле Төркиядә яшәгәндә бу карар шартлы бер нәрсә генә булып кала, ләкин инде Иран жиренә аяк бастыңмы — ул шундук үз көченә керә һәм син төрмәдә дигән сүз.

Юри эшләгәндәй килеп чыкты, миңа үз эшләрем белән каядыр барырга кирәк булды. Без утырган самолет Иран аэропортына төшәргә мәжбүр булды. Бу сүзнә ишеткәч мин чын-чыннан куркып куйдым. Аэропорттагы тикшерүчеләрдә күп исемлекләр була бит! Шаһның үзен мыскыл иткән кешегә, мөгаен, инде күптән төрмә ишеге ачыктыр!

Ләкин мине шул коткарды: чит илгә чыгу паспортында үземнең чын исемем — Мәхмүт Нәсрәт дип язылган иде. Безнең паспортларны тикшерүче хезмәткәр берни дә сизмәде. Бала баш очыннан гына узып китте!

Биредә Несин сөйләгәннәргә тагын шунысын да өстәп куярга кирәк, совет язучылары делегациясә Төркиядән эйләнеп кайтып бер-ике ай үтүгә, Ирандагы черек шаһ режимы, чыннан да, жимерелде. Азиз Несиннең дәрәжәле Тарих тагын бер мәртәбә бик ышанычлы итеп раслады.

Несинне нәширләр талый

— Ә бәлки Сезне Иранда ныклап белмиләрдер?

Несиннең чырае сытылып куйды:

— Минне белмиләрме?!

Шулай итеп минем болай гына әйтеп куелган сүзем Несиннең тагын бер новелласына нигез булды.

— Эгәр беләсегез килсә, мине анда Төркиягә караганда да яхшырак беләләр. Газеталар буенча да, китапларым аша да, портретларымны карап та. Төркиядә минем 63 китабым басылган, ә Иранда — нәкъ 100. Нишләп алай күп дигә сорарсыз. Хәзер мин сезгә аңлатып бирәм.

Мин болай чынлап та 63 китап яздым.

Һәм Несин зур горурулык белән бармакларын бөгә-бөгә санап китте: жиде сатирик роман, ун пьеса, ике истәлекләр китабы, ике шигырьләр китабы. Ләкин нигездә юмористик хикәяләр һәм олылар өчен әкият китаплары. Несиннең китаплары бик еш басылып тора, ә чит илләрдәгә тәржемәләреннән ул исәбен дә югалткан инде!

Ә иң күп тәржемә ителү фарсы теленә икән. Несин моны шуның белән аңлатты — ике илдә хөкөм сөргән тәртипләреннән охшаш яклары бик күп икән, тәртипсезлекләреннән дә, әлбәттә. Тик Иранда цензура каты булган, аларның берсе турында да язып булмаган. Шуңа күрә иранлылар шул ук хәлләр хакында төрөк язучылары әсәрләреннән укыйлар.

Хәтта Ирандагы бер нәшир гел Несин әсәрләрен тәржемә итеп чыгару эшенә генә дә специальләшеп киткән. Төркиядә, Несиннең үз илендә, китап чыгарга да өлгерми — ул аны бик тиз генә тәржемә итә дә, рәсемнәр, бизәү эшләре белән мәшәкәтләнеп тә тормыйча, ничек бар шулай алып бастырып та чыгара. Эгәр инде Төркиядә Несиннең яңа китаплары чыкмыйчарак тора икән, ул чагында теге нәшир элек басылган китапларыннан, газеталардан аерым әсәрләренә жыйа икән дә, үзе яңа китап төзөп чыгара икән. Әнә шуңа күрә Иранда басылган китаплар саны 100 гә тулган да.

Ләкин төп хикмәт шунда ди: боларның берсе өчен дә әлеге нәшир Несингә бер тиен дә гонорар түләмәгән. Ә үзе Несин китапларын чыгарып шактый гына капитал туплаган. Башка илдә булгач аны Несин үзе дә берни эшләтә алмый! Чөнки Иран авторлык хокуклары буенча халыкара конвенциядә дә тормый.

Бервакыт Азиз Несин Иранда чыга торган газетаның анкетасын ала. Күпләгән сораулар арасында берсе мондый була: Сез иранлыларга нәрсә теләр идегез? Несин: минем теләгем бер генә, Иран халкын талау туктасын иде, — дигә җавап бирә. Үзе белән булган очракны да китерә. Мине дә шулай талагач, халыкны нишләтми торганнардыр, — дигән нәтижә дә ясап куя. Газетада әлеге анкета басылып чыга. Шуннан соң теге газета редакциясенә нәширдән хат килә. Ул: «мин бит Несинне үзезездә пропагандалыйм, ул миңа рәхмәт кенә әйтергә тиеш», — дигә яза.

Несин шулай ук аптырап тормый — шул ук газета аша җавап бирә: «Ә белки Сезгә моның өчен гонорар да түләргә кирәктер әле?»

Чаталжага бару

Чаталжада төзелә торган балалар йорты турында безнең инде ишеткәнебез бар иде, шуңа күрә Стамбулдан 68 чакрым көнбатышкарак урнашкан бу төбәккә без, совет язучылары, һич тә бармый кала алмадык. Юлда Несин үзенә бу фикернең ничек килүен, төзелешнең ничек башлануын сөйләде.

— Минем балачагым бик авыр булды. Хәтта искә дә аласы килми. Кайвакыт китаплардан «балачак кешенең иң якты, иң бәхетле чоры» дигән сүзләр укыйм һәм үземнең уйлым: минеке андый идеме соң? Юк, андый түгел иде. Мин үземнең балачагымны бары тик хыял белән генә матурайта, бизи идем... Күрәсен, әкияти балалар дөньясы булдыру турындагы хыял да әкрәнләп шулай тугандыр. Мин балалар тулысынча тәэмин ителгән дөнья турында уйлый башладым.

Еллар узган саен ул теләк-хыяллар, әлбәттә, тыйнаграк була бардылар. Мин инде тулы бер ил турында түгел, ә шәһәр турында хыялландым. Аннары балалар кварталындагы бер мәхәллә турында. Ниһаять, үсеп житеп, кулыма берәз акча кәргәч, шул хыялымны өлешчә генә булса да чынга ашыра башладым. Шәһәр дә, квартал да түгел, балалар өчен аерым бер йорт корырга керештем.

Бахет йорты. Гадәти типтагы балалар йорты түгел, ә бүтәнерәген, матуррак максатлысын...

Шуннан соң Несин педагогик китаплар дөньясына чума. Дөньядагы барлык тәрбия системалары белән танышып чыга, совет педагогы Макаренкодан күп нәрсә ала. Аниары инде йорт өчен, бакча өчен, парк өчен һәм терлекчелек фермасы өчен жир сатып алып практик эшкә керешә.

Чаталжага баргач без язучы хыялларының, чыннан да, киң колачлы һәм бөек булуын күрдек. Андагы төзелеш тә аерым кеше алып барган төзелешкә генә охшамаган иде. Тәрбиячеләр өчен билгеләнгән ике катлы йорт әзер, һәр каты 550 квадрат метр булган дүрт катлы йорт тәмамланып килә. Анысында балалар яшәячәк. Олырак яшътәге балалар өчен тагын бер йорт — бусы биш катлы — салынып ята...

Несин безне ияртеп бер каттан икенчесенә чаба, һәр бүлмәне күрсәтә, «бусында менә күкрәк балалары булачак, ә бусы уен бүлмәсе, биредә спортзал, биредә класслар, ә тегесе саф һавида йоклау өчен билгеләнгән веранда», — дип тезеп кенә бара. Бер үк вакытта ул төзүчеләргә күрсәтмәләр бирергә дә, эш-нең сыйфатын тикшерергә дә өлгөрә. Аның йөзә я шатлыктан балкып китә, я ачудан бөтенләй бозыла.

Әйе, балалар йорты аңа жиңел бирелми. Төзелеш башланган көннәрдә ул биредә палатка алып, куна-төнә ята, үзе авырулар эләктәрә.

Несин башлап жибөргән шушы олы һәм изге эшнә карап йөргәндә арабыздан кемдер:

— Бик үк аңлап житмин — бөтен дөньяга атаклы язучы нәрсәгә үзенек кыйммәтлә вакытын шушыңа әрәм итә? — дип сорап куйды. — Монның бит күбесе прораб вазифасына керә торган эшләр. Әгәр дә инде Сезнең акчагыз күбәйгән икән һәм Сез чынлап та балаларга ярдәм итәргә телисез икән, ул чагында акчагыңны бу эш белән шөгыйльләнүчә оешмаларга бирергә иде. Үзегезгә дә тыныч булыр иде.

Бу иптәшкә Несин тиз генә җавап бирмәде. Ә без исә килеп туган уңайсызлыкны бетерергә, әңгәмәне икенчерәк темага күчерергә тырыштык. Әмма Несин үзе адеге темадан күчәргә ашыкмады, ниндидер, йөрәк түрәннән үк чыккан тавыш белән ипләп кенә сөйләп китте.

— Бу сорауны бирүче Сез генә түгел. Менә шушы идея белән женләнеп йөри башлаганда мин үземне аңламаучылар табылыр дип башыма да китерә алмаган идем. Билгеле, ярдәмгә дә ышанмаган идем. Ләкин аңламау шул дәрәҗәдә үк булыр димәгән идем. Миңа уннан да, сулдан да ташландылар. Суллар фикеренчә, Төркиядәгә бөтен ижтимагый тормышны алыштырмый торып, мондый җак-төяк изгелекләр белән шөгыйльләнү — файдасыз... Балки алар дөрестер дә, ләкин мин килешә алмыйм. Килешә алмыйм һәм вәссәләм!

Уңнар исә шуңа кадәр барып життеләр, янәсе мин балаларны жыеп, алардан террористлар әзерләргә телим, янәсе балалар йортын кичекмәстән ябарга кирәк.

Биредә балалар йорты түгел, ә икенче төрле йорт булачак дип, изге ниятне пычратырга теләүчеләр дә булмады түгел... Кыскасы, әгәр дә мин акчамны карта уйнап яисә күнел ачып туздырган булсам — сизеп торам: беркем бер сүз әйтмәс иде...

Ә сер бик гади — мин балаларны бик яратам. Мин үземнең хәлемнән килгән кадәр балаларны ашатасым, киендерәсем, аларны жылы өйле итәсем килә. Монның нәрсәсе начар соң? Мин бик яхшы анлыйм: 80 бала — ул чүлдәгә 80 бөртек ком кебек кенә. Ләкин бу бер кешенең намусы өчен бик үк аз түгел! Достоевскийның шундый фикере бар. Ул әйтә: бер баланың кайгысы бөтен кешелекнең кайгысына тиң, — ди.

Сорау биргән иптәш «Мин каршы түгел, бары тик Сезнең вакытыгыз гына җәл бит», — дип әйтеп куйгач, Несин инде ачыктан-ачык итеп:

— Минем прораблык вазифам, беләсезме, миңа күпме нәрсә бирә? — диде. Бояларнен гаять тиз үсүе, жир сатучыларның төрлечә алдаулары, төзүчеләрнен

хәйләкәрлекләре — әгәр дә үзем шөгылләнмәгән булсам, мин аларны каян белер идем?! Бу төзелеш миңа әнә шул яктан ғына да бик күп материал бирә!

Несин безгә тагын шундый бер документның күчermәсен күрсәтте. Анда әйтелүенчә, Несин гаиләсе әгъзалары үзләренә калырга тиешле байлыктан баш тарталар һәм аны балалар йортына күчөрүне үтенәләр. Несин үзе дә васыять язган. Аның моңа кадәр басылган һәм алдагы көннәрдә язылачак китаплары бирәчәк барлык гонорар шушы балалар йорты карамагына күчереләчәк.

Хәзер инде без Азиз Несиннең бу йорты төзелеп бетү һәм анда тәрбиячәсез калган байтак балалар яшәве турында да әйтә алабыз.

Соңгы әңгәмә

Әнкара аэропортына без билгеләнгәннән берәз алдарак килеп життек. Шуңа күрә якындагы кафега кереп сөйләшеп утырырга да мөмкинлек туды. Ә мин тагын, очрактан файдаланып, күен дәфтәрәмне яшереп тә тормастан, Несингә берничә сорау бирдем.

— Кайсы язучыларны Сез үзегезнең әдәби остазыгыз итеп саныйсыз?

— Иң беренче чиратта рус сатирикларын. Салтыков-Щедринны һәм Чеховны. Хәер, юк, — дип шунда ук төзәтте ул. — Чехов, билгеле, беренче урында. Аннары Зошенко, Аверченко...

— Ә Ильф белән Петровка Сезнең мөнәсәбәт нинди?

— Яратам, ләкин үземнең остазларым дип санып алмыйм.

— Ә башка ил язучылары? Гашек, Марк Твен?

— Әлбәттә, хөрмәт итәм. Ләкин минем өйрәнүем, кабатлап әйтәм, рус язучыларынан булды.

— Сез ничек эшлисез? Иртәме, кичме? Ныклы көн тәртибегез, режимыгыз бармы?

— Юк, бернинди дә ныклы тәртип юк. Бу яктан караганда мин бик тәртипсез кеше. Ә болай мин һәрвакыт эшлим. Хәтта менә хәзер, Сезнең белән сөйләшкән вакытта да, мин чираттагы хикәямнең сюжетын уйлап утырам. Нинди хикәя дисезме? Юк, сер түгел. Бары тик ул ныклы рәвеш алып кына бетермәгән әле. Ә инде өлгергәч, кайчан жай килсә шунда язам — иртән дә, кич тә, көндөз дә, төнлә дә. Хәер, көндөз бик сирәк языла. Күбрәге төнлә, йокы хисабына.

Несиннең эшчәнлегенә чын-чыннан көнләшерлек. Әнкарада безнең белән бергә булган биш көн эчендә (дөрәсрәге биш төн, чөнки ул көндөзләрен гел безнең янда булды) ул бер пьеса төгәлләде һәм аны режиссерга да тапшырды. Үзе әйтүгә карасан, ул күп еллар дәвамында һәр көнне бер хикәя язып килгән. Кайберләрен хәтта бер сәгать, арты сәгать арасында да язып куйган. Ләкин күбесенчә 12—14 әр сәгать урыннан кузгалмыйча утырырга туры килде дип сөйлә. Несин. Язучы үзен-үзе кызганмый икән, шуңа күрә башлаган эшемә нокта куймыйча өстәлдән аерылмыйм, ди. Несин күп вакытта берничә эшне параллель дә алып бара ала икән. Билгеле, башлар авырта башлый, бик каты арыла, ди. Ләкин шундый хәйләсе бар икән — үз-үземне: менә монысын ғына язып бетерәм дә, туктыйм, ял итәм дип алдыйм, хәйләлим, ди. Тик мондый бәхеткә ирешә алган ғына юк әле, ди танылган әдип.

Мин аңа тагын бер сорау бирәм:

— Сез үзегезнең хикәяләрегезгә сюжетны уйлап чыгарасызмы, әллә тормыштан аласызмы?

— Кайчан ничек... — дип җавап бирә Несин. — Тормыш, әлбәттә, иң төп чыгана. Ул һәрвакыт яңа идеяләр, темалар, фактлар биреп тора.

Шул уңайдан Несин бер очракны сөйләп алды. Төркиядәге бер газета фото урнаштырган. Хөрмәтле генә кешеләр самолетка зур бер түрәнә озаталар. Шулу ук биттә икенче фото да бар. Анда Голландиядән китерелгән нәселле сыерлар һәм бер үгез. Язмыш шуклыгы беләнме, теге ике рәсем астындагы

сүзләр алышынган бит! Шулай басылып та чыккан! «Бөтен Төркия шаркылдап көлдә,— ди Несин.— Әнә шунда бу гениаль юмор борылышын үзәм уйлап тапмаганга чын-чынлап көнләштем».

— Ләкин бу очракта да, әнә шундый үтә көчле детальләрне дә, турыдан-туры хикәягә кертеп жибәрәп булмый,— дип давам итә атаклы юморист.— Хикәядә хәл-вакыйгаларны шундый итеп тасвирларга кирәк, әйтергә теләгән уең укучыга үзеннән-үзе ирешсәң, ул аны үзе аңлап алсын. Син бөтенләй башка нәрсә турында язасың кебек, хатта сүзләрең белән шуна ышандыра да аласың — ә хикәянең объектив агышы төп фикеренә, идеягә тугры кала. Укучы әнә шул төптәгесен тотып ала ул... Инчә мөһиме, укучы мавыга алырдай эһәмиятле сүзгә булсын, калганы — технология.

Сабуллашканда ул миңа әле генә басылып чыккан «Бердәнбер юл» исемле китабын автограф язып бүләк итте...

Несин өчен ничек булганын әйтә алмыйм, әмма Төркиядә, атаклы язучы янында узган 15 көн безнең өчен бик тә бәхетле, матур көннәр булды. Без үзезбезнең яраткан язучыбызны бик якыннан күрдөк, аның эчке дөньясын тойдык, сизгер һәм бик тиз яраланучан йөрәген аңладык.

Азиз Несин,

төрөк язучысы.

ЭТ КОЙРЫГЫ

ХИКӘЯ

ез йөргән авылларда очраган зур-зур этләрнең барысының да койрыксыз булуына исебез китте.

Безне озата чыккан укутучыдан:

— Эт усал булсын өчен аларның колакларын кисеп, тозлап-борычлап этләрнең үзләренә ашатуын ишеткәнем бар. Ә менә койрыкларын нигә кисәләр икән? — дип сорадым.

Укутучы:

— Балки, токымнары шундыйдыр,— диде.

Беренче тукталган авылда ук безне өенә сыйдырган карттан:

— Нигә сезнең якта барлык этләр дә койрыксыз,

токымнары шундыймы әллә? — дип сорадым.

Карт көлеп куйды.

— Аның тарихы бар. Тыңларга иренмәсәгез сөйлим,— диде.

Бервакытны шулай һаһия¹ мәдире әмер чыгарды: «Быел сезнең авыл утыз кабан дунгызы үтерергә тиеш»,— диелгән иде ул әмердә.

Бу хәбәр безнең авылга килеп житкәч, аптырап калдык. Авылдашлар миңа: «Синең генә баш житәр моңа, бар да һаһия мәдиренә аңлат» — диделәр. Киттем. Кердем мәдиргә.

— Бей-әфәнде,— мин әйтәм,— мин үндүрт ел солдат хезмәтендә булган кеше. Йәмәнә дә, Траплусы да, Чанаккаласы да, Кавказы да калмады...

— Кыскасы! — диде һаһия мәдире мине бүлдереп,— хезмәт иткәнсең, димәк, ватан алдындагы вазифаңны үтәгәнсең. Хәзер инде шуның өчен бүләк өмет итеп йөрисеңме?

¹ Һаһия — Төркиядә административ берәмлек. Өяз, район мәгънәсендә.

— Эстагафирулла, бей! Сүзем ул турыда түгел. Бәйсезлек өчен башланган көрәшкә мин үз теләгем белән киттем. Якын тирәмә яшыләрне туплап, тауларга яшерендек. Шул вакытны минем кулыма чаршау кадәр кәгазь тоттырдылар. Ул кәгазьдә минем сугышчан командир булуымны раслаган сүзләр дә бар иде.

— Юк-бар нәрсә белән башымны катырма. Синең аркада хөкүмәт эшләре кала. Тиз әйт, ни йомышың бар? — ди мәдир мине бүлдереп.

— Аллага шөкер! Ходай тәгалә безгә жиңү насыйп итте, — тегенең ашыктыруына игътибар да итми сүземне дәвам иттем. — Пулялар белән тишкәләп, кылычлар белән туралып беткәч кенә авылга кайттым.

Наһия мәдире тагы мине бүлдерә бит:

— Димәк, — ди бу, — димәк, илебез каршында үтәгән вазифаларың өчен пенсия юллап йөрисең инде, ә? Оятың бармы азрак? Безнең мескен милләтебезнең нинди аяныч хәлдә яшәгәннән күрмисеңмени?

— Нишләп күрмәсен, ди, бей, бик күрәм. Менә узган атнада гына налог жыючылар жирән үгеземне өстерәп чыгып киттеләр. Тукта әле, әйтеп бетергәнне көт!.. Аллага шөкер, хөкүмәтебез бирәчәген кайтарып кына тора, бер дә онытмый. Кызыл тасмалы медалем дә бар. Мөһерле, ялтыравыклы кәгазьләрем дә күп. Бәрвакыт безнең авылга бер укытучы килгән иде. Сүз арасында мин моңа башымнан кичкәннәрне сөйләп ташладым. Кышкы озын кичләрдә ни эшлисең тагы. Бу минем күргәннәрне жентекләп сораштырды, дәфтәргә язды. Соңыннан, ходай саулык бирсен үзенә, башка жиргә күчеп китте. Бераз вакытлар үткәч, шәһәрдән бер егет кайтты.

— Кара әле, Савуш-ага, синең турыда гәжиткә язганнар бит, — ди.

Теге укытучы минем язмышымның тарихын гәжиткә каткан булып чыкты. Минем дөньяда яшәвемне исбат иткән бердәнбер вакыйга шул булды. Аның да акчасына башка берәү куанды. Минем беркемнән дә бирирсә дә сораганым юк. Хөкүмәт миңа өлкән лейтенант дигән исем бирде. Яшәрәк чакта шәһәргә парадларга да чакырта торганнар иде, хәзер картайдым инде, сафта йөрерлек рәтләр бетте. Кылыч тагып матур офицер киеме кию бу ак сакалга килешеп бетмәс тә иде. Аннан соң... гади чалбар сатып алырга хәл житмәгәнне, офицер формасы тектерергә акча каян алыым ди. Олыладылар, хөрмәт иттеләр, сүзем юк — алла риза булсын!

— Алай булгач, бик яхшы, — ди мәдир мине тагы бүлдереп. — Нәрсә кирәк соң сиңа? Әллә паша буласың килгән идеме? Менә миңа гына кара син — күпме укыдым — һаман запастагы лейтенант кына.

— Бей, — дидем, — минем бүгенге хәлемә карама. Заманында минем кул астында биш йөз атлы, мең жаяүле солдат бар иде. Әллә күпме дошман генералларын теге дөньяга жибәргән кеше мин. Озак яшисем калмаган инде, миңа пенсия дә, пашалык та кирәкми.

— Нәрсә кирәк соң сиңа?

— Мине синең янга авылдашлар жибәрде. Синең әмер буенча безнең авыл утыз кабан дуңгызы үтерергә тиеш икән. Шуның өчен генә борчуым сине. Мине чутламаганда, бөтен авылыбызда дуңгыз күргән адәм юк. Мин дә Галиция фронтында чакта бер тапкыр күрәп калган идем. Безнең Этәм бей дигән бер капитаныбыз бар иде. Үлгән булса, ходай рәхмәтеннән ташламасын, исән булса, колагы чынласын, таза адәм иде. Синдәй ике мәдирне мыгына утыртып торыр иде. Шулай бәрвакыт моның белән разведкага киттек. Барабыз, каһәр төшкере, адашкан пуля тиеп, бот итемне умырып китмәсенме! Нишлисең, лапылдап сукмакка авып төштем.

Этәм бей:

— Нәрсә, Савуш, яраландың мәллә? — ди.

— Юк, бей, — мин әйтәм.

Ул заманнарда әдәмнәр дә башка, хөрмәтләүләр дә башкачарак иде. Артта калганымны күрөп алган Әтем бей, мине аркасына салды да, германлыларның кыр госпиталенә алып килде. Беренче һәм соңгы мәртәбә дуңгызны мин шунда күрдем. Суярга дип, немецлар аларны махсус симертәләр икән. Миңа да дуңгыз ите ашатмагыйлары дип, госпитальнең бер генә итле ризыгына да кагылмадым. Гафу ит, юк белән башыңны әйләндерәм, картлык галәмәте. Менә шул, безнең авылда миннан башка дуңгыз күргән кеше юк.

Әй кызып китте һаһия мәдире:

— Күрсәтермен мин сезгә күрмәгәнәгезне! — дип акырагына бу. — Ишетәсем дә килми. Сезнең авыл утыз кыргый дуңгыз үтерергә тиеш. Үтерегез, шунда күрерсез дә, танышырсыз да.

— Бей, — дим, — безнең авылда түгел, безнең тирә-якта да юк ул кыргый дуңгызлар. «Дуңгыз» дигән сүз белән сүгенәләр генә бездә. Ачулары килсә: «Әй, дуңгыз» — дип әйткәлиләр. Бик кызып китсәләр: «Дуңгыздан туган нәрсә», — дип тә кычкыралар. Ә үзләренең дуңгызны күргәннәре дә юк.

— Ах, сез, наданнар! — Һаһия мәдире өстәл астыннан бер кочак кәгазь алып килеп күрсәтте. — Күрәсеңме боларны! Менә хөкүмәт сезнең турыда ничек кайгырта! Нәрсә дип язылган монда, укы әле! Укый беләсеңме?

— Юк.

— Офицер идем дигән була тагы!

— Бей, мин укый белмәгәннән кемгә зарар соң?

— Тыңла алайса. Менә нәрсә дип язганнар монда: «Кукуруз басуларының, кукуруз уңышының иң зур дошманы — дуңгыз. Кукуруз илебезнең керем статьяларының иң зурысын тәшкил итә. Шунда күрә кукуруздан югары уңышлар алыр өчен...» Хәзер аңладыңмы инде? Димәк, ул дуңгызларны үтерү сезнең файдага дигән сүз. Бәлки, сез төрөкчә аңламый торганысыздыр? Дуңгызларны үтерергә кирәк!

— Аңладым, бей. Әлбәттә, дуңгызларны үтерергә кирәк. Тик син ул дуңгызны башта безгә күрсәт, аннары без аны үтерербез. Әмма без кукуруз икмибез бит. Бабаларыбызның бабалары да икмәгән аны.

— Игәргә кирәк. Эшсезлектән ялкауланып ятканчы кукуруз чәчәргә кирәк. Бәлки дуңгызлар да килеп чыгар иде. Сез аларны үтерер идегез, шулай итеп, хөкүмәтебезнең эмере үтәләр иде.

— Баш өсте, бей. Чәчүен чәчәр идек тә, тик үсми ул бездә. Безнең туфракта, безнең якларда житлегергә өлгерми ул. Үзегез беләсез бит, кыш бездә алты ай, кайчагында сигез айга кадәр дә сузыла. Жир өстендә ничә ай кар ята.

— Һәр сүзгә җавап табып торма монда! — ди бу акырып. — Америка крестьяны котыпта да канәфер үстәрә... Ә син һаман «үсми дә үсми» дисең.

Чыдамадым, жаным бугазыма килде:

— Алай булса, бу эмерне чыгарган кешегә әйтегез: быел кар яумасын, дип эмер чыгарсын. Без кукуруз чәчәрбез, аңа дуңгызлар килсәме, һичшиксез, үтерәчәкбез! — дидем.

Ачуыннан шартларга житешкән мәдир яман тавыш белән:

— Нәрсә! Рәсми эшләр алып баручы хөкүмәт кешесен мыскыл итәргә уйладыңмы! Хәзер төрмәгә яптырам үзеңне! Аның җәзасы билгеле! Ике ел төрмә, кирәк булса, артыграк та!

— Әстагафирулла! Сездәй кешене мыскыл итәргә без кем ул хәтле? Ләкин безнең авылда дуңгызлар юк.

— Әле һаман каршы әйтә бит! Сездә дуңгызлар барын-югын кем яхшырак белә — эмер чыгаручымы, әллә синме? Я; җавап бир! Бәлки анда, синенчә, тилеләр утырадыр?

— Без наданнар, бернәрсә дә белмибез. Ләкин безнең авылда дуңгыз юк.

— Эмер чыгаручылар карталар өйрәнәләр, китаплар актаралар,

фәнни тикшеренүләрдән соң гына сезнең авылда дунгыз барын исәтләп чыгаралар. Дунгызлар бардыр, булмый калмас, сезнең генә хәбәрегез юк. «Бар» дип әмер килгән икән, димәк, табарга кирәк! Күзегезне зуррак итеп ачыгыз.

— Без ачабыз, бей. Тик бездә дунгызлар юк!

— Мисез аңгыралар! Яхшылыкның кадерен белмәгән хайваннар! Үзегезне адәм итәргә тырышабыз бит! Шуны да аңламыйсыз... Бу әмер жир эшкәртү министрлыгыннан барлык вилайәتلәргә дә таратылган.

— Мөдир әфәнде, без надан халык, бик дөрес, томана халык — анысы да ялган түгел, ләкин безнең авылда дунгызлар юк!

Мөдир кызарынды, өстәлгә йодрыгы белән китереп сукты:

— Димәк,— диде,— сезнең авылда дунгызлар юклыкны жир эшкәртү министрлыгы белми булып чыга. Димәк, Европаның югары уку йортларында авыл хужалыгы буенча белем алган белгечләребез дә бер нәрсә дә белми булып чыга?! Губернатор да, каймакам да, мин дә берни белмим алайса? Сез генә барысын да беләсез! Аңладыңмы инде наданлыкның нинди куркыныч нәрсә икәнен?! Мыскыллавның очы кая барып тоташканны күрәсеңме? Иң башта син мине мыскыл иттең, аннан соң каймакамны, каймакамнан соң губернаторны... кемгә кул күтәргәнеңне төшендекме? — Әстагафирулла, мәстагафирулла юк монда! — һаһия мөдире тагын сикреп торды, янадан лып итеп урынына утырды.— хөкүмәт ул дунгызларны бушка үтерүне сорамай бит. Үтергән дунгызларның койрыкларын кисеп миңа алып киләсез, ә мин сезгә жирчелек мөдирлеге өчен таныклама бирәчәкмен. Шул таныклама белән банкка барып, койрык башына уника курыш ярым акча алачаксыз. Үзегезнең файданы белмисез! Бөтен мәмләкәт буенча дунгызларга каршы көрәш башланганын белми-сеңмени син?! Я, әйт әле, бодайны күпмедән сатасыз?

— Банк бер kilosын сизгә курыштан ала.

— Менә, күрдөңме!.. Бер дунгыз койрыгы кило ярым бодайга тарта. Ә мин сезнең урында булсаммы, бөтен гаиләм белән көне-төне басуда ятканчы, хөкүмәткә дунгыз койрыгы гына сатар идем. Әйдә, марш моннан! Лыгырдап торма! Әмер — әмер ул! Дунгызларны үтермисез икән, жандарманар жибәртәм! Нәрсә кирәген алар бик яхшы белә!

— Ходай озын гомерләр бирсен сезгә,— дидем дә чыгып киттем. Кайткач авылдашларга барысын да түкми-чәчми сөйләдем.

Кемдер:

— Дунгыз асрый башласак ничек булыр икән? Койрыкларын һаһия мөдиренә тапшырыр идек,— диде.

Ләкин авылдашларның күбесе бу хәсис хайван белән булышмауны артык күрделәр.

— Мин солдатта хезмәт иткән якларда дунгызлар күп иде,— диде арадан берәү.

Шул сүздән соң авылдашлар миңа:

— Савуш ага, авылның гозерен үтә инде, теге зәхмәт оялаган жиргә бар да, алып кайт булмаса утыз дунгыз койрыгы,— диделәр. Бездән ул жирләргә поезд белән ике тәүлек юл.

— Болай итик алайса, мин эйтәм. Барырга кирәк дисәгез, файда чыгарлык булсын. Бездә бер койрыкка уника курыш ярым түлиләр. Күбрәк итеп алырга да, күрше авылларга кыйбатрак итеп сатарга, ичмасам, юллык акчасы булыр.

Минем планны хупладылар. Банктан ссуда алдым да, ике капчык тотып, юлга чыктым. Кыскасы, ике көннән теге жиргә килеп життем. Чынлап та, ул тирәдә дунгыз белән дөнья тулган икән... Әммә елгырлар бер мин генә түгел икән. Дунгыз койрыгы артыннан килүче белән кала тулган. Базарда таулар булып өелгән дунгыз койрыгы. Кызып-кызып сатыш-алыш бара.

Бер койрык егерме курыш!

Сатулаша башладым:

— Бу шакшыны хөкүмәткә унике ярым курыштан сатабыз. Юл чыгымын ни белән капларга соң?

Аз бирәсең, күп сорыйсың, дип сатулаша торгач, унбишәрдән ике йөз койрык алдым.

Кунарга кәргән жиремдә үзем ишеләргә күрсәткән идем, тегеләр:

— Башсыз нәрсә икәнсең, әллә бер дә дунгыз койрыгы күргәнәң юкмы? — диделәр.

— Нигә, нәрсәсе бар?

— Болар дунгыз койрыгы түгел, эт койрыгы.

Сатучы, алдакчы нәрсә, эт койрыкларын кисеп, зәйтүн маена манчыган да, дунгыз койрыгы, дип саткан икән!

— Хәзер нәрсә эшлим икән? — дидем.

— Берни дә эшлесе юк, — диләр тегеләр. — Авылыңа алып кайт, азрак кына очларын кыскарт та, тагы да майлый төш. Наһия мәдиренә илтеп тапшыр, пычагым да сизмәс, — диделәр.

Авылга гына кайтып житкән идем, авылдышлар:

— Савуш ага, хәзер бездә каргаларга каршы зур көрәш башланды. Наһия мәдире ике йөз карга башы таләп итә, — диделәр.

— Каргадан күп нәрсә юк, атарга гына өлгер. Ике атнадан саранчага каршы көрәш башланьрга тиеш. Саранча башы сорап килсә ни эшләрсез?

Күрше авыллар да бездәге дунгыз койрыклары турында ишеткән-нәр, тотынды безгә халык агылырга. Һәрберсен иллешәр курыш белән жибәрдек. Утыз койрыкны наһия мәдиренә алып киттем.

— Менә күрдөңме инде, бездә дунгыз юк дигән идең, — дип, мине тетеп салды бу. Койрыкларны гына күр син! Нинди зурлар! Койрыгы мондый булгач, дунгызы нинди булгандыр әле оның!

Койрыклар алып кайткан көннән авылдашлар минем өйгә керми башладылар. Авылыбызның берничә абруйлы кешесен чакырып алдым да:

— Сөзгә бер нәрсә сөйләмәкче булам, әмма минем бер генә дә гөнаһым юк, төп башына утырттылар бит мине... алдадылар. Мин дә наһия мәдирен төп башына утырттым. Мин алып кайткан койрыклар дунгызныкы түгел, этнеке иде!

Әнә шулай серемне тегеләргә ачып салдым.

Безнең арадан да бер эшем кешесе табылды. Шулай итеп, авылыбызда бер генә койрыклы эт тә калмады...

БАТАН ВАЗИФАСЫ

хикәя

Бу хәбәр бөтен төрмәне дер селкетте. Шаккатыргыч яңалык камерадан камерага йөрде.

— Ишеттегезме, Вазелин Ихсан биредә икән?

— Сөйләмә юкны...

— Билләһи менә!

— Тәүбә китерде бит ул. Ташлады бу һөнәрне, кофеханә тотта.

— Аның төрмәдә булмаганына ун еллап бардыр инде...

— Ышанмагыз, ялган сүздер.

— Ялган түгел, дускай, кичке почта поезды белән Әдлиедән китергәннәрен үз күзләрем белән күрдәм. Мунча керттеләр дә карантинга яптылар.

— Менә сиңа мә! Төрмә юлын онытсаң, исенә төшерерләр диген!

— Абый, кем соң ул Вазелин Ихсан?

— Сөз, яшьләр, аны белмисез. Ул күкрәгән заманнарда «яшел» идегез әле. Мин аның белән Мәһчәрханәдә таныштым. Менә эшләп тә күрсәтә иде! Житезлектә аны уздыручы булмады...

Вазелин Ихсанны ике атна карантинда тотканнан соң төрмәнен икенче бүлегендәге бер камерага китереп яптылар. Олы яштыга стажлы караклар барысы да Ихсанны танийлар иде.

— Тизрәк чыгарга язсын, Ихсан абый...

— Рәхим ит, Ихсан абый...

Камера учагында чәй кайнатып алдылар. Вазелин Ихсан зур чәй подносына йөзлекне ташлады. Янадан тәмле итеп чәй пешерделәр.

Вазелин Ихсан үзенең ничек монда килеп эләккәнен сөйли башлады. Аның каршысына кредит акчаларын эвеш-төвеш китереп эләккән бик абруйлы карак, Нури бей килеп утырды. Вазелин Ихсан тирә-ягындагы башка беркемне дә күрмичә, каршысында тәсбих тартып утырган, гажәп байларча киеңгән — аякларында пантуфли, өстендә чия төсле ефәк халат — Нури бейга карап кына сөйләде.

— Я хода! Сөйләсәм дә ышанмассыз дип куркам. Үзем дә ышанып бетмим әле. Шушы эшләр юлында чәчләремне агарткан кеше бит мин. Андыйсыңмы? Карт бүре! Ничек итеп төп башына уырттылар?! Карак бул да, мәчеттә тотыл, имеш. Гарьләнеп үләрсең... Тик менә бу юлы ватан каршындагы вазифаны үтәү этәрде мине бу эшкә. Ил өчен газәп чигәм, андыйсыңмы? Мин бер кофеханә тотам. Беркөнне шулай, кофеханәгә ике шымчы керде дә, әйдә безнең белән дип, полициягә алып киттеләр. Элек полициядә барысын да белә идек. Болары яшь-жилкенчәк, берсен дә белмим, андыйсыңмы? Гаебем юк, нидән куркырга? Эчтем авыртырга, яшел баклажан ашамаган бит мин. Киттем, әлбәттә. Карасам, мәдир булып Татлы Хәйдәр утыра. Без житез чакларда, анладыңмы, шымчы гына иде, хәзер баш комиссар булган... Күзе беззакыйрак булып, күз карашы бик назлы күренгәнгә, Татлы Хәйдәр дип йортә идек без аны. Ә үзе, алла сакласын, арнаут борычыннан да зәһәррәк! Анладыңмы?

Татлы Хәйдәргә:

— Миңа ни эшен төште, ниңә чакырдың, абый? — дим.

— Рәхим ит, утыр, Ихсан, — ди.

«Рәхим ит» дип әйтүеннән үк сизеп алдым, миңа үтенече бар моның. Кем икәннән беләм мин аның, гаебем булсамы — ата-анамны искә төшереп, күптән бугазыма килеп ябышыр иде.

Ул күрсәткән жиргә утырдым.

— Абый, үзең беләсең, дим, миңа бу юллар ябык инде. Мин тәүбә иткән кеше. Иске эшләрне ташладым, сезнең алда бер гаебем дә юк, дим. Соңгы эштән соң һәркемгә халәл өлешен бүлеп бирдем, үземә тигәнә-нә кофеханә ачтым. Иске гонаһларымнан арындым. Сөзгә миннән тагы ни кирәк, дим.

Минем шулай бик нәзәкәтьле итеп әйтүем булды, теге:

— Иске бурычлар түләнгән, хәзер инде ул дәфтәрләрне ачма! — ди. — Сине чакыртуымның сәбәбе шул: син ватан каршындагы вазифаны үтәргә тиешсең.

Без белгән ватан вазифасы — солдат хезмәте инде ул! Менә сина мә! Димәк, мине армиягә алып өчен чакыртканнар, дип уйлыйм.

Татлы Хәйдәргә:

— Алла хакы өчен, абыкаем, аягыңны үбәм, ватан вазифасын мин төп-төгәл алты ел дингез хезмәтендә үтәдем. Касымпашадагы Диван-ханә мәчетенең идәне астында яткан айларны чутламыйм да инде. Бу хезмәттән күп мәртәбәләр дезертирлык итсәм дә, аллага шөкер, алты ел эчендә ватан каршындагы бурычымны тулысы белән үтәдем. Яшем илледән узган, тагы нинди ватан вазифасы кирәк?

Мин бу сүзләрне сөйләгәндә, андыйсыңмы, Татлы Хәйдәр кофе тәкъдим итте, сигарет белән сыйлады. Сиздем моның тел төбен, анладыңмы, ватан вазифасы дип, шымчы ясарга тели бу миннән. — Абый, дим, ул ватан вазифасы нидән гыйбарәт сон, ачык кына итеп әйт тә сал инде. Кирәк икән — кофеханә минекә түгел, синеке...

Татлы Хәйдәр:

— Син мине дөрес аңламадың, — ди. — Бу вазифа солдат хезмәте

түгел, башка эш, ди. Бу хөкүмэт вазифасы, син безнең мәмләкәтебезнең йөзен ақларга, намусын сакларга тиеш.

— Я алла, абый дим, нигә миёмне черетәсен? Колың булайым, минем ише карт каракта хөкүмәтнең ни мохтажлығы бар?

Татлы Хәйдәр:

— Хөкүмәт — хөкүмәт үл. Аның эшләре катлаулы. Үл һәр ватандашына мохтаж. Шушы мәмләкәт кешесе буларак, хөкүмәтебез синнән дә вазифаңны үтәүне көтә,— ди.

— Боер, абый,— дим,— ватан өчен жаным фидә. Үл дисәң, үләргә дә риза.

Шушы сүзләрдән соң гына планнарын ачып салды теге.

Безнең мәмләкәткә төрлө жирләрдән чит мәмләкәт кешеләре килгән икән. Анлайсыңмы? Болар арасында Америкадан да, Германиядән дә, Даниядән дә, Франциядән дә кешеләр бар икән. Коммерсантлар, врачлар, инженерлар һәм профсоюз вәкилләре, ди. Алар безнең мәмләкәткә ярдәм итү теләге белән безне төрлө яклап өйрәнәләр, ди. Эмма нинди генә эшкә килеп тотынсалар да, мәмләкәттәге тәртип боларга бер дә ошамый, бөтен жирдә житешсезлек табалар икән. Урман хужалыгын тикшергәннәр — ошамаган, больницаларда булганнар — житешсезлек, фабрикаларда да шул ук хәл, ди. Анлайсыңмы? Хөкүмәтебез болар алдында бик уңайсыз хәлгә калган. Шуннан соң, хөкүмәт, ничек кенә булса да, боларны шаккатырырлык берәр нәрсә уйлап табыгыз, дип әмер биргән.

Шушыларны сөйләгәннән соң Татлы Хәйдәр:

— Хәзер бөтен ышаныч синдә, Ихсанжан, менә ватан вазифасы шушы инде,— ди.

Минем аңлавымча, бар нәрсәне тәнкыйтьләүче чит мәмләкәт кешеләренә каракларга каршы көрәшнән ни югарылыкка куелганын күрсәтергә уйлаганнар да, эш миннән генә калган булып чыга инде.

— Аңладым, Хәйдәр абый, дим, бер дә кайгырма, караклык сәнгәтенәң нинди югарылыкта икәнән күрсәтербез без аларга.

— Фикер йөртүң дәрәжәгә якын,— ди бу миңа.— Тик без бу адәмнәргә бездә полициянең яхшы эшләвен күрсәтмәкче булабыз.

— Авыр эшкә алынгансың икән...

— Билгеле, авыр. Сине шуның өчен чакырдык та инде. Син — карт рещедивист, танылган кесә карагы, бу эшнән остасы. Ватан каршындагы вазифаңны үтә менә.

Татлы Хәйдәрнең бу сүзләреннән соң башым тонды.

— Абыкаем, аңлатып сөйлә!

Менә нәрсә аңлатты бу. Миңа делегация тукталган гостиницаны күрсәтәчәкләр икән. Ә минем эш — теге әжнәбиләрнең¹ кесәләренә алла нәрсә салган булса, шуны чалдерү. Анлайсыңмы? Әлбәттә, кесәләре бушаган адәмнәр: «Вай, таладылар, каравыл!» — дип полициягә чабачак. Ә безнең полиция: «Борчылмагыз, полиция бездә гаять көчле, биш минут эчендә каракны якасыннан эләктерербез», — диячәк. Анлайсыңмы? Мин табышны тиз генә полициягә китереп бирәм дә, имеш, полиция теге малыннан язган адәмнәргә: «Рәхим итегез, әйберләрегез, табылды», — дип, кире кайтарып бирәчәк. Ә тегеләр исе: «Полиция дисәң дә полиция», — дип шаккатачаклар. Менә сиңа вазифа!

Татлы Хәйдәргә:

— Булдыра алмыйм,— дидем.

— Ничек?!

— Зинһар өчен, әфәндекәем, беренчедән — бу эштәге осталыклар онытылган инде...

— Булдырырсың, кайгырма!

— Икенчедән — тәүбә иттем...

¹ Әжнәби — чит ил кешесе.

— Эй, Ихсан! Карак тәүбәсе — тукран тәүбәсе...

— Яшьләр арасында да бик житез, югары класслы караклар бар бит. Алар миннән дә остарак үтәр бу вазифаны.

— Ул яшьләргә бер ышаныч юк. Жыенысы кабәхәт жан. Алар чәлдәргә генә оста. Аннары көтеп утыр китереп биргәннәр. Чит мәмләкәтләр алдында мәсхәрәгә калырсың. Безгә синең кебек намуслы карак кирәк.

— Ышануыгыз өчен зур рәхмәт, аякларыңны үбим, әфәндем, әмма булдыра алмыйм, кыстама.

— Үзең кара алайса, Ихсан. Тик соңыннан безгә үпкәләштән булмасын. Синең кофеханәңә тикшертү жибәрәбез. Без бит синең анда карт уеннарын оештыруыңны да, наркотиклар белән сату итүеңне дә беләбез. Бар, бигайбә...

Күрәм — юл ябык. Нишлисез, риза булдым.

— Ярый, абыйкай, мин әйтәм, син жиндә. Тик ул ватан вазифасын бушка үтәмәм бит инде. Табышны сезгә китереп бирдем ди, я миңа ни файда?

Татлы Хәйдәр бүртенеп, акырып жибәрде:

— Ватан вазифасы дидек ләбаса! Син һаман үз файдан турында үйләйсың!

— Кызма, абый. Син дә полициядә эшлисез — ватан каршында вазифаңны үтисез, ә кесәнә акмаса да тама тора?! Парламент вәкиле дә вазифасын бушка үтәми. Дуслык башка — вазифа башка. Вазифасы вазифа, тәти-метие дә кирәк бит!

— Ярый, килешербез, — диде Хәйдәр тынычланыбрак. — Кофеханәңне тот, теләсәң нәрсә эшлә... Тик борыңыңа шуны киртлә: теге әдәмнәрнен нәрсәсен генә суксан да — туп-туры үземә киләсен! Кара аны, алдашма!

— Булды...

Миңа тегеләр урнашкан гостиницаның адресын бирде, сурәтләрен тоттырды.

— Әйдә, аллага тапшырдык. Күрәп торасың, Ихсан, бөтен өмет синдә. Делегация башлыгын чистартсаң — дан, хөрмәт сиңа. Бар. Уңышлар теләм, — диде.

Бей абый, үзең беләсез, бу эшләр безнең өчен рәхәт локум ашау белән бер. Киттем гостиницага. Кичкә таба болар чыктылар. Кулымдагы сурәтләргә карап алдым. Башлык та монда, хатыны да янында. Тегеләрнең араларына кереп буталдым да башлыкның кесәсенә орынып киттем. Әкрән генә түшеннән этеп жибәрүем булды — эш пеште. Байлык минем кулда. Һөнәр, димәк, онытылмаган! Кулларым тыңлый икән әле. Болар яныннан сыздым да тиз генә Тәксим мәйданындагы бәдрәфкә чаптым. Акча янчыгын ачып карасам — эче тулы долларлар! Алла шаһит — бер тиененә дә тимичә, ышанасыңмы, чаптым мәдириятка.

Татлы Хәйдәр мине күрүгә:

— Кайда югалдың син? — дип муеныма сарылды.

Акчаларны чыгарып салгач, маңгаемнан үбеп тә алды.

— Афәрин! Абрүебызны сакладың, — ди.

Мин килер алдыннан гына делегация башлыгының акчалары югалды дип хәбәр таралган икән. «Борчылмагыз, иртәгедән дә калмый кайтарырбыз, табарбыз, полиция бездә гаять куәтле!» — дигәннәр тегеләргә.

— Ватан вазифасын үтәдем, миннән эш калмады, сау булыгыз, дидем.

— Туктап тор, — ди Татлы Хәйдәр. — бер тапкыр гына аз, анадан тума чишендерергә кирәк ул әжнәбиләрне.

— Абый, житәр, кулым ияләпеп китсә, тыела алмам, — дисәм дә тыңлата алмадым, аңлайсыңмы?

Тотынымд боларны бер-бер артлы чишендерергә. Берсен бигрәк тә кызык иттем. Акча янчыгын гына алып калмадым, кесәсендәге ачкычларын да, газ чакмасын, кулъяулыгын, сигаретларын, чалбар кесәсендәге вак акчаларын дисеңме, хәтта күлмәк жинендәге запонкаларына

тикле салдырдым. Үшән, баскан жирендә йоклап тора. Бер нәрсә дә сизмәде. Ыштанын салдырсам да белми каласы иде. Шуннан соң үз-үземә: «Ихсан, сәдәфләрен кис син моның»,— дидем. Анлыйсыңмы? Кие-мендә бер генә сәдәф тә калдырмадым. Туп-туры чаптым мәдирияткә. Әйберләренә Татлы Хәйдәр алдына китереп бушаттым.

— Афарин, Ихсан! Күңелләренә йомшарттын! Бу эшләр хәләл икән сина,— ди.

— Анадан тума калдыра идем, жәлләдем мескенне.

Көлә Татлы Хәйдәр.

— Бей абый, бу дөньяда хатын-кыз дигән зат та бар бит әле. Берсенә сумкасын чистарттым да туп-туры Хәйдәргә чаптым. Ләкин, әйберем югалды дип теге ник кенә хәбәр итсен. Боларның телен белгән бер полиция кешесе үзе шалтыратты.

— Берәр әйбер югалтмадыгызмы?

— Юк бугай,— диләр.

— Яхшылап карагыз әле, урланган булырга тиеш.

Бераз вакыттан соң телефоннан шалтыраталар:

— Безнең бер ханымның сумкасы таланган,— диләр.

— Сумкада ак кулъяулык бар идеме?

— Әйе, бар иде, сез кайдан беләсез?

— Безнең полиция барысын да белә!

Безнең полициянең көчлелеген күр әле син, бей-абый. Әйбере урланмаган кешегә:

— Сезнең әйберләренә урлыйсы каракны тоттык,— дип хәбәр итәләр.

Тегеләр китәсе көнне безнең журналистлар:

— Безнең мәмләкәттә сезгә иң ошаганы нәрсә булды? — дип сорау биргәннәр.

Әжнәбиләрнең башлыгы бик тәрбияле кеше булган, күрәсен, эндәш-мәгән. Ә тиктормас телле бер журналистыбыз:

— Безнең мәмләкәттә иң көчлесе — полиция,— дип шапырынырга тотынган.

Шушы сүзләрдән соң делегация башлыгы:

— Без тугыз кеше Стамбулда унбиш көн булдык. Шушы ике атна эчендә туксан мәртәбә таландык. Полиция көчле, сүз дә юк, әмма караклар полициягә караганда да көчлерәк,— дигән.

Шуннан соң тегенә сүзләре: чит мәмләкәттән килгән делегация башлыгы Төркиядә караклыкның чәчәк атуын раслый, дип газеталарда басылып чыкты.

Минем монда ни гаебем бар, бей-абый, табаныңны үбим. Безне-келәр кыздылар, шартларга житештеләр бу белдерүгә. Я холай, урла диделәр — урладым, ватан вазифасы диделәр — аллага тапшырдык ди-дем, анлыйсыңмы? Минә үк адәм мәсхәрәсе иттеләр.

Татлы Хәйдәргә:

— Судта ватан вазифасын үтәвем турында сөйлим дә бирәм дигән идем, теге:

— Тешенә генә агартып кара, миндә ачылмаган йөз «эш» бар, бөтенесе дә синнең өстә булыр,— диде.— Син мине беләсең, ашыкма, барысын да икътяр итәрсен, протоколга кул да куярсың. Мең елга утыртам мин сине, мең...

Менә шулай, бей-абый, нишләмәк кирәк, түт агачы сандугачы кебек утырдым судта, авызымны да ачмадым. Ике ел чәпәделәр,— диде. Вазелин Ихсан сүзен бетереп.

— Ике ел гомер — уң ягыңнан сул ягыңа караганчы үтә дә ките ул,— диде тыңлаучыларның берсе.

— Шулаен шулай да бит. Тик рәшәткә артында утырырлык яшәт-мени мин? Үткән эшкә салават, кем әйтмешли. Ярый әле ике ел белән генә котылдым. Юкса үземә йөкләнгән ватан вазифасын башкардым. Яшәсен ватаныбыз! — диде Вазелин Ихсан.

УРАЛЬСКИДА ТУКАЙ УРЫННАРЫ

А. С. Пушкин исемендәге бакча. 1899 елда бөек шагыйрьнен 100 еллыгы уңае белән ана нигез салынганда, «Мотыйгия» шәкертләре белән бергә Тукайның да бу бакчага агач утырткан булуы ихтимал.

И. Н. Нигъмәтуллин,

КПССның Саба район комитеты беренче секретаре.

ЮЛЛАРЫБЫЗ ҮРГӘ ТАБА

Бу мәкаләне язарга әзерләнгәндә күңелемдә бер фикер тагын да нык тамырланды, тирәнәйде: никадәр алга карап эшләсәк тә, безгә үткәннәрне белү бик тә кирәк. Дәрәс, бу яңа сүз түгел. Яшь буынны тәрбияләүдә, аңарда илгә бирелгәнлек, халыкка хезмәт итү ләззәтен тою кебек иң күркәм сыйфатларны булдыру һәрчак тарихи вакыйгалар мисалына таянып алып барыла. Без партия тарихы, ил, республика тарихы белән бергә, район тарихын да белергә бурычлы. Ул үткән юлыбызны, халыкның батыр уллары эшчәнлеген яктыртып кына калмый, яшьләрне батырлык рухында чыныктырырга ярдәм итә, туасы елларга күчә бара.

Безнең авылларның тарихы исә кара урман куелыгына, су буйларына күчеп утырган әби-бабайларыбыздан башланып киткән. Телдән-телгә тапшырылган, соңыннан аерым язмаларга да теркәлгән мәгълүматларга караганда, Сабаның барлыкка килүе берничә гасыр белән генә чикләнми. Кайбер язмаларда искә алынган «Урмандагы Саба»га тора-бара сәүдәгәрләр, руханилар хужа булып ала. Алар Оренбург якларына йөреп савыт-саба, тире-яры белән сәүдә итәләр, шул ук вакытта ярлы халыкның желеген суыруны да көчәйтәләр. Шуларга Казан байлары, төрле яклардан кайткан динчеләр дә өстәлә. Әмма Саба ягы крестьяннары аларга гел баш иеп кенә тормаганнар. Пугачев восстаниесе башланып, аның гаскәрләре безнең якларга якынлашкан чорда авылның кайбер кешеләре аларга кушылып китә. Болар турында аерым документлар (әйттик, Саба татарларына Бәхтияр Канкаев биргән билетлар) Мәскәүнең үзәк Дәүләт архивында саклана. Тарихи язмаларда, карталарда Пугачев гаскәрләренең бер өлеше безнең райондагы Жөри аша узганлыгы чагыла.

Халык никадәр авыр, караңгы тормышта яшәсә дә, аның күңелендә иҗат очкыннары барыбер кабынып торган. Әмма күпчелек талантлар ул заман шартларында үсеп китә алмаган. Талант кайгысы түгел, тамак кайгысы көчлерәк булган. Шулай да Саба ягы көмешчеләре (беләзек, йөзек, алка коючылар), итекчеләр, тегүчеләр, чүпләмләп сөлге-тастымал чигү осталары, агачны «чәчәк» итүчеләре белән тирә-юньгә атаклы булган. Тик халык сәнгате, әлегә-баягы, тормышның очын-очка ялгауга хезмәт иткән. Жыен-сабан туйларында халык елга берничә тапкыр булса да, зурлап күңел ачып калган. Аннан соң аның иҗаты «аулак өй»ләрдә дәвам иткән.

Саба ягы крестьяннарының шөгыле нигездә игенчелектән һәм терлек асраудан гыйбарәт була. Әмма шул ук вакытта хәзерге «Саба» совхозы территориясенә кергән Завод Нырты авылы янында бакыр чыгару шахталары булуы да билгеле. Революция алдынан крестьян хужалыклары арасында ярлылар 65 процент, урта хәллеләр — 20, кулаклар 15 процент тәшкил иткән. Ярлыларның 30 процентында ат булмаган, 20 проценты исә бернинди дә терлек асрый алмаган, 14 процентына чәчүлек жире дә бүленмәгән. Тирә-юньдә өскә аварга торган

урманнар булса да, аннан чабата үрерлек юкә юнәтергә дә ярамаган. Шулай да бу якта яшьләрне азыл мәдрәсәләрендә булса да укытуга игътибар иткәннәр, хәрәф танырга өйрәткәннәр. Сыйнфый аңның үсүе өчен ул да ярап куйган.

Октябрь революциясе Саба якларына шаулап-гөрләп килеп керә. Ул вакытта жир бүлү, Советлар оештыру, ярлылар комитеты төзү вакыйгаларын хәтерләүчеләрнең кайберләре бүген дә исән. Кулаklar яңа тормыш төзү юлындагы һәр адымга аяк чалырга тырышалар. Куркусыз хәбәрче Закир Йосыпов шулар кулыннан һәлак була. Ул башлаган эш давам итә. Районда чыга торган «Жиңү байрагы» газетасы ел саен үзенең иң яхшы хәбәрчесенә Закир Йосыпов исемендәге премияне тапшыра.

1930 елның сентябренә кадәр Саба районы территориясе вак волостлардан торган. Аннан соң алар район булып берләшкәннәр. 1963 елның октябреннан бирле район — хәзерге цикләрдә. Аның мәйданы 1940 квадрат километр. 121 мең гектар сөрү жирләребез бар, 16 590 гектарны болыннар, культуралы көтүлекләр били, урманнар һәм урман тезмәләре 42 272 гектар. Алар мәйданыбызның 22 проценты кадәр.

Безнең Саба ягында түбәләре күккә ашкан тауларны да, нефть манараларын да, шаулап аккан киң елгаларны да очрата алмыйсың. Серле көзге булып яткан күлләр дә юк дәрәжәсендә. Районны аркылап үткән Мишә елгасы да безнең якларда әле киңәя генә башлый. Вак елгалар гына район географиясенә әллә ни яңалык өсти алмыйлар. Жиребезнең көлсү, көрән урман туфрагы «тәртә кадап арба үстәрә торган» түгел. Тәрбияләп, ашламалар белән сыйлап тормасаң, орлыкның иң әйбәтен чәчмәсәң, уңыш алырмын димә. Элегрәк гектарына 5—6 центнер уңыш белән калган еллар да булган. 1984 елда исә без гектардан уртача 15 центнер ашлык жыйдык. Табигать шартларының гаять катлаулы булуын искә төшерсәк, бу аз түгел. Әмма мәмкинлекләрдән тулырак файдаланганда, бу күрсәткечкә арттырырга да була. Моңы «Искра» колхозы тәжрибәсеннән генә дә раслап була. Шул ук 1984 елда бу хужалык бөртеклеләрнең гектарынан 21 центнер жыйды.

Калинин исемендәге, «Марс», Муса Жәлил исемендәге, «Большевик» колхозларында 18,6—17,8 центнер алдылар. Әлеге уңышларда механизаторлар Нурмөхәммәт Габдуллин, Валерий Архипов, Миңлегали Сафин кебек уңаннарның өлеше зур. Миңлегали үзенең игенче булып китүе турында болай сөйли:

— Әти сугышка киткәндә, мин жиде яшьтә идем. Шул вакыттан «тәртәгә» жигелә башларга туры килде. Безнең бәхеттән әти исән-сау әйләнеп кайтты. Ул мине жир кадерен белергә, игенне хезмәтен олыларга өйрәттә. 30 елдан артык инде комбайнчы булып эшлим. Хатыным, балаларым белән бергәләп эшләгән жәйләр дә күп. Үзебезнең ашлыкларны жыйгач, дүрт ел Казахстандагы урып-жыюда да катнашырга туры килде. Гади хезмәткә зурладылар, Ленин орденым, башка төрле орден-медалларым, СССР Халык хужалыгы казанышлары күргәзмәсе биргән бүләкләрәм дә бар...

1984 елда бөртеклеләр игелә торган жирнең 60 мең гектары, ягъни 84 проценты, подряд бүлекчәләренә бирелде. Бәрәңге, тамыразык, кукуруз, көнбагыш игү тулысы белән коллектив подряды белән эшләүче звенолар карамагына күчтә. Менә шуларның берсе Икшермә совхозы звено житәкчесе Фазылжан Мәтжанов белән танышыяк. Аларга 1734 гектар жир беркетелгән иде. План буенча 207 мең сумлык тулай продукция житештерелергә тиеш булып, ул 296 мең сумлык итеп тормышка ашырылды. Звено һәр гектардан 19 центнер ашлык алды. Фазылжан инде 35 еллап механизатор булып эшли. Аның фидакәрлеген күкрәгендәге Ленин ордены, Октябрь Революциясе һәм Хезмәт Кызыл Байрагы орденнары күрсәтеп тора.

Шундый уңғаннар тырышлығы нәтижәсендә узган ел дәүләт амбарларына 250 000 центнер урынына 285 000 центнердан артык ашлык озаттык, 176 000 центнер бәрәңге саттык. Бәрәңге уңышы һәр гектардан 134 центнер тәшкил итте. «Родина» колхозында — 204, «Искра» колхозында — 198, Калинин исемендәге колхозда 183 центнер булды. Ә Ленин исемендәге совхозның Сауш бүлекчәсендә М. Закиров житәкчеләгендәге подряд зеносы, һәр гектарда 295 центнер бәрәңге үстереп, беренчелекне яулады.

Терлекчелек, мәгълүм ки, игенчелек белән тыгыз бәйләнгән. Жи тәрлек азыгың булмаса, ит, сөт, май, йомырка, йон кебек продукцияне мул итеп алуны көтәргә дә ярамый.

Без 1984 елда кукурузның һәр гектарынан 289 центнер, көнбагыштан 177 центнер яшел масса жыйдык. Азык чөгендереннән 542 центнер уңыш алдык. Бу күрсәткеч «Беренче Май» колхозында 1118 центнер, «Саба» совхозында — 930, «Искра» колхозында 815 центнер тәшкил итте. Чөгендернең 980 гектар мәйдандагысы гаиләләр подряды ысулы белән үстерелде. Аларны механикалаштырылган тәҗрибәле звенолар житәкләде.

Азык белән тәзмин ителүе шундый ныклы жирлектә булган терлекчеләребез үткән елның 15 ноябрендә ук еллык планны үтәп чыктылар.

Соңгы елларда партиянең авыл хужалыгын үстерүгә гаять зур игътибар бирүе нәтижәсе безнең районның экономик күрсәткечләрендә ачык чагыла. Унберенче бишьеллыкның соңгы өч елында гына да авыл хужалыгына капитал салу күләме 30 миллион сум тәшкил итте. Бу исә унынчы бишьеллыкның соңгы өч елы белән чагыштырганда 7 миллион сумга артык. Хужалыкларның фонд белән тәзмин ителеше сизелерлек артты. Хәзер безнең районда, гомумән алганда, зыянга эшләүче хужалыклар юк. Хезмәтебез техника белән нык коралландырылган. Районда меңнән артык трактор бар. Һәм ул, әлбәттә, механизаторларның да күбәюенә китерде. 1940 елда алты хужалыкка бер белгеч булган. Ә хәзер һәр колхозда уртача — 11, ә совхозда 26 укымышлы белгеч бар.

Районның экономикасын, культурасын үстерүдә уңышлы хезмәтләре өчен соңгы елларда гына йөзләрчә кешеләр СССР орденнары һәм медальләре, СССР Халык хужалыгы казанышлары күргәзмәсе медальләре белән бүләкләнде. 1966 елда Ленин исемендәге совхоз директоры Габделхак Галиевка һәм 1971 елда сыер савучы Гөлбикә Кәримовага Социалистик Хезмәт Герое исеме бирелде. Гөлбикәбез хәзер һәр сыердан елга 5 мең килограмм һәм аннан да күбрәк сөт сава. Ул партиянең XXV съездына делегат булып катнашты. 1982 елда аңа СССР Дәүләт премиясе бирелде.

Г. Галиев һәм Г. Кәримова үз эшләре турында китаплар яздылар. Бу — һич тә гәҗәп хәл түгел. Авылларның бүгенге матур тормышы турында бик күп язарга мөмкин булыр иде. Әмма безне хәл ителмәгән проблемалар да борчий. Азык-төлек программасы безнең алга зур бурычлар куя. Игенчелектә яңа адым ясау өчен, һичшиксез, басуларны сугару буенча эшлекле чаралар күрергә кирәк. Хәзер безнең кырларда 124 су сибү жайланмасы, 121 насос станциясе бар.

Куйбышев исемендәге колхозда 1 миллион 4 000 кубометр сыешлы буа ясаган идек, ул 258 һәм 95 гектарлы сугару жайланмаларын тәзмин итә. Киров исемендәге колхозда 96 гектарлы сугару системасы яшел азык басуларына яңгыр яудыра. Хәзер Калинин исемендәге колхозда, 660 мең сумга төшереп, шифасы 206 гектарга житәрлек буа төзелә. Киләсе елларга корылган планныбыз тагын да зуррак колачлы. Кыскасы, КПССтың октябрь (1984) һәм апрель (1985) Пленумы куйган бурычларны тормышка ашыру өчен күп эшлисе бар әле. Терлекчелектәге төп мәсьәләнең берсе — баш санын арттырмыйча, нәсел яхшырту хисабына, продукция алуны күбәйтә бару.

Районның промышленность хужалыгы узган ел 34 миллион чамасы сумлык продукция бирде. Аеруча ит, май-сөт, мех эшкөртү комбинатлары нәтижәле эшли. Урман промышленносте хужалыгыбыз исә берничә ел рәттән инде Бөтенсоюз яки Бөтенроссия ярышында жиңеп, квартал саен күчмә Кызыл Байрак белән бүләкләнә. 1983 һәм 1984 елда, урманчыларыбыз СССРның экономик һәм социаль үсеше планын уңышлы үтәгәнә өчен, КПСС Үзәк Комитеты, СССР Министрлар Советы, ВЦСПС-ның күчмә Кызыл Байрагы белән бүләкләнәп, СССР Халык хужалыгы казанышлары күргәзмәсендә Бөтенсоюз мактау тактасына кертелде. Үзәк урман пункты 10 квартал рәттән РСФСР Урман хужалыгы министрлыгы һәм тармак профсоюзы Үзәк Комитетының күчмә Кызыл Байрагын үз кулында тотта.

Соңгы елларда районның бер өлешендә куәтле ташкын булып, «Уренгой — Помары — Ужгород» газ үткәргече төзелеше килеп керде. Төзелеш хәлләре Шәмәрдән эшчеләр поселогы тормышын тамырдан үзгәртте.

Бүгенге авылларның пейзажы да бөтенләй башка. Тормыш муллыгы һәр гаиләдә чагыла. Яңа мәктәп, культура йорты, балалар бакчасы, больница, халыкка көнкүреш хезмәте күрсәтү йортлары авылларыбызның йөзен яктыртып жиберделәр. Көнкүрешкә газ килеп керде. Бу да хезмәтне жиңеләйтергә бер этәргеч булды. Менә шундый яңалыклар авылларда кирәкле кадрлар тупларга мөмкинлек тудырды. Яшьләрнең күбесе соңгы елларда авылда кала башлады. Авылларны социаль үзгәртеп кору программасын үтәүдә яшьләрнең күп эш башкарасылары бар. Моңың беренче нәтижеләрен күрә дә башладык инде. Мәсәлән, XXII партсъезд исемендәге колхозда берничә кибет, комплекслы кабул итү пункты, медпункт төзелде, урта мәктәп ачылды. Ике зур күпер салынды, юллар күтәрелде. Ленин исемендәге совхозда универмаг, медпункт, автовокзал файдалануга тапшырылды, культура йорты, балалар бакчалары төзелә. Соңгы өч елда Төрөк Тәмте, Миңгәр, Эзмә, Олы Нырты, Иске Икшермә, Теләче авылларында яңа кибетләр салынды. Шәмәрдән поселогында яңа универмаг төзелә. Районның кай тарафына гына күз салсаң да, я производство объектлары, я клублар, я мәктәпләр, аптекалар һәм, әлбәттә, торак биналар төзелеше күтәрелә. Поселоктагы квартираларга табигый газ кертү дәвам итә.

Юллар төзү буенча да берникадәр эш алып барыла. Быел «Ирек» белән Калинин исемендәге колхозлар, Леспромхоз белән «Саба» совхозы арасындагы юллар күтәрелде. Әмма әле юллар төзү буенча күп эшлисе бар, булганнарын карап тору да бик мөһим. Район үзәге белән колхозлар арасында эзлекле рәвештә йөрөп торучы автобуслар булдыру да — иң беренче чираттагы бурыч. Хәзергәчә сакланып килгән кимчелекләр, тормыш үзә китереп куйган кискен таләпләр безгә бер генә көн дә ваемсыз утырырга ярамаганлыкны кисәтеп тора. Әлегәчә халыкны иң кирәкле товарлар, медицина, культура, көнкүреш хезмәте күрсәтү буенча тулысынча канәгатьләндерә алмыйбыз. Авылларны төзекләндерү, яшәлләндерү чаралары да бездән күп тырышлык һәм шактый чыгымнар сорый.

Саба ягы кешеләре элек-электән матурлыкка омтылган. Әдәбиятны бездә бик яраталар. Күренекле язучылар истәлегә итеп һәр елны иң уңган кешеләребезгә язучылар исемендәге бүләкләр бирелә. Тукай һәм Муса Җәлил исемендәге колхозларның партия оешмалары, идарәләре аңа зур тантана итеп карыйлар.

Безнең район Бөек Ватан сугышы фронтларында дан казанган биш герое белән горурлана. Александр Кузьмич Ксенофонтовка Советлар Союзы Герое исеме ак финнәргә каршы сугышу чорында ук бирелгән иде. Дүрт героёбыз бу исемгә 1944—1945 елларда лаек булды. Сабаның үзендә туып үскән Гали Закиров Днепрны кичкәндәге батырлыгы өчен 1944 елның 10 январенда Герой дип танылды. Аннан соң Вәлит

Хажиэхматович Хажиєвкә, Иван Сергеевич Башкировка, Зәки Хәбибуллович Хәбибуллинга Герой исеме бирелү турында куанычлы хәбәрләр килде. Тик, кызганычка каршы, араларыннан бары тик Вәлит Хәжиєвкә исән-сау әйләнеп кайта алды. Батырларның истәлегә райондашлары күңелендә изге булып саклана.

Төнъяк Казахстан өлкәсенә Ленин районы Ильинка совхозында Гали Закиров һәйкәленә әледән-әле чәчәкләр куялар. Сугышка кадәр Гали Закиров шушы совхозда эшләгән. Совхоз эшчеләре һәйкәл төзү өчен үзләреннән дә акча өстәгәннәр. Бу һәйкәл 1972 елда ачыла. Безнең районда яшә сугышчылар клубы Гали Закиров исемендә. «Победа» колхозы кешеләре Бөек Ватан сугышында һәлак булганнар хөрмәтенә куелган һәйкәлне һәм З. Хәбибуллин бюстын кадерләп бизиләр. Геройлар исемендә пионер дружиналары, урамнар булу да аларга олы хөрмәт турында сөйли.

Һәр елны үткәрелә торган слетта алдынгыларга иң зур бүләк итеп Советлар Союзы Героеның берәве исемендәге Диплом бирелә.

Геройларның каһарманлыгы яшьләргә тәрбияләүдә иң якты үрнәк төсендә файдаланыла. Культура йортларында, мәктәпләрдә аларга багышланган күргәзмәләр бар. Корсабаш мәктәбе укучылары үзләренәң якташлары Зәки Хәбибуллинның Казанда яшәүче гаиләсә белән элемтә тоталар. Зеленодольск шәһәрәндә яшәүче Вәлит Хәжиєв үзенәң туган ягына әледән-әле кайтып йөри, колхозларда, мәктәпләрдә чыгышлар ясый.

Бу язмада Саба якларында туып үскән күренекле кешеләргә дә искә алырга кирәк саныйм. Генерал Минзакир Әпсәләмов сугышка кадәр үк инде чит илләргәң берсендә илчелектә эшли, сугышның башыннан азагынаңа хәрби начальник, аннан соң хәрби академияләргәң берсендә укытучы, хәрби фәннәр докторы.

Техник фәннәр докторы Тәлгать Сиражетдинов, философия фәннәргә докторы Яхъя Абдуллин, физика фәннәргә докторы Мәхмүт Зарипов, сәнгать фәннәргә белгече Мәхмүт Нигъмәтжанов, төрле тармакларда эшләүче галимнәр Рифкәт Свирегин, Фәүзетдин Билалов, Наил Шәмсетдинов, Билал Минһажев, Әхмәт Нурғалиев һәм тагың дистәгә яқын фән эшлекләргә — безнең горурлыгыбыз.

Яшә галимнәргәң берсә Фәрит Сәхәпович Жамалиев. Төрөк Тәмте авылыннан китеп, Казан төзүче-инженерлар институтын тәмамлагач һәм техник фәннәр кандидаты дигән гыйльми дәрәжә алгач, Алжир хөкүмәтә чакыруы буенча, Аннаба университетына укытырга китә. Бүгән ул шушы югары уку йортының профессоры.

Саба якларының талантларга бай булуын һәркем белә. Монда революциягәң дәргәң чорда ук, якты нур булып, талантлар калыккан. «Татар балалар поэзиясәң антологиясәң», мәсәлән, Габделмәннан Рахманколы ижаты турындагы язма ачып жиберә. XIX гасыр ахырларының бу шагыйрә Олы Шыңар авылында туып үскән, шунда мөгаллимлек иткән, Казанга күчкәч, ижәт эшчәнлегә тагың да көчәйгән.

Безнең районның Кибәхүжә авылында туып үскән Мәхмүт Максуд ижаты исә укучыларга яхшы таныш. Ул беренчә әсәрләргән унсигез яшендә үк язган. Унтуғыз яшендә Коммунистлар партиясә сафларына кабул ителгән.

Бүгән исән булганнардан да безнең районнан чыккан дистәләп язучы бар. ТАССРның Г. Тукай исемендәгә дәүләт премиясә лауреаты Фатих Хәснә белән без аеруча горурланабыз. Мәхмүт Хәсәнов, Газиз Нәбиуллин, Әбрар Каримуллин, Азат Әхмәдуллин, Мәгъсүм Хужин, Рашат Низамиев — әдәбиятта үз урыннарын тапкан язучылар.

Ил күләмендә танылган композиторыбыздан Саба егетләргә Рөстәм Яхинны, Фасил Әхмәтовны, Хәснүл һәм Аллаһияр Вәлиуллиннарны кем генә белми дә аларның әсәрләргә белән рухланмый икән?!

Бездә туып үскән сәхнә осталарын бергә тупласаң, башкаларны өстәмәсәң дә, үзләргә бер труппа булып чыгыш ясый алырлар иде

кебек. СССР халык артисты, РСФСРның К. С. Станиславский исемендәге, ТАССРның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премияләре лауреаты, СССР Верховный Советы депутаты Шәүкәт Биктимеров тудырган образларга сокланмый мөмкин түгел. Василий Жарков, Нәфисә Василова, Сөләйман Йосыпов, Гали Ильясов, Таһир Якупов кебек якташларыбызның җырлавын тыңлаганда күңелдә аеруча бер рәхәтлек, жылылык тоясың.

Саба ягы үзенең көмешчеләре, агач эше осталары, чигүче-бәйләүчеләре белән дә шатлана ала. Өстәвенә, көмешчеләре белән дан тоткан Йосыф Алан авылында рәссам Тавил Хәҗиәхмәтов туып үскән.

Фән, культура өлкәсендә армый-талмый эшләүче якташларыбыз туган якларын истән чыгармыйлар. СССР төзелүнең 60 еллыгы уңае белән күп кенә якташларыбыз районда уздырылган тантанада катнаштылар. 1983 ел азагында Хөснүл Вәлиуллин белән Фасил Әхмәтов берничә урында очрашуда булдылар. Халык алдында ясалган мондый чыгышлар районның культура тормышына гажәеп күркәм бәйрәм төсә алып килә. Районның үзәндә яшәүче шагыйрьләре, җырчылары, музыкантлары да аз түгел. Безнең үзешчән сәнгать көчләре 1978 елда хатта Вьетнам Социалистик Республикасына барып та татар халык моңнарын яңгыратып кайттылар.

Хәзер без районның тарихын туплау, истәлекле вакыйгаларны теркәү максатыннан чыгып музей төзәргә булдык. Аның халык сәнгате тагын да үстәрүдә шулай ук әһәмияте зур.

Безнең районда СССР Художество академиясенең фәнни экспедициясе булып китте. Экспедиция членнары Тенеки авылы көмешчеләре ижаты белән таныштылар. Халык ижатының бу төрән мөмкин кадр кадрлар саклау буенча киңешләр бирелде. Без, үз чиратыбызда, халкыбызда борынгыдан килгән ювелирлык һөнәренә яшьләрне дә тарту чарасын күрәбез.

Элек Саба яклары тып-тын булган. Шулай да сәүдәгәрләр сату-алу иткән, вак һөнәрчеләр тирә-юньгә эшкә чыгып-чыгып кайткалаган. Донбасс шахталарына да, сезонлы эшләргә китүчеләр дә булгалаган. Әмма бу йөрүләрне бүгенге тормышның гөрләве белән чагыштырып та булмый.

Хәзер районыбыз кайнап тора. Сабадан көн саен 14 автобус рейсларга чыга. Автобуслар ел буена 2 миллион 157 мең кешене утыртып йөри. Поезд белән, үз машиналары белән кайтып-китеп йөрүчеләр күпме?!

Пассажирларның кайлардан булуы белән кызыксына башласаң, гажәеп бер хакыйкәт раслана: безнең Саба бөтен дөнья белән тыгыз элемәтдә яши! Кайларда гына юк безнең якташлар һәм безгә кайлардан гына килмиләр! Район почтасы һәр көнне 8453 хат алып тора. Бездән дә шул чама китеп бара. Нинди генә адреслар юк анда, кемнәр генә язмый ул хатларны!? Нефтьче, тиер юлчы, күмер кисүче, океаннарда йөзгән балыкчы, хәрби хезмәткер... Алар арасында Социалистик Хезмәт Геройлары да бар, орден-медаллаларга лаек булучылар да йөзләгән. Бу урында бер генә кешене — Шәмәрдән урта мәктәбен тәмамлаган, КамАЗ төзелешендә эшләп дан казанган бригадир, Социалистик Хезмәт Герое, СССР Верховный Советы депутаты Вазих Мәүликовны телгә алып үтәсе килә. Тик бу очракта каршылыклы фикерләр туарга мөмкин: нигә соң без шундый уңганнарыбызны читкә җибәргәнбез? Әмма болай уйлау берьяклы булыр иде. Вазих, мәсәлән, удар төзелешкә ил, халык, партия чакыруына җавап йөзеннән китте. Без зур төзелештә илнең төрле милләт кешеләре белән иңгә-иң торып эшләүче якташларыбыз белән горурланарга тиешбез.

Жәй айларында, сабан туйларында кунакка кайткан шул якташлар белән җыелып очрашу үзе ни тора! Андыйларны бу язгада да телгә алу үзе үк, менә бит бездә кемнәр үсеп чыккан, дип, горурлануыбызны аңлатыр дип уйлыйм.

УҢАЙ ГЕРОЙ — ТӨП ЮНӘЛЭШ!

Соңгы еллардагы тормыш чынбарлыгы һәм илебездәге әдәбиятлар үсеше уңай герой мәсьәләсен аңадан үткенәйтәп жиберде. Партия Үзәк Комитетының әдәбият-сәнгатькә кагылган карарларында бу проблема аеруча игътибар үзгәргән куела. Шуну күздә тотып, күптән түгел «Казан утлары» журналы редакциясе һәм Татарстан Язучылар союзының әдәби тәнкийтә секциясе «Сиксэненче еллар татар әдәбиятында уңай герой» дигән темага сөйләшү үткәрделәр. Түбән-дә шул сөйләшү материаллары урнаштырыла.

ФЛУН МУСИН

Әдәбиятка яки аерым бер әсәргә кайсы гына яктан килеп, нинди генә ясылыкта карасак та, ахыр чиктә без барыбер үзәк мәсьәләгә — геройга барып чыгабыз. Чөнки төп сурәтләү объекты кеше булган әдәбият турында аңардан башка житди сүз алып бару мөмкин түгел. Без, барыннан да элек, уңай геройга диъкъат итәбез. Мәгълүм ки, соңгы вакытларда бу мәсьәлә язучыларны яки тәнкийтәчеләрне генә түгел, бәлки киң жәмәгәтчелекне дә кызыксындыра. Аңа партия документларында да житди игътибар бирелә. Һәм бу бер дә очраклы хәл түгел. Ул, гомумән алганда, әдәбият-сәнгатьнең жәмгыятебез рухи тормышындагы роле үсү белән бөйләнгән. Ә заманыбызның иң мөһим идеологик бурычларынан берсе булган яңа кешене тәрбияләүдә әдәбият беренче чиратта уңай герой образларын тудырып катнаша.

Бу образның шундый тәрбияви әһәмияте тормышны, аны әйдәп баручы кешеләрне танып-белү мөмкинлекләре зур булу белән бөйләнгән. Социалистик жәмгыятебезнең төп үсеш тенденцияләрен, совет кешеләренең асыл сыйфатларын язучылар нәкъ менә шушы образда гәүдәләндерәләр.

Бер үк вакытта уңай герой мәсьәләсе әдәбиятта һәм тәнкийтәтә еш кына төрлечә аңлатыла, бәхәсләр дә уята. Мәсәлән, 40-50 елларда бу геройны укучыга үрнәк итеп күрсәтү максатында, аны реаль чынбарлыктан аерып яки автор фантазиясендә генә тудырып чагылдыру тенденциясе шактый таралган иде. Табигый, бу төр персонажларның дөньяны һәм кешеләрне танып-белү мөмкинлекләре, укучыга тәэсир көче дә бик чамалы иде. Соңга таба, 60 елларда, әлеге ялгыш тенденцияне кире кагып, уңай геройны «жирләштерү» омтылышы көчәйде. Әмма, бәхәскә бирелеп, бер чиктән икенчесенә ташланулар да очрады. Уңай геройны бик гадәти һәм уртакул зат итеп күрсәтүләр дә булгалады. Бу хәл кайвакыт аның әдәбияттагы ролен киметерәк карауга да китерде. Язучының нинди геройны — уңайны яки тискәренә сурәтләве түгел, бәлки образның жанлы, ышандыргыч булуы әһәмиятле дигән фикерләр ишетелә башлады. Икенче төрлө әйткәндә, әдәбиятта тоткан урыннары бик төрлө булган бу ике тип персонажлар арасында тигезлек билгесе куелды.

Соңгы вакытларда исә уңай герой мәсьәләсен бөтен зурлыгында һәм актуальлегендә көн тәртибенә кую омтылышы көчәйде. Бу герой турында сөйләшү — ул совет әдәбиятының төп үсеш юнәлеше, аның иңат методының асыл хасиятләре турында сөйләшү дигән сүз. Ахыр чиктә герой мәсьәләсе әдәбиятның идея-эстетик сыйфаты мәсьәләсенә барып тоташа.

Соңгы елларда үзәктәге әдәби матбугатта зур-зур сөйләшүләр объектына әверелгән уңай герой мәсьәләсенә бездә дә шактый диъкъат ителә. Ул әдәби жылышларда, газета-журнал битләрендә дә әледән-әле күтәрелә. Мәсәлән, күптән түгел «Казан утлары» хәзерге прозабызга багышлап үткәргән сөйләшүдә бу хакта байтак сүз булды.

Бүгенге сөйләшүдә исә уңай герой мәсьәләсе конкрет әдәби жанрда — 80 еллар башы татар прозасы һәм поэзиясе материалында карала. Мәгълүм ки, соңгы ел-

ларда уңай геройны сурәтләүдә, бөтен совет әдәбиятындагы кебек, татар язучылары да кызыклы эзләнүләр алып бардылар, яңа ачышлар ясадылар. Шуңа ук вакытта тәңкыйтьтә кайчак безнең заман героен ничектер традицияләрдән аерып, үзәлдинә ғына карау, аны ниндидер бөтенләй яңа тип, зат итеп күзалларга тырышулар сизелгәләде. Әйткә, Корчагин яки Нәфисә кебек геройлар әдәбият өчен үтелгән этап дип, бүгенге герой исә бөтенләй башкача сурәтләнәргә тиеш дип белдерүләр ишетелгәләде. Мондый максималистик фикерләр белән килешеп булмый, әлбәттә. Әдәби практика хәзерге язучыларның бу өлкәдә традицияләргә тагын да үстерү һәм басту юнәлешендә эзләнү алып баруларын күрсәтә. Соңгы елларда уңай герой-мәсьәләсән төрле яклап карау, аны яктыртуда эзләнүләргә төрлеләндерү омтылышы көчәя. Әйе, авторлар биредә бертөрлелектән качарга тырышалар, геройларын төрле характерлы һәм измышлы итеп күрсәтәргә теләләр. Нәтижәдә, хәзер уңай геройны берлек санында карау кыенлаша, чөнки без әдәбиятта бер-берсеннән шактый аерылып торган тулы бер галерея геройлар белән очрашабыз. Әйе, бүгенге әдәбиятта Корчагин яки Нәфисә кебек хәзерге буын совет кешеләренең иң мөһим сыйфатларын үзләрендә гомумиләштереп чагылдырган образ-типләр юк әле. Моңың урынына әдипләр бу буынның коллектив портретын тудыруга күбрәк диңгәз италәр кебек. Һәм бу хәлне билгелә бер дәрәжәдә аңларга да мөмкин. Чөнки заман героен әдәбиятта гәүдәләндерү — зур һәм катлаулы бурыч. Аны уңышлы хәл итәр өчен әдиптән бик күп белем һәм осталык сорала. Аңа бүгенге тормышны белү генә житми, ул киләчәккә дә күрә алу сәләтенә ия булырга тиеш. Заманың әйдәп баручы героен — ул күпмедер күләмдә киләчәк кешесе дә. Ул үткәндәге һәм хәзерге социаль-рухи тәҗрибәне киләчәк буыннарда житкерәргә бурычлы.

80 еллар әдәбияты безнең чорның менә шундый герой образын тудыру юлында эзләнүләр алып бара башлады. Табигый, биредә аның игътибарга лаеклы күзәтү-табышлары белән бергә, әле уйланышы, эзләнәсе нәрсәләре дә аз түгел.

МАНСУР ВӘЛИЕВ

Тормыштагы кешеләргә һәм әдәбияттагы бүгенге геройларны тирәннән аңлай, гадел бәяли алуның бердәнбер һәм иң дөрес юлы аларны коммунистик идеаллар яктылыгына күеп, шулар белән чагыштырып карау. «Коммунистик идеал» дигән менә шушы ышанычлы һәм көчле яктылык безгә бик катлаулы ситуацияләргә эләккән күп төрле кешеләргә, күп төрле әдәби геройларның чын асылын, кыйммәтен белдергә ярдәм итә...

Хәниф Хәйруллинның житмешенче елларда басылып чыккан «Картлык... кемгә шатлык» исемле повесте барыбызга да мәгълүм. Ул әсәрдә үз гомерләрен төрлечә яшәп, тормышның капма-каршы юлларынан узган ике олы кеше, картаймыш көннәрендә очрашып, ачыктан-ачык сөйләшеп утырганда, бүгенге укучы өчен бик тә гыйбрәтле булырдай, бик озакка аның хәтерендә калырдай сүзләр әйтәләр.

— Менә синең шуны уйлаганың бармы? — ди анда гомере буена бары тик үз файдасын ғына күреп, гел шуны ғына кайгыртып яшәгән Асыл исемле карт үзенең кордашы һәм капма-каршысы Хәсән картка. — Синең кебек жүләрләр жылкәсендә чыктык бит без бу көннәргә!

Шулай, фидакарь жанлы Хәсән карт теге абзыйга жүләр булып күренә. Житмешенче елларда дөнья күргән икенче бер әсәргә — Атилла Расихның «Каһарманның юлы» романына мөрәҗғәгать итик. Бу әсәргә төп героен да, алда карап үтелгән повесттагы карт кебек, ил өчен, халык өчен үз-үзен кызганмыйча яшәгән кеше. Ул гражданның сугышы, Бөек Ватан сугышы мәхшәрләрен кичкән. Әле, шуңа карамастан, һаман арымаган, талчыкмаган. Ленин гвардиясе солдаты булган Хәбибрахман карт — өлкән большевик — безнең көннәр тормышында да үзенең идеялына тугры калып, тынгы белмичә яши. Жәмгыятьбезнең бүгенгичә өскә өскә, кешеләргә хәзер ни рәвешле, нинди принципларга таянып яшәве өчен үзен бик тә җаваплы сизә ул.

Хәсән карт, Хәбибрахман карт кебек геройлар аша безнең язучыларыбыз коммунистик идеалның бүгенге тормыштагы яшәшән күрсәтмәләре, шуны ышанычлы итеп расладылар һәм, икенче яктан, ул идеалга бару юлында булган каршылыкларны тасвирладылар. Житмешенче еллар татар укучысы каршысына яшәткән үк ил, халык эшендә чыныгып үскән, гомум интересларны һәрчак үзенекеннән өстен күрүче гадел кеше, коммунист образы килеп басты. Әсәрләрдә андый геройның яшәүчәнлегә һәм көч чыганагы ачылды.

Ә уңай герой жинәргә тиешле тормыш каршылыклары булып житмешенче еллар прозасында: артта калган колхозлар һәм төрле оешмалар, маңгай тире, арка тире түгүне көтөп яткан зур-зур эшләр сурәтләнде. Житмешенче елларның бик күп

уңай геройлары үтә мөһим хужалык һәм оештыру эшләре белән мәшгуль кешеләр иде. Күп социаль мәсьәләләр белән бергә бу елларда шулай ук табигатьне һәм аның аерылгысыз өлеше буларак кешенек үзен саклау проблемасы да тәэсирле итеп күтәрелде.

Сиксәнәнче елларда иҗат ителгән проза әсәрләребезнең уңай геройлары ниндиләр соң? Алар тормышта нинди каршылыкларны жиңү өчен тырышалар? Безнең язучыларыбыз коммунистик идеалга бару юлында сиксәнәнче еллар тормышы ките-реп чыгарган нинди каршылыklar күрәләр?

Сүзгә гап-гади тракторчы тормышын сурәтләгән бер хикәядән башлап китәсе килә. Ул Радик Фәизовның 1984 елда «Казан утлары» журналында (6 сан) басылган «Жир хақына» исемле хикәясе. Билал — хикәянең төп герою. Ул — озаң еллар тракторда эшләгән тәҗрибәле механизатор. Әмма Билал соңгы елларда колхозда жирнең бик начар эшкәртелә башлавына борчыла. Бу хакта күп мәртәбәләр председателгә дә, агрономга да әйтә ул — тик нәтиҗәсән генә күрми, колхозда һаман бер үзгәреш тә сизелми. Шуннан соң инде, көтөп-көтөп тә аптыраган Билал басуга эшкә чыга алмаган бер яңгырлы көнне район үзәгенә китә.

Бара, райисполком председателе анына кереп үзенең аһ-зарын сөйли. Тик, сүзен төмамлар алдынан күтәрелеп караса — шак ката! Тегенең исе дә китми Билал сөйләгәннәргә. Райисполком председателе тракторчыны озатканда да елмаеп кына озата... Район үзәгендә үзгә яклау таппаган намуслы механизатор төмам аптырап колхозына кайтса — анда тагын да гәҗәбрәк хәл: Билалның тракторын бүтән кешегә биргәннәр!

Билал килеп эләккән менә шушы ситуация бүгенгә укучыга бик күп нәрсә хакында сөйли. Ул укучы күңелендәгә күп төрле күзәтүләрне бергә тушлай. Чыннан да, оста тракторчының жир эшкәртү кебек үтә мөһим эштән читләштерелүе бүген ил, халык өчен күпме зыян! Ә икенчедән, гомер буге колхозда намус белән тир түгкән кешенең гадел сүз өчен, колхоз турында, жир хакында борчылуы өчен шушылай наһак җәзага тартылуы — менә шушы факт — авыл кешеләренә никадәр начар тәэсир итә! Әйбәт, тырыш кешеләрнең никадәр күңелен төшерә, аларның уртаң эшкә булган дәртен сүндерә.

Хикәядә язучы күтәргән бу проблема соңгы елларда партиябездә Үзәк Комитеты тарафыннан басым ясап әйтелә торган күп мәсьәләләр белән ялганып китә. Алар һәм экономик, һәм социаль, һәм әхлакый мәсьәләләр. Мисал өчен берсе. Галимнәр фикеренчә, туфракның гумус дигән 15 сантиметрлы уңдырышлы катламын булдыру өчен табигатькә 600 ел вакыт кирәк икән! Тәҗрибәле тракторчы Билал бәлки моны ук белмидер дә, ләкин ул күңелә белән сизенә. Шуңа күрә борчыла.

Ә проблеманың икенче ягын — әхлакый ягын алып карасак. Вазылган туфрак катламын ничәдәр дистә еллар үткәч бәлки яңадан торгызып та булыр. Ә менә Билал кебек намуслы игенчеләрне наһак җәзага тартып, жирне иң яраткан һәм белгән кешеләрнең күңелен сындыргач — бозылган бу әхлак катламын яңадан торгызу өчен күпме вакыт, никадәр көч кирәк булыр?! Хикәя үзенең әңтәлегә белән безнең каршыга әнә шундый бик тә җитди сорау куя.

Бер кечкенә хикәядә сурәтләнгән тормыш вакыйгасы бүгенгә уңай герой хакындагы тирән уйларга алып керә. Әле тагын шунысы да бар: тракторчы Билалның улы Айнуз аңа караганда реалистрак, яисә икенче төрле итеп әйткәндә хәйләкәррәк булып чыга. Әтисе район үзәгенә барам дигәч, ул әнисе белән бер сүздә булып, әтисенә каршы төшә. «Аннары сине бит колхозда тотып ашачаклар!» — ди алар икесе бергә.

Менә шул урында икенче бер герой — Мөхәммәт Мөһдиевның «Исәнме, Кәшфи абый!» повестендагы яшь егет Тавис искә төшә. Әйе, Айнуз да, Тавис та — уңган механизаторларның малайлары. Ләкин алар һич тә сокландырап түгел. Ике язучы да безнең алга гаять үткен мәсьәлә куя: безнең социалистик җәмгыятьтебездә ни өчен мондый типлар туа? Ни өчен уңган механизатор малая Айнуз район үзәгендәгә кешеләргә ышанмый? Ни өчен яшь-яшь Тавис, гомумән, тормышка ышанмый? Моңа без күрүп киткән райисполком председателе ише типлар гаепле түгелме? Бүген монда, иртәгә тегендә хужа булып утырган, ә чынлыкта бер жирдә дә үзен хужа итеп сизмәгән, вакытлы кешеләр сөбәпчә түгелме боларның күбесенә?

Әйе, биредә без иттибар иткән конфликт бик киң мәгънәле. Анда күп көчләр, күп сөбәп-тенденцияләр катнаша. Әмма эшеннән алсалар да, жирдән аерып ремонт бригадасына гына куйсалар да — тракторчы Билалның һаман иманы нык. Районга яңа райисполком председателе килгәч, ул бусы анына да барып, хәлне сөйләргә кирәк дип уйлый. Аның берәз эшкә ияләнгән генә көтә. «Жир хақына кирәк!» дип инанган Билал. Әнә шул ышанчы аны вак-төяк үпкәдән, көф кырылудан саклап тора.

Югарыда искә алынган геройларга дикъят беләнрәк карасак, без аларның бүтәниердән нык ук аерылып торыуын күрербез. Алар барысы да без үзара сөйләшкән вакытта «максималист» дип атаган, реалист түгел дип, хыялырак дип тамгалаган кешеләр.

Әйе, реалистлар һәм идеалистлар. Аларның мәңге дәвам итә торган көрәше. Мәңге дәвам итүче конфликтлар, бәрелешләр... Иңч тә сер түгел — күп әдәби әсәрләр аша да, реаль тормыштан да безгә таныш, еш очрый торган ситуация. Хәтта без үзбездә танышларыбызны реалистларга һәм идеалистларга бүлөп куябыз түгелме соң? Эштөн генә, үзбездә өчен генә дип.

Ләкин, беренче карашка шулай һәркемнең эчкә эшә генә булып тоелса да — әлеге мәсьәлә зур ictimагыый әһәмияткә ия. Чөнки биредә кешеләрнең эчкә компасы турында сүз бара. Биредә кешеләргә, замандашларыбызга бәһа биру критерийлары хақында сүз бара. Безнең көн тәртибидә торган уңай герой проблемасы уңаеннан ул аеруча зур әһәмият ала.

Чыннан да, бүген без реалист дип йөргән кешеләр алар асылда, чынлыкта кемнәр? Ә идеалист дигәннәрөбезнең эчендә нинди көч яшеренгән? Һәм бу ике төр кешеләр үзләренең конкрет яшәүләре белән коммунистик идеалларга нинди мөнәсәбәттә? Аларның кайсысы коммунистик идеалларга якынрак, ә кайсысы ераграк? Ягъни безнең бүгенге тормышыбыздагы һәм әсәрләребездәгә нинди геройлар чын мәгънәсендә уңай герой була алалар?

Менә без әле яңа гына күрөп киткән геройны — ялгзы диярлек конфликтка кергән тракторчы Билалны карыйк. Ул кем — идеалистмы, әллә реалистмы?

Әйе, аның хәле чыннан да идеалистка, бүгенге тормыш агышын аңламаган кешегә охшаган. Ул жиңелә, ул эштөн чыгарыла. Әсәрдә әлегә аны яклаучы да күренми.

Ләкин, алай булгач, безнең Билал идеалист булгач — ул чагында аңа калма-каршы көчләр реалист булып чыга бит! Ә алар менә кемнәр: гаиләсендә «районга барып йөрмә» диюче хатыны белән малае, районда аны елмаеп кына тыңлаган һәм жиңнең бозылуына исе дә китмәүче райисполком председателе, ә колхозда жиң бозуны үз күзләре белән күрөп торган һәм Билалны яраткан эшенен алган колхоз председателе. Димәк, бүген эшнә начар оештыручылар һәм моңа исе китмәүчеләр реалист булып чыга? Димәк, бүген туфракның начар эшкәртелүе дә котылгысыз реальлек?!

Жиңнең, туфракның һәм шунның белән бүгенге яшәүнең, тормышның ышанычын жиңерүчеләр берничек тә реалист була алмыйлар. Алар, күп булса бер көнлек, вакытлы реалистлар. Алар — халыкның гадел күзенә һәм партиянең ныклы таләбенә эләккәнче генә реалистлар.

Ә Билал аша озын гомерле реальлек, зур перспективасы булган чынбарлык сөйлә. Аның төрөгә — жиң үтә! Аның төрөгә — жиң кешеләренең буыннан-буынга дәвам итә торган ныклы һәм чиста намусы!

Соңгы еллар татар прозасы гади игенчеләрнең энә шундый истә калырдай, бер дә гади булмаган образларын тудыруда кызыккы эзләнүләр алып бара. Фәт Садриевның «Авыш басу икмәге» исемле хикәясенә дә («Казан утлары», 1984 ел, 12 сан) аерым тукталасы килә. Бу хикәянең дә герою итеп жиң кешесе — комбайнчы Мәхмүт алынган. Биредә ике әсәрдә дә турыдан-туры механизатор геройга мөрәҗҗәгать итү үзен аклыймы соң? Эштә темасына язылган безнең кайбер калың әсәрләребездәгә сыман алардан машина, тимер исе килеп тормыймы? Тимер жанлы кешенә басып, үтереп китмиме?

Нык ышанып, юк дип әйтә алабыз. Чөнки ике әсәрдә дә геройлар иң элек үзен-чөлөклә кеше, шәхес буларак яшиләр. Алар намуслы колхозчы буларак теге яки бу мәсьәлә өчен борчылалар. Алар борчылган мәсьәлә укучы күңеленә дә гаять якын. Энә шуңа күрә тракторчы һәм комбайнчы геройлар безнең күңелгә хуш килә. Шуңа күрә аларның уйлары безгә кадерле. Ә тагын да мөһимрәгә: алар борчылган мәсьәлә ул техника яисә хужалык мәсьәләсә генә түгел. Ул югары әхлак мәсьәләсә. Ике герой да, трактор һәм комбайн рычагы белән эш итүдән бигрәк, тормышның, яшәүнең «әхлак» дигән рухи моторы белән эш итәләр. Алар үзләре дә энә шул рухи мотор сыман.

Ф. Садриев үзенң герою урак өстендә, яңгырлы елда авыш басуда үскән икмәкне жиңеп алу кыенлыгын жиңү аша сурәтли. Бүгенге механизаторның гаять авыр хезмәтә әсәрдә әтисенең фронтта туган жиңне саклап калу өчен барган көрәше белән тоташа. Хикәядә икенче параллель сызык булып сузылган фронт хатлары менә шул ике көрәшнә бер итә. Бүгенге яшә комбайнчы Мәхмүтнә дә, аның әтисен дә бер фронт көрәшчеләре итә. Шулай итеп буыннарның бик матур ялганышы һәм дәвамлылыгы килеп чыга.

Әйе, безнең уңай геройларыбызны һәм, гомумән, тормыштагы бик күп әйбәт замандашларыбызны дошман алдында көчле иткән сыйфат — ул ата-бабалардан калган иң матур әхлак сыйфатларын дәвам итү. Һәрвакыт ата-бабаларга, алар эшенә, алар рухына тугры булу.

Р. Вәлиевнең «Яшисе килә» повестенда да бу тема яңгыраш ала. Әсәр герою Риф-

катыне изымш үтө кискен ситуацияда: мәсәләне үз гомерең яисә иптәшләрең гомере дип китереп куеп сыный. Менә шушы кискен сорауга халкыбыз улы Рифкаты оаңк уйламыйча һәм бер генә төрлө җавап бирә — иптәшләрен саклап, үз гомерен биреп кенә.

«Яшисе килә» повестенең герое Рифкаты Миргазизов та, Х. Хәйруллин повестендагы «Менә синең кебек жүләрләр жылкәсендә чыктык бит без бу рәхәт көннәргә» дигән сүз ишеткән Хәсән карт та, А. Расих романындагы ике сугыш каһарманы һәм бүген дә тынгысыз рух белән яшәүче Хәбибрахман абзый да, Р. Фәйзов хикәясендә җир өчен борчылганы өчен эштән алынган тракторчы Биһал да, Ф. Садриев хикәясендәге комбайнчы Мәхмүт тә — алар барысы да изге принциплар буенча яшәүче кешеләр. Алар иң элек ил, халык, җир, Ватан, иптәшләре турында уйлаучы, ничек тә булса илен-жирен исән-сау яшәтү хакында борчылучы кешеләр.

Әгәр энә шундый олы иманлы булмаса, Хәсән карт әлегә сүзләрен ишетмәс иде. Тракторчы Биһал да, хатыны белән малә сүзен тыңлап, районга бармаган булса, тыныч кына эшләп йөрер һәм башкалар кебек тиешлө акчасын алып иде.

Ләкин юк шул, бу геройларның берсе дә андый түгел. Алар ничектер бүтәнчәрәк: югарыдарак, биектәрәк яшәүчеләр, матуррак яшәүчеләр. Алар — канатлы кешеләр! А. М. Горькийның «Безумству храбрых поем мы славу!» дигән бөек сүзләре нәкъ энә шундый кешеләр хакында уйланганда искә төшә дә инде! Без югарыда китереп үткән «синең кебек жүләрләр жылкәсендә» дигән сүзләрдә Горький фикере белән килеп кушыла.

Сиксәннечә еллар. Ә шулай да бу елларны иң истә калырдай итеп, бу чорга хас булган сыйфатларны иң калку итеп чагылдырган тагын берничә образ, герой бар. Минемчә, Аяз Гыйләҗевның сиксәннечә елларда басылып чыккан «Җомга көн, кич белән» повестендагы геройлар Җиһангир белән Вибинур карчык нәкъ энә шундый образлар. Кайсы сыйфатлары белән шулай калку соң ул образлар?

Бу ике геройның кемнәр булуы һәм үз тормышларында нәрсәләргә эшләве хакында бездә сүз байтак булды. Шуңа күрә биредә аларның яшәешләренә конкрет тукталмыйча, алар гомеренең әдәбият өчен булган рухи кыйммәте хакында гына фикер йөртәсе килә.

Колхоз председателе Җиһангир үзен хужалык җитәкчесе итеп кенә түгел, ә кешеләр җитәкчесе итеп тә сизә. Үзен алар изымшы өчен тулысынча җаваплы дип саный. Бу әсәрдәге Җиһангир образы — бүгенге тормышта ир-ат эшли ала торган олы изгелек үрнәге. Язучы үзенең бу образы белән: бүген ил, халык өчен менә шулай фидакар хезмәт итәрлек ирләр кирәк! — ди.

Ә Вибинур исә — хатын-кызының, йомшак, нәфис көчнөң бүген ниләр эшли алуына, тормышны ничек матурлый алуына бик якты мисал.

Икесен бергә алганда, бу геройлар хәзерге тормышыбызда игелекле була алу турында уйландыралар. Беринди исәп-хисапсыз, бары тик кич күнел кушуы буенча гына эшләнгән яхшылык хакында уйландыра бу ике герой. Соңгы елларда тормышыбызда ни өчендәр энә шул кадерлө сыйфатлар кимегәнгә күрә бу ике герой укучыга әеруча якын кабул ителә.

Уңай герой. Аның тормыш өчен, укучы өчен булган әһәмиятен кыска гына итеп ничек әйтеп бирергә соң? Мөгаен, чагыштыру аша гына мөмкиндер. Әдәбияттагы уңай герой ул укучы өчен юл күрсәтүче маяк кебек. Әле яңа гына без карап үткән бик күп уңай геройлар энә шуңа ышандыра. Совет әдәбиятының горурлыгы булган күп образлар — Павел Корчагин, Алексей Мересьев кебек геройлар энә шуны раслый.

Ә уңай геройның социаль әһәмияте нидән гыйбарәт соң? Чын мәгънәсендәге уңай герой — ул социаль яктан бик актив кеше була. Энә шул сәбәпле ул соңгы еллар социаль тормышында гомум үсешкә комачаулаган каршылыкларны иң беренче булып чагылдыра. Ә ул каршылыкларны белү һәм аңлау — җәмгыятебез үсеше өчен бик тә мөһим. Уңай герой ул күпмедер дәрәҗәдә социаль тормыш катализаторы. Партия-безнең XXVI съездында бер төркем уңай геройларны күздә тотып әйтелгән сүзләргә искә төшерик. Заманның өлгергән мәсәләләренә кешеләрнең игътибарын җәлеп итәрдәй-кирәк булса Госпланны да уйландырыдай уңай геройлар тууы хупланган иде анда. Тик биредә безнең проза өчен шунысын гына басым асап әйтү кирәктер: социаль мәсәләләрнең чын мәгънәсендә җитдиө, перспективалысы алынса гына герой гомере озын була ала торгандыр.

Шулай икән, димәк биредә авторның үзенең бүгенге социаль чынбарлыкны аңлау тирәнлегә, аңлау перспективасы үтө мөһим роль уиный. Һәм гомумән, әгәр дә без хәзер татар прозасы өчен уңай герой проблемасын зур итеп куярга телибез икән — ул чагында без:

— Ә язучы үзе чорның уңай героёмы? Ул үзенең әхлакый, социаль һәм граждандык натурасы белән заманның уңай героё дигән югары исемне күтәрә аламы? — дигән сорау куярга тиешбез һәм аңа намуслы җавап эләрәгә тиешбез.

Минем нык ышануымча, язучы шәхесе үзе заманның уңай героё дәрәжәсендә яшәми икән, ул чагында язучы тормыштагы уңай герой кичерә торган иң нечкә хисләрне, кичерешләрне тоя алмый, аларның кеше җаны өчен ни булуын белә алмый. Шуңа күрә аның героё тышкы яктан килгән кебек тоелса да, һичшиксез, ярлырак күңелле булып туа.

Безнең прозада зур масштаблы уңай герой туа алмауның бер бик зур сәбәбе әнә шул — авторларыбызның үзләренең конкрет яшәешләре белән олы герой дәрәжәсеннән шактый түбән торулары. Үзеңнең шәхси яшәвендә вак кеше булып, зур герой тудырып булмый. Чөнки геройлар да, балалар сыман, аталарына — авторларга охшап туалар.

Әйе, уңай герой ул аңа тормышның яңарган мөнәсәбәтләре эчендә туа. Ул үзе белән күп кенә яңа сыйфатлар, төсмерләр, кешелек кичерешләре алып килә. Алар барысы да әдәбият өчен аңа була. Шулай ук укучы өчен дә тансык һәм көтелгән була.

Менә шул яктан алып караганда, әле безнең прозаикларга социалистик реализм методының төп үзенчәлегә хакында тагын да ныграк уйланышы бар. Ә бит бу методның төп таләбе — тормышны революцион үсештә, революцион перспективада сурәтләү. Ягъни, бүген булганны гына түгел, ә кичәгә һәм бүгенгә тенденцияләрне нык аңлау нигезендә, иртәгәсә көнгә дә алдан күрә, тоя алу. Иртәгәсә көн сыйфатларын, башлангычларын бүгенгә кешеләрдә таба һәм укучыга күрсәтә алу.

Язучының тормышны тулы һәм перспектив аңлый алу көче менә шул вакытта иң ачык чагыла. Социалистик реализмның төп үзенчәлегә һәм көче менә нәрсәдә!

Әйе, безнең әдәбиятыбызның төп көче — коммунистик идеалларга омтылуда, шуларны раслауда. Әнә шуңа күрә бүгенге тормышта һәм әдәбиятта кайбер бик үк реалист булып тоелмаган кешеләрне, геройларны күрәбез сәерсенмәскә тиеш. Бик тә булырга мөмкин, мөгаен, алар безгә караганда матуррак күңел, көчлерәк өмтилышлар, изгирәк эшләр белән яшиләрдер! КПСС Үзәк Комитетының 1983 елгы Июнь пленумында бер дә юкка гына менә мондый сүзләр әйтелмәде бит:

— Кеше, бигрәк тә яңа кеше, тормыш максатларының изгелеген, идея инанганлыгын, хезмәт сөючәнлекне һәм кыюлыкны гәүдәләндергән идеалга мохтаж. Һәм андый геройларны уйлап чыгарырга кирәк түгел. Алар безнең янәшәбездә!

Шулай икән, димәк безгә бүгенге тормышка игътибар беләнрәк карарга — коммунистик идеалларга якын яшәүче кешеләр белән аннан ераклаша баручыларны бутамаска кирәк. Аларның тоткан юлларын һәм юнәлешләрөн күрә, аера белергә кирәк.

Ижатыбыз да, шәхси яшәвездә дә жирдә, кешеләрдә коммунистик идеалларны ныгытуга хезмәт итсен!

ФӘИЗ ЗӨЛКАРНӘВ

Бүгенге поэзиядә уңай герой турында гуманистлар тәрелгән сүз әйтәргә ниятләсәк, мөгаен, иң элек, уңай герой дигәнәбезнең социаль асылын игътибарга алырга кирәктер. Әлеге чотерекле проблема йомгагын бары шушы очтан сүтә башлаганда гына эзлеклелек саклап һәм сүздә конкрет булып калырга мөмкин кебек. Шәхес нигезендә яткан беренчел «сәбәп» шушында. Геройның киң мәгънәдәге уңайлык дәрәжәсе исә аны характерлаучы матур сыйфатлар җыйнагасы мул булуыннан гына чыгып түгел, ә, барыннан да элек, аңа йөкләнгән социаль идеянең тормышчанлыгы һәм, тагын шунысы бик мөһим, тәэсирчәнлегә белән билгеләнәдер.

...Соңгы биш елда иҗат ителгән шигъри әсәрләрне барлап, күз йөртеп чыгуга ук, аларның бер уртак сыйфаты бөтен зурлыгы белән ачылып китә. Ул — тарихилык мотивы. Тарихка илтифат, игътибар. Хәзер бездә тарих турында уйланмаган, аңа ниңек тә булса мөрәҗҗәгать итмәгән бер генә шагыйрь дә юк икән.

Тарихилык тойгысы, кагыйдә буларак, тормышта кискен үзгәрешләр барган дәвердә көчәя. Туып килүче «яңа» дигәнәбез, тормышта ныгу өчен, традицияләрдә үзгәргә нигез эзли. «Иске» дигәнәбез, көннәре санаулы калып бару сәбәплә, шулай ук күңелен үткәргә генә багдый. Шул рәвешчә, дәверләр бәйләнеше, тарихи хәрәкәт бик ачык тоемлана башлый. Тормышның көзгәсә буларак, әдәбият менә шуны чагылдыра.

«Вопросы литературы» журналында басылган бер мәкаләсендә рус төнкийтчесе А. Бочаров, хәзерге проза турында уйланып: «Шәхес белән тарих багланышын со-

циаль катаклизмнар чорында гына түгел, э гап-гади көнжүрөш шартларында да болай үткөр тою але беркайчан да булганы юк иде».— дип яза. Чор тудырган шундый үзөнчөлөк прозада күзгө бөрөлөп тора икән, инде поэзияда аның тагын да калкурак күрөңгө, албеттә, табигый. Чөнки монда, жанр спецификасының таләбе буенча, авторның тарихка карата мөнәсәбәте, ягъни әлегә бәйлөнөш үзө, беренче планга чыга.

Бу үзөнчөлөк төрлө ижатта төрлө рәвештә һәм төрлө дәрәжәдә чагыла. Әйтик, тарихилик бериш әсәрләрнең нигезендә үк ята. Болар — тарихи темаларга мөрәжәгать итеп язылган лиро-эпик, лиро-драматик әсәрләр. Мин моны, барыннан да әлек, С. Хәким, И. Юзеев, Р. Харисларның поэмаларын, шигъри трагедияләрен күз алдында тотып әйтәм. Бу әсәрләрнең үзәгендә йә тарихи шәхесләр, йә булмаса, шул тарихи дәвәргә хас характерлар тасвирлана.

Икенче төр әсәрләр — лирик поэмалар, лирик шигърьләр. Биредә инде тарихи-лык мотив буларак һәм еш кына төп мотив буларак, төп тема буларак урын ала — алда әйтөп үтөлгәнчә, авторларның тарихка мөнәсәбәте үзө алгы планга чыга. Бу төрдәгә әсәрләргә мисал итеп С. Хәким, Н. Арсланов, И. Юзеев, Р. Фәйзуллин, Р. Мингалимов, М. Әгъләмов, Зөлфәтләрнең шигърь һәм поэмаларын әйтергә мөмкин.

Уңай герой ижат итүнең иң уңышлы мисаллары да хәзер, минемчә, тарихи мотив белән сугарылган. Алар тарихи материалга нигезләнгән әсәрләрдә күбрәк табыла кебек. Үрнәк булырлык уңай типларны үткәндә генә күрү, яки аларның тарихка мөнәсәбәттә генә ачылып китүләре — уйландыра торган күренеш бу...

Һәрхәлдә, бүгенгә татар поэзиясенәң уңай героен күз алдына бастырырга тырышабыз икән — аның характерлы сыйфатларының берсе — тарихилик тойгысына ия булу икәнән искәртмичә һич тә ярамый. Тарихилик хисе уңай геройга үзенең социаль асылын тирәнтерәк аңларга, тормыштагы максатын төгәлрәк тоемларга булыша.

Образ үзән бик күп яклап уңай күрсәтергә мөмкин, ләкин аның уңай сыйфатларын барысын бер төенгә, бер ихтыярга туплый торган социаль идеясе, социаль максаты булмаса, ул һич кенә дә чын мәгънасендә уңай герой санала алмый. Геройның күңелендә барлык эш-гамәлләренә билгеле бер юнәлеш, максатка төбәлгәнлек, ягъни гомуми бер мәгъна бирә торган шундый доминант идея ятса, хәтта аның характерындагы кимчеләкләр дә гафу ителә ала, чөнки аларның күбесе икенчел әһәмияткә ия булып кала. (Күрәнә ки, «кимчеләклә уңай герой» концепциясе тарафдарлары бу очракта хаклы.)

Р. Харисның «Ат иярләү» поэмасы көндәлек матбугатта үзәнә ләек баяне алды инде. Р. Харис шигъри гомумиләштерүнең матур һәм оригиналь үрнәген ижат итә алган.

Р. Харис поэмасында кешенең, социаль идеяне кабул итеп, уңай герой дәрәжәсенә күтөрелүе тасвирланган булса, И. Юзеевның «Соңгы төн» шигъри трагедиясендә шундый идеягә тугрылык, алдынгы социаль идея белән коралланган шәхеснең көчө, зурлыгы сурәтләнә.

Шагыйрь И. Юзеев 60 нчы елларда, М. Жәлил батырлыгының тамырларын ачыкларга омтылып, драматик поэма язган иде. Бу әсәрән ул кайтып-кайтып эшләде, һәм ахырда, ягъни 80 нче еллар башында, әсәр шигъри трагедия рәвешен алды. Ижат процессында әсәрнең формасы гына түгел, мәгънәви эчтәлегә дә шактый үзгәреш кичерде, төп героә да, тарихи шәхес М. Жәлилдән үзгәрәп, Шагыйрь образына әйләнде. И. Юзеев бу әсәрәндә зур шигъри гомумиләштерү көченә, фәлсәфи тирәнлектә ия булган образ ижат итә алган.

Табигий сорау туа: нигә әле И. Юзеев әсәр героеның исемең үзгәртте? Гомуми мәгънәдәгә шагыйрьне тасвирлауга караганда, халкыбызның конкрет каһарман улының образын ижат итү хәерлерәк түгел идемени?

Гажәп, әмма хак: И. Юзеев моны М. Жәлил образын тагын да зуррак, тәәсирлерәк итеп күрсәтү өчен эшли.

И. Юзеевның тарихи шәхесләргә багышланган икенче зур әсәрә — «Очты дөнъя читлегеннән» трагедиясе. Трагедиянең үзәгендә татар халкының бөөк шагыйрь Г. Тукай образы, аның фажигале, ләкин якты язмышы тора. Тукай турында күп әсәрләр язылды инде. Аларда Тукай образы рәхимсез дөнъя каршында ялгыз калган бер ятим, изелгән, кимсетелгән милләт улы, егерме жиде яшендә үпкә авыруынан сулган шагыйрь итеп, тарихи-биографик төгәллектә дөгъва белән сурәтләнгән булса, И. Юзеев үз алдына башка төрлерәк максат куя: шагыйрьнең халык күңелендә яши торган, азым-күпмә дәрәжәдә идеаллаштырылган образын, аның рухи зурлыгын күрсәтергә омтыла.

Монда да геройның зурлыгы аның үз алдына куйган максатка тайпылмыйча бара алуын тасвирлау аша ачыла.

И. Юзеев, нигездә, үз алдына куйган бурычын үтөгөн. Әмма уңай героины тасвирлау алымнарын сайлаганда жибергөн кайбер житешсезлекләр аңа художестволы уй-ниятен тулысынча тормышка ашырырга комачаулаган. И. Юзеев, гадәттә, әсәрләрндә сүрөтлөнгөн вакыйгаларның нәкъ тормыштагыча булуын мәжбүри шарт итеп куймыйча, тормыш материалын куллануда үзөн бик иркән тотат, шуңа күрә шартлы алымнарға еш мөрәжғәт итә иде. Шартлы алымнар «Очты дөнья читлегенән» трагедиясендә дә урын алган, ләкин алар монда икенчел дәрәжәдәге чарага әйләнгән. Документаль төгәл деталләр белән эш йөртүне шагыйрь монда төп принцип итә.

Г. Тукай үзенек әсәрләрндә көлү объектын иткән геройлар — Камчылы ишан, Карәхмәт, Думачы, Иттифакчы һ. б. — барысы бергә трагедиягә килеп кергәннәр, алар Тукайны һәлакәткә илтүче кара көчләрнең конкрет гәүдәләнеш буларак биреләләр. Киң катлам укучыга таныш бу образларның һәрберсенең үз мәгънә йөкләнеше бар, ул мәгънәләрне, ишарә-кинаяләрне укучы белә, хәтерли. Ягъни, иҗат фантазиясен эшкә ыкклап жиккән очракта шагыйрь шуларны төрлечә уйнатып, яңа оригиналь мәгънәләр китереп чыгара алыр иде. Кыскасы, бу образларда сәнгатьчел потенциалы мөмкинлекләр бик күп. Ләкин мәсәләнең икенче ягы бар. Бу образлар укучы хәтердә, Г. Тукай тасвирлаганча, сатирик образлар булып яшиләр инде. Алар һәрберсә гадиләк тел белән әйткәндә, «адам көлсәненә калган» кешеләр. Менә шул «адам көлсәненә» белән герой-Тукайның көрөшөп йөрүе һич тә трагик образ фәйдәсизләшкән эшләми, бу — фәжигаләлекнең көчән, әһәмиятен киметә. Димәк, авторга үз максатына ирешүгә (Тукай фәжигаләсенең асылын, Тукай образының олылыгын күрсәтүгә) комачаулык итә.

Икенче моментка да игътибарны юнәлттик. Автор, Г. Тукай яшәгән чорны, андагы типларны тасвирлаганда конкрет тормыш дәрәжәсеннән читкә китмәскә омтылып, тормышта чыннан да булган, шагыйрь тирәсендә чуалып йөргән шәхесләрнең образларын әсәренә ала. Ләкин бит әсәрдә шулар ук Тукайга каршы торучы көчкә өлешчә булса да гәүдәләндереләләр. Трагедия жанрының кануны: фәжигаләнең тирән, героиниң зур икәннән күрсәтү өчен каршы көчкә зур, бик зур булуы кирәк. Ә монда хал киресенчәк тора шикелле тәъсир кала. Әлегә тискәре типлар кечкенә булып чыкканнар, һәм бу, ахыр чиктә, әсәрдә Тукай образына берәз күлгә төшәрә.

Автор моны үзәккә сыман. Тукай образы шулай кечерәеп, трагедиянең уңышы шик астында калган чакларда ул, аны коткару өчен, әсәргә әдәби тексттан читтә торган күренешләр китереп кертә: төслә музыка, пантомима, балет һ. б. Ләкин болар бит — асылда, сәхнә чаралары. Театр сәнгате күзлегеннән караганда болар, әлбәттә, авторның уңышы дип тә саналырга мөмкин, чөнки алар аның иҗат фантазиясә көчән, колачын күрсәтәләр. Әмма биредә югарыда әйтелгәннән башка әллә ни әһәмиятле вәзифа үти алмыйлар.

Дәрәжә, героига каршы торучы кара көчләр, асылда, кечкенә түгел. Ул — дәрәжәнең иҗтимагый тәртипләре, самодержавие строе. Трагедия акрынлап укучыны шуны аңлауга китерә дә. Бигрәк тә Романовлар династиясенә өч йөз ел тулу мөнәсәбәтә белән герой-Тукай мөхитендәге ыгы-зыгыларны һәм шагыйрьнең патша белән сөйләшүен күрсәткән өлешләр моңа бигрәк тә ярдәм итә. Әсәрнең сәер сыйфаты бу, әмма әйтмичә ярамый: трагедиянең иң тәъсирләр урыннары әлегә дә багыт әдәби тексттан читтә торган күренешләр һәм шагыйрь белән патша сөйләшүен тасвирлаган менә шушы хыяллы-фантастик өлеш. Хикмәт монда бу күренешнең Тукай образын бермә-бер күтәрүендә, зурайтып жиберүендә генә түгел, ә бәлки фәжигалә конфликтның асылын бөтен тирәнлегә белән ачып бирүендә. Әсәрнең шартлы алым белән язылган менә шушы урынны документаль дәрәжәгә омтылып язылган бик күп башка өлешләргә караганда да хакыйкаткә — тарихи дәрәжәгә һәм сәнгать дәрәжәсигә якынрак булып чыккан.

И. Юзеев иҗатындагы бик гыйбрәтле момент бу. Уңай героиниң «уңайлык» дәрәжәсә, аның зурлыгы, тәъсир көчә ничек итеп әсәрнең сәнгатьлелек дәрәжәсенә бәйлә икәннән дә ул бик ачык күрсәтә.

Йогынты көчәннән мәхрүм образ уңай герой санала аламы? Әдәбиятның төп функцияләреннән берсен — һәрәктән камил кешенә тәрбияләнүгә ярдәм итә алмагач, ул ничек өлә уңай герой була икән?

Әсәрнең тәъсир көчә, мәгълүм ки, барыннан да әлек, ике төрлө факторга бәйлә. Аларның берсә, әйтеп узганча, әсәрнең сәнгатьлелек дәрәжәсә белән билгеләнсә, икенчесә андагы образларның тормышка, хәзәрә чыбарлыкка тәңгәлләгә, якынлыгы, димәк — халыкчанлыгы. Соңгысы турыдан-туры без тикшерә торган темага карый. Уңай героига куела торган бәниә, аның әһәмиятен нәкъ менә шушы фактор билгели.

Халык тормышына якынлык, халыкчанлык, әлбәттә, кайбер шагыйрьләр иҗатында урын алган «Халкым минем!» дип оран салулар, халык исемнән сөйләнүләр белән

генә чикләмнә. Халыкчанлык ул — иң элек, халыкның бүгенге гамь-хәсрәтләре, шатлык-сөөнечләре белән яшәү. Хыялдагы матур киләчәккә якынайту өчен син бүген иң эшлисез? Менә нәрсәдә хикмәт.

Дәрәс, хәзерге татар поэзиясенә иң яхшы үрнәкләрендә заманның пульсы тибеп тора. Ләкин, миңа калса, гомумән алганда, безнең поэзия, яшәешебезнең глобаль проблемалары белән артык нык мавыгып дип өйтимме, яисә, киресенчә, шәхес күңелендәге төрлө-төрлө вак-төяк тирбәнешләргә игътибарын артык нык юнәлтмә, соңгы вакытта җәмгыятебезнең, халкыбызның бүгенге тормышынан берәз ерагаебрак китеп шикеллә. Бүгенге тормыш, урбанизация процессы үз казанында яңа төр шәхесләр, язмышлар кайната. Менә шушы кайнау процессы, аның нәтиҗәләре, әлбәттә, поэзиядә, бигрәк тә аның уңай героенда, чагылыш табарга хаклы.

ГОМӘР ВӘШИРОВ

Уңай герой, тискәрә герой... Болар хакында сүз йөрткәндә, минемчә, әдәбиятның үз эченнән чыгып кына фикер йөртү житенкерәми торгандыр, бу — мәсьәләне таррак алу буладыр. Мондый хәлләрдә геройның яшәү мохитын, аның тирә-юнен дә игътибарга алу заруридыр дип уйлыйм. Без — реалистлар. Һәр конкрет чорның, һәр заман иҗтимагый тормышының үзенә хас уңай һәм тискәрә күренешләре булуын да онытмыйк. Шартлы рәвештә генә булса да, әдәбият геройлары тууга башта тормыш үзе нигез хәзерли, алар әдәбиятка яшәеш мохитынан күчәләр дип әйтәргә мөмкин. (Билгеле, биредә фантастик әсәрләр хакында сүз бармый.)

Индә конкрет әсәрнең герое хакында сүз кузгатканда да аны башкалардан аерып алып берүзен генә тикшерү тиешле нәтиҗәгә биреп бетермидер кебек. Андый алым берьяклырак булмыймы икән? Чөнки ниндә дә булса коллектив өчендә яшәүче хакында сүз бара бит. Кеше үзенең теге яисә бу шәхси сыйфатларын (батырлыгын-куркаклыгын, уңганлыгын-уңмаганлыгын, намуслылыгын-оятсызлыгын һ. б.) бүтән шәхесләргә мөнәсәбәтәндә гәмәлгә ашыра. Әйләнә-тирәсендәге кешеләр геройга тегенди яисә мондый мөнәсәбәттә булалар, ул мөнәсәбәтләр төп геройның язмышына кайвакыт хәлиткеч тәэсир ясыялар.

Безнең хәзерге әдәбиятта, бигрәк тә хикәя жанрында, төп кимчелек, минемчә, әсәрнең нигезендә җитди конфликт салынамавында. Байтак кына әсәрләрдә каршылык бөтенләй юк, аларда берьяктан да эһәмияте булмаган иң гади тормыш вакыйгасы төфсилләп тасвир ителә. Нигә язарга кирәк булды икән ул хакта, укучыга аның нигә кирәге бар, ул аңа нәрсә бирә? Һич аңлый алмыйсың. Андый әсәрдә бер идея дә якланмый да, инкарь да ителми. Яисә әсәрнең герое көндәлек тормышның вак-төяк ыгы-зыгысы, җитди игътибарга лаек булмаган эһәмиятсез берәр хәл белән мавыга, вакытын, көчен шундыйларга әрәм итә. Андый әсәрләрдән башкаларга үрнәк булырдай батырлык та, фидакарлык тө, укучыга рухи азык булырдай берәр идеал да таба алмыйсың.

Үзеннән-үзе аңлашылса кирәк, зур масштабта фикер йөртәргә сәләтле булган, җитди эшләр башкарырлык җитди герой тусын өчен, ул җинәп чыгарга тиешле булган каршылыктар да аңсат кына юлдан алып ташларга мөмкин булган вак-төяк уңай-сызлыктар гына түгел, бәлки җәмгыять тормышында тирән эз калдырдырдай катлаулы, җитди каршылык булсын. Димәк, шул каршылыкның үзендә гәүдәләндерүчә тискәрә герой да ниндидер төссез, «төшөп калган» бер мәми авыз гына була алмый.

Бу мәсьәләнең, минемчә, татын бер уйландыра торган четерекле ягы бар. Уңай геройга бая биргәндә нәрсәне критерий итеп алырга? Аның әсәрдә тасвир ителгән гәмәлләрен исәпкә алыпмы, әллә укучыга эмоциональ тәэсиренәң нинди булуынан чыгып бәяләргәме? Бу очракта М. Шолоховның «Тын Дон» эпопеясын мисал итеп китерергә мөмкин булыр иде. Григорий Мелехов, кылган гәмәлләреннән чыгып сүз йөрткәндә, тискәрә геройлар исемлегенә керә булса кирәк. Аның киләчәгә фаҗига булып бетәчәге дә артык шик тудырмый. Әмма китапны япканда укучы күңелендә аңа нәфрәт уялмый. Мелеховны аңлайсың. Тормыш өөрмәсә аны шундый упкынга суырып алып кәргән ки, ул башкача була алмаган. Шунлыктан, аның гәһәһләрын гафу итәрдәй дәһилләр эәли башлайсың, аның язмышын җиңәләйтәсе килә. Димәк, «коеп куйган» йөз процентлы герой белән янәшә үк менә мондыйлар да була ала икән.

ИВРАҺИМ НУРУЛЛИН

Уңай герой мәсьәләсә әдәби төнкыйтьнең һәрвакыт игътибар үзәгендә булып килә. Чөнки чынбарлыкның революцион үсешендә, ягъни, уңай яңалыкны яралгы хәлендә үк тотып алып, тулы канлы образларда чагылдырырга өнди торган социалистик реализм әдәбиятында бу принцип башлыча уңай герой образы ярдәмендә тормышка ашырыла.

Ләкин аның саен кабынып ала торган сөйләшү һәм бәхәсләр, күбрәк «әдәбиятта уңай герой нинди булырга тиеш?» дигән мәсьәлә тирәсендә барып, еш кына артык зур файда китермичә төгәлләнеләр иде. «Идеаль герой» һәм «кимчелекле герой» дип аталган ике ағач арасында да шактый адашып йөрдек.

Уңай герой проблемасын хәл иткәндә чыбарлыкның үзеннән килү дәрәсрәк булмасы? Ягъни, әдәбиятның түрәндә тормыштагы «заман герое» торырга тиеш, дигән мәғнәдә.

Әмма сорау туа: кем соң ул заман герое? Озын-озак уйлап тормыйча, моңа гадәттә «хезмәт кешесе» дип җавап бирәләр. Хезмәт кешесе дигәндә исә корыч коючы яисә нефтьчәне, механизатор яисә савучыны күздә тоталар. Геройны, барыннан да элек, материал байлык тудыручылар арасынан эزلәү табигый, әлбәттә. Тик шунысы бар: укучы яисә врач, инженер яисә агроном хезмәт кешеләре түгелмени? Бу — мәсьәләнең бер ягы. Икенче һәм әһәмиятләрәк ягы хезмәтнең кем өчен, нәрсә хақына сарыф ителүе.

Биредә бер язучы бәхәсләрәк фикерләр әйтте, янәсә, уңай герой образын тудырырга әдәби тәнкыйтьтән өйрәнәсе юк. Аны тормыштан эзләргә кирәк. Күптән түгел мин Уренгойда булып кайттым. Татар егетләре анда алны-ялны белми эшлиләр. Менә кемнәр заман геройлары!

Язучыга бер сорау бирәсе килә: нәрсә хақына, нинди максаттан чыгып эшлиләр алар? Яшерен-батырын түгел, бөек төзөлешләргә «озын берлек» эзләп китүчеләрне дә юк дип өйтеп булмый. Шабашниклар эңә Уренгой егетләрен дә уздырып җибәрәләр: кояш чыкканнан башлап, баеганчыга кадр төмөкә дә тартмый эшлиләр.

Вөтен хикмәт кесә ягын беренче планга куймыйча, илнең экономик куәтен арттыру хақына жиренә җиткереп эшләүдә. Бу да яхшы, бу сыйфат та әдәбияттагы уңай образ өчен җитә. Ләкин бит сүз уңай герой турында бара. Халтура, ялган, күз буяу, дәүләт кесәсенә керү очракларын күрәп тә, шуңа эчтән әриеп тә, тавыш күтәргә базмыйча, күндәм генә эшләп йөри икән, ул нинди герой!? Эшен сөеп башкару белән бергә, дөреслек, гадиллек, Ватан мәнфәгәте һәм, гомумән, коммунистик идеал хақына, бөгелми-сыгылмый, ахыр чиккә кадр бара торган көрәшчә, — менә кем ул заман герое! Менә кем әдәбият түрәненнән иң хөрмәтле урынны алырга тиеш.

М. Вәлиев үзенең чыгышында, Р. Фәизовның «Жир хақына» исемле хикәясеннән этелеп китеп һәм «идеалистлар» — «реалистлар» дигән төшенчәләрне кулланып, мәсьәләне нәкъ шулай куйды. Бу образда бүгінге көн заман героеның кайбер чалымнары тотып алынган. Сүзен «идеалист» Билалдан башлап җибәрүе белән ул хаклы иде.

Инде, ахыр килеп, иҗат һәм тәнкыйть турында. Язучыны өч нәрсә югары күтәрә: зур талант, титаник хезмәт һәм граждандык тойгысы. Боларны күрәп алу, дәлилләп, җәмәгәтчелеккә төкәдим итүне кем башкарырга тиеш? Тәнкыйтьчә, билгелә! Ченки ул, нәкъ зөвыктан тыш, киң караш һәм тирән белемгә ия. Беренче сүзне өйтергә ул хаклы гына түгел, бәлки бурычлы. Ахыр чиктә тәнкыйтьчә дә бит халык улы, халыкның бер кисәкчәсе. Шуңа күрә тәнкыйтьчә кыюлыкка, өлгерлеккә һәм принципальлеккә чакырырга кирәк. Яхшыны яхшы, уртаны урта, начарны начар дип, көнә-сәгатә белән ярып салсын ул!

ФОАТ ГАЛИМУЛЛИН

Уңай герой мәсьәләсе социалистик революциядән соңгы әдәбиятыбыз үсешендә һәрвакыт үзәктә була килде. Ченки совет әдәбияты үзә табигатә белән оптимист әдәбият. Социализм төзөлешә белән рухланган, киләчәккә ныклы ышаныч белән караган геройның әдәбият үзәгендә төплә урын алуы барыннан да элек эңә шуның белән аңлатыла.

Яшь буыны уңай мисал ярдәмендә социалистик рухта тәрбияләү шулай ук иң изге вазифалардан берсе. Г. Кутуйның «Тапшырылмаган хатлар» әсәрәндәге Галия образы ничә буын совет яшьләрен тәрбияләүдә актив катнашып килә. Галия уңай герой гына түгел, бәлки идеаль герой да. Шуңа карамастан, Галия реаль, тере кеше. Укучы аны шулай кабул итә дә. Повесть популярлыгы белән, барыннан да бигрәк төп героена бурычлы. Моның төп сере миңа калса шунда: Г. Кутуй Галияне гадәти авыл кызыннан бүтәнгә дәрәжәгә җитүенә бормалы юлларын укучы күз алдында ачып салган. Автор белән бергә укучы үзә әсәрне кабул итү барышында Галияне герой итеп тудыра. Менә шулай сүз рәссамы белән укучының хисси-интеллектуаль ихтыяры бергә кушыла, бу хәл исә бик күпләргә әдәбиятка тирән ышаныч белән карауга китерә. Менә шуңа ирешү — язучы омтылырга тиешле төп офыкны тәшкил итә дә.

Ниһаять, Г. Бөшировның Нәфисәсен алыык. Сүз остасы гади татар килеен сугыш вакытының иң калку фигураларынан берсе итеп гәүдәләндерә алган. Дистә еллар, гасырлар үтәр, «Намус» романы Бөек Ватан сугышы чорын дөрес итеп күз алдына китергә, шул заманның кешеләрен аңларга мөмкинлек бирүче гаять әһәмиятле чыганакларның берсе булып өвереләчәк.

Әйе, уңай герой ижат итү жиңел эш түгел. Чөнки сүз биредә геройдагы уңай һәм тискәре сыйфатларның «дозировкасы» хакында бармый. Иң әһәмиятлесе — тормыш дөреслегенә, социалистик идеалларга тугрылык булу. Әдәбиятта шундый кеше образларын сурәтләү. Укучы аңа ышансын, аңа охшарга тырышсын, үз-үзенә анализ ясарга мәжбүр итсен.

Уңай геройны сурәтләгәндә аның эш-хәрәкәтләрендәге игелекле якларны калкытып бирү генә мәсьәләне хәл итеп бетерми. Теләсә кайсы әдәби әсәргә нигезендә үсештә бирелә торган әйбәт идея ятарга тиеш. Образларның эш-хәрәкәтләре әнә шундый игелекле идея белән рухландырылганда, алар шул идеяләрне чынбарлык итү өчен көрәштә эчкә һәм тышкы каршылыктар чолганышында бирелгәндә генә герой игътибарны җәлеп итә. Бөтен уңай сыйфатларны үзенә туплап, җыеп утыручы кеше генә әллә ни кызыклы булмака мөмкин. Аның өстенлекләре хәрәкәттә, башкаларга, җәмгыятькә файда китерүдә күренсә, ямьсә күренешләргә килешмәүчән рухында ачылсын. Эш әнә шулайрак тора. Без бер әйберне истә тотарга тиешбез: әдәби әсәрдәге кеше характеры — ул сәнгать чаралары ярдәмендә, ягъни образлар ярдәмендә гәүдәләнгән идея. Идеядә табу — геройны табу дигән сүз. Шуннан башка уңай герой була да алмый. Вакыйгалар була, кылган гамәлләр була, ә герой юк, курчак кына бар. Алдыңгы зур идеяләр генә калку уңай герой тудыруның алшарты була ала.

Бүгенге доңъяны исән-имин, бөтен матурлыгында киләсе буыннарга тапшыру өчен көрәштән дә әһәмиятле бурыч юк. Олы язучыбыз Г. Бөширов «Җидегән чишмә» әсәре белән моны шактый югары сәнгатьчә итеп раслады. Аның яшь коллегасы Р. Мөхәмәдиев «Беренче умырзаялар» повестенда Рәхимҗан образын тудырып, аңа сүз әйтте. Авторның табигать иминлегенә өчен ут йотып язуы укучыны биләп ала, уңай герой синең янәшәңдәге реаль кешегә өверелә, үзе борчылган әйберләр турында синең дә януңга ирешә. Әсәр шулай дулкынландырган икән, димәк, бу прозаикның үзендә дә йоксын качырган борчу дигән сүз.

«Кубрат хан» романын язып, М. Хәбибуллин үз ижатының аңа ягын ачып күрсәтте. Язучы без аның ижатында һәрвакыт күрергә теләгән масштаблыкка иреште. Герое Кубрат хан белән бергә автор гомумкешелек күләмендә уйлау юлына аяк басты.

Киң карашлылык, тирән белем, иҗтимагый-социаль активлык — менә нәрсәләр хас булырга тиеш бүгенге уңай геройга. Р. Кәрәминендә оргсинтез заводы төзүчеләренә багышланган трилогиясендә, М. Маликованың «Ак дауылда тал бөресе» («Шәфкать») әсәрендә без язучыларның әнә шундый геройлар тудырырга омтылуларын күрдек. Дөрес, әлеге авторларга геройларны алар башкара торган эш процессында ачу кебек мөһим әйбер җитеп бетми.

ФЛҮН МУСИН

Герой кебек гаять күп яклы һәм зур мәсьәләне бер сөйләшүдә генә ачыклап бертерү мөмкин түгел, әлбәттә. Биредә андый максат куелмады да. Безнең ният бу мәсьәләнең соңгы еллар татар прозасында һәм поэзиясендә ничек ачтырылуы турында бер фикер алышудан гыйбарәт иде. Чыгышларда бу хакта байтак кызыклы күзәтүләр ясалды, кайбер теләк-тәкъдимнәр дә белдерелде. Аларда хәзерге әдәбиятыбыздагы уңай герой образы югары идея-эстетик таләпләрдән чыгып карала, аны баянлау өчен гомум критерийлары хакында сүз алып барыла. Герой характерын ачу да конфликтның берни белән алыштыргысыз ролен кабат искәртеп, Гомер ага Бөширов әдәби конфликтларның «җәмгыять тормышында тирән эз калдырырдай катлаулы, җитди каршылыктарга» нигезләнүгә тиешлеген әйтә. Әйе, конфликт герой характерына, образның идея-эстетик аңгырашына тирән эз сала. Шуңа күрә, заман героенң масштаблы образын тудырабыз, дисәк, безгә конфликт мәсьәләсенә, аның мөһим социаль-эхлакый каршылыктарына нигезләнүенә игътибар итәргә кирәк. М. Вәлиевнең бүгенге әдәбият геройларын коммунистик идеал яктылыгына куеп, шулар белән чагыштырып карарга чакыруы, Ф. Зөлкарнәевнең аларның социаль асылын ачуга басым ясава да бик урынлы.

М. Вәлиев хәзерге әдәбияттагы геройларны реалистларга һәм идеалистларга бүлүп карау ягында. Әмма хәзерге геройга карата «идеалист» төшенчәсен куллану отышлы түгел. Чынлыкта сүз коммунистик идеалга якын торган персонаж хакында бара. Минемчә, бүгенге әдәби геройларны шартлы рәвештә зур идеаллар белән рухланып, алга карап яшәүчеләргә һәм меңаңлык практицизмын, бүген яшәп калуны

алга сөрүчөлөргө бүлөп карарга мөмкин. Ф. Зөлкарнэев хэзерге уңай геройның характерлы сыйфатларынан берсе тарихылык тойгысына ия булу икөнөн искөртө, эмма ул бу фикерен конкрет анализда ачмый. Шундуктан элге геройның тарихылык хисе нидөн гыйбарет икөне ачыкланмый кала. Моңың урунына шагыйрьлэрнең тарихка, үткөндөгө тарихи шөхөслөргө игътибарлары арту турында сөйлөнөлө. Хэлбуки, тарихылык категориясе жентекле анализы сорый торган шактый катлаулы күренеш. Эсэрниң тэсир көчө ике төрлө факторга бэйлө дип уйлап, Ф. Зөлкарнэевнең аларны сөнгатылелектө һәм халыкчанлыкта күрүе дә теоретик яктан бөхөслө. Чөнки әдәбият-сөнгатылөгө халыкчанлык — идея-эстетик категория, ул эсэрниң эчтөлөгөнө дә һәм формасына да, димөк, аның сөнгатылелек сыйфатына да карый. Мондый фактларга дикъкат итүемнең сөбөбө шунда: төнкыйтьчө кешегә фәнни-теоретик төшөнчөлэрне куллануга бик уйлап килергә кирөк.

Бу сөйлөшүнөң әһәмиятлө сыйфатларынан берсен мин тагын анда агымдагы әдәбиятны үсөш-хәрәкәттө карауда, уңай герой образын яктыртуда аның уңышларын да, кимчелеклэрнө дә күздө тотуда күрөм. Анда киң әдәби жәмәгатычелекне уйландырырлык житди мәсьәлөлөр дә күтөрөлдө. Мәсәлән, М. Вәлиевнең хэзерге прозабызда масштаблы уңай герой күрөнмөвө, моңың сөбөпләрө турында уйлануы игътибарга лаеклы. Дөрөс, бу хэлнө аерым бер сөбөп белән генә аңлатып булмый, ул күптөрлө факторлар белән бөйлөнгөн. Ф. Зөлкарнэевнең уңай герой прототипларын эслөп шагыйрьлэрнең күбрөк үткөнгө мөрөжәгатъ итүләрө, бу мәсьәләдө замандашлар белән азрак кызыксынулары хақындагы күзөтүө дә уйландыра. Әлбөттө, үткөндө бүгөнгө укучыга үрнөк булырлык шөхөслөр аз түгөл һәм аларны, һичшиксез, әдәбиятта күрсөтөргә кирөк. Аларның тәрбияви әһәмиятө дә аур. Шул ук вакытта, бүгөнгө укучыны үсөнө каратырдай шөхөслэрнө замандашлар арасында да табарга була бит. Заман героен гөүдөлөндөрү турында сүз барганда, хэзерге буынның алдынгы вәкиллэрнө игътибар кирөклегө әйтмиңчө дә аңлашыла.

Бер нәрсә ачык: әдипләрөбез бүгөнгө геройны әлө бөтөн барлыгында, зурлыгын да һәм катлаулылыгында күрсөтө алмыйлар, бу юнөлөштө аерым эслөнүлөр генә алып баралар. Монда авторларның кайвакыт заман героеның тормыштагы реаль прототипларын табып, аларны тирөнтөн аңдый алмаулары да сизелө. Хэлбуки, безнең чорда уңай герой мәсьәләсөн сөнгатычө хэл итү эше шактый катлауланды, авырлашты. Бу эш каләм осталарынан хэзерге чынбарлыкны һәм кешелэрнө тагын да ныклабрак өйрөнүлэрөн, сөнгатычө эслөнүлэрнең нөтижэлэрөк булуларына ирешүнө сорый.

.....

БЕРЕНЧЕ ТАШНЫ САЛГАНДА

БЕРЕНЧЕ ТАТАР ОПЕРАСЫ «САНИЯ»НЕҢ КУЕЛУЫНА
60 ЕЛ ТУЛУ УҢАЕННАН

Кызыл Армия хезмәтеннән бушагач, мин, Ташкентка килеп, халык консерваториясенең скрипка классына укырга кердем. 1921 ел... Авыр вакыт булуга карамастан, биредәге культура тормышы көннән-көн җанлана бара; Казан, Оренбург, Уфа шәһәрләреннән килгән татар артистларының бер-бер артлы спектакльләр куюы нур өстенә нур буларак кабул ителә. Мәнә, Сәмәркандта концертлар биргәннән соң, Ташкентка Газиз Әлмөхәммәтов килеп төшә. Беренче очрашуда ук ул бер хыял белән канатланып йөрүе турында сөйләде. Күңелендәге шушы хыял мәнә кайчан береләнгән: 1920 елның кышында Бакуда чыгышлар ясагач, аны Әзербайжан музыкаль театрына бер рольдә җырларга чакырганнар, һәм шунда ул үзбезднең милли опера турында хыяллана башлаган.

Безне сыендырган Ташкентта өч педагогия институты бар иде. Шуларның берсе — ТАТИНПРОСка (Татарский институт народного просвещения) тирән укымышлы, әдәбият һәм сәнгатькә гашыйк Мостакаев Габдулла (Габдулла Биги) җитәкчелек итте.

«Сания» операсының Ташкенттагы күрелешендә Сания ролен башкарган Сөембикә Хәмзина.

Институтның 400 кеше сыярлык аерым клубы татарларның чын мәгънәсендә культура учына әверелде. Без, ягъни Газиз, Рабига Борнашева, институт укучылары Сөембикә Хәмзина, Рәүф Якупов, пианист Исхак Хәмзин 1921 елның кыш һәм көз айларында шушы клубта атна саен концертлар биреп тордык.

1922 елның башында Г. Әлмөхәммәтов, тиф авыруы белән больницада ятып чыккач, үзенең хыялында булган опера либреттосын дөртләнеп язарга кереште. Пианист И. Хәмзин белән берлектә милли көйләр сайлады. Булачак спектакльгә «Сания» исеме кушылды. Һәм 1922 елның май аенда «Сания»не сәхнәгә куярга әзерләдек. Рольләргә башкаралар: Сания — С. Хәмзина, аның атасы Зариф — Р. Якупов, укытучы егет Зыя — Г. Әлмөхәммәтов, авыл яшьләре — институт хоры. Рояль партиясен И. Хәмзин алып бара. Татар музыка культурасын үстерүдәге бу зур башлангыч белән кызыксынып килүче тамашачылар бик күп булды. Зал шыгрым тулы иде...

Спектакльдән соң фикер алышуда газета редакциясендә эшләүчеләр Кәбир Бәкер, Вәли Галләмов, Хәләф Түләков, Нуретдин Сәйфелмөлеков, Кәрим абый һәм Заһидә ханым Тинчуриннар, укытучы Сәхи Рәхмәти,

Казанда студент вакытында 1906 елны беренче татар театрын куяда катнашкан врач Гыйзетдин Сәйфелмөлеков һ.б.лар уй-теләкләрен белдерделәр. «Син, Газиз, татар музыка культурасында бик зур эш күтәрәп чыктың, — диделәр фикер алышуда, — ләкин чын опера болай примитив рәвештә булмый, аңа махсус музыка язарга кирәк, либреттосы да тирән эчтәлекле булырга тиеш. Шуңа күрә бу зур эшнә үзек генә

Җашкарып чыга алмассың, сиңа, Казанга брып, композитор Солтан Габәши белән очрашырга кирәк...

Бу вакытларда Солтан Габәши, композитор буларак, «Таһир-Зәһрә», «Бүз егет» драмаларына язган музыкасы, Гали Рәхим сүзләренә иҗат иткән «Кәккүк» романы белән шактый киң танылган иде инде. Әлеге киңәшләрне хуп күргән Г. Әлмөхәмәтов иптәшләренә рәхмәт белдерде. Ә гомумән алганда, җыр-биюле концерт шикелле узган кичәдән һәркем канәгатьләнеп таралды. Шулай итеп, «Сания» операсының оеткысы Ташкентта 1922 елның маенда салынды.

Җәмәгатьчелекнең киңәшен тотып, Г. Әлмөхәмәтов, 1922 елның көзгә айларында Казанда концертлар биргәннән соң, үзенең теләген Солтан Габәшигә сөйли һәм, бергә эшләргә тәкдир итеп, аңа үзе язган либреттоны һәм сайланган җырларны күрсәтә. Әмма С. Габәши, «10—15 көйне тезеп кенә» опера эшләп булмагачын әйтеп, тәкдимне кабул итми.

1923 ел башында Г. Әлмөхәмәтов, Казанга кайтып урнашкан, яңадан С. Габәши белән очрашып, «Сания» хақында сүз күзгәтә. Әлеге сөйләшүдә өстәмә гармонияләү һәм музыканы оркестрга салу өчен музыка белгече В. Виноградовны чакырырга карар ителә. Шулай ук Ф. Әмирхан һәм Г. Ибраһимов белән очрашып, аларны үзләренең планнары белән таныштыралар, «Сания»нең либреттосын бергәләп укыйлар. Әдәби текстны Ф. Әмирхан ярдәмендә үзгәртеп, операны пәрделәргә бүлгәргә, баш көйләрне билгеләргә мөмкин кадәр халык көйләреннән файдаланырга карар кылалар.

Шактый авыр шартларда авторлар «Сания»нең увертюрасын язган, үзләренә ярдәмгә Юстиция комиссариатында юрист булып эшләүче композитор В. Виноградовны чакыралар. Ә төгәсә булышлык итәргә шатланып вәгдә бирә. Василий Иванович башта көйләрне ике рояльдә уйнарып итеп язган, әгәр дә тыңлаганнан соң яраклы табылса, оркестрга салырга була. Ләкин аңар җырларның музыкасын үзгәртәргә рөхсәт ителми, паузаларда гына үз музыкасын (яраклы булса) кертәргә хокук бирәләр. Шәрык музыка техникумы мөдире дирижер А. Литвинов та аларга киңәшләр биреп тора башлый...

Апрель ахырында (1924 ел) балет музыкасын язучы тәмамлана. Операның гәмәлгә ашып баруы күренгәч, Гыйльми үзәк 75 сум, Халык Комиссарлары Советы бурычка 500 сум акча бирәләр. Шуннан соң Газиз белән Габәши, чөмөдән зурлыгындагы флут-гармонь сатып алалар да, Башкортстанның Аргаяш кантонындагы кымыз шифаханәсенә барып, ике ай эчендә «Сания»нең ике пәрдәсен язып бетереп кайталар. Шулай итеп, 1925 елның январьда операның ике пәрдәсе тәмам була. Өченчесен яза башлаганда аларның акчалары бетә. Яңадан Халык Комиссарлары Советына 300 сум акча сорарга барган, Совнарком председателе Х. Габидуллин: «Татарстанның 5 еллык бәйрәменә өлгертмәссезме? Бу бәйрәмгә чит илләрдәге эшчеләр оешмаларының вәкилләре дә килүе ихтимал», ди. Авторлар операны өлгертәргә сүз бирәләр. һәм алар, Габәшиләр авылына барып, өченче пәрдәне тәмамлап кайталар. Ниһаять, репетицияләр башлана: С. Габәши техникумның татар хорын, А. Литвинов студентлар оркестрын, балетмейстер Ю. Муко балет өлешен хәзерли. Рольләр дә бүленә: Сания — З. Бәйрәшова һәм Р. Садыкова, Зариф — Ленинград консерваториясенәң III курс студенты Ә. Хисамов, Зыя — Г. Әлмөхәмәтов, староста — С. Габәши... Шулай итеп Татарстан республикасының 5 еллык бәйрәмендә беренче татар операсы «Сания»нең премьерасы ике мәртәбә — 25, 27 июньдә күрсәтелде.

Беренче татар операсы әнә шулай сәхнәгә күтәрелде һәм музыка культурабыз үсешендә зур вакыйгага әверелде. Килгән кунаклар, шул исәптән профессор-этнограф И. Бородин аңа зур бәя бирделәр. Соңыннан немец, итальян һәм япон журналларында да Совет Татарстанында кыска вакыт эчендә культураның шактый югары баскычы булган опера тудырылуы турында сокланып яздылар, артистларның фоторәсемнәрне бастырып чыгардылар. Шунисын да әйтеп үтик: беренче милли опера белән Казаннан читтә яшәүче татарлар да кызыксындылар. Мәсәлән, Ф. Әмирхан киңәше белән, операны карарга Әстерханнан 5—6 гаилә килде. Шунисы да кызыклы: Актүбәдә яшәүче кайбер татарлар яңа туган кызларына Сания исемне куштылар.

«Безнең юл» журналының 1925 елгы 7—8 саннарында әдип һәм галим Гали Рәхимнең «Сания» операсы премьерасына багышланган зур рецензиясе басылып чыкты. Анда мондый юллар бар: «...Операны майданга чыгарырга зур хезмәтләр куелган, шуның өчен без татар операсының бу беренче карлыгачын ихлас күңелдән котлап каршы алып, аны барлыкка китерүчеләргә һәм ярдәмчеләргә сәмими рәхмәтләр генә әйтәргә тиешбез. Татар операсы туу факты үзе шундый факт ки, бу факт үзе генә аның бөтен кимчелекләренә күз йомарга мәҗбүр итә. Хезмәтләренәң җимешен күрү аны тудыручыларның күңелләрен үстереп, аларга яңадан-яңа көчләр биреп, шул бәрәкәтләр эшләрен алар киләчәктә дә давам иттерсеннәр иде дип телибез».

Беренче татар операсына нигез салучыларның игелекле эше, белгәнәбезчә, бүген дә уңышлы давам иттерелә.

Исмагыйль НИЛАЛОВ.

Үткән еллар кайтавазы

Үткәннән хатлар киләме? Саргаеп һәм теткәләнеп беткән берәр конвертны кулыңа алганда күңелендә гаят зур кызыксыну хисе уяна һәм син үзеңне еллар аша ерак үткәннәрдән килгән хатның беренче шаһите итеп сизә башлыйсың. Композитор Солтан Габәшинең ижатташы Александр Ключаревка язган хаты да шундый хисләр кузгатты. 1941 ел, 20 январь... Уфадан җибәрелгән әлегә хат С. Габәши хатынының туганы Рауза Абдуллинага адресланган...

Хат-хәбәрнең беренче юлларында ук композитор «Сания» һәм «Эшче» операларының язмышы белән кызыксына. һәрбер сүздә Казанны сагыну сизелеп тора. Ватаныбыз башкаласында үткәреләчәк Татар әдәбияты һәм сәнгате декадасына әзерләнүче ижатташлары янына кош булып кайтыр иде, әмма үзе дә җаваплы эш белән мәшгуль: бац корт дусларны шундый ук сынауга әзерләшә, «Саңгырау торна» балетын һәм «Ашказар» операсын тудыручыларга булыша...

Күңел жылысы белән өртелгән һәрбер сүздән сизелеп тора: композитор С. Габәши беренче татар милли операларын ижат итү өчен янып йөрүчеләрне һәрвакыт күз алдында тоты, аларны сагына, янәдән бергәләп эшләргә канатлана. Әлегә операларга карата бик тә ихтирамлы мөнәсәбәттә торган А. Ключаревның ярдәмчеллегә аны аерата сөендерә, Александр Сергеевичка ул киләчәктә дә таянырга өметләнә.

Матур муенсадагы мәрҗәннәрдәй бер-бер артлы тезелеп киткән сүз һәм җөмлеләр С. Габәшинең хатларны оста һәм эшлекле итеп яза белүен дә күрсәтә. Үткәннән кайтаваз... 1941 ел, 20 январь... Ә инде 1942 елның 8 январенда Солтан Хәсәнович вафат була. Булачак сәнгать бәйрәмнәрен дөһшәтле сугыш сөрәме томалый...

«Сания» операсын тудыруда һәм сәхнәләштерүдә катнашучылар. Утырганнар (иңнан сулга): Солтан Габәши, Газиз Әлмөхәмәтов, Василий Виноградов, Александр Литинин, Газиз Айдарский; басканнар: Әхәт Хисәмов, Галия Кайбицкая, Сара Садыйкова, Шәмсенур Вәлиева. 1926 ел.

Татар опера сәнгатенә нигез салуда үзеннән гаят зур өлеш керткән композитор Солтан Габәшинең югарыда телгә алынган хатын һәм «Сания» операсын ижат итүдә һәм сәхнәгә куюда катнашучыларның фоторәсемен журнал укучыларга тәкъдим итәм.

Тәһирә ТАМИНДАРОВА.

Безнең «Эшче» һәм «Саня» операларына, димәк ки, Василий Иванович¹ белән шәхсән үзәмә игътибарыгыз һәм игелекле мөнәсәбәтегез өчен тирән ихтирамымны һәм ихлас рәхмәтемне белдерәм.

Элегрәк ул миңа шул хакта язган иде: Сез аңа безнең операларның ноталарын эзләп килгәнсез, фрагментларын композиторлар конференциясендә күрсәтергә теләгәнсез.

Моннан тыш, ул Сезнең, гомумән, әлеге операларны торгызу турында тиешле кешеләр белән сөйләшүләр алып баруыгыз хакында да язды. Моңы ишетү шулкадәр күңелле булды, дәресең генә әйткәндә, бик тә тирән дулкынландырды, һәм мин Сезнең хакта уйлап мыйдым: «Онытмаска вәгъдә биргән иде һәм чыннан да мине онытмаган».

...Менә бүген мин Василий Ивановичтан хат алдым, анда ул түбәндәгеләрне хәбәр итә: «Эшче»не тикшерүгә багышланган киңәшмәнең беркетмәсе булуын белгәч, Сез, кече күңеллелек күрсәтеп, аны эзләгәнсез, дәрәсрәге, клиникага баргансыз һәм, беркетмәне алып, аны Динмөхәммәтовка² ...күрсәткәнсез һәм... сөйләшкәнсез. Моңың өчен Сезгә тагын бер мәртәбә ихлас рәхмәтемне белдерәм.»

Ә аннары ул болай дип яза «Динмөхәммәтов, интәш Ключарев аркылы, минем Сезгә хат язуюмны сораган, Сезне «Саня» операсының барлык нота материаллары белән Казанда күрергә теләвен әйтергә кушкан». Һәм хатны болай давам иттерә: «Динмөхәммәтов Сезнең Казанга килүегезнең әлеге рәсми булмасын, ягъни Татарстан республикасы хөкүмәте чакыруыннан тыш булуын да әйтте».

Мин, мөгаен, Казанга теләсә кайчан килә алырмын. Мәсьәлә бары шунда: миңа кайчан килү яхшырак? Мөгаен, килгән очракта Динмөхәммәтовның өйдә, ягъни Казанда булуы мөһим. Өстәвенә, Василий Ивановичның да, бәлкәм, клиникада ятмавы кирәктер.

Икенчедән, югарыда әйтелгән интәшләр белән сөйләшүләрнең кыскача гына эч-тәлеген һәм аларның нинди юнәлештә барганлыгын белү бик кызыклы булыр иде.

«Әлегә» сүзе бик тә кызыксындыра, ошбу сүз нәрсә аңлата? «Әлегә» сүзендә ниндидер киләсене аңлатучы мәгънә бар бит.

Ниһаять, бик беләсем килә: Сезнең ныклы ярдәмегезгә киләчәктә дә исәп тотарга буламы, шулай ук безгә ярдәм күрсәтерлек тагын берәр кеше табылырмы?

Мин беләм, каршы кешеләр шактый күп булачак... Әгәр безгә булышлык күрсәтүчеләрнең өстен чыгачагына, шул исәптән Сезнең ныклы ярдәмегезгә ышаныч булмаса, юкка маташырга, фәйдасызга көч түгәргә кирәкме икән, дип уйлыйм.

Менә шундый-шундый мәсьәләләр, шик-шөбһәләр һ. б. лар уңаеннан Сездән нинди дә булса җавап алырга теләр идем. Хат язү мәсьәләсендә Сезнең «ата ялкау» икән-легегезне дә беләм.

Динага һәм Сезнең улыгыгызга (минне гафу итәрдер, исемен инде онытырга да өлгердем) кайнар сәлам.

Сәлам һәм хөрмәт белән

Солтан Габәши.

¹ Виноградов В. И. (1874—1948) — «Саня» һәм «Эшче» опералары соавторы.

² Динмөхәммәтов Г. А. (1892—1951) — 1938 елдан ТАССР Верховный Советы Президиумы Председателе.

«ШҮРӘЛЕ»НЕҢ СӘХНӘЛӘШТЕРЕЛҮЕНӘ 40 ЕЛ ТУЛУГА КАРАТА

Мәскәү дәүләт консерваториясе профессоры Генрих Литинский 1939 елның 9 февралендә балетмейстер Гай Таһировка язган хатында «Шүрәле» балеты язылышына кагылышлы түбәндәге фикерләрен белдерә: «...Яруллин беренче картинаны төгәлләде, икенчесен дә тәмамларга жыена. Бию һәм сурәтлелек ягынан караганда, музыка бетен мактаулардан да өстен».

Бик күп талантларның ачылып китүенә шифалы йогынты ясаган күренекле профессор да үзенә шәкерт иҗат иткән балетның якин киләчәктә илебез культурасының бөек казанышына өвереләчәген, мегаен, тулысынча күзаллап җиткерә алмагандыр.

Чагыштырмача кыска вакытта танылып өлгергән «Шүрәле» композиторга алай ук җиңел бирелмәгән. Беренче сәхнә вариантын эшләү өчен авторларга жиде елдан артык вакыт кирәк булган. Балет либреттосының беренче вариантын, белгәнчә, Әхмәт Фәйзи 1938 ел ахырына төгәлли. Һәм композитор белән либреттист хореография буенча соавторлыкка Татар дәүләт опера театрына баш балетмейстер итеп билгеләнгән Гай Таһировны алырга карар кылалар.

Художество советы балетның әдәби нигезе мәсьәләсен тикшергәндә, Ә. Фәйзи либреттосының редакцияләнгән икенче вариантына туктала. Балет шундый прологтан башлана: кышкы кич, авыл өендә бер карчык җеп эрләп утыра һәм балаларга әкият сөйли. Әлеге әкияттә без кешеләрне кыткылап үтерергә омытулчы Шүрәлене дә, буранда адашкан бай белән аның кучере Былтырны да, сәләмә киёмле карт һәм аның кызы Бибине дә, алтын тарах белән чачен тарап утыручы Су анасын да, хәйләкәр Тазны да күрәбез. Спектакль шул ук авыл өе күренеше белән төгәлләнә. Балалар әкиятче әбигә рәхмәт әйтәләр... Аңлашылганча, либретто хикәяләү алымына корылган, һәм, әйтергә кирәк, анда социаль мотивларга шактый ук зур урын бирелә.

ВКП(б)ның Татарстан өлкә комитеты 1940 елның 30 августында «Мәскәүдә Татар сәнгате декадасын үткөрү турында» карар чыгара. Әлеге культура бәйрәменә хәзерләнү уңаеннан Мәскәү һәм Ленинградтан танылган хореографлар чакырыла. Алар арасында Петр Гусев, Леонид Яковсон һәм Андрей Лопухов та була.

«Шүрәле» балетын сәхнәләштерүне ике балетмейстерга тапшырырга ниятлilәр: беренче һәм өченче акты — Л. Яковсонга, икенче акты — Г. Таһировка. Әмма спектакльнәң әдәби нигезе Л. Яковсонга бик ук ошап бетми, һәм ул, өстәвенә, хореографик чишелешнәң бер кулдан башкарылуын алга сөрә. Һәм балетмейстер ашыгыч рәвештә либреттоны үзгәртеп эшләүгә керешә. Либреттода ул әкияти тылсымлылыкка ныграк басым ясарга һәм балетка тулаем лирик сулыш өергә омытла.

Билгеле, мондый үзгәрешләр музыкаль редактураны да яңартуға китерә, һәм Фәрит Яруллин балетын яңадан «сукалап» чыга, кыска гына вакыт эчендә титаник хезмәт башкара. Балет репетицияләре мехчылар клубының спорт залында үтә. Шулай итеп, туксанга якин артистны берләштергән балет труппасы тәзсирләндергеч һәм мавыктыргыч әкияти спектакль әзерли. Шүрәле партиясе Барый Әхтәмовка тапшырыла. Табигате буенча кызу характерлы, тыелгысыз темпераментлы булган әлеге артист образны иҗат итүдә аеруча түземлек күрсәтә: теге яки бу хәрәкәтне сәгәтләр бую «шомарта» һәм нәтиҗәдә күпләрнең күңеленә хуш килерлек казанышка ирешә. Ә Былтыр һәм Сөембикә партияләре Ленинградтан чакырылган ирле-хатынлы Г. Кумысников һәм Н. Балтачиева тарафыннан әзерләнә.

1941 ел, июнь... Ниһаят, «Шүрәле» балеты премьерасын күрсөтү вакыты килеп җитә, әмма күңелләргә сафландыручы музыка авазлары дәншәтле сугыш гөрелтесенә күмелә. Үзенә балет партитурасын чын мәгънәсендәгә фидакарлык белән язган Фәрит Яруллин, иҗат бәйрәменә килә алмыйча, сугыш кырына китеп бара.

Вакытлыча үзенең ишекләрен ябып торган опера театры 1942 елның язында гына эшчәнлеген җанландырып җибәрә. «Шүрәле»не элекке эшләнештә сәхнәгә чыгару турында әлеге сүз дә алып барылмый. Актерлар саны күзгә күренеп кыскара, алар бары тик бию күренешләрендә һәм музыкаль-драматик спектакльләрдә генә катнаша алалар. Балет остасы Г. Таһиров тарафыннан оештырылган студия әлеге «аягына» гына басып килә...

Шулай да 1944 ел башында балет труппасы «Шүрәле» буенча репетицияләр башлап җибәрә. Спектакльне беренче чыгана-жирлегенә якынайту өчен Г. Таһиров балет либреттосын тагын да камилләштерә. Әлеге вариантта Былтыр аучы түгел, ә утын әзерләүче егет буларак сурәтләнә. Либреттога «урман сарыгы»ның кулын кыстырып өчен ярык бүрәнә дә өстәлә...

1944 ел, октябрь... Театрның художество советында, нияять, «Шүрәле»нең эшләнган варианты кабул ителә. Әмма премьерә булмый, чөнки артистлар житми. Шулай ук театр декорация һәм костюмнар массәләсәндә дә мохтажлык кичерә. Бөек Ватан сугышы төгәлләнер алдыннан, ягъни 1945 елның 12 мартында гына тамашачылар беренче татар балетын күрү бәхетенә ирешәләр. Шушындай авыр чорда спектакль күрсәтүнең никадәр кыен булганыгын, могаен, шушы эшкә турыдан-туры кагылышлы кешеләр генә беләдер. Шулай да балет сәхнәгә күтәрелә. Опера театры хаклы рәвештә балет театрына да әверелә.

Спектакльнең беренче һәм өченче картиналары РСФСРның атказанган артисты Леонид Жуков тарафыннан куела. «Кызыл Татарстан» газетасында (1945 ел, 17 март) Ю. Виноградов мәкаләсәндә билгеләп үтелгәнчә, беренче акты уңышлы куелган дип санарга мөмкин. Хәрәкәтләр гади, буюда буталчылар күренми. Артистларның бердәм ансамбль булырга омтылуы сизелә. Шулай да кайбер чатакчылар да очрый. Боларның бөтенесе дә балет труппасының аз санлылыгыннан, профессиональ осталыкның житәрлек булмавыннан киләдер. Мәнә шундый сәбәпләрнең нәтижәсе өченче акт куелышында аеруча ачык сизелә: художество советы, рецензентлар тарафыннан аңа түбәнрәк бая бирелә. Беренчедән, әлегә актта вакыйгаларның әкияти серлеләге ничектер киметеләп күрсәтелә, икенчедән, спектакль финалы көчсезрәк килеп чыга. Былтыр белән Сөембикә адажиосында миллилек төсмерләре житенкерәми. Ә мәнә ТАССРның атказанган артисты Г. Таһиров тарафыннан куелган икенче картинада милли биюләр мул кертелгән. Балетмейстерның татар хореография фольклорын тирәнтен белүе сизелеп тора.

«Төп рольне — кыз-кош Сөембикә партиясен А. Гацулина ... техник яктан яхшы ук камилләккә ирешеп башкара», — дип язды «Красная Татария» газетасы (1945 ел, 31 март). Чыннан да, талантлы һәм хезмәт сөючән актриса әлегә образны зур җаваплылык тоеп гәүдәләндерә. Бу урында шуны әйтәп узу урынлы булыр: А. Гацулина балет сәхнәсенә 28 яшендә аяк баса һәм үзенә хезмәт сөючәнлегә, нык омтылышлылыгы нәтижәсәндә күренекле солистлар югарылыгына күтәрелә, татар балетының хатын-кыз актрисалары арасында беренчеләрдән булып, ТАССРның атказанган артисткасы исемен алуға ирешә.

Шулай ук беренче милли балетта Шүрәле һәм Былтыр ролләрен башкарган Барый Әхтәмөв белән Владимир Романюкка да мактаулы исемнәр бирелә. Шүрәлене уйнаган артист житезлегә һәм төрлө биюләрдә үзен табигий кыяфәттә тоту алуы белән аерылып торса, Былтыр образын иңат иткән актер үз герое дөньясында яши алуы белән сокландыра. Шунысын да искәртеп үтик, Б. Әхтәмөв балетка чагыштырмача соңрак килә. Әмма сәнгатькә мәхәббәт һәм хезмәт сөючәнлек күз алдында моңжиза ясый: Мәскәү хореография училищесын уңышлы тәмамлап эшли башлаганнан соң, Б. Әхтәмөв тиз арада татар балетының беренче күренекле солистлары рәтенә баса.

Беренче татар балеты, тулаем алганда, ничек кабул ителде? Әлегә сорауга җавап бер генә: «Шүрәле» балеты премьерасы татар культурасы тарихында аерым этапны билгеләүче күренекле вакыйгага әверелде. «Киләчәктә татар милли балетының чәчәк атачына без шикләнмибез». Премьера уңаеннан язылган мәкаләсәндә Ю. Виноградов әнә шундый ышаныч белдерде.

Һәм ул ялгышмады.

«Шүрәле» балетының икенче куелышы 1952 елда ГИТИСта диплом яклаучы Я. Брунак тарафыннан башкарылды. Спектакль тулысынча яңартыла. Әмма спектакльдә кайбер югалтуларга да юл куела. Кыргызстанның халык артистлары В. Власов һәм В. Фере тарафыннан эшләнган яңа оркестровкада, мәсәлән, Фәрит Яруллинга хас шигърилек күпмедер дәрәжәдә югала. (Әлегә вариантта тынлы уен коралларына зур урын бирелә, ә бу татар милли музыкасына бик үк хас түгел.) Спектакльнең хореографик чишелешендә уңышлы урыннар шактый булса да, спектакльдә режиссерның тиешле бөтенләккә ирешә алмавы сизелә.

Шүрәле партиясен берничә актер башкара: Барый Әхтәмөв, Рөстәм Садыков, Рөстәм Сафин... Аларның уены музыка белгечләре тарафыннан уңай бәяләнә. Шулай ук Былтыр роле дә (Әдһәм Нарыков) яхшы яктан билгеләп үтелә. Балет сөючеләр Бибкәйне дә яратып кабул итәләр. Театрда эшләү дәверендә бай тәҗрибә туплаган Анна Гацулина әлегә образда үзенә бөтен осталыгын күрсәтүгә ирешә. Иңагының чәчәк ату чорын кичерүче Нинель Юлтыева өчен әлегә балет аерым бер үсеш этабын билгеләүче спектакльгә әверелә.

Татар дәүләт опера һәм балет театры 1956 елның азында үзенә бүгенге мәһабәт бинасына күчә. Коллектив алдында киң мөмкинлекләр ачыла. Өстәвенә, тагын бер елдан Мәскәүдә Татар әдәбияты һәм сәнгәте декадасын үткөрү планлаштырыла. Шатлык өстенә шатлык! Шулай ук җаваплылык та арта. «Шүрәле»не яңарту бурычы көн тәртибенә куела. Декадада күрсәтеләчәк балетның яңа куелышын әзерләү ГИТИСны тәмамлаган балетмейстерлар Людмила Бордзиловская белән Шәймөхәммәт Байдәүләтовка тапшырыла.

1957 ел, 27 март... «Шүрәле»нең тагын бер премьерасы тамашачыларга тәкъдим ителә. Спектакль декадада зур уңыш казана. «Советская культура» газетасында (1957 ел, 30 май) балет премьерасына менә нинди бәя бирелә: «...Куючылар яшь хореографлар өчен авыр булган бурычны — классик хореография стилиндәге милли балетны сәхнәләштерү бурычын уңышлы башкарып чыкканнар... Тукай ижатының киң мәгънәдәге шигъриятен дә, Яруллин музыкасының кешелекле якты аһәңен дә, классик биюдә кристаллашкан халык хореографиясе байлыгын да алар бөтен тулылыгы белән ачып бирүгә ирешкәннәр...»

Төп партияләргә башкарган Салих Хәйруллин, Шамил Мифтахетдинов, Рөстәм Садыков, Әдһәм Нарыков, Нинель Юлтыева, Клара Янбулатова, Елена Потемкина һ.б.ларның уенына да үзәк матбугатта югары бәя бирелә, хореография чаралары ярдәмендә халык жанының сокландыргыч дәрәжәдә ачылуы асызыклап әйтелә, аерым алганда, массовый биюләргә образлылыгы, финал өлешенә уңышлы тегәлләнүе билгеләп үтелә.

Спектакльнең өлгә куелышы репертуардан төшмичә үнеч ел буге саклана. Шушы вакыт эчендә «балет мәктәбе»н бик күп артистлар үтә: Ревдәр Садыков, Сания Хәнтимерова, Рафаэль һәм Ренат Ибәтуллиннар, Роза Новицкая, Галина Калашникова... Тамашачы өлгә солистларның уенын яхшы хәтерли. Вакытлар уза тора. Петр Сперанскийның зур осталык белән эшләгән декорация һәм костюмнары туза башлый, мизансценадагы күп кенә нюанслар онытыла. Һәм 1969 елда балет труппасы «Шүрәле»нең Л. Якобсон редакциясендәгә үрнәгән сәхнәләштерелгә керешә. Спектакльне куя өчен Казанга Л. Якобсон ассистенты хореограф Юрий Дружинин чакырыла. Чираттагы яңа куелышка Ленинград варианты нигез итеп алына. Һәм менә премьерә кенә килеп җитә: 1970 ел, 28 февраль... Шушы көннән бирле балет театр репертуарынан төшми.

Кырык ел... Туганда ук үлемсез булып туган «Шүрәле» балеты дүрт дистә ел давамда инде берничә буын артистларга осталык мәктәбе вазифасын үтәде, традицияләргә уңышлы давам иттерү өчен игелекле жирлек булды. Милли хореографик репертуарны камилләштерү барышында композиторлар һәм балетмейстерлар нәкъ менә «Шүрәле»гә йөз тотып эшләделәр. Театрыбыз үткән данлы юлда ул маяктай янып тора, һәм, гомумән, татар балеты тарихында гына түгел, тулаем совет культурысының бөек казанышы булып санала. Одесса, Львов, Киев, Рига, Саратов, Горький, Ташкент, Уфа, Дүшәнбә, Новосибирск, Улан-Удэ, Тарту, Чиләбе, Алма-Ата... «Шүрәле» менә никадәр шәһәрләр театры сәхнәсенә күтәрелде. 1955 елда ул ССР Союзының Зур театры филиалында куелды. Шунысы да куанычлы: С. М. Киров исемендәгә Ленинград опера һәм балет театрында Л. Якобсон редакциясендә сәхнәләштерелгән «Шүрәле» 1951 елда СССР Дәүләт премиясенә лаек булды. Балетның Болгария, Монголия, Румыния, Албания театрларында уңышлы куелуы гомуми казанышка әверелгән әсәр белән горурлануыбызны бермә-бер арттыра. Татар халкының сөекле композиторы Фәрит Яруллин һәм шулай ук балетның төрле сәхнәләрдә яшәвен тәэмин иткән балетмейстерлар, актерлар, музыкантлар, художниклар ижатын данлый-данлай, үлемсез «Шүрәле» иксез-чиксез сәнгать дөньясында һаман да уңышлы тамаша кылуын давам иттерә.

Владимир ГОРШКОВ.

Галимнәр бер-берсенә охшашмаган кебек, аларның фәнгә килү юллары да төрлечә. Шул ук вакытта, чын галимнәр өчен зур уртаклык та хас. Ул — галим хезмәтенең актуальлеге, кирәклеге, төпчелеге.

Китап тарихының күренекле белгече, әдәбиятчы, филология фәннәре докторы Әбрар Кәримуллинның тормыш юлы һәм эшчәнлеге дә үзенчәлекле.

Язма културабыз, басма сүз һәм китапларыбыз тарихы хакында сүз чыкса, яисә шул өлкәләрдә берәр мәсьәләне ачыкларга теләсәк, без бүген аның монографик хезмәтләренә, яки махсус мәкаләләренә мөрәҗәғәт итәбез. Әйтик, беренче татар китабы кайчан һәм кайда, кем тарафыннан басылган? Татарлар үзләре китап басу эшенә кайчан тотынган? Кайсы елны күпме китап нәшер ителгән. Яисә, бездә көндәлек матбугат барлыкка килүдә кемнәр тырышлык күрсәтеп, кемнәрнең өметләре тормышка ашмыйча калган да кемнәр һәм ни өчен тарихи казанышларга ирешкән?..

Бу сорауларга җавап алырга теләсәк, без иң элек Әбрар Кәримуллинның 1971 елны Татарстан китап нәшриятында дөнья күргән «Татар китабы чыганагында» исемле зур монографиясен ачарга тиеш булабыз. Әгәр инде XIX йөзгә икенче яртысындагы татар китабының катлаулы язмышын, шулай ук XX гасыр башында китапчылыгыбыз ирешкән зур казанышларны төгәлрәк белергә теләсәк, аның «Реформадаң соңгы Россиядә татар китабы» (1983), «XX гасыр башы татар китабы» (1974) дип исемләнгән монографияләрен ачарга башлайбыз. Хезмәтләренең өчесе дә русча басылган, димәк, бөтенсоюз укучысына да ирешкән. Болардан тыш аның «Китап дөньясына сәяхәт» исемле 1979 елда дөнья күргән татарча популяр китабы һәм, бездәге басма сүз тарихын яктыртып, төрле җыентыкларда, журналларда басылган дистәләгән мәкаләләре бар. Алар арасында совет чорындагы татарча китапларга багышланган хезмәтләр дә шактый. Болары инде галимнең «1917—1932 елларда татар совет китабы» исемле хөзер язылып ята торган тагын бер зур хезмәтенең аерым өлешләре...

Әбрар Кәримуллин хезмәтләрендә татар китабының беренче адымнарыннан алып, аның Совет власте чорында чәчәк атуына кадәрге катлаулы һәм бай тарихы яктыртыла. Шул ук вакытта, бу хезмәтләренең моңарчы басылып чыккан китаплардан күчелеп, җыелып бирелгән компилятив күзәтүләр түгел, бәлки беренче кул чыганаclar — архив документлары — нигезендә тудырылган бөтенләй яңа һәм мәстәкыйль тикшеренүләр икәнлеген дә махсус күрсәтергә кирәк.

Галимнең эшчәнлеге, ул язган хезмәтләренә гыйльми җәмәгать хакында сүз барган чакта болай санап чыгулар һәм шулар нигезендә генә кискен нәтиҗәләр ясау белән чикләнәргә ярамый, әлбәттә. Хөкем гадел, нәтиҗә дөресрәк булсын өчен безгә галим биргән җимешләренә асылына үтеп керергә кирәк. Бер ук вакытта, мондый эшчәнлекне тудырган җитимәгый-тарихи шартларны, ниһаять, галимнең үз характерын да игътибар үзгәнә алу зарур. Шуңа күрә без дә сүзгә беркадәрә ерактаңрак башлайык.

Югары белемне Әбрар Кәримуллин 1948—1953 елларда Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегендә ала. Диплом яклауга ук аны университет каршындагы Фәни китапханәгә хезмәткә калдыралар. Әмма китапханә эшенә билгеләнгән бу яшь белгеч университетка килгәнчә ук зур тормыш мәктәбен уза — «таулар ашып, дәрәяләр кичеп» өлгәрә. 1941 елны Саба урта мәктәбен бетерүгә аның хезмәт юлы башлана: ул колхозда тракторчы ярдәмчесе, хисапчы, аннары укутучы булып эшли, ә 1943 елның башында, уңсигез яшь тулар-тулмас, үз ихтыяры белән фронтка китә. Гвардия рядовое минометчы Әбрар Кәримуллин дөһшәтле Курск дугасыннан алып, купсанлы канлы сугышларны уза-уза, Румыния, Венгрия җирләрен үтеп, Чехословакиянең башкаласы Прага шәһәрен аста итүдә катнаша. Европада сугышлар туктауга ук ул хезмәт иткән частьне Көнчыгышка җибәрәләр — япон самурайларына каршы сугыш давам итә. Губи чүлләрендәгә коточкыч «үлем үзәне», Хинган тауларындагы каты бәрелешләр... Өч тапкыр яралану, контузия алу...

Сугыш шартларында Коммунистлар партиясе сафына кергән фронтовик Кәримуллинның тыныч тормышы, 1947 елны демобилизацияләнгәннән соң, тагын икенче кырларында давам итә: башта ул Икшермә МТСында трактор бригадасының үчетчиге, аннары Саба районындагы «Ильич истәлегә» колхозының хисапчысы булып эшли. 1948 елны ул университетка килеп керә һәм, укунуы бетергәч, белгәнәбезчә, Фәни китапханәдә калдырыла. Башта өлкән китапханәче, бүлек мөдире, аннары директорның гыйльми эшләр бүенча урынбасары булып эшли.

Бер карауга аның тормыш юлы үз яшәтешләренә кенә әллә ни аерылмый: катлаулы шартларда да зур күтәрәнкелек белән узган шул ук үсмер чак, Бөек Ватан сугышының шул ук дөһшәтле, канлы юллары, Бөек җиңү, аннары, яраларны ябып, ертыкларны ямап дигәндәй, тагын тыныч тормышка кайту. Аның кордашлары, чордашлары өчен болар барысы да гадәти кебек...

Сүз аерым бер шәхес, үз каләмдәшләре арасында аерылып торган күренекле галим хакында гына түгел, бәлки илебез тарихына героик сәхифәләрне язып калдырган буынның бер вәкиле турында бара. Мәсәлән шулай киң итеп аңлаганда гына без фәнебезгә Әбрар Кәримуллин керткән өлешнең матди эчтәлеген дә, мәгънәви кыйммәтен дә төгәлрәк бәяләп, ул ирешкән казанышларның тарихи объектив сәбәпләрен дә күзаллау мөмкинлегенә ирешә алачакбыз.

Әбрар Кәримуллин китапханәгә килү белән андагы фәнни эшләр җанланып китә. Гомум оештыру мәсәләләреннән ул иң элек китапханәдәге кулъязмалар бүлеген тартипкә салуны, фәнни китапханәләрнең төп гыйльми бурычы булган төрле библиографик белешмәләр, күрсәткечләр төзүне җайга сала. Бу юлда үзе дә җиң сызганып эшкә тотына: 1957, 1958 елларда татар теле белеме буенча библиографик белешмәнең ике чыгарылышын бастыра, 1960 елда Казан дәүләт университетында якланган диссертацияләргә исемлеген дөньяга чыгара, аның катнашында төзелгән «Татарстан АССР тарихы» библиографиясе шул ук 1960 елда дөнья күрә, 1961 елда Муса Җәлил ижатын яктырткан белешмәсен бастыра (икенче басмасы 1976 елда дөнья күрә). Аның «Татар матур әдәбиятының библиографиясе. 1917—1960 еллар» исемле хезмәте 1961 дө, ә «Татар әдәбияты русча тәрҗемәдә. 1917—1960 еллар» дигән белешмәсе 1962 елда нәшер ителә. 1963 елны исә «СССР халыклары һәм чит ил әдәбиятлары татар телендә. 1917—1960 еллар» һәм «Татар әдәбияты: фольклор, әдәбият тарихы, әдәбият белеме 1917—1960 еллар» дигән ике хезмәте берьюлы укучыларга ирешә. Шушы елларда җыелган материаллар нигезендә берәз соңрак «Н. И. Лобачевский нәрсә укыган» һәм «1917—1967 елларда татар сәхнәсе» исемле белешмәләре барлыкка килә (икесә дә 1979 елны дөнья күрә). Болар өстенә Ә. Кәримуллин дистәгә якын персоналийләргә, ягъни аерым иҗатларга багышланган белешмәләргә авторы. Аларда, мәсәлән, Н. А. Ливанов, Н. Ф. Катанов, К. Насыйри, Накий Исанбат, Сибгат Хәким, Хәсан Туфан кебек галим һәм әдибләрнең тормыш юллары, иҗатлары яктыртыла.

Китапханәдә эшләгән елларда Ә. Кәримуллин шулай ук жирле һәм үзәк матбугат битләрендә татар язма культурасын, басма сүзен, узган һәм хәзерге әдәбиятын, ниһаят, Казан университеты китапханәсен, андагы шәрык кулъязмаларын пропагандалаган дистәдән артык мәкалә бастырып чыгара. Ул китапханәдә саклана торган татарча һәм русча язма мирасның тасвирламаларын булдыруга, аларны дөньяга чыгаруга да күп көч куя. Нәтиҗәдә аңарчы бөтенләй диарлек сурелеп калган бу мәһим юнәлеш яңадан җанланып китә: дүрт-биш ел эчендә дистәдән артык тасвирлама һәм белешмә барлыкка килә.

Казан дәүләт университеты каршындагы Фәнни китапханәдә 50—60 елларда гыйльми эшләрнең болай җанланып китүен бер Әбрар Кәримуллинга кайтарып калдыруым белән, бәлки, кайберәүләр тулысыңча килешмәс. Әлбәттә, алар да хаклы: чөнки, ул еллардагы безнең күп казанышларыбыз, сугыштан соң тыныч тормышка кайтуның, илебездә зур фәнни-мәдәни эшләр башкарырга матди мөмкинлекләр тууның нәтиҗәсе иде. Сугыштан җиңеп, тыныч хезмәтне сагынып кайткан баһадир буынның бирелеп эшләве дә истән чыкмаса тиеш. Ләкин теләсе кайда, теләсе нинди өлкәдә булсын, мәсәлән шартлар гына түгел, бәлки конкрет факторлар хәл кыла. Шундый конкрет факторларның мәһим өлешен кадрлар, димәк, аерым шәхесләр тәшкил итә. Шуңа күрә, ихтимал оппонентларыма биредә мәсәләнәң икенче ягына да күрсәтер идем: 1964 елны Әбрар Кәримуллин китапханәдән академик институтка китеп, икенчерәк юнәлештәге гыйльми-тикшеренү эшләренә бирелгәч, китапханәдә фәнни эшләр сүрелеп, хәтта бөтенләй сүнеп калды дип әйтерлек. Мәгәр безнең гомум мөмкинлегебез, гыйльми потенциалыбыз hiç тө кимемәгән иде... Димәк, гомум фразаларга таянып, конкрет факторларны истән чыгарырга ярамый икән.

Әбрар Кәримуллинның фәнни-оештыру өлкәсендәге эшчәнлегенә кагылгач, тагын бер моментка тукталып узу артык булмас.

Югарыда без аның китапханә профиленә хас фәнни-библиографик эшкә мавыгып тотынуын, аз вакыт эчендә дә зур казанышларга ирешүен аңладык. Бусы шулай. Әмма Кәримуллин, күпләрдән үзгә буларак, үзе мавыгу белән генә чикләнмичә, башкаларны да шул юнәлештәге эшләргә кызыктыру, җәлеп итү, хәтта эшләтә алу сәләтенә ия. Мәсәлән, ул, минем студент чакта ук иске язуюны яхшы укуымны белеп алгач, төрле чараларны күреп (хәтта матди яктан да кызыксындырып) «Шура» журналының библиографиясен төзеттерде. Ун ел дәвамында гәҗәп регулярлык белән аена ике мәртәбә чыгып барган искиткеч каршылыклы, бай эчтәлекле бу журналның 240 санын эзлекле рәвештә төгәл карап, һәр материалын җентекләп укуып чыгу минем өчен зур бер мәктәп булды. Шуңа күрә мин үземне библиография мәсәләләрендә хәзер Әбрар Кәримуллинның шәкерте дип исәпли алам...

Ватан сугышын баштан кичергән каты токим вәкиле яңа эштә дә үзенә урынын тиз тапты һәм кыска гына арада казанышларга иреште. Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтына күчүгә үк, институт планы буенча йөкләнгән

гыйльми бурычларны үтәүдән тыш, ул татар китабының тарихы өстендә эшли. Махсус аспирантурада, докторантурада укымаган килеш, кандидатлык һәм докторлык диссертацияләрен яза. Шул рәвешчә, югарыда исемнәре аталган өч махсус монография барлыкка килә.

Монографияларның «Татар китабы чыганагында» дип аталган беренчесендә безнең телдә китап басыла башлау тарихы тикшерелә. Автор мәсьәләгә киң килеп, ерак бабаларыбызда язу кулланыла башлаган чорлардан алып, гарәп язулы басма китапларның кыскача тарихын да яктырта. Шул рәвешчә, ул «татар китабы» дигән күренешнең тар милли жирлектә генә туган яңалык булмыйча, бәлки бөтен Европа һәм Россия масштабында барган гомум мәдәни казанышлар нәтижәсе дә икәнлеген күрсәтә. Мәсьәләне караган чакта галим аңар хәтле фәнни хәрәкәттә булмаган яңа фактларны җәлеп итә һәм үз фикерләрен атрафлап раслый.

Татарча китап басыла башлау тарихын ачыклау белән генә дә чикләнми автор: хезмәттә «милли китап» дигән катлаулы һәм каршылыклы төшенчәгә фәнни билгеләмә бирелә. Хикмәт шунда ки, Ә. Кәримуллинның бу хезмәтенә хәтле фәнни әдәбиятта язма милли әсәр белән язма милли китап дигән ике мөстәкыйль төшенчәне үзара дәлиллә һәм гадел рәвештә аеру юк иде әле. Шуңа күрә әсәр турында уйлап, китап турындагы мәгълүматларны җәлеп итү, яисә китап барлыкка килгән жирлектән генә чыгып, әсәрнең милли йөзен «ачыкларга» омтылу фактлары шактый булды. Каләмдә-шебез менә шушы буталып беткән мәсьәләгә аныклык кертте һәм галимнең бу фикере хәзер СССРдагы күпчелек китап белгечләре тарафыннан кабул да кыланды.

Автор үз хезмәтендә, татар китабы барлыкка килүнең гомум мәсьәләләрен караудан тыш, XIX гасырның 60 елларына кадәр кайда һәм кайсы типографиядә күпме китап басылуны да ачыклай.

Хезмәтнең бүгенге гыйльми тормышыбызда гына түгел, бәлки гомумән китап тарихы фәне өчен дә шактый мөһим яңалык икәнлеген махсус искәртү артык булмас. Монография хакында бездә генә түгел, чит илләрдә дә рецензияләр чыгу, аның хакта жылы фикерләр әйтелү шуны расласа кирәк.

Галимнең моннан соң чыккан хезмәте, ягъни «XX гасыр башы татар китабы» дигән монографиясе безне гасыр башындагы китапларыбыз дөньясына алып керә. Аннан без Казанда һәм башка шәһәрләрдә нинди типографияләрдә нисхәтле китап басылуын, 1905 елгы революциянең бу өлкәдәгә әһәмиятен, нисхәтле китап култырабыз үсүдә аерым типографиялар, конкрет шәхесләр нинди өлеш көртүен күрәбез. Бер уңайдан автор патша цензурасының татар китабы өлкәсендәгә политикасын, шул политика үзе кичкәргән үзгәрүләрен, шулай ук китап сәүдәсе мәсьәләләрен дә җентекләп тикшерә. Хезмәтнең документаль нигезенә, күтәрел чыккан проблемаларның әһәмиятенә, хәл кылыну сыйфатына игътибар иткән күренекле совет китап белгече, СССР Фәннәр академиясенең член-корреспонденты профессор А. А. Сидоров үзенчә кереш сүзендә монографиянең гомумән милли китаплар тарихын өйрәнү юлында башкаларга да үрнәк булырлык югары дәрәжәдә торуын әйтә.

Әгәр анализланган бу ике китапта XIX гасырның 60-елларына кадәр һәм XX йөз башындагы татар китабы тарихы күзәтелсә, 1983 елда нәшер ителгән өченче монографиядә шул ике дәвер арасындагы «бушлык» тутырыла, ягъни XIX гасырның икенче яртысындагы татар китабы язмышы карала. «Реформадан соңгы Россиядә татар китабы» дип исемләнгән хезмәтнең дә автор бай архив материаллары нигезендә Казан һәм башка шәһәрләрдә китап басу эшенең ничек барганлыгын, бу юнәлештә һәр матбага, һәр нәшриятның нәрсә эшләп, китап култырабыз үсүгә нинди өлеш көртүен тәфсилләп тасвирлый. Юл уңаенда галим элекрәк яшәп килгән төгәлсезлекләрен дә бетерә бара. Мәсәлән, моңарчы без татарча китаплар бастыру белән шөгыльләнгән әллә нинди бер «Күкүбин типографиясе» булу хакында иске китаплардагы фирма мәгълүматларынан белә идек. Кем ул, күпме китап бастырган аның матбагасы? Баксак, Әбрарның аныклавы буенча, без ул матбагачының фамилиясен дә дерес язмыйбыз икән. Чынлыкта, 33 ел давамыйнда 465 татар китабы бастырып чыгарган әлегә Алабуга сәүдәгәренә чын исем-фамилиясе Николай Петрович Коковин икән.

«Татар китабының цензурасы» дип аталган икенче бүлек патша чиновникларының милли китапларга каршы алып барган көрәшенең тарихын шактый төгәл күзалларга ярдәм итә. Крепостнойлыкка каршы халык хәрәкәте киң колач җәйгән чорда патша ялчыларының шовинизм, фанатик христианлык идеологиясенә туры килә алмаган милли китапларны ничек эзәрлекләве хакында элек тә беркадәрә белә идек. Әмма Ә. Кәримуллинның тикшеренүләре безнең бу өлкәдәгә белембезне тагы да баета, тирәнәйтә төшә. Карагруһ чиновниклар, миссионерлар XIX гасырның икенче яртысында татар култырамына, татар китабына каршы һәүжүмнәрен аерата кискенәйтәләр. Чөнки алар татар култырамын бугазларына аркылы яткан сөяк шикелле кабул итәләр. һәм ул

карагүһләр, иң элек дөньяви китапларны каныгып эзәрлеклиләр, ә дини-клерикаль әсәрләрнең күпләп басылуына бармак аша карыйлар. Бу аңлаешлы: патша самодержавие өчен рус булмаган милләтләрнең дини йомыклыгына караганда, дөньяви прогрессларны куркынычрак иде. Чөнки дөньяви жәһәттән алга киткән халыклар социаль-иҗтимагый азатлык өчен дә көрәшкә тизрәк өлгөрәләр иде. Димәк, монографияда китерелгән яңа мәгълүматлар китап өлкәсендәге патша хөкүмәте алып барган эзлекле сәясәтнең социаль нигезләрен аңларга ярдәм итә икән.

Китапның өченче бүлегендә китерелгән мәгълүматлар, жөмләдән китап бастыру буенча кадрлар житештерү мәсьәләсе, татарлар арасынан күренекле матбагачылар житлеген аныклау белән бергә, рус белгечләренең дә татар китабын үстерүгә зур өлеш кертүен киң күрсәтә. Бу исә хезмәтнең кыйммәтен тагы да арттыра төшә. Чөнки әлеге мәгълүматлар илдә барган көрәшкә, элекке буржуаз тарихчылар бозып күрсәткәнчә, диннәр һәм мәдәниятләр арасындагы бәрелеш кенә түгел, бәлки асылда сыйныфлар арасындагы социаль-иҗтимагый прогресс өчен катлаулы сугыш икәнлеген тагын бер кат исбатлый.

Татар көндәлек матбугатын булдыру өчен көрәшкә багышланган дүртенче бүлек аерта бер мавыгу белән язылган. Андагы материаллар белән танышкан, моңарчы безнең бу өлкәдә дә шактый сай йөзгәнлегебез ачыла.

Кыскасы, кайсы яктан алып карасаң да, анализлана торган өченче китап, авторның башка ике монографиясе кебек үк, документаль нигезе буенча да, фәнни эшләнеш дәрәжәсе белән дә татар китабы тарихын өйрәнүдәгә зур казанышларның берсен, хәтта иң мөһим өлешен тәшкил итә. Шуңа күрә бу монографиягә СССР Педагогика фәннәре академиясенең академигы Мирза Мөхмүтов тарафыннан бирелгән югары бәя белән («Казан утлары», 1984, 6 сан) тулысынча килешергә кирәк.

Әбрар Кәримуллинның бу өч монографиясендә татар китабының Октябрь революциясенә кадәр тарихы буйдан-буйга, фактик төгәл һәм фәнни тирән яктырыла. Татар китабы тарихы буенча моңарчы бездә Әбрар Кәримуллин кадәр эзлекле һәм нәтиҗәле эшләгән бер кеше дә булмаган иде әле.

Тагын шуңа да тукталып узыйк: фән өлкәсендә бәхәсләр галимнәрнең бер-берсен тәнкыйтләве, төзәтүе киң таралган күренеш. Чөнки фәнни прогресс бервакытта да бәхәссез, тәнкыйтсез бара алмый. Шул ук вакытта бер-ике тәнкыйт сүзе өчен дустан дошманга әверелгән танышлар да очрый. Фәнни фикер алышуны шәхси конфликтка әйләндермәүче галимнәр дә бер. Әнә шул, икенче төр каләмдәшләремнең берсе, һичшиксез, Әбрар Кәримуллин.

Безнең танышу кызык кына бер вакыйгадан башланып киткән иде. 1958 елның октябры аенда булды бу. Әле университетта укый гына башлаган студент килеш, мин Сәгыйть Рәмиевнең революциягә кадәр чыккан бер китабын югалткан идем. Күңелсез хәлдән ничек котылу өчен киңәш сорарга теләп, китапханә дирекциясенә кердем. Хәбәрне ишетүгә үк, директор урынбасары борчыла башлады:

— Теләсәгез нишләгез, әмма шул китапның нәкъ үзен табыгыз!

Гаепле булуыма карамастан, мин дә, тавышымны күтәрә-күтәрә, бәладан котылу юлын эзләдем...

Соңрак үзем актив хезмәттәшлек иткән мәшһүр Фәнни китапханә һәм аның игелекле житекчеләреннән берсе белән якыннан танышуым шулай башланып китте... Менә шуннан бирле Әбрар Кәримуллин белән «бәхәсләребез» һаман давам итә. Кайбер мәсьәләләр буенча без тиз аңлашабыз, бер фикергә киләбез, икенчеләре буенча каршы позициядә кала бирәбез... Ләкин бер вакытта да безнең арадагы фәнни бәхәс шәхси бозылышу түбәнлегенә төшмәде.

Әйе, бәхәсле ситуациялар була. Күпләр мондый хәлдән соң күңелсез пассивлыкка биреләләр, кайберәүләр әрептәшләрнең гаепләрен табып юаныч эзлиләр... Әбрар Кәримуллин исә, минем аңлавымча мондый чакларында тагын архивлардан җыелган күчермәләренә күмелә, библиографик картотекасына чума. Чөнки аның китап артыннан китап язуюн, хезмәт артыннан хезмәт тудыра торуюн башкача аңлавы мөмкин түгел. Киресенчә булган хәлдә, без хәзер горуранлып санып торган егермедән артык китап (жөмләдән фундаменталь монографиялар!) һәм ике йөз иллөгә якын фәнни мәкаләләрнең барлыкка килүен аңлавы да аялтуы да кыен.

Сугыш ветераны, фәннәр докторы, культурист тарихын өйрәнүдә иң актив эшләүче галимнәребезнең берсе, тирихка кереп калачак чын фундаменталь хезмәтләр авторы Әбрар Кәримуллинга сүзсезнең соңында: Алдагы эшчәнлегең дә мул жимеш бирсен, тырыш замандаш! — диясе килә.

Миркасыйм ГОСМАНОВ,
тарих фәннәре докторы, профессор.

Соңгы уйнау

Пенсияға чыгып, озак вакытлар узгач, атаклы музыкант Фэйзи Биккининны телевизион тапшыруга чакыралар. Салих Сәйдәшевкә багышланган бу тапшыруда Фэйзи ага гармунда ике көй уйнарга тиеш була. Соңгы вакытларда Ф. Биккинин сәхнәгә чыккач, бар белгән көйләрен уйнап бетермичә туктамый торган була. Карт музыкантның бу гадәтен белгән режиссер телевизион тапшыру алдыннан ныклап кисәтә:

— Фэйзи абый, безгә вакыт аз бирелгән, бер минут арттырсак та, безне «суячаклар»! Зинһар, ике генә көй уйнагыз, ярыймы!

Фэйзи ага риза була. Репетиция вакытында ул ике генә көй уйный. Турыдан-туры эфирга чыккач, музыкант Сәйдәш белән булган вакытлары турында озаклап сөйли һәм бер-бер артлы Сәйдәш көйләрен уйнарга тотына. Сәйдәш көйләре беткәч, халык көйләре башлана. Режиссер ярдәмчеләре Фэйзи агага ыслап та карыйлар, кул хәрәкәтләре белән сәгәтыләренә күрсәтеп, вакыт беткәнлеген белгертергә телиләр — юк, Фэйзи Биккинин тапшыру өчен бирелгән бөтен вакытны ала, кирәгеннән артык уйный да уйный. Микрофонны борып, тапшыруны туктаткач та, Фэйзи абый һаман уйный әле.

Ачуы чыккан режиссер Ф. Биккиningа:

— Әй, Фэйзи абый! Суйдыгыз, пычаксыз суйдыгыз! — дигәч, олы музыкант уйнаудан туктап:

— Син, энем, культуралы кеше булсаң, көйне бүлдермә! — дигән. — Уйнап бетергәнне көт. Намазны боздыруга ярамаган кебек, уйный башлаган көйне дә өзәргә ярамый. Балки бу минем соңгы уйнавымдыр, энем. Бер чыккач, уйнап калыйм, дидем.

Чыннан да, шуннан соң озак та узмый, атаклы гармунчы Фэйзи Биккинин дөнья куя.

Ябышмаган сакал

СССРның халык артисты Габдулла Шамуков үжәт шахматчы иде. Бер уйный башласа, сәхнәгә чыгарга да оныткалый торган иде. Бервакыт шулай онытылып, ул чыгышына сонга кала. Шамуковны эткәләп диярлек сәхнәгә чыгаралар. Ләкин ул сакалын ябыштырып өлгермәгән була. Габдулла ага Шамуков сакалын бер кулы белән тотып, иягенә терәгән дә, сәхнә буйлап йөгереп йөри икән. Моңы күргәч, артистлар көлә дә башлый, эмма Г. Шамуков ролен әйбәтләп уйнап чыга, хәтта тамашачы һични белми кала. Сәхнә артына чыккач, артистлар сорый:

— Габдулла абый, сез нигә гел сакалыгызны тотып уйнадыгыз?

— Һәр мөзмин мөселманның бер тотам сакалы булырга тиеш, ди китап. Минекә бер тотамга життеме икән, дип үлчәп карадым! — дигән карт актер.

«Кызыклы хәлләр»не журнал
өчен Р. Батулла әзерләде.

Чувашияда Татарстан АССР әдәбияты һәм сәнгате көннәре

ЮЛДАШЛАР БЕЛӘН ОЧРАШУ

Тугандаш республикаларның культура багланышын ныгытуда бер чара буларак әдәбият һәм сәнгат көннәрен уздыру сонгы елларда аеруча матур традициягә әйләнгән. Моннан берничә ел элек Каракалпакстан белән шундый уртақ бәйрәм булган иде. Узган ел Чувашияда татар әдәбияты көннәре оештырылды.

Быел 10—14 июньда ут күршебез Чувашия жирендә Татарстан АССР әдәбияты һәм сәнгате көннәре булып үтте. Анда 400 дән артык әдәбият һәм сәнгат вәкиле: күренекле әдипләр, артистлар, композиторлар, рәссамнар, хезмәт алдынгылары катнашты.

9 июньда автобусларга утырып килгән кунакларны Татарстан белән Чувашия чигендәге Козловка районының партия, совет, комсомол оешмалары житәкчеләре, хезмәт ияләре, үзешчән сәнгат коллективлары, мәктәп балалары или-тоз, чәчәк бәйләмнәре белән каршылады. Дуслык турында жылы сүзләр, русча, чувашча, татарча жырлар янгырады.

Чабаксарның «Россия» кунакханәсе янында да шундый ук тантаналы каршылау булды. Биредә котлау-саламлау сүзләре белән Чувашия АССР Министрлар Советы Председателе урынбасары Н. И. Викторов һәм КПССның Татарстан өлкә комитеты культура бүлгә мөдире Д. Х. Зарипова чыктылар.

Ул көнне Татарстан әдәбияты һәм сәнгате көннәрендә катнашучылар Гражданиннар сугышының легендар гөрое В. И. Чапаев музейен, «Зур Идел» күргәзмәсен, Чувашия дәүләт сәнгате музейен тамаша кылдылар.

10 июньда дуслык бәйрәмендә катнашучылар кулбашчыбыз В. И. Ленин һайкаленә һәм Сугышчан дан монументына чәчәкләр куйдылар.

КПСС ӨЛКӘ КОМИТЕТЫНДА КАБУЛ ИТУ

9 июньда КПССның Чувашия өлкә комитеты бюросы члены, ЧАССР Верховный Советы президиумы Председателе А. П. Петров Татарстан АССР әдәбияты һәм сәнгате көннәрендә катнашу өчен килгән Татарстан делегациясен кабул итте. Ул кунакларны Чувашия хезмәт ияләренә хужалык һәм культура төзелешендә ирешкән уңышлары, партиянен XXVI съезды, КПСС Узәк Комитетынын аниан сонгы Пленумнары куйган социаль-экономик бурычларны үтәүнең барышы белән таныштырды.

КПССның Татарстан өлкә комитеты секретаре, делегация житәкчесе Р. К. Беляев, жылы кабул иткән өчен, ТАССР делегация-се исемненн чын күнелдән рәхмәт белдерде һәм партиянен Чувашия өлкә комитетына В. И. Ульянов-Ленин скульптурасын бүләк итте.

Бу очрашуда Чувашия АССР Министрлар Советы Председателе Л. П. Прокопьев, КПССның Чувашия өлкә комитеты секретарьлары Г. П. Ковалев, А. М. Леонтьев, Л. Я. Тяггов, КПССның Чабаксар шәһәр комитеты беренче секретаре Ю. И. Моляков, ТАССР Министрлар Советы Председателенең беренче урынбасары М. Х. Хәсанов, Татарстан АССР Верховный Советы Президиумы Секретаре Д. С. Дәүләтшина һ. б. партия, совет, жәмәгәт оешмалары житәкчеләре, әдәбият һәм сәнгат эшлеклеләре, хезмәт коллективлары вәкилләре катнашты.

ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТ КӨННӘРЕН АЧУ ТАНТАНАСЫ

10 июньда К. Иванов исемендәге Чуваш академия драма театрында татар әдәбияты һәм сәнгате көннәрен тантаналы ачу булды. Биредә Чувашиянең хезмәт коллективлары вәкилләре, язучылар, рәссамнар, композиторлар, артистлар, укучы яшьләр килгән иде.

Тантаналы кичәне кереш сүз белән Чувашия АССР Министрлар Советы Председателе Л. П. Прокопьев ачты. Аниары КПССның Чувашия өлкә комитеты секретаре Л. Я. Тяггов чыгыш ясады. Ул безнең культуралар элемтәсенә күптәнге һәм данлы тарихы турында сөйләде. Без Казанны хаклы рәвештә чуваш культурасынын бишеге дип саныйбыз, диде ул. Анда 1906 елда беренче чуваш демократик газетасы «Хыпар» чыга башлады. Ә 1918 елда чуваш милли драма театры төзелде. Чуваш профессиональ сынлы сәнгатенә нигез салучылар М. Спиридонов һәм Н. Сверчков Казан художество мәктәбендә белем алдылар. Пролетариат шагыйре Д. Семенов Казанда революцион чыныгу узды.

Жавап сүзе белән Татарстан АССР делегациясе житәкчесе, КПССның Татарстан өлкә комитеты секретаре Р. К. Беляев чыкты. Ул партиянен Татарстан өлкә комитеты, ТАССР Верховный Советы Президиумы һәм Министрлар Советы, республикабызнын барлык хезмәт ияләре исемненн Чувашия АССР эшчеләренә, колхозчыларына, интеллигенциясенә кайнар салам тапшырды.

һәм күпмилләтле социалистик Ватаныбыз файдасына аларга яңа уңышлар теләде. Чувашиядә Татарстан АССР әдәбияты һәм сәнгате көннәрен үткәру культура эшлекләре һәм безнең республиканың барлык хезмәт ияләре тарафыннан зур рухлану белән каршыланды, диде Р. К. Беляев. Бу уртақ байрамның В. И. Ленинның тууына 115 ел, гитлерчылар фашизмын Жинүгә 40 ел тулган елда, КПССның XXVII съездына әзерләнү елында КПСС Үзәк Комитетының апрель (1985 ел) Пленумы карарлары тудырган югары политик һәм хезмәт активлығы шартларында узуы аның әһәмиәтен тағын да арттыра.

Татар һәм чуваш халыклары дуслыгы билгесе итеп, Р. К. Беляев ТАССР хезмәт ияләре исеменнән Чувашия АССР житақчеләренә исталек бүләге — Коммунистлар партиясенә һәм Совет дәүләтенә нигез салган В. И. Ленин портреты чигелгән келәм тапшырды.

Тантаналы кичәдә Чабаксар промышленность тракторлары заводы слесарь-жыючысы А. И. Кудрявцев, ТАССР Язучылар союзы идарәсе председателе, РСФСРның атказанган сәнгать эшлеклесе Т. А. Миңнуллин, ЧАССРның Яльчик районы, «Победа» колхозы бригадир, Социалистик Хезмәт Герое Н. И. Панкратов, Казан «Органик синтез» производство берләшмәсе аппаратчысы, РСФСР Верховный Советы депутаты, Социалистик Хезмәт Герое Л. Е. Смирнова, К. Иванов исемендәге Хезмәт Кызыл Байрагы орденлы чуваш дәүләт академия драма театры артисткасы, СССРның халык артисткасы В. К. Кузьмина иптәшләр чыгыш ясады.

Бу кичә Татарстан АССРның сәнгать осталары катнашында зур концерт белән таммланды. Анда Бөтенсоюз һәм Бөтенроссия конкурслары лауреаты, ТАССРның Г. Тукай исемендәге Дәүләт филармониясе симфоник оркестры, Бөтенсоюз һәм Бөтенроссия смотрлары лауреаты ТАССРның Жыр һәм бию ансамбле, Казан дәүләт культура институтының халык уен кораллары оркестры, РСФСРның халык артистлары И. Шакиров, Р. Ибраһимов, РСФСРның атказанган артисты, ТАССРның халык артисты Ю. Борисенко, РСФСРның атказанган артисткасы Р. Мифтахова, ТАССРның халык артистлары З. Сәнгатуллина, Х. Бигичев һ. б. катнашты.

Тантаналы кичәдә КПССның Чувашия өлкә комитеты бюросы членнары һәм членлыкка кандидатлар, Татарстан АССР Министрлар Советы Председателенә беренче урынбасары М. Х. Хәсәнов, ТАССР Верховный Советы Президиумы Секретаре Д. С. Дәүләтшина, КПССның Татарстан өлкә комитеты культура бүлегә мөдире Д. Х. Зарипова иптәшләр булды.

ДУСЛЫК ТЕЛЕНДӘ АңЛАШУ

Татарстан әдәбияты һәм сәнгате көннәрендә катнашучылар 11 июньдә дүрт группа бүленеп, Чувашия районнарына чыгып киттеләр. Һәр группада язучылар, шагыйрьләр, артистлар, рәссамнар һәм эшчеләр сыйныфы вәкилләре — Социалистик Хезмәт Геройлары бар. ТАССРның халык артисты

Р. Салаватов житақчелегендәге ТАССР Дәүләт симфоник оркестры, ТАССРның атказанган сәнгать эшлеклесе Л. Кустабәева житақчелегендәге Татарстан Дәүләт жыр һәм бию ансамбле, Россия Федерациясенен халык артистлары И. Шакиров һәм Р. Ибраһимов Чабаксар театрларында, культура сарайларында һәм йортларында чыгышлар ясады.

Чувашиянең Комсомол районы, «Алга» колхозы хезмәт ияләре ТАССРның атказанган сәнгать эшлеклесе Ш. Монасыпов житақчелегендәге Казан дәүләт консерваториясе квартиратының чыгышларын яратып тыңладылар. Бу группадагы танылган нефтьче, Социалистик Хезмәт Герое Д. Нуретдинов, ТАССРның халык артисткасы, Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты жырчы З. Сәнгатуллина, шагыйрьләр Ш. Галиев, Р. Харис, язучылар А. Әхмәдуллин, Р. Хәминд һ. б. чыгышлары да тамашачыларны сөендерде.

ТАССРның культура эшлеклеләрен Чувашиянең Янтик районында да кунакчыл каршыладылар. Татарстан сәнгать осталарының чыгышларынан тыш (биредә алар терлекчелек алдынгыларының район слетында катнашучылар өчен зур концерт бирделәр), Татарстанның Апас районы вәкилләре Янтик районы хезмәт ияләре белән социалистик ярыш договоры төзеделәр.

КПССның Казан шәһәре Бауман райкомы беренче секретаре В. Н. Липужина житақчелегендәге группа республиканың инерак почмагындагы Шомырыш, Батыр һәм Яльчик районнарында очрашулар уздырып, халыкка культура хезмәте күрсәтте. Очрашуларда колхоз, совхоз эшчәннәре, сугыш һәм хезмәт ветераннары, укучы балалар Казан «Органик синтез» берләшмәсе аппаратчысы, Социалистик Хезмәт Герое Л. Е. Смирнова чыгышын, Татарстан Язучылар союзы идарәсе председателе, драматург Т. Миңнуллин, шагыйрьләрдән Н. Дәүли, И. Юзеев, Ә. Баянов, Р. Гатауллин, Ш. Маннанов, прозаик М. Маликова чыгышларын, ТАССР һәм ККАССРның халык артисткасы В. Гыйззатуллина, ТАССРның атказанган артисты М. Галиев, яшь жырчы М. Сәнгатуллин һ. б. жырлауларын, Г. Тукай исемендәге Татар дәүләт филармониясең солист-вокалисты М. Спецлозның концертларны алып баруын яратып кабул ителәр. Бу очрашуларда композиторлардан РСФСРның М. Глинка исемендәге премиясе лауреаты, РСФСРның атказанган сәнгать эшлеклесе Ф. Әхмәтов, Б. Трубин, СССРның халык художнигы Х. Якупов, РСФСРның атказанган художнигы, Татарстан АССРның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты Ә. Тумашев һ. б. үзләренә киләчәк ижатлары өчен зур илһамлану алдылар. Татарстаннан килгән кунакларның бу төркеме 13 июньдә Яльчик районының Ленин орденлы «Победа» колхозы халкының сабантуенда (чувашча — агатуй) катнашып, меңгә яқын тамашачыга концерт бирде.

Татарстан АССР әдәбияты һәм сәнгате көннәрендә катнашучыларның ТАССР культура министрлы М. М. Тайшев, КПССның Казан шәһәр комитеты секретаре Ф. Г. Зиятдинова, профсоюзларның Татарстан өлкә

советы секретаре Р. З. Баһаветдинова жиктәчелегендәге группалары Чувашиянең Ядрин, Цивильск, Красноармейское, Урмай, Маринск-Посад. Яңа Чабаксар, Комсомол, Янтик, Канаш һ. б. районнарында хезмәт ияләре белән очрашулар уздырдылар, басуларда һәм Культура сарайларында очрашып, туганнарча аралаштылар, үзләренек осталыкларын күрсәттеләр. Бу очрашуларда композиторлардан РСФСРның халык артисты, Дәүләт премияләре лауреаты Р. Яхин, Татарстан Композиторлар союзы идарәсе председатели, ТАССР һәм ККАССРның атказанган сәнгать эшлеклесе, Татарстан комсомолының М. Жәлил исемендәге премиясе лауреаты М. Яруллин, Татарстан комсомолының М. Жәлил исемендәге премиясе лауреаты Р. Абдуллин һәм М. Латыпов, жырчылардан ТАССРның халык артистлары З. Сәхәбиева, Н. Теркулова, Р. Ибраһимова, ТАССРның атказанган артистлары З. Нурмөхәмәтов, Г. Гыйниятова, жырчы И. Биктаһиров, шагыйрьләрдән Р. Фәйзуллин, Р. Миңнуллин, Р. Вәлиев, Р. Зәйдуллин, прозаиклардан Л. Ихсанова, Р. Мөхәмәдиев, М. Мәһдиев, драматурглардан Р. Хәмид, Ә. Гаффар һ. б. чыгышы тамашачылар күңеленә куш килде.

Татарстан әдәбияты һәм сәнгате көннәрендә катнашучылардан бер төркем 13 июнь көнне ике тапкыр Советлар Союзы Герое, СССРның очучу-космонавты А. Г. Николаевның туган жирендә — Маринск-Посад районының Шершелы авылында булды. Биредә клуб янына алдан ук жыйелган халык төркеме һәм Татарстан культура осталары Геройның бронза бюсты янындагы мөйдәндә очраштылар. Артистлар һәм тамашачылар бергәләп биеләр, жырладылар. Концерт татар һәм чуваш халыкларының бердәмлек символына айланды.

Чувашия АССРда Татарстан әдәбияты һәм сәнгате көннәрендә катнашучыларның Маринск-Посад районында йөргән группасы белән бергә Татарстан делегациясе жетәкчесе — КПСС өлкә комитеты секретаре Р. К. Беляев, ТАССР Министрлар Советы Председателенек беренче урынбасары М. Х. Хасанов, КПССның Чувашия өлкә комитеты секретаре Л. Я. Тяглов, Чувашия АССР Министрлар Советы Председателе урынбасары Н. И. Викторов булды.

УТ КҮРШЕЛӘР БЕЛӘН КУЛЬТУРА БАГЛАНЫШЛАРЫ

Чувашиядә татар әдәбияты һәм сәнгате көннәрендә ике республиканың әдипләре һәм галимнәре катнашында фәһми конференция булды. Ул әдәбиятларыбыз арасындагы багланышлар һәм заманчалык проблемасына багышланды. Фикер алышуда катнашкан чуваш әдипләре А. Емельянов, Н. Дедушкин, Н. Иванов, Г. Юмарт татар әдәбиятының чуваш әдәбиятына бәрәкәтле йогынтысы турында сөйләделәр. Татарстан кунаклары — Т. Миңнуллин, А. Әхмәдуллин, Р. Мөхәмәдиев һәм М. Мәһдиев чуваш әдәбияты ирешкән уңышларга анализ ясадылар, үзара ара-

лашып ижат итүнең яңа перспективалары хакында сүз алып бардылар. Чыгышларда Г. Тукай һәм К. Иванов, Н. Такташ һәм П. Хузангай, Я. Ухсай һәм С. Хәким, А. Емельянов һәм В. Нуруллин, Р. Фәйзуллин һәм Ю. Семедер, Р. Миңнуллин һәм Р. Сәрби ижатлары арасындагы охшашлык һәм үзгәрешләр бәйләнешләр кызыклы мисаллар белән күрсәтелде.

Конференциядә бүгенге чуваш әдәбиятында тарихи һәм тарихи-революцион теманы үзләштерүнең нык активлашуы яктылыгында чуваш әдәбияты белән А. Расих, Н. Фәттаһ, М. Хәбибуллин, Т. Миңнуллин, Р. Харисның сонгы елларда язылган әсәрләре арасындагы уртақ мотивлар һәм үзгәлекләр турында сөйләшү өчен шактый мөмкинлекләр булганлыгы ачыкланды.

Очрашу һәм фикер алышулар ике республиканың композиторлары, рәссамнары, киңәтмографистлары арасында да эшлекле һәм нәтиҗәле узды. Яңа Чабаксарда Татарстан художникларының зур күргәзмәсе булды.

Казан кинохроника студиясе группасы Чабаксар машина төзү заводы, Шумерля автофургон комбинаты хезмәт ияләре һ. б. коллективлар, профтехучилишларда укучылар белән очрашулар вакытында үз фильмнарын күрсәтү белән бергә, яңа фильмнар өстендә дә эшлде. Студия директоры, ТАССР Кинематографистлар союзы идарәсенек беренче секретаре И. Н. Алексеев әйткәнчә, биредә төшереп алынган сюжетлар гүзәл Чувашия жире һәм аның эшчән кешеләре турында тагын бер кинотасманың нигезен тәшкил итәчәк.

ТАТАРСТАН ЖИРЕНДӘ ОЧРАШКАНЧЫГА КАДӘР...

14 июньдә К. Иванов исемендәге Хезмәт Кызыл Байрагы орденлы Чуваш дәүләт академия драма театры бинасында Чувашия АССРда Татарстан әдәбияты һәм сәнгате көннәре ябылуга багышланган киңә булды. Аны КПССның Чувашия өлкә комитеты секретаре Л. Я. Тяглов ачты. Аннары Чувашия АССР Верховный Советы Президиумы Председателе А. П. Петров чыгыш ясады. Ул КПССның Чувашия өлкә комитеты, ЧАССР Верховный Советы Президиумы һәм Министрлар Советы, Чувашиянең барлык хезмәт ияләре исемнән СССРдагы барлык республикалар, край һәм өлкаларнең гармониялә үсеше, күпмилләтле совет культураның тагын да чәчәк атуы турында даими кайгыртучанлык күрсәтүләре өчен КПССка һәм Совет хөкүмәтенә рәхмәт әйтте. А. П. Петров ТАССР әдәбияты һәм сәнгате көннәренек гаять зур уңыш белән үткәленек билгеләп, ут күршеләр арасында культура элмәтләрен һәм туганнарча дуслыкны ныгыту һәм үстерү бунча нәтиҗәләр эшләүләре, Чувашиядә Татарстан АССР әдәбияты һәм сәнгате көннәрендә республика халкына культура хезмәте күрсәтүдә актив катнашканнары өчен ТАССР ижат союзларының һәм художество коллективларының Чувашия АССР Верховный Советы Президиумы, КПСС өлкә комитеты һәм республика Министрлар Советының Мактау грамоталарын тапшырды.

Чувашия АССР Верховный Советы Президиумының Мактау грамотасы белән бүләкләнде:

Татарстан АССР Язучылар союзы,
Татарстан АССР Композиторлар союзы,
Татарстан АССР Художниклар союзы,
Татарстан АССР Кинематографистлар союзы,

шулай ук Татарстан АССРның Г. Тукай исемендәге Дәүләт филармониясенең симфоник оркестры, Татарстан АССР Дәүләт жыр һәм бую ансамбле.

КПССның Чувашия өлкә комитеты һәм Чувашия АССР Министрлар Советының Мактау грамотасы белән бүләкләнде:

Татарстан АССР Журналистлар союзы,
Казан Дәүләт культура институтының халык уен кораллары оркестры,

«Яшьлек» халык хореография ансамбле.

А. П. Петров Татарстан делегациясе вәкилләренә, әдәбият һәм сәнгать көннәре истагеге итеп, Чувашия АССР хезмәт ияләре исеменнән күренекле чуваш рәссамы А. Федосеев картинасын тапшырды.

Жавап сүзе белән ТАССР Верховный Советы Президиумы Председателе Ә. Б. Баһаветдинов чыкты. Тугандаш Чувашия республикасында Татарстан АССР әдәбияты көннәре, диде ул, безнең халыклар бердәмлеген һәм дуслыгының, эчкерсез интернациональ хисләрнең, рухи яктан үзара баюның яңа ачык чагылышына әверелде. Ике күрше автономияле республика хезмәт ияләре бу көннәрдә КПССның ленинчыл милли политикасын тәнтанасын тагын да ачыграк тойдылар.

Татар әдәбияты һәм сәнгате көннәрендә күрсәтелгән жылы хисләр өчен, Чувашия хезмәт ияләренең унышлары белән якыннан танышу мөмкинлеген биргән, әдәбият һәм сәнгать көннәрен уздыруны бик яхшы оештырган өчен Ә. Б. Баһаветдинов КПССның Чувашия өлкә комитетына, Чувашия АССР Верховный Советы Президиумына һәм Министрлар Советына КПССның Татарстан өлкә комитеты, ТАССР Верховный Советы Президиумы һәм Министрлар Советы, бөтен делегация исеменнән чын күңелдән рәхмәт әйтте һәм Ватаныбызның чәчәк атуы хақына партиябез, аның Үзәк Комитеты карарларын үтәүдә, партиянең XXVII съездын тиздән каршылауда яна зур унышлар теләде.

Чувашиядә Татарстан әдәбияты һәм сәнгате көннәренең ябылуына багышланган тантаналы кичә Татарстанның һәм Чувашиянең күренекле сәнгать коллективлары, атаклы артистлары концерты белән тәмамланды.

Чувашия АССРда Татарстан АССР әдәбияты һәм сәнгате көннәре ябылуга багышланган тантаналы кичәдә КПССның Чувашия өлкә комитеты беренче секретаре И. П. Прокопьев, ЧАССР Министрлар Советы Председателе Л. П. Прокопьев, КПССның Чувашия өлкә комитеты бюросы члены һәм членлыкка кандидатлар, КПССның Татарстан өлкә комитеты секретаре Р. К. Беляев, ТАССР Министрлар Советы Председателенең беренче урынбасары М. Х. Хәсанов һ. б. иптәшләр катнашты.

КӨРӘШТӘШЛӘР

Татарстан сыңлы сәнгать осталары Ленин тематикасын аеруча үз күрәләр. Бөек юлбашчыбызның балачак еллары, беренче революцион чыныгу чоры турыдан-туры Казанга бәйле булуы һәм аның туган республикабызны төзүдә башлап йөрүе Лениннананан тормышчан нигездәге әсәрләр белән баету өчен гаять киң мөмкинлекләр ача. Атаклы рәссам Н. Фешинның әлеге образны гәүдәләндерүгә беренчеләрдән булып алынуы (1918 ел) күңелләребездә чиксез горурлану хисләре уята. «В. И. Ленинның Татарстан АССРның төзү турындагы Декретка кул куюы»... Күренекле нәкъш осталарыбыз Х. Якупов белән Л. Фәттәхов тарафыннан иҗат ителгән бу картина эзлекле төстә байый баручы Лениннананан аерым этабын билгеләүче аур казанышы буларак кабул ителде.

Ленин һәм Татарстан темасын үстерүгә чагыштырмача яшрәк буын вәкиле Валерий Скобеев та үзеннән күркәм өлеш кертте. Рәссамның үзен дә яңа үсеш баскычына күтәргән әлеге картинада өч тарихи шәхес сурәтләнә: В. И. Ленин, М. Вахитов, Г. Ибраһимов... Юлбашчының Кремльдәге эш бүлмәсе. Россия картасы, өстәл өстендәге документлар, китап киштәсе — барысы да төрәзәләрдән сирпелгән иртәнге нурларга коелган. Якты йөз, жылы мөнәсәбәт... Соңгырак елларга караган башка шундый әсәрләрдән аермалы буларак, әлеге композицион портретта чорның киеренкелегә шактый ук ачык сиземләнә. Картина геройларының үз-үзләрен тотышларында тикшерелә торган милли дәүләтчелек мәсьәләләренә кичекмәстән хәл ителергә тиешлеге күренә. Владимир Ильичның гәүдә торышын автор аеруча динамикалы итеп бирергә омтылган. Безгә бик та таныш булган кул хәрәкәте белән ул төзәлчәк яңа милли республиканың үсеш юлларын күрсәтә төсле. Халкыбызның ышанычлы вәкиле буларак сурәтләнгән революционер-әдип Галимжан Ибраһимов йөзәндә политик чынбарлыкны аңлауга таба ныклы адым ясаган хезмәт пәләрәнен инанганлыгы чагыла шикелле. Революцион идеалларга жаны-тәне белән бирелгән Муллаһур Вахитов кыяфәтәндә көрәштәшенә әлеге халәте психологик яктан тотрыклы төгәлләнеш тапкан. Революциягә тугрылык, матур киләчәккә ышаныч... Композицион портретның монолитлыгын нәкъ менә шушы сыйфатлар билгели.

Людмила НИКОЛАЕВА,
Татарстан сыңлы сәнгать музейның фәнни хезмәткәре.

Тышлыкның дүртенче битендә: М. Жәлил исемәндәге Татар дәүләт опера һәм балет театры бинасының эчке бизәлешеннән бер күренеш.

Рәстәм МАНСУРОВ фотолары.

«КАЗАН УТЛАРЫ» 1986 елда

«Казан утлары» журналы укучыларыбызны татар совет әдәбиятының күренекле яңа әсәрләре белән даими таныштырып бара. Заманыбызның актуаль проблемаларын колачлаган роман һәм повестьларга, пьеса һәм хикәяләргә, поэма һәм шигырьләргә алдагы ел саннарында да киң урын биреләчәк.

Редакция папкасында язучыларыбызның күләмле проза әсәрләре байтак. Менә аларның кайберләре:

Нурихан Фәттаһ. «Сызгыра торган уклар» романының икенче китабы.

Гариф Ахунов. «Идел кызы» романының икенче китабы.

Аяз Гыйләжев. «Тәмәкене ташладык, рәхәт чигә башладык». Повесть.

Рәстәм Вәлиев. «Дөнья җаме». Роман.

Мәдинә Маликова. «Басып сайрар талы бар». Роман.

Ибраһим Нуруллин. «Фатих Әмирхан». Документаль повесть.

Мәхмүт Хәсәнов. «Язгы аҗаган». Роман.

Эдуард Касыймов. «Җир балкышы». Роман.

Миргазиян Юныс. «Таңда Босфор аша». Повесть.

Әмирхан Еники, Вакыйф Нуруллин, Мөхәмәт Мәһдиев, Мөсәгыйт Хәбибуллин, Атилла Расих, Әхсән Баянов, Шамил Рәкыйпов, Фәнис Яруллин, Мәгъсүм Насыйбуллин, Зөфәр Фәтхетдинов яңа әсәрләрен тәмамладылар.

Поэзия сөючеләр Сибгат Хәким, Нури Арсланов, Нәби Дәүли, Шәүкәт Галиев, Илдар Юзеев, Равил Фәйзуллин, Роберт Миңнуллин һәм Зөлфәтнең яңа әсәрләре белән таныша алачаклар.

Язучыларның иҗат лабораторияләреннән язмалар, аларның моңарчы беркайда да басылмаган хатлары, истәлекләре укучыларыбызда шулай ук зур кызыксыну уята.

Журнал киләсе елда да очерклар һәм фәнни мәкаләләр, татар халкы тарихыннан кызыклы яңа материаллар бирүне дәвам итәчәк. «Татарстан — туган төбәгем» дигән яңа рубрика республикабыз районнарының тарихы, бүгенгесе һәм киләчәге турындагы материаллар белән таныштырып барачак.

Журнал сәхифәләре сезгә алдагы елда да зур рухи канәгатьлек, көтелмәгән очрашулар шатлыгы алып килер дип уйлыйбыз.

«Казан утлары»ның Бөтенсоюз каталогындагы индексы — 73210. Аңа Советлар Союзының барлык элемтә бүләкчәләрендә язылырга мөмкин. Язылу бәясе — бер елга 10 сум 80 тиен.

Бәясә
Цена 90 тиен.
коп.

Индекс 73210

КАЗАН УТЛАРЫ
(ОГНИ КАЗАНИ)

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
ОРГАН СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ ТАТАРИИ
[на татарском языке]